

ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΑΡ. 5

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΕΠΟΧΗ (12ος - 16ος αι.)

Ιστορία - Τέχνη - Επιγραφές

Πρόλογος του ακαδημαϊκού
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1997

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΕΠΟΧΗ (12ος - 16ος αι.)
Ιστορία - Τέχνη - Επιγραφές

© Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία και Ευγενία Δρακοπούλου

ISBN 960-85882-1-9

ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΑΡ. 5

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΕΠΟΧΗ (12ος - 16ος αι.)

Ιστορία - Τέχνη - Επιγραφές

Πρόλογος του ακαδημαϊκού ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πόλη της Καστοριάς σε κομβικό γεωγραφικό σημείο της δυτικής Μακεδονίας, γνωστή στη λαϊκή παράδοση για τις «τριακόσιες εκκλησίες» δεν είναι άγνωστη στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Το βιβλίο της κας Ευγενίας Δρακοπούλου, που σε διαφορετική μορφή υποστηρίχθηκε ως διδακτορική διατριβή με τη σοφή καθοδήγηση του καθηγητή κ. Νίκου Οικονομίδη, έρχεται να προσφέρει την πρώτη επιστημονική εκδοχή της ιστορίας μιας πόλεως, τεκμηριωμένη από τη συστηματική μελέτη των γραπτών επιγραφών, όσων σώζονται ή σώζονταν σε παλιότερες εποχές, σε αρκετά σημεία έως τώρα αμφισβητούμενα. Στα σχετικά κεφάλαια, που είναι από τα πιο σημαντικά του βιβλίου, η προσφορά δεν έγκειται μόνο στο ότι γνωστές επιγραφές δημοσιεύονται με παλαιογραφική ακρίβεια, αλλά στο ότι προστίθενται τρεις βασικές και άγνωστες έως τώρα. Επιπλέον προσφέρονται εδώ λύσεις οριστικές σε προβλήματα αναγνώσεως και ερμηνείας ορισμένων επιγραφών που αρκετά πρόχειρα είχαν προσφερθεί από υψηλού κύρους συγγραφείς με συνέπεια να τεθεί το ιστορικό ψευδοπρόβλημα εάν η Καστοριά ήταν τόπος εξορίας ή πολιτιστικής άνθησης τον 12ο αιώνα.

Η απάντηση στο πρόβλημα δίδεται όχι μόνον *ad hoc* αλλά και από τη σφαιρική αντιμετώπιση σε χωριστά κεφάλαια όλων των ζητημάτων που συνιστούν την προβληματική της ιστορίας της Καστοριάς, τόσο από τα ιστορικά στοιχεία και τις μαρτυρίες των μνημείων κάθε εποχής όσο και από τις σχέσεις της Καστοριάς με τον ελλαδικό χώρο, τα Βαλκάνια και τη Δύση.

Αξιόλογες οι παρατηρήσεις για το υψηλό πνευματικό επίπεδο των εκκλησιαστικών αρχόντων που συνδέονται με την Κωνσταντινούπολη και για το υψηλό κοινωνικό επίπεδο των τοπικών αρχόντων που σχετίζονται με αριστοκρατικούς κύκλους του κέντρου, καθώς και για όλους τους άλλους παράγοντες που συντελούν στην αναστοιχείωση μιας ανθηρής οικονομικά πολιτείας με μόνιμες διασυνδέσεις με αστικά κέντρα των Βαλκανίων και της Ιταλίας (να μην ξεχνούμε ότι η Καστοριά ήταν στο δρόμο των εισβολών από τη Δύση). Τελικά ο «τόπος εξορίας» οφείλεται σε παρεξηγήσεις.

Το βιβλίο παρέχει με την άρτια διάρθρωση των κεφαλαίων κατά εποχές έως τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας και μία εξαντλητική των πηγών εκμετάλλευση που φθάνει ως τους άραβες περιηγητές, τα δημοσιευμένα τουρκικά αρχεία και ακόμη τα αρχεία της Βενετίας.

Ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο και ως προς την ιστορική του ερμηνεία αποτελούν οι αναφορές σε ένα αρκετά μεγάλο αριθμό απεικονίσεων αρχόντων, κτητόρων και αφιερωτών. Οι παρατηρήσεις στα προβλήματα που αναφύονται σχετικά με τις παραστάσεις αυτές είναι σημαντικές όχι μόνο για την ιστορία μιας πόλεως, αλλά και για τη θεσμική λειτουργία των χορηγών στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή.

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία με ιδιαίτερη ικανοποίηση περιέλαβε στις εκδόσεις της και σήμερα προσφέρει στο επιστημονικό κοινό το πόνημα αυτό που αποτελεί ώριμο καρπό μακρών αναζητήσεων και πραγματώσεων.

Μάιος 1997

Μανόλης Χατζηδάκης
Πρόεδρος της Χ.Α.Ε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ του ακαδημαϊκού Μανόλη Χατζηδάκη	5
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	9
Α'. Η ΠΟΛΗ	
Η φυσική θέση	13
Το όνομα	14
Οι ιστορικές μαρτυρίες έως τον 12ο αιώνα	15
Τοπογραφική προσέγγιση	17
Πίνακας ναών και τοιχογραφικών στρωμάτων	26
Β'. Η ΚΑΣΤΟΡΙΑ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ· ΤΟΠΟΣ ΕΞΟΡΙΑΣ Ή ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΘΗΣΗΣ;	
Ιστορικά στοιχεία	27
Οι εκκλησιαστικοί άρχοντες	29
Οι κοσμικοί άρχοντες	31
Μνημειακές μαρτυρίες	35
Επιγραφικές μαρτυρίες	41
Η Καστοριά τον 12ο αιώνα· τόπος εξορίας ή πολιτιστικής άνθησης;	54
Γ'. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΩΝ (13ος- 14ος αι.)	
Ιστορικά στοιχεία	57
Εκκλησιαστικοί άρχοντες	66
Κοσμικοί, κληρικοί και μοναχοί άρχοντες και αφιερωτές	67
Μνημειακές μαρτυρίες	69
Οι συντηρητικές τάσεις	72
Οι νέες τάσεις	74
Τα ιστορικά πρόσωπα και οι απεικονίσεις τους	75
Επιγραφικές μαρτυρίες	77
Οι επιδράσεις της εναλλαγής των ξένων κυριάρχων	97

Δ'. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ	
Ιστορικά στοιχεία	99
Διοίκηση	100
Οι τούρκοι διοικητές	102
Δημογραφική ανάπτυξη και πληθυσμιακή σύνθεση	103
Οργάνωση οικονομίας – φορολογία	106
Εκκλησιαστική ζωή και δράση	110
Οι κοσμικοί άρχοντες και οι απεικονίσεις τους	111
Μνημειακές μαρτυρίες	112
Αρχιτεκτονική	112
Τοιχογραφίες	113
Κίνηση τοπικού χαρακτήρα	113
Ανεξάρτητες τοιχογραφίες	113
Εργαστήριο Καστοριάς	117
Επιγραφικές μαρτυρίες	122
Οι πρώτοι αιώνες της τουρκοκρατίας· η νέα άνθηση	133
Ε'. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	135
Μορφή, τυπολογικά στοιχεία	136
Επιγραφικά στοιχεία	136
Η γλώσσα	141
Πίνακας γραμμάτων επιγραφών (αφ. 1-40)	145
ΣΤ'. ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ, ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΣΗ	151
Ζ'. ΚΑΣΤΟΡΙΑ: Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	159
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	163
RÉSUMÉ	179
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	187
ΕΙΚΟΝΕΣ	191

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η πόλη της Καστοριάς ελκύει το ενδιαφέρον του ερευνητή με τους βυζαντινούς και τους μεταβυζαντινούς ναούς της, αλλά και με την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού κτητορικών και αφιερωματικών επιγραφών. Η πολιτισμική ανάπτυξη της πόλης - που την καθορίζει η ιδιορρυθμία του χώρου στον οποίον αναπτύχθηκε - σε ένα χρονικό διάστημα, που αρχίζει από τον 9ο και φθάνει έως τον 19ο αιώνα, αποτέλεσε το αρχικό έρεισμα για την ενασχόληση με την Καστοριά και τις επιγραφές των ναών της. Το γεγονός ακόμη ότι η πόλη αναπτύχθηκε σε ένα σημείο κόμβο της δυτικής Μακεδονίας, από όπου είχαν περάσει και εγκατασταθεί επί μακρόν αλλόφυλοι και αλλόθρησκοι κατακτητές, προσέδιδε στην έρευνα το επιπλέον ενδιαφέρον της αναζήτησης της πολιτιστικής της ταυτότητας.

Ο συνδυασμός των μαρτυριών, που αφορούν στην ιστορική πορεία, την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική σύνθεση και την καλλιτεχνική έκφραση, τεκμηριωμένος από τις ιστορικές πηγές, τις κτητορικές και αφιερωματικές επιγραφές και τα σωζόμενα μνημεία επιλέχθηκε ως ο πιό ολοκληρωμένος τρόπος έρευνας της ανάπτυξης της πόλης από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα.

Το χρονικό αυτό διάστημα αρχίζει με την εποχή των Κομνηνών, εποχή ξεχωριστής πολιτιστικής ανάπτυξης για την πόλη, που ακολούθησε την περίοδο της βουλγαρικής κατάκτησης του 11ου αιώνα και τις επιδρομές των Νορμανδών, και τελειώνει τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, όταν ουσιαστικά κλείνει και η πρώτη φάση της νεώτερης ιστορίας της Καστοριάς.

Η έως τώρα έρευνα, επικεντρωμένη κυρίως στα μνημεία και στις επιγραφές των ναών, παρέχει σημαντικά έργα. Αναφερόμαστε κυρίως στο βιβλίο του Στ. Πελεκανίδη με τους Πίνακες των βυζαντινών τοιχογραφιών της Καστοριάς¹, στο βιβλίο των Στ. Πελεκανίδη και Μανόλη Χατζηδάκη², όπου την πλούσια εικονογράφηση και τα παλαιά κείμενα του Στ. Πελεκανίδη συνοδεύουν οι νεώτερες και έγκυρες παρατηρήσεις του Μανόλη Χατζηδάκη για την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική των σημαντικότερων μνημείων της Καστοριάς. Το έργο του Αν. Ορλάνδου³, παρά τις κάποιες ανακρίβειες, παραμένει πολύτιμο για το υλικό του, καθώς επίσης το βιβλίο του Π. Τσαμίση⁴ και οι αποτυπώσεις του Ν. Μουτσόπουλου⁵. Ιδιαίτερη σημασία για τον ερευνητή έχει η συγγραφή των παραπάνω έργων σε μία εποχή που οι επιγραφές και τα μνημεία διατηρούνταν σε σαφώς πολύ καλύτερη από τη σημερινή κατάσταση. Χρήσιμη, και για την

1. Πελεκανίδης 1953.

2. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984.

3. Ορλάνδος 1938.

4. Τσαμίσης 1949.

5. Μουτσόπουλος 1977 και Μουτσόπουλος, Καστοριά.

εικονογράφησης της είναι μία πρόσφατη έκδοση, που περιλαμβάνει τα σημαντικότερα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία⁶.

Η συνολική θεώρηση της ιστορικής και πολιτισμικής πορείας της πόλης από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα για λόγους μεθοδολογικούς αλλά και πρακτικούς στηρίχθηκε στη δημιουργία μικρότερων ενότητων, που σηματοδοτούν ουσιαστικά τις τρεις βασικές χρονικές περιόδους της πόλης στο διάστημα τριών αιώνων, αλλά συγχρόνως υπαγορεύουν και τα τρία βασικά κεφάλαια του βιβλίου. Το πρώτο με τίτλο *η Καστοριά τον 12ο αιώνα· τόπος εξορίας ή πολιτιστικής άνθησης* αναφέρεται στην ακμή της εποχής των Κομνηνών, το δεύτερο με τίτλο *η περίοδος των ξένων κυριάρχων* αφορά στην ταραγμένη εποχή των ξενικών κατακτήσεων που διήρκεσε έως την τουρκική άλωση, τα πρώτα χρόνια της οποίας εξετάζονται στο κεφάλαιο με τίτλο *οι πρώτοι αιώνες της τουρκοκρατίας*. Σε κάθε μία από τις παραπάνω ενότητες συνεξετάζονται οι ιστορικές μαρτυρίες, οι πληροφορίες για τους κοσμικούς και εκκλησιαστικούς άρχοντες, τα μνημεία και οι φορητές εικόνες. Ειδικά για την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας παρατίθενται περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη δημογραφική ανάπτυξη, την πληθυσμιακή σύνθεση και την οικονομική ζωή της πόλης. Οι επιγραφικές μαρτυρίες, και κυρίως οι κτητορικές επιγραφές, αποτελούν βασικό άξονα της εργασίας και αντιμετωπίζονται διαφορετικά από το υπόλοιπο υλικό. Ενώ δηλαδή οι τομείς που αναφέρθηκαν παραπάνω ερευνήθηκαν με βάση κυρίως τις εκδεδομένες πηγές και την υπάρχουσα βιβλιογραφία, οι επιγραφές, ως πρωτογενές υλικό και ως πηγή πολλαπλών πληροφοριών, μελετήθηκαν επί τόπου και διεξοδικά και επιχειρήθηκε η έκδοσή τους. Έργο δυσχερές, λόγω της κακής κατάστασης διατηρήσεώς τους, που οφείλεται όχι μόνο στη φθορά του χρόνου, αλλά και στις κτηριακές μεταβολές, την έκθεση στις καιρικές συνθήκες, τις φθορές από τη λειτουργική χρήση των ναών αλλά και τις ανθρώπινες επεμβάσεις. Οι σημαντικές φθορές αλλά και οι συνθήκες που επικρατούσαν στις εκκλησίες δυσκόλεψαν τη φωτογράφιση και επηρέασαν την ποιότητα των φωτογραφιών⁷.

Η οριοθέτηση του τέλους της περιόδου που εξετάζουμε έχει άμεση σχέση με το επιγραφικό υλικό διότι, πράγματι στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα αρχίζει ένα κενό μιάς περίπου πενήνταετίας, όσον αφορά στην ύπαρξη κτητορικών επιγραφών στην πόλη. Εκτός από το γεγονός ότι μετά τα μέσα του 16ου αιώνα η μορφή και το περιεχόμενο των επιγραφών διαφοροποιείται σημαντικά, η εποχή αυτή σηματοδοτεί και το πέραςμα της πόλης στη νεοελληνική πραγματικότητα.

Γενικότερα, στον ελλαδικό τουρκοκρατούμενο κόσμο από τα μέσα του 16ου αιώνα διαμορφώνονται νέες συνθήκες για την οικονομική και πνευματική ζωή του ελληνισμού. Η ενσωμάτωση στην οθωμανική αυτοκρατορία εμπορικών σταθμών της Πελοποννήσου και μεταπρατικών κέντρων της Συρίας και της Αιγύπτου δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη μετατόπιση εμπορικών αρτηριών προς τα βαλκάνια και το Βόσπορο και είχε ως αποτέλεσμα την οικονομική ανάπτυξη των υπό τουρκική κατοχή ελληνικών πόλεων και τις εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με τη Δύση. Επίσης, από τα μέσα του 16ου αιώνα αρχίζει μία καινούρια περίοδος για την ανάπτυξη της νεοελληνικής παιδείας και σκέψης, η οποία συνεχίζεται όλον τον

6. Σίσιου Γ. (Κείμενα), Δόικος Ν. (Γ. Εποπτεία), Τσουρτσούλας Δ. (Φωτογραφίες), *Καστοριανά Μνημεία, Καταγραφή των Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών και Νεωτέρων Εκκλησιαστικών και Λαϊκών Μνημείων της Καστοριάς*, Αθήνα 1995.

7. Στο σημείο αυτό ευχαριστώ την Αρχαιολογική Υπηρεσία για την άδεια μελέτης και φωτογράφισης που μου παραχώρησε, τον ακαδημαϊκό Μ. Χατζηδάκη και τον κ. Κ. Λιόντη, που έθεσαν στη διάθεσή μου φωτογραφικό υλικό από την Καστοριά.

17ο αιώνα⁸. Το ίδιο χρονικό διάστημα αρχίζουν οι μεταναστεύσεις ελληνικού πληθυσμού από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία σε βορειότερες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ στα τέλη του 16ου αιώνα σημειώνονται στη Μακεδονία οι πρώτες επαναστατικές κινήσεις⁹. Ως προς την τέχνη, οι ειδικές συνθήκες που εξασφάλισαν τα ελληνικά μοναστήρια, η ήπια φορολογία και τα προνόμια οδήγησαν από τα μέσα του 16ου αιώνα σε ανεγέρσεις, ανακαινίσεις αλλά και εικονογραφίες καθολικών και άλλων μοναστηριακών κτισμάτων¹⁰. Είναι η εποχή που εμφανίζεται και κυριαρχεί η κρητική σχολή στην ηπειρωτική Ελλάδα με κύριο εκπρόσωπο τον Θεόφανη Στρελίτζα Μπαθά¹¹, ενώ παράλληλα τοιχογραφούνται ελλαδικά μοναστήρια από σπουδαίους ζωγράφους, όπως ο Φράγγος Κατελάνος¹².

Οι συνθήκες αυτές είχαν φυσικά άμεσο αντίκτυπο και στη ζωή της πόλης της Καστοριάς μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, όταν άρχισε η περίοδος των μεταναστεύσεων για τις βορειότερες επαρχίες της αυτοκρατορίας αλλά και της μεγάλης οικονομικής ανάπτυξης με την εκμετάλλευση των γουναρικών. Από τον 17ο αιώνα, με το κτίσιμο των πρώτων αρχοντικών, η πόλη θα αποκτήσει τη νεοελληνική της φυσιογνωμία, που θα διατηρήσει τουλάχιστον ως τον 19ο αιώνα. Ως προς την καλλιτεχνική κίνηση, στις αρχές του 16ου αιώνα, με τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού, του τελευταίου μνημείου που εξετάζουμε και του τελευταίου μνημείου μέσα στην πόλη που συνδέεται με τη δράση του εργαστηρίου της Καστοριάς, κλείνει μία ενότητα στην πνευματική και καλλιτεχνική ιστορία της πόλης. Πρόκειται για τη σπουδαιότερη καλλιτεχνική έκφραση στη βόρεια Ελλάδα, πριν από την εμφάνιση του Θεοφάνη στα 1527, και για τη συνέχεια και επιβίωση μιάς αντικλασσικής ροπής της παλαιολόγειας ζωγραφικής, στην οποία είναι φανερή η πτώση της καλλιτεχνικής ποιότητας αλλά και η τάση προς τη λαϊκή τέχνη. Την εποχή αυτή, που οριοθετείται από το τέλος της δράσης του εργαστηρίου της Καστοριάς, ακολουθεί μία κάμψη στην καλλιτεχνική δραστηριότητα της πόλης, σύμφωνα με τις έως τώρα γνώσεις μας, δραστηριότητα που θα ξαναρχίσει με γοργότερους ρυθμούς μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, με την εμφάνιση του Ονουφρίου, του Φράγγου Κατελάνου και τις οικογένειες των ζωγράφων από το Ληνοτόπι¹³.

Όλα τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν για την Καστοριά από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα, επικουρούμενα από τα σχετικά με τη φυσική της θέση και την τοπογραφία, που εξετάζονται στο πρώτο κεφάλαιο, συγκλίνουν στον σχηματισμό δύο όψεων της πόλης, μιάς με εσωτερική δυναμική και σταθερά χαρακτηριστικά στην πορεία της στο χρόνο και μιάς με εξωτερική δυναμική και παρουσία στους δρόμους των Βαλκανίων, της Αδριατικής και της Βενετίας. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών των δύο όψεων επισημαίνονται στα δύο τελευταία κεφάλαια, η σύνδεση και η σύνθεση των οποίων ολοκληρώνει την πολύπλευρη εξέταση που επιχειρήθηκε στο ιστορικό παρελθόν της Καστοριάς, πεδίο που προφανώς παραμένει ανοιχτό αναμένοντας νέα στοιχεία.

8. Βλ. Χ. Πατρινέλης, Η οργάνωση του Γένους από τους Τούρκους και η επιβίωσή του, ΙΕΕ Ι', 99-100.

9. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1988, 184.

10. Βλ. Χ. Μπούρας, Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική κατά τον 16ο αιώνα και Χ. Πατρινέλης, Ο Ελληνισμός κατά την πρώτη τουρκοκρατία (1453-1600), 11ο Συμπόσιο ΧΑΕ, 1991, Περίληψεις Εισηγήσεων, 26-28, 31.

11. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453-1830), 1, Αθήνα 1987, 82-84.

12. Βλ. Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, Η Μονή των Φιλανθρωπικών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα 1983, 197-205.

13. Βλ. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, ό.π., 88-89.

Η εργασία αυτή, στις βασικές της θέσεις και με διαφορετική μορφή, υποστηρίχθηκε το 1992 ως διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με υπεύθυνο καθηγητή τον κ. Νίκο Οικονομίδα, του οποίου η παρότρυνση και η επιστημονική καθοδήγηση υπήρξαν καθοριστικές για την ολοκλήρωσή της. Δεν θα είχε όμως ξεκινήσει χωρίς την προσωπική και επιστημονική ενθάρρυνση της καθηγήτριας κ. Μαίρης Παναγιωτίδη. Η φιλική συμπαράσταση και η επικουρία στην έρευνα από συναδέλφους αρχαιολόγους και ιστορικούς βοήθησε να ξεπεραστούν πολλαπλές δυσκολίες.

Ευχαριστώ θερμά το Διοικητικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας που με τίμησε με την απόφαση να συμπεριλάβει την εργασία αυτή στις εκδόσεις της και ξεχωριστά τον ακαδημαϊκό Μανόλη Χατζηδάκη για την πολύχρονη μαθητεία.

Οκτώβριος 1996

Ε.Δ.

Α'. Η ΠΟΛΗ

Η φυσική θέση

Στο φυσικό περιβάλλον του σημερινού νομού Καστοριάς¹ δεσπόζουν τα όρη Βέρνο προς βορρά με κορυφή το Βίτσι, ανατολικά το Άσκιο και δυτικά το Βόιο και ο Γράμμος².

Ο υδάτινος πλούτος του νομού αποτελείται κυρίως από τον Αλιάκμονα, που είναι ο πρώτος σε μήκος ποταμός της Ελλάδας³, τους παραποτάμους του και τη λίμνη της Καστοριάς (Ορεσιάδα), σε υψόμετρο 623 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας, όγδοη σε μέγεθος μεταξύ των ελληνικών λιμνών⁴. Ο Αλιάκμονας και οι παραπόταμοί του δημιουργούν πολλές εύφορες κοιλάδες, με σημαντικότερη αυτήν της άνω λεκάνης (Ορεσίς), που μαζί με το ανατολικό οροπέδιο Τειχιού - Βασιλειάδας και το οροπέδιο των Κορεστίων αποτελούν τα μεγάλα τμήματα των καλλιεργήσιμων εκτάσεων της περιοχής⁵. Στα δυτικά του νομού, στην περιοχή του Γράμμου, καθώς και στα ανατολικά, στο όρος Βέρνο (Βίτσι), υπάρχουν πλούσιες δασικές εκτάσεις όπου συναντώνται πολλά και σπάνια είδη πανίδας και χλωρίδας.

Παρά το γεγονός ότι οι μαρτυρίες που διαθέτουμε είναι λιγοστές, οι γεωφυσικές και οι κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής δεν φαίνεται να έχουν αλλάξει σημαντικά κατά τη διάρκεια των αιώνων⁶. Το κλίμα της σημερινής περιοχής χαρακτηρίζεται ως καθαρά ηπειρωτικό⁷ με υψηλή στάθμη βροχοπτώσεων κυρίως κατά το φθινόπωρο και την άνοιξη⁸. Οι πληροφορίες που έχουμε για τους κρύους χειμώνες της περιοχής και κυρίως για το είδος των καλλιεργειών κατά τον 15ο

1. Ο νομός συνορεύει προς Β. με την επαρχία Φλωρίνης, προς Α. με την επαρχία Εορδαίας του νομού Κοζάνης, προς Ν. με την επαρχία Βοίου του ίδιου νομού και με το νομό Ιωαννίνων και προς Δ. με την Αλβανία.

2. Για τη φυσική γεωγραφία της περιοχής βλ. Ami Boué, *Die europaische Türkei*, Wien 1889, τ. 1, 123-124. Βλ. επίσης L. Schulze, *Makedonien*, Jena 1927, 174-175 και 175-179, όπου φυσικογεωλογικές παρατηρήσεις για την άνω λεκάνη του Αλιάκμονα. J. Cvijić, *Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien*, Petermanns Mitteilungen, Gotha 1908, 162 και N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia I*, Oxford 1972, 11-12. Για τη γεωμορφολογική δομή της δυτικής Μακεδονίας βλ. Faugères 1978, 27-32. Επίσης στον Γεωλογικό χάρτη του Ινστιτούτου Γεωλογικών Ερευνών (1/50.000), Αθήνα 1963. Ειδικά βλ. Κ. Β. Χασιώτη, Ο Σινιάτσικος, ένα βουνό της Δυτικής Μακεδονίας, Αθήνα 1980 και Μουτσόπουλος 1974, Ανάγλυφος χάρτης του νομού Καστοριάς, αρ. 61.

3. Για τον Αλιάκμονα και τις διαδρομές που ακολουθεί βλ. Faugères 1978, 35-36.

4. Faugères, ό.π.

5. Για τη λεκάνη της Καστοριάς και κυρίως για τα πετρώματα βλ. Faugères 1978, 324-330.

6. Γενικά για τις κλιματικές συνθήκες της Μακεδονίας βλ. M. Sivignon, Η γεωγραφική εικόνα της Μακεδονίας, στο Μακεδονία 1982, 19-22.

7. P. Birot-J. Dresch, *La Méditerranée et le Moyen Orient*, 1956, I, 45. Μέση ετήσια θερμοκρασία 12,8° C, μέση θερμοκρασία καλοκαιριού 23,6° C, χειμώνα 1,6° C. Βλ. και Faugères 1978, 122, 106-128.

8. Faugères 1978, 110-117.

αιώνα, υποδηλώνουν ότι το κλίμα και οι δυνατότητες καλλιέργειας εκείνης της περιόδου δεν είχαν σημαντικές διαφορές από αυτές της σύγχρονης εποχής, τουλάχιστον πριν από την εισαγωγή της χρήσης των γεωργικών μηχανών⁹.

Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον του κλειστού ορεινού τοπίου, που διαμόρφωσε το ηπειρωτικό κλίμα, κατάλληλο για την ενασχόληση με τη γούνα, καθώς επίσης και του ποταμού Αλιάκμονα, που άρδευσε και έκανε καλλιεργήσιμη την μόνη πεδινή έκταση της περιοχής και σχημάτισε τη λίμνη, παρακολουθούμε την πορεία της πόλης της Καστοριάς. Κτισμένη σε υψόμετρο 650 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας σε μιά επιμήκη λωρίδα γής η οποία εισχωρεί στην λίμνη, που περιβάλλει απ' όλες τις πλευρές την πόλη, εκτός από τη νότια (εικ. 1). Προς τη νότια πλευρά η στενή λωρίδα που συνδέει την ξηρά με τη χερσόνησο απολήγει σε ένα χαμηλό βουνό, την μόνη σύνδεση της πόλης με τη στεριά. Η θέση της πόλης περιγράφεται από την Άννα Κομνηνή με αφορμή την πολιορκία της Καστοριάς από τον Αλέξιο Κομνηνό: *Ἔστι δε ἡ θέσις τοῦ τόπου τοιαύτη. Λίμνη τίς ἐστίν ἡ τῆς Καστοριάς, ἐν ἣ τράχηλος ἀπὸ τῆς χέρσου εἰσέρχεται καὶ περὶ τὸ ἄκρον εὐρύνεται εἰς πετρώδεις βουνούς ἀποτελεῦτων*¹⁰. Η θέση αυτή επάνω στο λαιμό χερσονήσου αποτελεί επιλογή χιλιάδων ετών. Κατά τη νεολιθική ήδη εποχή υπήρχε μέσα στη λίμνη πασσαλόπηκτος οικισμός ο οποίος κατά τους ιστορικούς χρόνους μεταβλήθηκε σε οικισμό κτισμένο σε νησί-δα, που συνδεόταν με τεχνητό λαιμό με την ξηρά¹¹.

Το όνομα

Οι επιστημονικές αναζητήσεις για την προέλευση του ονόματος της πόλης της Καστοριάς φαίνεται ότι δεν έχουν ακόμη εξαντληθεί. Ο H. Gelzer υποστήριξε ότι το όνομα της πόλης προέρχεται από τη βουλγαρική λέξη *kostur*¹², θέση που αποδεικνύεται λανθασμένη διότι το όνομα μαρτυρείται από την εποχή του Ιουστινιανού¹³. Η ονομασία της πόλης πιθανώτατα προέρχεται από τον κάστορα που ζούσε στις όχθες της λίμνης. Την άποψη αυτή έχουν υποστηρίξει οι B. Vasmer¹⁴ και Π. Τσαμίσης¹⁵. Ας σημειωθεί ότι παρουσία καστόρων δεν μαρτυρείται στις πηγές των χρόνων της τουρκοκρατίας, γεγονός που δηλώνει ίσως την εξαφάνιση του ζώου πριν από εκείνη την εποχή, φαινόμενο όχι μοναδικό στον ευρωπαϊκό χώρο. Σχετικό παράδειγμα έχουμε στην Κάτω Ιταλία, όπου τον 16ο αιώνα η καταστροφή δασών και ελών είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση του κάστορα¹⁶.

9. Για τις κλιματικές συνθήκες στη Μακεδονία κατά τον 14ο αιώνα βλ. Α. Λαΐου, Η αγροτική κοινωνία την ύστερη βυζαντινή εποχή, (μτφρ. Αγλ. Κάσδαγλη), Αθήνα 1987, 47. Για τις σημερινές καλλιέργειες βλ. Θ. Ν. Τσιοβαρίδου, Τα ιδιόρρυθμα οικονομικά προβλήματα του Νομού Καστοριάς και η αντιμετώπισή τους, Βαλκανική Βιβλιογραφία V (1976), 221-228.

10. Άννα Κομνηνή II, 41.

11. Α. Κεραμόπουλος, Έρευνα εν τη Δυτική Μακεδονία, ΠΑΕ (1938), 5-61. Σπ. Μαρινάτος, Ο λιμναίος συννοικισμός Καστοριάς, ΑΑΑ Α', (1968) τχ. 2, 162-167. Μουτσόπουλος 1974, 263-293.

12. H. Gelzer, Von heiligen Berge und aus Makedonien, Leipzig 1904, 231.

13. Προζόπιος, Περί κτισμάτων, IV, 112. Για το όνομα της πόλης βλ. και S. Pelekanides, Kastoria, Realllexicon zur Byzantinischen Kunst, III, 1190-1191.

14. B. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 192.

15. Τσαμίσης 1949, 12.

16. Storia d'Italia 8, 93.

Σύμφωνα με μία λιγότερο πιθανή άποψη το όνομα της πόλης προέρχεται από τη λέξη κάστρον, ερμηνεία που δίνει πρώτη η Άννα Κομνηνή: *περί δὲ τὸν τράχηλον (της λίμνης) καὶ πύργου καὶ μεσοπύργια ὠκοδόμηται κάστρον δίκην ὄπερ καὶ Καστορία ὀνομάζεται*¹⁷. Είναι γεγονός ότι έτσι αποκαλείτο συχνά η πόλη κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, κυρίως στους κώδικες της Μητροπόλεως Καστορίας¹⁸ αλλά και ότι η προσωνυμία καστροιώτης συνόδευε συχνά τους καστοριανούς¹⁹. Σύνδεση του ονόματος της πόλης έχει γίνει επίσης με τον Κάστορα²⁰, διότι σύμφωνα με την τοπική μυθολογία ἡ πόλις ἐκτίσθη περὶ τὸ 840 π.Χ. ὑπὸ τοῦ Κάστορος, ἀδελφοῦ τοῦ Πολυδεύκη, τοῦ ὁποῖου τὴν ὄργην φεύγων καὶ λαβῶν χρησμόν παρὰ τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν με σχετικὴν ὑπόδειξιν ἔκτισε τὴν πόλιν²¹.

Οι ιστορικές μαρτυρίες ἕως τον 12ο αἰώνα

Εἶναι γενικώτερα σήμερα επιστημονικά αποδεκτό ότι η θέση της Καστορίας ταυτίζεται με τη θέση της ρωμαϊκής πόλης Κήλητρο ή Κέλετρο, της οποίας περιγραφή έχει παραδοθεί από τον Τίτο Λίβιο²², ενώ οι γειτονικές πόλεις της περιοχής Ορεστίδος, Διοκλητιανούπολη και Άργος Ορεστικό, αναφέρονται με όχι πάντα σαφή τρόπο στις πηγές κατά την ρωμαϊκή²³ και την πρώιμη βυζαντινή εποχή²⁴.

Κατά τον 6ο αἰώνα, σύμφωνα με την εκτεταμένη περιγραφή του Προκοπίου *Πόλις δὲ ἦν ἐπὶ Θεσσαλίας, Διοκλητιανούπολις ὄνομα, εὐδαίμων μὲν τὸ παλαιὸν γεγεννημένη, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου βαρβάρων οἱ ἐπιπεσόντων καταλυθεῖσα καὶ οἰκητόρων ἔρημος γεγονυῖα ἐπὶ μακρότατον λίμνη δὲ τις αὐτῇ ἐν γειτόνων τυγχάνει οὔσα, ἡ Καστορία ὀνόμασται, καὶ νῆσος κατὰ μέσον τῆς λίμνης τοῖς ὕδασι περιβέβληται. μία δὲ εἰς αὐτὴν εἴσοδος ἀπὸ τῆς λίμνης ἐν στενωῷ λέλειπται, οὐ*

17. Άννα Κομνηνή II, 41, 11-13. Βλ. και Μουτσόπουλος 1974, 421.

18. Φ. Βαφειδής, Κώδιξ Μητροπόλεως Καστορίας, Εκκλησιαστική Αλήθεια 20 (1900), 108-110, 123-125, 140-143. Βλ. και F. C. H. L. Rouquerville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, 2, 351.

19. Βλ. Κ. Μέγριτς, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 3.

20. Ν. Δασκαλάκης, Τουριστικός Οδηγός Καστορίας, Αθήνα 1982, 9.

21. Μουτσόπουλος 1974, 273. Επίσης σύμφωνα με τοπική παράδοση μία σπηλιά της περιοχής ήταν χρυσορυχείο που το φύλαγε δράκοντας. Ο πρώτος βασιλιάς της χώρας, ο Κάστορας, θέλοντας να επιδείξει τον πλούτο και τα θαύματα της σπηλιάς στον αδελφό του Πολυδεύκη και στον πεθερό του Κέλη, ιερέα του Πανός, που έτυχε να φιλοξενούνται στην πόλη τους, αφού σκότωσε το φύλακα δράκοντα, αποκάλυψε το σπήλαιο και μαζί άφθονη χρυσοφόρα λάσπη (Μουτσόπουλος, ό.π.).

22. Τίτος Λίβιος IV, 31: Ita angustiae minore certamine, quam quod animis, proposuerant, superatae et in Eordeam perventum, ubi praevastatis passim agris in Elimiam consul se recepit. Inde impetum in Orestidem fecit et oppidum Celetrum est aggressus in paene insula situm. lacus moenia cingit. angustis faucibus unum ex continenti iter est. Primo situ ipso freti clausis portis abnuere imperium. deinde, postquam signa ferri ac testudine succedi ad portam obsessaque fauces agmine hostium viderunt, priusquam experirentur certanem, metu in deditionem venerunt. Για τα ερεῖπια του Κελέτρου κατά τον 19ο αἰώνα βλ. Rouquerville, ό.π., 353-354.

23. Αρχαιολογικά ευρήματα ρωμαϊκής εποχής έχουν βρεθεί στην πόλη της Καστορίας, όπως η μαρμάρινη επιγραφή του 192/3 και λίθινος βωμός (Χ. Μακρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά II (1941-52), 643-644. Ριζάκης-Τουράτσουγλου 1985, 168-176, 181. αρ. 189, 191, αρ. 201).

24. Μ. Δήμιτσας, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις Α', Αθήνησι 1896, 229-233. Α. Κεραμόπουλος, Ορεστικών Άργος - Διοκλητιανούπολις - Καστορία, ΒΝJ IX (1932-33), 55-63 και ο ίδιος ΠΑΕ (1938), 54-58, όπου θεώρησε λανθασμένη την ταύτιση Άργους Ορεστικού και Διοκλητιανουπόλεως. S. Pelekanides, Kastoria, Realllexicon zur Byzantinischen Kunst, III, 1190-1191. E. Oberhammer, Real-Encyclopédie 21, 1, 142-146 στο λήμμα Keletron, όπου και εκτεταμένη βιβλιογραφία.

πλέον ἐς πεντεκαίδεκα διήκουσα πόδας ὄρος τε τῇ νήσῳ ἐπανέστηκεν ὑψηλὸν ἄγαν, ἡμῖσι μὲν τῇ λίμνῃ καλυπτόμενον, τῷ δὲ λειπομένῳ ἐγκείμενον. διὸ δὴ βασιλεὺς οὗτος τὸν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδῶν χωρὸν ἄτε που διαφανῶς εὐέφοδον ὄντα καὶ πεπονθότα πολλῶ πρότερον ἄπερ ἐρρήθη, πόλιν ἐν τῇ νήσῳ ὀχυρωτάτην ἐδείματο, καὶ τὸ ὄνομα, ὡς τὸ εἰκὸς ἀφήκε τῇ πόλει²⁵, ὁ Ιουστινιανὸς ἐχτισε μία οχυρωτάτη πόλη στη θέση ὅπου ἦταν τὸ νησάκι τῆς λίμνης τῆς Καστορίας δίνοντάς της τὸ ὄνομα Διοκλητιανούπολη²⁶ ἀπὸ τῆς γειτονικῆς ερειπωμένης ομώνυμης πόλης²⁷. Με νεώτερη ἀνασκαφή στὴ Διοκλητιανούπολη ἦρθε στο φῶς τμῆμα ἀπὸ τὰ ἰουστινιανεία τεῖχη καὶ ἐντοπίσθησαν τρεῖς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές²⁸.

Ἀρχὴ γιὰ νὰ θεωρηθεῖ ἡ Καστοριά ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τόπος ἐξορίας υπῆρξε ἡ λανθασμένη ἐρμηνεία ἐνὸς χωρίου τοῦ Κεδρηνοῦ. Συγκεκριμένα, ἡ πληροφορία ὅτι ἡ Εἰρήνη Αθηναία (797-802) τὸν δὲ μάγιστρον καὶ Θεόδωρον πατρίκιον τὸν Καμουλιανόν καὶ ἐτέρους τῶν ἐν τέλει ἐξώρισεν ἐν Καῖστορία²⁹, ὡς ἀπέδειξε ὁ G.Ostrogorsky³⁰, δὲν ἀναφέρεται σὲ ἐξορία τοῦ πατρικίου στὴν Καστοριά ἀλλὰ ἐν Καῖστορία, λατινικὰ quaestorium, ποὺ ἐννοεῖται ὡς in questorio, δηλαδὴ σὲ περιορισμὸ στὸ ἴδιο τοῦ το σπιτί. Ἡ πόλη ποὺ μνημονεύεται στὸ Στρατηγικόν τοῦ Κεκαυμένου ὡς κάστρο στις ἐπιδρομὲς τοῦ βουλγάρου τσάρου Συμεῶν (918)³¹, σύμφωνα με τὸν P. Lemerle δὲν πρέπει νὰ συσχετισθεῖ με τὴν Καστοριά³².

Ἡ βουλγαρικὴ παρουσία στὴν περιοχὴ υπῆρξε καθοριστικὴ γιὰ τὴν τύχη τῆς πόλης τὸν 10ο αἰῶνα. Ὁ Σκυλίτζης μας πληροφορεῖ γιὰ τὸ θάνατο ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀδελφία τοῦ βούλγαρου Σαμουήλ, τοῦ Δαβίδ, τὸ 976, ὁ ὁποῖος ἀπεβίω ἀναιρεθεὶς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας εἰς τὰς λεγομένας Καλὰς δρυὲς παρὰ τινῶν Βλάχων ὀδιτῶν³³. Στὸν ἴδιο συγγραφέα υπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴν κατάληψη τῆς πόλης τὸ 990 ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τοῦ Σαμουήλ, τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα ἀνακατάληψης τοῦ Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου τὸ 1015/16³⁴ καὶ τὴν ἐπιτυχημένη τὸ 1018³⁵.

Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνάγονται καὶ οἱ πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς πόλης³⁶. Στὰ τρεῖς σιγίλλια τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου ποὺ χρονολογούνται πρὶν ἀπὸ τὸ

25. Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων IV, 112.

26. Γιὰ τὴ Διοκλητιανούπολη βλ. Α. Αβραμῆα, Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν, Ἐν Αθῆναις 1974, 146-147.

27. Ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἀποτελοῦν τὰ θεμέλια βασιλικῆς ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Καστοριά καὶ μαρμάρινο κιονόκρανο στὸ ναὸ τοῦ Ταξιάρχῃ Μητροπόλεως (Ὁρλάνδος 1938, 5. Κ. Πηχιῶν, Τουριστικὸς Ὁδηγὸς Καστορίας, Καστοριά 1958, 5).

28. Βλ. Θ. Παπαζώτος, Ἀνασκαφὴ Διοκλητιανουπόλεως, Οἱ πρῶτες ἐκτιμήσεις, ΑΔ 43 (1988), Μέρους Α', Μελέτες, Αθήνα 1995, 195-216.

29. Κεδρηνός II, 249-10.

30. G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in the early middle ages, DOP 13 (1959), 55-56, σμ. 34 ὅπου καὶ προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Ε. Δρακοπούλου, Ἡ πόλη τῆς Καστορίας τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ΔΧΑΕ ΙΔ' (1987-88), 311-312.

31. μετὰ τῶν πολιτῶν κάστρου (Κεκαυμένου, Στρατηγικόν παρ. 82).

32. P. Lemerle, Prolegomènes à une édition critique et commentée des "Conseils et Recits" de Kekaumenos, Bruxelles, 1960, 57.

33. Σκυλίτζης 329. 79-80.

34. Σκυλίτζης, 355.40: καὶ μέχρι Καστορίας ἐλθὼν καὶ τῆς πόλεως ἀποπειραθεὶς, ὡς ἦσθετο ἀναπιχειρητὸν αὐτὴν οὖσαν, ὑπέστρεψεν.

35. Σκυλίτζης, 363-364. 43.

36. Ε. Δρακοπούλου - Μ. Λουκάκη, Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Αντιόχου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Καστορίας στα τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα. Παρατηρήσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς πόλης, Βυζαντιακά 9 (1989), 121, σμ. 1.

Μάιο του 1020 αναφέρεται η σημαντική θέση της επισκοπής Καστορίας³⁷ μεταξύ των υπαγομένων στην Αχρίδα επισκοπών³⁸.

Πρόσφατα δημοσιευμένες σφραγίδες του 11ου αιώνα αναφέρουν τον Ιωάννη Δουκίτζη, ύπατο και στρατηγό Καστορίας³⁹ και τον Θεόδωρο επισκεπτή(;) Καστορίας⁴⁰, ενώ από τον Σκυλίτζη⁴¹ γνωρίζουμε ότι στα μέσα του 11ου αιώνα η Καστοριά ήταν έδρα στρατηγού⁴².

Στο συνεχιστή του Σκυλίτζη αναφέρεται το 1071 η αποτυχημένη προσπάθεια πολιορκίας της πόλης από το στρατηγό του Βοδίνου, Πετρίλο⁴³. Το έτος 1082 την Καστοριά κατέλαβε ο Βοημούνδος, γιός του αρχηγού των Νορμανδών Ροβέρτου Γύισκάρδου⁴⁴.

Ένα χρόνο αργότερα, το φθινόπωρο του 1083 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ανακατέλαβε την Καστοριά⁴⁵ από τους Νορμανδούς⁴⁶. Οι τελευταίοι στις 25 Δεκεμβρίου του 1096 κατεβαίνοντας για την Α΄ Σταυροφορία (1095-1099), υπό την ηγεσία πάλι του Βοημούνδου, από την πεδιάδα της Αδριανουπόλεως πέρασαν στην Καστοριά, την οποία λεηλάτησαν, διότι οι κάτοικοι αρνήθηκαν να τους παρέχουν φιλοξενία, και κατευθύνθηκαν προς την Πελαγονία⁴⁷.

Τοπογραφική προσέγγιση (εικ. 3)

Σχετικά με την τοπογραφία της πόλης η Άννα Κομνηνή δίνει ορισμένα στοιχεία σημειώνοντας ότι ο Γεώργιος Παλαιολόγος προσορμίσθηκε *εις τούς περί τούς βουνούς πρόποδας*, σημείο το οποίο έχει σήμερα ταυτισθεί με τη θέση όπου βρίσκεται το μοναστήρι της Μαυριώτισσας, βορειοανατολικά της συνοικίας Απόζαρη⁴⁸, και ότι κατέλαβε την *ἀκρολοφίαν*, η οποία ταυτίζεται με το ύψωμα της πόλης, όπου σώζονται σήμερα ερείπια ναού του Αγίου Αθανασίου, καθώς και ερείπια προϊστορικού οικισμού⁴⁹. Στην Αλεξιάδα αναφέρεται επίσης ότι μετά τη νίκη των Βυζαντινών ζητήθηκε από τον αυτοκράτορα *μίαν μὲν σημαίαν πρὸς τῷ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τεμένει*

37. H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893), 22-79. F. Dölger, Regesten nr. 806, 807, 808. E. Κωνσταντίνου ή Τέγον- Στεργιάδου, Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας Σιγίλλια του Βασιλείου Β΄, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988.

38. Για τη θέση της επισκοπής Καστορίας σύμφωνα με τα παραπάνω σιγίλλια βλ. σελ. 29 όπου και εκτενέστερη βιβλιογραφία.

39. J. Nesbitt and N. Oikonomidès, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I, Washington D.C. 1991, 23.1.

40. Nesbitt and Oikonomidès, ό.π., 23.2.

41. Σκυλίτζης II, 716.

42. Δ. Ζακυθηνός, Μελέτα περί της διοικητικής διαρρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 17 (1941), 225-226. Α. Αβραμέα, Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204, Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν, Εν Αθήναις 1974, 32. Για το αξίωμα του στρατηγού βλ. H. Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe - Xe siècles, BCH 84 (1960), 48-49= Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, VR 1974, VIII και N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), TM 6 (1976), 148 = Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade, VR 1992, X.

43. Ε. Θ. Τσολάκης, Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη, Θεσσαλονίκη 1968, 164.

44. Άννα Κομνηνή II, 23.5, 9, 21. Βλ. και Ζωναράς XXIII, 22, 3.

45. Άννα Κομνηνή II, 31, 30-32. 1.

46. Βλ. και Γλαβίνας, Οι Νορμανδοί στην Καστοριά, Βυζαντινά 13.2 (1985), 1255 - 1265.

47. Gesta Francorum I, 8. Βλ. και E. Peters, The first Crusade, Philadelphia 1971, 115-118.

48. Γλαβίνας, ό.π., 1261, σημ. 20.

49. Χρηστίδης 1921, 391. Τσαμίσης 1949, 171. Μουτσόπουλος 1974, 374-375.

στηναι (ἔφθασε γὰρ ἐπ' ὀνόματι τούτου τοῦ μάρτυρος ἐκεῖσε ἀνοικοδομηθῆναι ὁ ναὸς οὗτος), τὴν δὲ ὡς πρὸς τὸν Αὐλώναν⁵⁰. Από το χωρίο είναι φανερό ότι αντίθετα από το σημείο από όπου άρχιζε ο δρόμος της Καστοριάς προς την Αὐλώνα, βρισκόταν ναός του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος έχει ταυτισθεί με τον ναό του Αγίου Γεωργίου της Πολιτείας⁵¹, στο ανατολικό άκρο της πόλης, στη συνοικία Ελεούσας (εικ. 4). Η ταύτιση στηρίχθηκε στη θέση του ναού στους πρόποδες του εγκάρσιου βουνού, αλλά και στη χρονολόγησή του μεταξύ 9ου και 10ου αιώνα, χρονολόγηση που θεωρούμε ασφαλή, παρά τις επεμβάσεις που υπέστη ο ναός την εποχή της τουρκοκρατίας.

Την άμυνα της πόλης, κατά τη βυζαντινή εποχή, εξασφάλιζε ουσιαστικά η λίμνη. Υπήρχαν όμως από την εποχή του Ιουστινιανού έως και την περίοδο της τουρκοκρατίας και ισχυρά τείχη, στα οποία αναφέρεται ο Προκόπιος – σημειώνοντας ότι κατέστησαν την πόλη *όχυρωτάτη*⁵² – και η Άννα Κομνηνή⁵³.

Από τα ελάχιστα τμήματα των τειχών που σώζονται σήμερα και από ίχνη τους σε παλαιότερους χάρτες και φωτογραφίες διαγράφεται η οχύρωση της πόλης, η οποία, ας σημειωθεί ότι ολοκληρώθηκε σταδιακά και με διάφορες επεμβάσεις κατά τη ρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο⁵⁴.

Το σημαντικότερο για την άμυνα ήταν το τείχος που έκλεινε τη βορειοδυτική πλευρά, τη μόνη που δεν κάλυπτε η λίμνη. Η οχύρωση αυτής της στενής πλευράς που έκλεινε την είσοδο της πόλης αποκλείοντας το στενό λαιμό ξεκινούσε από τη σημερινή παραλίμνια συνοικία τα Ψαράδικα (εικ. 6-10), έφθανε στον πύργο του οποίου ερείπια σώζονται έως σήμερα και στη συνέχεια με κατεύθυνση βορειοδυτική περνώντας από το χάνι Κάλη και την οικία Παπακυρίλλου έφθανε δίπλα στο τζαμί. Συνεχίζοντας προς την ίδια κατεύθυνση περνούσε μπροστά από το μεγάλο τουρκικό πύργο, όπου και το ρολόι, από τη «Μεγάλη Πόρτα» ή «Εξώπορτα», που ήταν η κύρια είσοδος της πόλης, και κατέληγε στις όχθες της λίμνης, περνώντας από το Μενδρεσέ⁵⁵.

Εκτός από το τείχος του ισθμού υπήρχε ήδη από τα βυζαντινά χρόνια και το εσωτερικό τείχος της πόλης, η ακρόπολη, που άρχιζε από τον τουρκικό Μενδρεσέ, συνέχιζε ως τον περίβολο του γυμνασίου στο ύψωμα της πόλεως, όπου και σήμερα διατηρούνται λείψανα πύργων και οχυρώσεων της βυζαντινής περιόδου (εικ. 5)⁵⁶ και έφθανε ως το ναό της Παναγίας στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων. Από το σημείο αυτό περνώντας από το ναό της Παναγίας Φανερωμένης έφθανε ως τη λίμνη (εικ. 11), όπου και έκλεινε συναντώντας το τείχος του ισθμού⁵⁷.

Η πορεία του τείχους της ακροπόλεως, όπως ανιχνεύεται στη σημερινή Καστοριά, από το Μενδρεσέ προχωρεί στην οδό Κελέτρου, όπου σώζονται κάποια ερείπια ανάμεσα στις πολυκατοικίες. Περνώντας από το ναό της Κουμπελίδικης και το ναό της Παναγίας των Αγίων Αναργύρων

50. Άννα Κομνηνή II, 43, 12-15.

51. Μνεία του ναού βλ. Χρηστίδης 1922, 171. Ορλάνδος 1938, 171-172. Τσαμίσης 1949, 113. Η ύπαρξη συνθρόνου στο ναό αποτελεί ένδειξη ότι ήταν κάποτε καθεδρικός (βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 135-136).

52. Προκόπιος, Περί κτισμάτων IV, 112.

53. Άννα Κομνηνή II, 41.

54. βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Esquisse de l'histoire des remparts de Kastoria, Πεπραγμένα 8ης Επιστημονικής Συνόδου του Διεθνούς Συνεδρίου Φρουρίων και Πύργων, Αθήνα 1968, 71-83. Π. Τσολάκης, Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές έρευνες στην Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1996, 9-35.

55. Τσαμίσης 1949, 16-17. Μουτσόπουλος, ό.π.

56. Μ. Μιχαηλίδης, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Μακεδονίας, ΑΔ 24 (1969), Β2 - Χρονικά, 361. Π. Λαζαρίδης, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, ΑΔ 29 (1973-74), Β3 - Χρονικά, 758-759, πίν. 550 β, γ, δ.

57. Τσαμίσης 1949, 16-17. Δημητριάδης 1973, 165-166, 170.

διασχίζει την οδό Αγίου Αθανασίου, κατεβαίνει ως το ναό της Παναγίας Φανερωμένης. Στη συνέχεια ακολουθεί την οδό Χριστοπούλου σε απόσταση 50 περίπου μέτρων από τη σημερινή όχθη της λίμνης (προφανώς έχει επεκταθεί η ξηρά) και ακολουθώντας πορεία παράλληλη με την όχθη φθάνει στη συνοικία Ψαράδικα. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων η ακρόπολη της Καστοριάς καταστράφηκε το 1904 από τους Τούρκους.

Σχετικά με τη χρονολόγηση των οχυρώσεων ο Αντ. Κεραμόπουλος θεωρούσε ότι το τείχος ήταν της εποχής του Ιουστινιανού⁵⁸, ενώ ο Α. Ορλάνδος εξέφρασε επιφυλάξεις προτείνοντας τη ρωμαϊκή περίοδο για τη χρονολόγηση των τειχών διότι *τά τείχη είναι ἐκτισμένα δι' ἄργων λίθων μετὰ ἀφθόνου κονιάματος ἀλλὰ ἄνευ τῶν χαρακτηριστικῶν εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικά τείχη ὀριζοντίων στρώσεων ὀπποπλίνθων*⁵⁹. Από τη μελέτη των υπαρχόντων ερειπίων του τείχους έχει παρατηρηθεί από τον Ν. Μουτσόπουλο ότι το τμήμα του παραλίμιου τείχους που σώζεται είναι κατασκευασμένο από μικρών διαστάσεων ασβεστολίθους και σε πολλά σημεία διακρίνονται οι τρύπες από όπου περνούσαν οι ξυλόδεσμοι, οι μαντώσεις των βυζαντινών. Το συνδετικό κονίαμα είναι γενικώς ασβεστοκονίαμα εκτός από ένα μόνο σημείο του τείχους, απέναντι από το άλλοτε χάνι Κάλη όπου διακρίνονται πέντε στρώσεις από οπποπλίνθους και μεταξύ τους βυζαντινή κεραμοκονία. Η ανάμιξη μέσα στην κεραμοκονία μεγάλων αλεσμένων βησάλων μπορεί να δικαιολογήσει χρονολόγηση στην εποχή του Ιουστινιανού. Φαίνεται όμως από την κατασκευή ότι οι οχυρώσεις ενισχύθηκαν κατά τον 9ο-10ο αιώνα, εποχή κατά την οποία χρονολογείται και η εκκλησία της Κουμπελίδικης. Ο τρόπος δομής του τείχους ιδιαίτερα στην περιοχή του Μενδρεσέ με το μεγάλο πλήθος ξυλοδέσμων από κορμούς δένδρων διαμέτρου 10 περίπου εκατοστών πρέπει να είναι έργο της δεύτερης αυτής εποχής και παρουσιάζει ομοιότητες όχι μόνο με τις βυζαντινές οχυρώσεις της ίδιας περιόδου αλλά με τις αντίστοιχες οχυρώσεις της Αχρίδας⁶⁰. Το θέμα αυτό χρειάζεται να μελετηθεί επισταμένως για να διαπιστωθεί εάν οι επεμβάσεις στο τείχος και πιθανόν η ανέγερση ναών αυτής της εποχής έγιναν επί της κυριαρχίας των Βουλγάρων. Κατά τη διάρκεια της τουρκικής κατοχής οι κυριότερες επεμβάσεις έγιναν στο παραλίμιο τείχος, ενώ παραμελήθηκε το εσωτερικό τείχος.

Το κάστρο, κτισμένο επάνω σε βράχο στη δυτική πλευρά της λίμνης, δέσποζε στη ζωή της πόλης. Γνωρίζουμε ότι η είσοδος από την πύλη της Ακροπόλεως στις αρχές του 16ου αιώνα στοίχιζε κάποιον επιπλέον φόρο για τους μεταφορείς εμπορευμάτων⁶¹. Τον 17ο αιώνα, ο Εβλιγιά Τσελεμπί περιγράφει *ένα όμορφο κάστρο χτισμένο με πελεκητές πέτρες στη δυτική πλευρά μιάς μεγάλης λίμνης με ζωογόνο νερό, επάνω σε έναν απόκρημνο βράχο όμοιο με νησί, με εξάγωνο σχήμα και ισχυρό. Οι τοίχοι του είναι πολύ υψηλοί. Προς τα δυτικά έχει δύο ισχυρές σιδερένιες πύλες. Υπάρχει μιά ισχυρή πύλη, κοσμημένη με διάφορων ειδών πολεμικά όργανα κρεμαστά, σιδερένια δικτυωτά. Έχει (ακόμη) ισχυρούς και δυνατούς πύργους, που βλέπουν προς τη λίμνη*⁶².

58. Α. Κεραμόπουλος, Ορειστικόν Άργος - Διοκλητιανούπολις - Καστοριά, ΒΝΙ ΙΧ (1932-33), 61.

59. Ορλάνδος 1938, 6.

60. Μουτσόπουλος 1974, 429.

61. Alexander 1985, 224.

62. Δημητριάδης 1973, 165-166. Περιγραφή του κάστρου κάνει επίσης ο W. M. Leake, Travels in Northern Greece I, London 1835, 328. Βλ. και Μουτσόπουλος, Καστοριά, 418-432, πίν. 2.3. Ο ίδιος, 1977, 22, 24, 25, όπου φωτογραφίες των σημερινών ερειπίων του κάστρου. Βλ. επίσης Ορλάνδος 1938, 5.

Κατά τον 19ο αιώνα ο γάλλος περιηγητής Rouqueville αναφέρει ότι το τείχος του λαιμού ενισχύετο από τέσσερις πύργους, που στον κεντρικό υπήρχε και η πύλη της εισόδου στην πόλη⁶³. Το 1849 ο Β. Νικολαΐδης περιγράφει τα λείψανα των τειχών που διατηρούνταν σε κακή κατάσταση: *στον ισθμό η χερσόνησος φράσσεται από ένα τείχος ύψους 4-6 μέτρων, δυναμωμένο με τέσσερις τετράγωνους πύργους που διαφθεντεύουν τις δύο όχθες... Αυτή η οχύρωση προφυλάσσει μόνον τα πλούτη του μπέη εναντίον τοπικών επιθέσεων και είναι αδύνατον να προβάλει αντίσταση σε σοβαρά οργανωμένες δυνάμεις*⁶⁴. Αρκετά επίσης λείψανα του τείχους, των πύργων και της αρχικής πύλης που σώζονταν πριν από το 1904 περιγράφει ο Gelzer⁶⁵. Ο καστοριανός Π.Τσαμίσης έγραφε στα 1949 ότι στην εποχή του διακρινόταν ο χάνδακας του τείχους του ισθμού. Ο ίδιος συγγραφέας περιέγραψε τη Μεγάλη Πόρτα του κάστρου η *εξώπορτα αυτή ήτο μεγάλη διά μεγάλων πελεκητών λίθων εκτισμένη, τα δύο φύλλα της οποίας αποτελούμενα εκ μεγάλων δοκών ήσαν συνηροσμένα διά χονδρών μεγάλων καρφίων, ότι δε μία ήτο η πόρτα της πόλεως συνάγεται εκ του χωρίου του Λιβίου και άλλων και της μαρτυρίας των γερόντων, οίτινες ενθυμούνται κάλλιστα και μαρτυρώσι την ύπαρξιν μαγαζιών πλησίον του χανίου του Κάλη όπου εγένετο η κατόπιν μικροτέρα Πύλη και ότι αυτή ως και η εις τα ψαράδικα⁶⁶ εγένοντο κατόπιν κατά τα τελευταία έτη της τουρκοκρατίας προς διευκόλυνσιν της εισόδου και εξόδου εις την αγοράν. Ανωθεν της εξώπορτας υπήρχε ενεπίγραφος πλάξ την χρονολογίαν της αλώσεως υπό των τούρκων αναγράφουσα*⁶⁷. Στην εποχή μας τα τείχη της Καστοριάς υπέστησαν από την ανοικοδόμηση τη μεγαλύτερη και οριστική καταστροφή.

Η μακρόχρονη οθωμανική κυριαρχία δεν υπήρξε καθοριστική γιά το αρχιτεκτονικό περιβάλλον⁶⁸ της Καστοριάς. Τα σχετικά λίγα μουσουλμανικά ιδρύματα⁶⁹ δεν φαίνεται να επηρέασαν τη δομή της πόλης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στα μέσα του 17ου αιώνα, κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, εκτός από τα συνοικιακά τεμένη και δύο μικρά τζαμιά μέσα στο κάστρο υπήρχε το τζαμί του σουλτάνου Μεχμέτ, το τζαμί του σουλτάνου Σουλεϋμάν και έξω από το κάστρο το τζαμί του καδή⁷⁰. Οι χριστιανικοί ναοί που μετατράπηκαν σε τουρκικά μνημεία σε όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας ήταν οι ναοί Αγίου Δημητρίου, Αγίου Γεωργίου, και Αγίου Σπυριδώνος, που έγιναν τεκέδες⁷¹, και οι ναοί της Παναγίας, του Ιωάννη Προδρομού, των Ταξιαρχών και της Παναγίας κοντά στη σημερινή δεξαμενή, που έγιναν τζαμιά⁷². Σύμφωνα με τον Εβλιγιά η πόλη είχε εβδομήντα εκκλησίες, μέσα και έξω από το κάστρο⁷³.

63. F. C. H. L. Rouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, 2, 352.

64. Β. Nicolaidy, Les Turcs et la Turquie contemporaine, Paris 1859, II, 208.

65. H. Gelzer, Vom heiligen Berge und aus Makedonien, Leipzig 1904, 231.

66. Συνοικία της πόλης.

67. Τσαμίσης 1949, 17.

68. Ö. L. Barkan, Contribution à l'étude démographique des villes balkaniques au cours des XVe-XVIe siècles, Studia Balcanica III, La ville balkanique XVe-XIXe siècles. Sofia 1970, 181.

69. Για τα τουρκικά μνημεία της πόλης βλ. Ορλάνδος 1938, 211-212. Τσαμίσης 1949, 176-177 Ε. Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, IV, Istanbul 1982, 239-240.

70. Δημητριάδης 1973, 166-168.

71. Τσαμίσης 1949, 173-174.

72. Τσαμίσης 1949, 173-174. Πρόκειται αντίστοιχα γιά τα τζαμιά Κρουσιουμλί, του Προδρομού, Κουλέ, και Γαζή Εβρενός.

73. Τσαμίσης 1949, 171. Για τα μουσουλμανικά και χριστιανικά κτίρια της πόλης κατα τον 18ο αιώνα βλ. και Γκολομπιάς 1986, 304-308.

Στην περιοχή μέσα στην ακρόπολη βρισκόταν ο πυρήνας της βυζαντινής πόλης⁷⁴. Πιθανόν ο κεντρικός δρόμος⁷⁵ να οδηγούσε από την κεντρική πύλη του τείχους προς τη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική που στη θέση της κτίστηκε το Κουρσιουμλί τζαμί. Τα ερείπιά της όμως εμφανίζονται κατά καιρούς κατά την εκσκαφή θεμελίων γειτονικών πολυκατοικιών. Στην περιοχή αυτή μέσα στο κάστρο υπάρχουν οι ναοί των βυζαντινών και πρώτων μεταβυζαντινών χρόνων, της Παναγίας Κουμπελίδικης, του Ταξιάρχη Γυμνασίου, του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Αλυπίου. Στο σημείο αυτό της πόλης βρίσκονταν και τα περισσότερα τουρκικά μνημεία, μιά και εδώ είχαν εγκατασταθεί οι Τούρκοι μετά την κατάκτηση της πόλης⁷⁶. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή κατά τον 17ο αιώνα κάνει την εξής περιγραφή του εσωτερικού του κάστρου: *υπάρχουν τα χωρίς αμπέλια και κήπους σπίτια διακοσίων στρατιωτών. Μέσα στο κάστρο δεν υπάρχουν καθόλου άπιστοι Έλληνες. Κάθε βράδυ φρουροί φυλάγουν το κάστρο και η στρατιωτική μουσική τους παίζει*⁷⁷.

Η εκτός του κάστρου περιοχή είχε κατοικηθεί ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, όπως αποδεικνύουν τα σωζόμενα μνημεία. Τον 17ο αιώνα, έξω από το τείχος βρίσκονταν κατά τον Εβλιγιά και οι δεκαέξι χριστιανικές συνοικίες, μία εβραϊκή και τρεις μουσουλμανικές⁷⁸. Κατά τη μαρτυρία του Rouqueville, τον 19ο αιώνα, οι συνοικίες των Τούρκων βρίσκονταν στη βόρεια και ανατολική πλευρά της πόλης με θέα προς τη λίμνη. Πιό κάτω, νότια και δυτικά, βρίσκονταν οι χριστιανικές συνοικίες, και πιό κάτω ακόμη, κοντά στη λίμνη ο εβραιομαχαλάς⁷⁹.

Ο αριθμός και οι ονομασίες των συνοικιών έχουν υποστεί πολλές μεταβολές, αλλά παρατηρούμε ότι έχουν διατηρηθεί ορισμένοι βασικοί πυρήνες της πόλης.

Σύμφωνα με το πρώτο δημοσιευμένο κατάστιχο των μέσων του 15ου αιώνα, εκτός από τη μουσουλμανική κοινότητα, στην πόλη υπήρχαν είκοσι χριστιανικές και μία εβραϊκή συνοικία⁸⁰. Από τις χριστιανικές συνοικίες, οι ένδεκα είχαν επαγγελματικές ονομασίες: των χρυσοχόων(2), ραφτάδων, ιερέων(;), ψαράδων, εμπόρων, σαμαροποιών, σιδεράδων, χασάπηδων, καπελλιέρηδων και των χαλκοματάδων⁸¹ και οι υπόλοιπες ήταν *του Προδρόμου, Αγίου Νικολάου Δραγωτά(;), Αγίας Παρασκευής, Φαναριωτών(;), Αποστόλου (;), Σερβιωτών(;)* και μία ακόμη αταύτιστη⁸². Σύμφωνα με μεταγενέστερα κατάστιχα, κατά τον 16ο αιώνα σε σύνολο τριάντα τεσσάρων συνοικιών, μόνο δύο είχαν ονόματα επαγγελματιών, όπου κατοικούσαν μουσουλμάνοι και χριστιανοί⁸³, και είκοσιτέσσερις είχαν ονόματα αγίων, μεταξύ των οποίων, του Αγίου Νικολάου, Γεωργίου, Παρασκευής, Ανδρέα, Αθανασίου, Δημητρίου και Λουκά⁸⁴.

74. Για την ακρόπολη στις βυζαντινές πόλεις βλ. Ch. Bougas, *City and Village. Urban design and architecture*, JÖB 31.2 (1981), 618-637· ειδικά για την Καστοριά σελ. 630. Για την οικιστική εξέλιξη της Καστοριάς βλ. Π. Τσολάκης, *Η οικιστική εξέλιξη της Καστοριάς στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, 1385-1912*, Καστοριά 1989, 6-22.

75. Για τους δρόμους της βυζαντινής πόλης βλ. Bougas, ό.π., 644-645.

76. Δημητριάδης 1973, 165-166.

77. Δημητριάδης 1973, 166.

78. Δημητριάδης 1973, 168.

79. F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Paris 1820, 2, 353.

80. M. Sokolowski, *Costur i Costurko vo srednata na XV vek, Istorija II* (1966), 121.

81. Sokolowski, ό.π., 121-122.

82. Η ταύτιση έγινε με βάση τη μεταγραφή του συγγραφέα. Βλ. Sokolowski ό.π., 121-122.

83. Παρατηρούμε ότι ο αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ μουσουλμανικής και χριστιανικών συνοικιών αμβλύνεται τον 16ο αιώνα.

84. M. Sokolowski, *Le développement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIe siècles*, *Balkanica I* (1970), 95.

Στους κώδικες της Μητροπόλεως Καστοριάς το 1618 αναφέρονται οι συνοικίες Εβραίδος, Αγίων Αναργύρων, Βαρλαάμ, Καρύδη και Εκκλησιάρχου⁸⁵. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί στα μέσα του 17ου αιώνα η πόλη είχε τρεις μουσουλμανικές συνοικίες, δεκαέξι χριστιανικές και μία εβραϊκή⁸⁶ ενώ το 1804 σημειώνονται ένδεκα χριστιανικές συνοικίες, οι Μητροπόλεως, Οικονόμου, Απόζαρι, Ελεούσης, Αγίων Αναργύρων, Σερβιώτη, Δραγωγιά, Αγίου Θωμά, Καρύδη, Αγίου Παντελεήμονος και Αγίου Λουκά⁸⁷. Σύμφωνα με νόμο του 1932 ορίστηκαν οι εξής συνοικίες της πόλης: Μητροπόλεως, Δραγωγιά, Καρύδη, Σερβιώτη, Εβραίδος, Αγίου Θωμά (Μουζαβίχη), Ελεούσης, Αγίων Αναργύρων, Αγίου Παντελεήμονος, Αγίου Λουκά και Οικονόμου⁸⁸.

Τοπογραφικά οι συνοικίες Μητροπόλεως, Δραγωγιά, Καρύδη και Σερβιώτη, αναπτύσσονται από τη νοτιοδυτική προς την νοτιοανατολική παραλίμνια πλευρά της πόλης. Οι συνοικίες Εβραίδος και Αγίου Θωμά (Μουζαβίχη) βρίσκονται στο κέντρο περίπου της χερσονήσου με κατεύθυνση από δυτικά προς ανατολικά. Οι συνοικίες Ελεούσης, Αγίων Αναργύρων, Αγίου Παντελεήμονος και Αγίου Λουκά καταλαμβάνουν το βορειοανατολικό τμήμα της χερσονήσου φθάνοντας ως την βόρεια παραλίμνια πλευρά της πόλης και τέλος, η συνοικία Οικονόμου βρίσκεται εντός των τειχών στο στενότερο σημείο της χερσονήσου (εικ. 2, 3).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ονομασίες των συνοικιών Δραγωγιά και Σερβιώτη⁸⁹ παραδίδονται από τον 16ο αιώνα. Είναι επίσης φανερό ότι σήμερα δεν αναφέρονται τα τουρκικά ονόματα των συνοικιών του Κουλέ, του Ταμπαχανέ και του Κουρσιουμλί τζαμιού, οι οποίες βρίσκονταν μέσα στο κάστρο, διατηρείται όμως στην περιοχή η ονομασία *τα τούρκικα*. Η εβραϊκή συνοικία (Εβραίδος) διατηρεί ως τις μέρες μας την κοινή ονομασία, *τα εβραϊκά*.

Στο περιβάλλον της πόλης κυρίαρχο στοιχείο αποτελούν οι πολυάριθμοι ναοί, εβδομήντα, σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί και τους περιηγητές του 19ου αιώνα⁹⁰, αριθμός μάλλον ακριβής, όπως υποδεικνύει η συγκριτική μελέτη όλων των σχετικών αναφορών.

Γενικό χαρακτηριστικό των ναών της Καστοριάς είναι η μικρή κλίμακα. Επικρατούν κυρίως δύο τύποι ναών, η τρίκλιτη βασιλική και οι μονόχωροι ναοί με νάρθηκα. Η τοιχοδομία των παλιότερων ναών αποτελείται από ακανόνιστους λίθους που περικλείονται από πλίνθους σε διπλή σειρά, ενώ στους μεταγενέστερους ναούς η τοιχοδομία είναι αμελής με λίγους πλίνθους που ενισχύεται από οριζόντιες ξυλοδεσιές. Χαρακτηριστικό των ναών της Καστοριάς, βυζαντινών και μεταγενέστερων, αποτελεί η διακόσμηση με εξωτερικές τοιχογραφίες (εικ. 14, 15, 17, 39, 57), στοιχείο που συναντάται και στην ευρύτερη περιοχή. Οι ναοί της τουρκοκρατίας δεν ξεχωρίζουν ιδιαίτερα από τις γειτονικές κατοικίες. Εκτός από τις μικρές διαστάσεις και τη φτωχική εξωτερική διακόσμηση, παρουσιάζουν μιά τάση ενσωμάτωσης στο υπόλοιπο κτιριακό περιβάλλον της πόλης⁹¹.

85. Τσαμίσης 1949, 15.

86. Δημητριάδης 1973, 166.

87. Δημητριάδης, ό.π.

88. Τσαμίσης 1949, 15-16.

89. Από τα Σέρβια;

90. Δημητριάδης 1973, 168. F.C.H.L. Pouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, 2, 353. W.M. Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, I, 325.

91. Βλ. Χ. Μπόρας, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821), Αρχιτεκτονικά Θέματα 3, 1969, 171.

Συναντώνται επίσης στοιχεία κοινά στους ναούς της τουρκοκρατούμενης Ελλάδος, όπως η απομόνωση από το εξωτερικό περιβάλλον, που επιτυγχάνεται με τον περιορισμό του μεγέθους και του αριθμού των ανοιγμάτων, η χαμηλή είσοδος και η ταπείνωση του δαπέδου από τη στάθμη του εξωτερικού εδάφους⁹². Ναοί, με την είσοδο σε επίπεδο χαμηλότερο από αυτό του εδάφους, σώζονται σήμερα στην Καστοριά, οι Άγιοι Τρεις (εικ. 88) και οι μεταγενέστεροι, του Ιωάννη Θεολόγου στην παραλία και του Μιχαήλ Ταξιάρχη στη συνοικία Απόζαρη. Σύμφωνα με παλαιότερες μαρτυρίες, σε χαμηλότερη από το έδαφος στάθμη ήταν και οι ναοί του Αγίου Γεωργίου⁹³, του Αγίου Νικολάου⁹⁴ και ένας ναός στο υπόγειο του αρχοντικού Μπετλή, στον οποίον σώζονταν και τοιχογραφίες⁹⁵.

Σκοπός των κτητόρων ήταν ίσως να αποφευχθεί η πρόκληση του θρησκευτικού αισθήματος των μουσουλμάνων κατακτητών, αλλά δεν πρέπει να αγνοηθεί και το γεγονός ότι οι ναοί αυτοί ήταν στην πλειοψηφία τους προσφορές ιδιωτών με συγκεκριμένες οικονομικές δυνατότητες. Με αυτό το δεδομένο και τη σκέψη ότι ίσως οι ναοί λειτουργούσαν ως ιδιωτικοί, κάτι που δεν είναι εξακριβωμένο⁹⁶, αλλά φαίνεται πιθανό και επιβεβαιώνεται και από τη σημερινή πραγματικότητα της πόλης, είναι φυσικό να ήταν προσαρμοσμένοι όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο αλλά και στις ανάγκες των κτητόρων τους.

Οι ναοί της πόλης της Καστοριάς από τον 9ο έως τον 16ο αιώνα κατανέμονται κατά συνοικία ως εξής⁹⁷: Στη συνοικία *Οικονόμου* οι ναοί της Κουμπελίδικης, του Αγίου Δημητρίου, της Παναγίας και του Ταξιάρχη Γυμνασίου, που χρονολογούνται μεταξύ 9ου-10ου αιώνα και Άγιος Νικόλαος του Μαγαλειού του τέλους του 15ου αιώνα. Στη συνοικία *Ελεούσης* οι ναοί του Αγίου Στεφάνου και Αγίου Γεωργίου της Πολιτείας, που χρονολογούνται στον 10ο αιώνα, ο Άγιος Δημήτριος, του 12ου αιώνα και οι Άγιοι Ανδρέας του Ρουσούλη, Αλύπιος⁹⁸ και Σπυριδωνας (κατεδαφισμένος), που χρονολογούνται στον 15ο-16ο αιώνα. Στη συνοικία *Μητροπόλεως* ο Ταξιάρχης, του 9ου-10ου αιώνα, ο Άγιος Νικόλαος Κασνίτζη του 12ου αιώνα, ο Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη του 14ου αιώνα και οι ναοί του Ιωάννη Προδρόμου και Αγίων Τριών που χρονολογούνται στον 15ο αιώνα. Στη συνοικία *Αγίου Παντελεήμονος* οι Άγιοι Ανάργυροι- πιθανώς μονή- που χρονολογούνται γύρω στο 1000, και οι Άγιοι Νικόλαος Κυρίτση και Γεώργιος του Βουνού του 14ου αιώνα. Στη συνοικία *Αγίου Λουκά* ο Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα του 14ου αιώνα και η Παναγία Φανερωμένη. Στη συνοικία *Δραγωγιά* οι Άγιοι Νικόλαος και Νικόλαος Πετρίτη, που χρονολογούνται στον 14ο αιώνα. Στη συνοικία *Σερβιώτη* η Παναγία Ρασιώτισσα του τέλους του

92. Μπούρας, ό.π., 172. Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη* 1964, 74-76.

93. *ἦτο ἐκτισμένος εἰς βάθος ἰκανόν ἐφ' οὗ ἡ οἰκία Σελήμ τοῦ πεταλωτοῦ* (Τσαμίσης 1949, 173).

94. Κάηκε το 1885 (Τσαμίσης 1949, 173).

95. Τσαμίσης 1949, 173.

96. Ο Π. Τσαμίσης (1949, 117) αναφέρει εκτός από το ναό στο υπόγειο του αρχοντικού Μπετλή, το ναό του Ταξιάρχη Γυμνασίου *μεθ' οὗ συνεδέτο ἡ οἰκία τοῦ γείτονος Παναγιώτη Δοῦκη διὰ κλίμακος, καὶ τοῦτο διότι ὁ ναός οὗτος ἰδικός των ἦτο, ὡς ἔλεγεν ὁ πάππος του*. Επίσης αναφέρει ότι ο ναός του Αγίου Νικολάου Κυρίτση ήταν *συνεχόμενος μετὰ οἰκίας* (ό.π., 134).

97. Η έλλειψη ολοκληρωμένης σύγχρονης μελέτης για την αρχιτεκτονική των ναών της πόλης και το γεγονός ότι οι ναοί είναι εξωτερικά ασβεστομένοι μας υποχρεώνει να διατηρούμε επιφυλάξεις ως προς την ακριβή τους χρονολόγηση. Για τους ναούς της Καστοριάς βλ. και Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος-11ος αιώνας, Θεσσαλονίκη* 1992.

98. Το παλαιότερο όνομα του ναού ήταν Άγιος Γεώργιος.

15ου αιώνα. Στη *συννοικία Αγίων Αναργύρων* ο Άγιος Νικόλαος της μοναχής Ευπραξίας του 15ου αιώνα. Τέλος, στη *συννοικία Αγίου Θωμά* (Μουζεβίκη) ο Άγιος Νικόλαος της Θεολογίας, που χρονολογείται στον 15ο-16ο αιώνα (βλ. εικ. 3)⁹⁹.

Όπως φαίνεται από την κατανομή των εκκλησιών, που πολλές από αυτές λειτουργούσαν ως καθολικά μονών, οι πρωϊμότεροι βυζαντινοί ναοί - εκτός από αυτούς της συννοικίας Οικονόμου που ήταν μέσα στο κάστρο - βρίσκονται όλοι στη συννοικία Ελεούσης, στο κέντρο σχεδόν της χερσονήσου, γεγονός που σημαίνει ότι εκεί ήταν ο πυκνότερος πυρήνας της εκτός του κάστρου βυζαντινής πόλης. Η εξαίρεση του ναού του Ταξιάρχη, ο οποίος βρισκόταν σε σχετικά απομακρυσμένη θέση στην συννοικία Μητροπόλεως δικαιολογείται από την πιθανή λειτουργία του ναού ως κοιμητηριακού, όπως προκύπτει από τις απεικονίσεις κεκοιμημένων καστοριανών¹⁰⁰. Πάντως φαίνεται ότι και άλλοι ναοί χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι ενταφιασμού κληρικών και λαϊκών κατά τη βυζαντινή κυρίως περίοδο, όπως ο ναός των Αγίων Αναργύρων ή του Ταξιάρχη Γυμνασίου.

Η συννοικία Ελεούσης συγκεντρώνει επίσης και τους περισσότερους συνολικά ναούς των αιώνων που εξετάζουμε. Από τον 12ο αιώνα και μετά σημαντικοί ναοί συγκεντρώθηκαν στη συννοικία Μητροπόλεως. Ναούς του 14ου-15ου αιώνα συγκεντρώνουν κυρίως οι δύο συννοικίες της περιοχής Απόζαρη, του Αγίου Λουκά και του Αγίου Παντελεήμονα, διαπίστωση, που οδηγεί στην υπόθεση ότι προς αυτήν την πλευρά της πόλης δημιουργήθηκαν οι νέοι πυρήνες των χριστιανικών συννοικιών, ύστερα από την εκδίωξή τους από το κάστρο, όπου εγκαταστάθηκαν οι Τούρκοι. Παράλληλα, αναπτύχθηκαν και οι νοτιότερες συννοικίες της πόλης προς τη λίμνη, στις οποίες τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας κτίσθηκαν τα περισσότερα καστοριανά αρχοντικά (εικ. 12, 13).

Σχετικά με την ύδρευση της πόλης η πληροφορία που παραδίδεται από τον Τσαμίση για την ύπαρξη ερειπίων κινωτερνών κοντά στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης στη συννοικία του Αγίου Λουκά¹⁰¹ επιβεβαιώνεται από μαρτυρία χειρογράφου με χρονολογία 1341, στην οποία αναφέρεται μονή Γηστερνοτιόσισης, που θεωρούμε ότι πρέπει να ταυτιστεί με τη μονή Φανερωμένης¹⁰².

Η περιοχή έξω από τα τείχη του λαιμού της χερσονήσου αποτελούσε το χώρο του παζαριού. Τη θέση της θυμίζουν οι σημερινές ονομασίες Κάτω Αγορά και Σταροπάζαρο (=Παλιά Αγορά).

Σύμφωνα με την περιγραφή του Εβλιγιά Τσελεμπί οι δρόμοι της πόλης κατά τον 17ο αιώνα ήταν *μάλλον στενοί... στρωμένοι με [φυσικά κομμένο] μαλακό βράχο και καθαρό γυαλιστερό κάλντερίμι.... και του κάστρου ακόμη τα κάλντερίμια [ήταν] με τον ίδιο τρόπο από μαλακό βράχο*¹⁰³ και τα σπίτια *σκεπασμένα με κόκκινα, καλοκαμωμένα κεραμίδια. Είναι εύπορα σεράγια, παράξενα και περίεργα. Όλα τα σπίτια στην άκρη της λίμνης έχουν παραπήγματα για να προφυλάγουν τα πλοία. Τα σεράγια είναι αρχοντικά με πατώματα το ένα επάνω από το άλλο, στον ρυθμό της Κωνσταντινούπολης. Όλα τα σπίτια βλέπουν προς τη λίμνη*¹⁰⁴. Πιθανώτατα, αυτή η μορφή, την

99. Ναοί, κατεστραμμένοι σήμερα, μνημονεύονται οι εξής: του Αγίου Κωνσταντίνου, του Ιωάννη Προδρομού, του Αγίου Ζαχαρία, της Αγίας Παρασκευής κοντά στην εβραϊκή συναγωγή, των Αγίων Αποστόλων κοντά στη λίμνη (Τσαμίσης 1949, 173-174).

100. Άλλα ίχνη νεκροταφείου δεν έχουν εντοπισθεί στην πόλη.

101. Τσαμίσης 1949, 115.

102. Χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης 2679, φ. 176.

103. Δημητριάδης 1973, 170.

104. Δημητριάδης, ό.π., 169.

οποία τα σπίτια της Καστοριάς διατήρησαν σε γενικές γραμμές ως τον περασμένο αιώνα να μην απείχε πολύ από τη βυζαντινή μορφή των σπιτιών της πόλης. Οι κατοικίες πρέπει να ήταν και τότε συνήθως δώροφες, ειδικά διαμορφωμένες για την αντιμετώπιση των σκληρών καιρικών συνθηκών, και μερικές φορές οι χώροι γειτονικών σπιτιών υπερχάλυπταν τους δρόμους δημιουργώντας τα *διαβατικά* ή *βαστέρνια*, όπως και σήμερα. Ορισμένοι χώροι της κατοικίας προεξείχαν και δημιουργούσαν τα *ρωμανήσια* ή *ταβλωτά*, τα σημερινά *ξεπεταχτά* ή *σαχισιά*. Υπήρχαν *ηλιακοί*, τα *σολάρια* (λιακωτά), δηλαδή τα σημερινά *χαγιάτια* και *δοξάτα*. Τα σπίτια που έβλεπαν προς τη λίμνη επικοινωνούσαν με αυτήν με μιά μακρόστενη αυλή, την *αβγατή*¹⁰⁵.

Εξετάζοντας γενικότερα τη θέση και την ανάπτυξη της πόλης της Καστοριάς διαπιστώνουμε ότι από τους σημαντικότερους γεωφυσικούς παράγοντες που διαμόρφωσαν το ανθρώπινο περιβάλλον είναι η κλειστή ορεινή περιοχή με το ηπειρωτικό κλίμα, καθώς επίσης και η ύπαρξη του ποταμού Αλιάκμονα που άρδευσε και έκανε καλλιεργήσιμη την μόνη πεδινή έκταση της περιοχής και σχημάτισε τη λίμνη. Η τελευταία, εκτός από την παροχή αγαθών μέσω της αλιείας, συγκέντρωσε γύρω της τη ζωή της πόλης, όπως προκύπτει από την ανάπτυξη των συνοικιών και τον προσανατολισμό των οικιών, και έφθασε να δώσει αίσθηση πόλης θαλασσινής, αν κρίνομε από τους πολυάριθμους ναούς αφιερώματα στον Άγιο Νικόλαο.

105. Για τη βυζαντινή κατοικία βλ. Φ. Κουκουλέζ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός Δ', 249-317. Για τα αρχοντικά της Καστοριάς βλ. Τσαμίσης 1949, 189-192. Δ. Πικιώνης, Αρχοντικά της Καστοριάς, Αθήνα 1948. Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Τα αρχοντικά, Αθήνα 1962. Ν. Μουτσόπουλος, Μακεδονική Αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 1971. Α. Σαχίνης, Το αρχοντικό του Νεράντζη Αϊβάζη, Καστοριά 1977.

**Πίνακας ναών και τοιχογραφικών
στρωμάτων της Καστοριάς**

Χρόνος	Ναοί	Σύνολο	Τοιχογραφικά στρώματα	Σύνολο
πρίν από τον 12 ^ο αιώνα	Άγ. Ανάργυροι (α΄ φάση) Ταξιάρχης Μητροπόλεως Άγ. Στέφανος, Μαυριώτισσα (α΄ φάση) Κουμπελίδικη (α΄ φάση) Ταξιάρχης Γυμνασίου (;) Άγ. Δημήτριος Οικονόμου (;) Άγ. Γεώργιος της Πολιτείας Παναγία Οικονόμου (;)	9	Άγ. Ανάργυροι (α΄ φάση) Ταξιάρχης Μητροπόλεως (α΄ φάση) Άγ. Στέφανος (α΄ φάση)	3
12 ^{ος} αι.	Άγ. Ανάργυροι (β΄ φάση) Άγ. Νικόλαος Κασνίτζη Άγ. Στυλιανός ή Αλύπιος Άγ. Δημήτριος Ελεούσης	4	Άγ. Ανάργυροι (β΄ φάση) Άγ. Νικόλαος Κασνίτζη Άγ. Στυλιανός ή Αλύπιος Άγ. Δημήτριος Ελεούσης (α΄ φάση)	4
13 ^{ος} αι.	Μαυριώτισσα (β΄ φάση)	1	Άγ. Στέφανος (β΄ φάση και παραστάσεις) Μαυριώτισσα (α΄, β΄ φάσεις) Ταξιάρχης Μητροπόλεως (β΄ φάση και εξωτερικές παραστάσεις) Κουμπελίδικη (α΄ φάση)	5
14 ^{ος} αι.- 1385	Άγ. Αθανάσιος Μουζάκη Άγ. Νικόλαος Κυρίτση Άγ. Νικόλαος Τζώτζα Άγ. Νικόλαος Πετρίτη Άγ. Γεώργιος Βουνού Παναγία Φανερωμένη	6	Ταξιάρχης Μητροπόλεως (γ΄ φάση) Άγ. Αθανάσιος Μουζάκη Άγ. Νικόλαος Κυρίτση, Άγ. Νικόλαος Τζώτζα, Άγ. Νικόλαος Πετρίτη Παναγία Φανερωμένη	6
1385- 1505	Κουμπελίδικη (β΄ φάση) Άγ. Τρεις, Άγ. Αλύπιος Παναγία Ρασιώτισσα Άγ. Νικόλαος Ευπραξίας Άγ. Νικόλαος Θεολογίνας Άγ. Νικόλαος Μαγαλειού Άγ. Ανδρέας Ρουσούλη Άγ. Σπυρίδωνας (κατεδαφισμένος) Παναγία Αγίων Αναργύρων Ιω. Πρόδρομος	11	Κουμπελίδικη (β΄ φάση), Άγ. Τρεις Ταξιάρχης Μητροπόλεως (δ΄ φάση) Ρασιώτισσα, Άγ. Νικόλαος Ευπραξίας Άγ. Αλύπιος, Άγ. Νικόλαος Θεολογίνας Άγ. Νικόλαος Μαγαλειού Άγ. Ανδρέας Ρουσούλη, Ταξιάρχης Γυμνασίου Άγ. Σπυρίδωνας (τοιχ. αποτοιχισμένες) Άγ. Δημήτριος Ελεούσης (β΄ φάση) Άγ. Γεώργιος Βουνού (β΄ φάση) Άγ. Δημήτριος Οικονόμου Παναγία Αγίων Αναργύρων, Ιω. Πρόδρομος	16

Β'. Η ΚΑΣΤΟΡΙΑ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ΄ ΤΟΠΟΣ ΕΞΟΡΙΑΣ Ή ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΘΗΣΗΣ;

Ιστορικά στοιχεία

Από τις αρχές του φθινοπώρου του 1083 που ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ανακατέλαβε την Καστοριά από τους Νορμανδούς άρχισε για την πόλη ένα διάστημα μακροχρόνιας ειρήνης με αποτέλεσμα αξιοσημείωτη οικονομική και πολιτιστική ακμή. Παρότι η Καστοριά δεν αναφέρεται συχνά στις πηγές κατά τον 12ο αιώνα, γνωρίζουμε ότι η βάση των επιχειρήσεων του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού εναντίον των Σέρβων¹, υπήρξε η κοντινή στην Καστοριά Πελαγονία, όπου και στρατοπέδευσε ο Μανουήλ το 1154/55².

Το θέμα Καστορίας, γνωστό από τον 11ο αιώνα, στα μέσα του 12ου αιώνα δόθηκε στον Ανδρόνικο Κομνηνό³, όταν ο αυτοκράτορας Μανουήλ τον διόρισε στη μεγάλη θέση του δούκα⁴ Βρανιζόβης και Βελεγράδων, ενώ συγχρόνως του παραχώρησε και την Καστοριά⁵. Χαρακτηριστική για τη σπουδαιότητα του θέματος είναι η εκτίμηση του Κίνναμου για την πρόθεση του αυτοκράτορα να τιμήσει με την κίνηση αυτή εμφανώς τον Ανδρόνικο *έν γε μὴν τῷ ἐμφανεί λαμπρῶς αὐτὸν ἔδωρεῖτο καὶ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἐτίμα*⁶.

Κατά το τέλος του 12ου αιώνα ίσως η πόλη κατακτήθηκε για λίγους μήνες⁷ από τους Νορμανδούς, όταν το καλοκαίρι του 1185 διέσχισαν τη δυτική Μακεδονία κατευθυνόμενοι από το Δυρράχιο στη Θεσσαλονίκη⁸.

1. Χωνιάτης, 89-91. Το γεγονός αναφέρεται επίσης από τον Guillaume de Tyr (éd. Paulin Paris, Guillaume de Tyr et ses continuateurs II, Paris 1880, 315).

2. Χωνιάτης, 101. Βλ. και Κίνναμος, 127.

3. O. Jurewicz, Andronikos I. Komnenos, Amsterdam 1970, ιδίως 49-50. Βλ. επίσης Κ. Βαρζός, Γενεαλογία των Κομνηνών Α΄, Θεσσαλονίκη 1984, 506, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

4. Επί Αλεξίου Κομνηνού αναφέρονται *δοῦκες* επικεφαλής μεγάλων πόλεων και περιοχών. Οι δούκες παράλληλα με τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, έχοντας ως κύρια αποστολή την άμυνα εναντίον των εχθρών και την απελευθέρωση της γύρω περιοχής, αναλάμβαναν επίσης και την πολιτική διοίκηση Βλ. J. Herrin, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, DOP 29 (1975), 256-257, 276-281.

5. *Ναῖσοῦ τε καὶ Βρανιζόβης προκεχειρίσατο δοῦκα, προσέτι δὲ καὶ Καστοριαν αὐτῷ ἔδωκεν* (Κίνναμος, 124.19-22).

6. Κίνναμος, 124.20.

7. Βλ. C. M. Brand, Byzantium confronts the West 1180-1204, Cambridge 1968, 171.

8. Χωνιάτης, 297.

Την οικονομική ευημερία της πόλης βεβαιώνει η μαρτυρία του άραβα γεωγράφου του 12ου αιώνα Edrisi ότι η Καστοριά ήταν την εποχή αυτή μία πλούσια, ευχάριστη και πολυάνθρωπη πόλη, με λίμνη, στην οποία ψαρεύονταν άφθονα ψάρια, και πολυάριθμα χωριά⁹. Ας σημειωθεί εδώ ότι στα τέλη του 11ου αιώνα, οι Εβραίοι είχαν μόνιμα εγκατασταθεί στην Καστοριά και δημιουργήσει μία ακμάζουσα ελληνόφωνη κοινότητα, επικεφαλής της οποίας ήταν ο καστοριανός Τονία ben Eliezer, συγγραφέας και ποιητής¹⁰.

Η σιωπή του εβραίου ταξιδιώτη στη Δύση κατά τον 12ο αιώνα Βενιαμίν εκ Τουδέλης σχετικά με την Καστοριά δεν νομίζουμε ότι σχετίζεται με αντισημιτική κίνηση στην πόλη, όπως υποστήριξε η Ann Wharton-Epstein¹¹, αλλά μάλλον οφείλεται στη δυσκολία του Βενιαμίν να προσεγγίσει το εσωτερικό της Μακεδονίας¹².

Στο υπέρ των Βενετών χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Αγγέλου που εκδόθηκε το Νοέμβριο του 1198 και σώζεται η λατινική του μετάφραση, η περιοχή της Καστοριάς αποκαλείται *Provincia Castoriae* και όλοι οι αξιωματούχοι που αναφέρονται στις πηγές ως ενεργούντες στις περιοχές των υποτιθέμενων αυτών θεμάτων είναι σχεδόν πάντα οικονομικοί υπάλληλοι¹³. Συνεπώς τα θέματα είχαν πιά μεταβληθεί σε περιοχές κυρίως οικονομικής αρμοδιότητας, στις οποίες σύμφωνα με το χρυσόβουλλο οι Βενετοί μπορούσαν να εμπορεύονται. Η ειδική αναφορά των πόλεων Αχρίδας και Καστοριάς από την περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, οι οποίες, ως σημειωθεί, δεν αναφέρονταν στο υπέρ των βενετών χρυσόβουλλο του 1082¹⁴, δείχνει ότι στην πόλη της Καστοριάς είχε στο μεταξύ δημιουργηθεί αξιόλογη εμπορική κίνηση, ενισχυμένη από την παρουσία των Βενετών¹⁵.

9. P.A. Jaubert, *La géographie d'Edrisi*, Amsterdam 1975², 291. B. Nedkov, *La Bulgarie et les terres avoisinantes au XIIe siècle selon la "Géographie d'Al-Edrisi"*, (βουλγ.), Sofia 1960, 43. Βλ. επίσης T. Tivchev, *Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles*, *Byzantinobulgarica* I (1962), 155-160. M. Angold, *The spacing of the medieval byzantine "city"*, *BF X* (1985), 13.

10. M. Molho - A. Mevorah, *Histoire des Israelites de Castoria, Salonica 1938*, 11-12. Βλ και A. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, London 1971, 2, 122-139.

11. A. Epstein, *Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria, evidence of millenarianism and anti-semitism in the wake of the First Crusade*, *Gesta XXI/I* (1982), 28.

12. G. Tafel - G. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels und Staates Geschichte der Republic Venedig*, I, Amsterdam 1964, I, 246-280. Dölger, *Regesten* II, 104-105, αρ. 1647. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Θεσμοί-Κοινωνία- Οικονομία, Μακεδονία* 1982, 326.

13. Για το θέμα Καστοριάς βλ. Στ. Κυριακίδη, *Βυζαντινά μελέτα και παρατηρήσεις επί της εξελίξεως της θεματικής διαιρέσεως των Βυζαντινών και των ονομάτων των θεματικών αρχόντων, Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 3.Γ (1939), 406-407. Επίσης Δ. Ζακυθηνός, *Μελέτα περί της διοικητικής διαιρέσεως εν τω βυζαντινώ κράτει*, *ΕΕΒΣ* 17 (1941), 225-226.

14. Tafel-Thomas, *ό.π.*, 43-45. Dölger, *Regesten* I, αρ. 1081.

15. Βλ. Fr. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1975, 59. Για τις βενετο-βυζαντινές σχέσεις, όπως διαμορφώθηκαν αυτήν την εποχή βλ. στο ίδιο, 54-62. Για τις εμπορικές συνθήκες μεταξύ βυζαντινών και βενετών βλ. R.G. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Komnenen Venedig, Pisa und Genoa in der epochen der Komnenen und der Angeleri. 1081-1204*, Amsterdam 1984, 1-49. Για τις περιοχές που ίσχυαν τα βενετικά προνόμια, στο ίδιο, 50-68 και 178-221.

Οι εκκλησιαστικοί άρχοντες

Η εκκλησιαστική εξουσία είχε μεγάλη σημασία για τη ζωή της πόλης, η οποία την εποχή αυτή υπαγόταν στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος¹⁶ και σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς καταλόγους του 12ου και 13ου αιώνα διατηρούσε την πρώτη θέση ανάμεσα στις υποκείμενες *τῶ θρόνω τῆς Βουλγαρίας* επισκοπές (cod. Berolinensis 73 (Phillip. 1477)¹⁷, στις τάξεις *τῶν θρόνων τῆς πρώτης Γιουστινιανῆς ἤτοι πάσης Βουλγαρίας* (cod. Kutlumus 9, Sinait. 1117)¹⁸, στις τάξεις *τῆς πρώτης Γιουστινιανῆς* (cod. Vat.gr. 828)¹⁹.

Από τους επισκόπους της εξεταζομένης περιόδου γνωστοί από τις πηγές είναι ο ανώνυμος, που μνημονεύεται σε επιστολή του Θεοφυλάκτου Αχρίδος προς το δούκα Σκοπίων *οἱ δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει λόγω καὶ διδασκαλία λάμπαντες, οἷος ὁ Καστορίας* και χρονολογείται στα τέλη του 11ου με αρχές του 12ου αιώνα²⁰, ο Μιχαήλ, που αναφέρεται σε σφραγίδα *Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλω Μιχαήλ ἐπισκόπῳ Καστορίας καὶ πρωτοθρόνω* του α' μισού του 12ου αιώνα²¹, ο Ιωάννης που η δράση του χρονολογείται στα 1150(:), από τον Π.Τσαμίση χωρίς άλλη ένδειξη και η πληροφορία επαναλαμβάνεται από τον Janin, όπου προστίθεται η ένδειξη *από*

16. Για την εκκλησιαστική ιστορία της αρχιεπισκοπής βλ. Ε. Δρακοπούλου- Μ. Λουκάκη, *Ανέκδοτη Επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αιώνα*. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, *Βυζαντικά* 9 (1989), 121, σημ.1 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. Ε. Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, *Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας Σιγγίλια του Βασιλείου Β΄*, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988, ιδίως 78-89. Της ίδιας, *Ο χρυσόβουλλος λόγος του Μιχαήλ Παλαιολόγου του έτους 1272 και η εκκλησία της Βουλγαρίας*, *Βυζαντικά* 10 (1990), 229-246. Στις παραπάνω δύο μελέτες αμφισβητείται η γνησιότητα της πρωϊμότερης πηγής για την επισκοπή Καστορίας, που είναι τα τρία σιγγίλια του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου, που χρονολογούνται πριν και μετά το Μάιο του 1020 και περιλαμβάνονται στο χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Παλαιολόγου του 1272. Το πρωτότυπο του χρυσόβουλλου έχει χαθεί και σύμφωνα με το αντίγραφο του Σιναϊτικού Κώδικα (Cod. Sinait. 508 (976)), του μόνου που περιέχει και τα τρία σιγγίλια στην κριτική έκδοση του V.N.Benešević, *Opisanie greceskich rukopisej monast. Sv. Ekateriny na Sinaje, I*, Petersburg 1911, 542-554, το κείμενο του σιγγιλίου που αφορά στην Καστορία έχει ως εξής: *τόν δὲ ἐπίσκοπον Καστορίας εἰς τὰ κάστρα τῆς ἐνορίας αὐτοῦ ἤγουν εἰς [αὐτήν] τὴν Καστορίαν, εἰς τὸ Κοῦρσων, εἰς τὴν Κολώνην, τὴν Δεάβολιν, τὴν Βοῦσαν καὶ τὸν Μῶρον, κληρικοὺς τεσσαράκοντα καὶ παροῖκους τριάκοντα, εἰ τάχα καὶ περισσότερον εἶχε πρόην, ἀλλ' οὖν οὐ βουλόμεθα ὑπερβαίνειν τὸν ἀριθμὸν τῶν κληρικῶν καὶ παροίκων τοῦ ἀρχιεπισκόπου* (Benešević, ὁ.π., 544-545). Τα τρία σιγγίλια του ίδιου κώδικα έχουν επίσης δημοσιευθεί από τον E.Golubinskij, *Kratkij ocerk istorii pravoslavnych cerkvej bolgarskog serbskoj rumynskoj ili moldovalaskoj*, Moskva 1871, 256-263 και αναδημοσιευθεί από τον H.Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893), 42-56.

17. H.Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 1 (1892), 256-257.

18. J.Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 152-153, 371-372 (Notitia 13).

19. H.Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 1 (1982), 257.

20. P.G. 126, 525A. *Theophylacti Achridensis epistulae*, ed. P.Gautier, CFHB, 193.23.

21. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals II*, Berne 1984, 444, αρ.1009.

σφραγίδα και τοποθετείται στα χρόνια των Κομνηνών²² και ο ανώνυμος επίσκοπος που εντοπίσαμε σε επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου²³. Η επιστολή που απευθύνεται τῷ θεοφιλεστάτῳ ἐπισκόπῳ Καστορίας στρέφεται γύρω από τη φιλία που συνδέει το Γρηγόριο Αντίοχο με τον επίσκοπο Καστορίας και στον τρόπο δημιουργίας της, με αφορμή το χαιρετισμό που έστειλε ο Καστορίας στον Αντίοχο μέσω του κοινού γνωστού τους Ευσεβιάτη²⁴. χρονολογήθηκε μεταξύ 1160-1198²⁵.

Ο τελευταίος ανώνυμος επίσκοπος Καστορίας πρέπει να συνδεόταν με λόγιους κωνσταντινουπολίτικους κύκλους διότι τα πρόσωπα με τα οποία συνήθως αλληλογραφεί ο αποστολέας της προς τον Καστορίας επιστολής, ο Γρηγόριος Αντίοχος, είναι ανώτατοι αξιωματούχοι, κρατικοί ή εκκλησιαστικοί²⁶. Ανήκουν στον κύκλο των λογίων και διδασκάλων του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα, όπως εξάλλου και ο ίδιος ο Αντίοχος, ο οποίος συχνά αναφέρει πως υπήρξε μαθητής του Νικολάου Καταφλώρον, του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης²⁷.

Με βάση τους παραπάνω συσχετισμούς θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε και τον επίσκοπο Καστορίας, του οποίου τη φιλία τόσο σημαντική θεωρεί ο Γρηγόριος Αντίοχος, ως προερχόμενο από τους ίδιους κύκλους της Κωνσταντινούπολης. Τον 12ο αιώνα μεγάλο μέρος των επισκόπων και μητροπολιτών άρχιζαν τη σταδιοδρομία τους στην Κωνσταντινούπολη, στην υπηρεσία του πατριαρχείου, συχνά ως διάκονοι της Αγίας Σοφίας²⁸. Παρόλο που η εκλογή και η χειροτονία των επισκόπων έπρεπε να γίνεται στις επαρχίες, οι επίσκοποι συχνά εκλέγονταν στην Κωνσταντινούπολη²⁹.

22. Τσαμίσης 1949, 68. R. Janin, Castoria, DHGE XI, Paris 1949, 1458. Βλ. και Β. Ατέσης, Επισκοπικοί κατάλογοι Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερα, Αθήνα 1975, 112. Μικρή πιθανότητα να ταυτίζεται με τον επίσκοπο Ιωάννη που αναφέρεται σε σφραγίδα Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ ἐπισκόπῳ(ω) Καστορίας καὶ πρωτοθρόνῳ, που χρονολογείται τον 10ο αιώνα από τον V. Laurent (Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin V2. L'église, Paris 1965, 328, αρ. 1499) και το β' μισό του 11ου αιώνα από τους Seibt και Zacos (W. Seibt, βιβλιοκρισία στον V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin V: L'église 1-3, Paris 1963-1972 στα Byzantinoslavica 35 (1974), 83 και G. Zacos, Byzantine Lead Seals II, Berne 1984, 434, αρ. 981.

23. Για τον Γρηγόριο Αντίοχο βλ. M. Loukaki, Grégoire Antiochos, Éloge du patriarche Basile Kamatèros, Byzantina Sorbonensia 13, Paris 1996.

24. Ε. Δρακοπούλου - Μ. Λουκάκη, Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, Βυζαντινά 9 (1989), 127- 131.

25. Δρακοπούλου-Λουκάκη, ό.π., 131- 132.

26. Όπως ο Ευστάθιος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, μητροπολίτης Αθηνών και υπέρτιμος, ο Ευθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρών, ο Δημήτριος Τορνίκης, κριτής του βήλου και μετέπειτα λογοθέτης και ο Ανδρόνικος Καματηρός, μέγας δρουγγάριος.

27. Λόγος επιτάφιος εις τόν κυρ Νικόλαον τόν Καταφλώρον, Esc. Y II 10 f.265. Γρηγορίου τοῦ Ἀντιόχου, τῷ ἀγιοτάτῳ Ἀθηνῶν καὶ ὑπερτίμῳ, ed. Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα II, Εν Αθήναις, 1880, 404.22-23. Τῷ Θεσσαλονίκῃ κυρῷ Εὐσταθίῳ τῷ τοῦ Καταφλώρον, ed. J. Darrrouzès, Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173, Byzantinoslavica 24 (1963), 71.301- 307.

28. R. Browning, The Patriarchal school at Constantinople in the 12th century, Byzantion 32 (1962), 167-202 και 33 (1963), 11-40.

29. N. Oikonomidès, Un décret synodal inédit du patriarche Jean Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques, REB 18 (1960), 58, 67-69. Τη συνήθεια εκλογής επισκόπων στην Κωνσταντινούπολη επισημοποιεί συνοδική απόφαση του πατριάρχη Ιωάννη Ξιφιλίνου στις 14 Μαρτίου 1072 (Oikonomidès, ό.π., 71-78).

Διαπιστώνομε ότι στα τέλη του 12ου αιώνα, όπως και στις αρχές του, στον επισκοπικό θρόνο της Καστοριάς βρίσκονται λόγιοι κληρικοί, με παιδεία που απέκτησαν στην πρωτεύουσα και οι οποίοι σχετίζονται με επιφανείς πνευματικούς ανθρώπους της εποχής.

Ο σημαντικός ρόλος του επισκόπου στην πολιτιστική ζωή των επαρχιών απέρρεε αρχικά από τη σημαίνουσα θέση του στη διοικητική, οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, της οποίας έχει θεωρηθεί προσωπικότητα - κλειδί³⁰. Σταθερότερος από τους στρατιωτικούς και πολιτικούς διοικητές, χειριστής της εκκλησιαστικής περιουσίας, δικαστής και συμβιβαστής των διαφορών του ποιμνίου του, ο επίσκοπος ήταν συγχρόνως και εκπρόσωπος μιάς υψηλότερης παιδείας, ιδίως αν προερχόταν από κύκλους της πρωτεύουσας³¹. Η παρουσία σημαντικών εκκλησιαστικών αρχόντων στην Καστοριά την εποχή αυτή σηματοδοτεί το επίπεδο της επαρχιακής αυτής πόλης της αυτοκρατορίας.

Οι κοσμικοί άρχοντες

Μόνες πηγές για τους κοσμικούς άρχοντες της Καστοριάς οι επιγραφές των ναών και οι τοιχογραφικές απεικονίσεις τους, αδιαμφισβήτητες όμως και εξαιρετικά διαφωτιστικές, όταν ερμηνευθούν σωστά.

Ο Νικηφόρος Κασνίτζης, όπως δηλώνεται στην κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Νικολάου, έφερε τον τίτλο του μαγίστρου, ο οποίος επαναλαμβάνεται και στην επιγραφή που συνοδεύει την απεικόνιση του κτήτορα στο νάρθηκα του ναού. Πρόκειται για την υστερότερη γνωστή μας μνεία του τίτλου, ο οποίος στα τέλη του 12ου αιώνα, εποχή που χρονολογείται η διακόσμηση του μνημείου, δεν δηλώνει κάποιο συγκεκριμένο αξίωμα³². Οι έως τώρα γνωστές αναφορές του τίτλου του μαγίστρου χρονολογούνται έως τις αρχές του 12ου αιώνα³³, ενώ η πρόσφατη ανακοίνωση επιγραφής από την Ήπειρο, χρονολογημένης στα 1148/49, στην οποία αναφέρεται *Κωνσταντίνος μάγιστρος ο Μανιάκης*³⁴, μεταθέτει τα χρονολογικά όρια αναφοράς του τίτλου στα μέσα του 12ου αιώνα.

30. Βλ. C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 29-45. M. Angold, *Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the cities of the later Byzantine Empire. The Byzantine Aristocracy, IX to XIII centuries*. BAR Intern. Ser. 221, Oxford 1984, 241. Βλ. επίσης Α. Αβραμέα, Ο επίσκοπος και η πόλη: Τα κοσμικά κτίσματα, *Βυζαντιακά* 7 (1987), κυρίως 86-89.

31. E. Herman, *The secular church*, *The Cambridge Medieval History IV, Part II*, Cambridge 1967, 282-284. J. Herrin, *Realities of byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205*, *DOP* 29 (1975), 258-266, 282-284.

32. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 294 και ο ίδιος, *Dictionary of Middle Ages* 8, 1987 (magistros). R. Guiland, *Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, L'ordre (τάξις) des Maitres (των μαγίστρων)*, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73), 25.

33. Ο τίτλος του μαγίστρου αναφέρεται στο τέλος του 11ου αιώνα σε επιγραφή του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος στη μονή Χρυσοστόμου στην Κύπρο (βλ. R. Cormack, *Aristocratic Patronage of the Arts in 11th and 12th century Byzantium, The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries* (ed. M. Angold), *BAR Intern. Series* 221, Oxford 1984, 164-165). Επίσης Νικηφόρος μάγιστρος αναφέρεται σε επιγραφή ως κτήτορας του ναού της Παναγίας Ασίνου (1105/06) στην Κύπρο (A.J. Stylianou, *The painted churches of Cyprus, treasures of byzantine art*, *Trigraph-London* χ. χρ., 117, πίν. 57). Ο τίτλος μάγιστρος αναφέρεται και σε έγγραφα του 1112 και 1117 (*Actes Docheiariou*, αρ. 3, στ. 14, 15, αρ. 4, στ. 1).

34. Σ. Μαμαλούκος, *Παρατηρήσεις σε μία βυζαντινή κτητορική επιγραφή από την Ήπειρο*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' τ. ΙΗ' (1995), Αθήνα 1995, 195-199.

Το όνομα Κασνίτζης δηλώνει ίσως σερβική καταγωγή³⁵, γεγονός που θεωρητικά δεν εμπόδιζε την κοινωνική άνοδο και ένταξη του Κασνίτζη στην τοπική αριστοκρατία της πόλης³⁶. Η επιλογή της Καστοριάς για την ίδρυση και τοιχογράφηση του ναού του αγίου Νικολάου σημαίνει ότι ο χορηγός συνδεόταν με στενούς δεσμούς - καταγωγής ή μακροχρόνιας παραμονής - με την πόλη³⁷.

Ο αφιερωτής εικονίζεται στο ναό με απλά ενδύματα λαϊκού, ποδήρη χιτώνα κριανού χρώματος και σκούφο (εικ. 18)³⁸. Στην ενδυμασία του ξεχωρίζει ένα κοσμημένο περιβραχιόνιο στο μέσον του δεξιού του μανικιού, που όμοιό του, χωρίς όμως διακόσμηση, φέρει και η σύζυγός του Άννα. Το περιβραχιόνιο, παρόμοιο με αυτό του σεβαστοκράτορα Καλογιάννη στη Βοϊαπα (1259)³⁹, αποτελεί ίσως ενδεικτικό της κοινωνικής θέσης του Νικηφόρου Κασνίτζη. Απεικονίσεις κτητόρων που δεν σχετίζονται με την αυτοκρατορική οικογένεια ή με εκκλησιαστικούς κύκλους συναντώνται και σε άλλα εικονογραφικά σύνολα της εποχής στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, και συγκεκριμένα, στο ναό των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς και του Αγίου Γεωργίου (1191) στο Κουρμπίνοβο της Γιουγκοσλαβίας⁴⁰, φαινόμενο όχι άσχετο με την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών κατά την εποχή των Κομνηνών. Η σύζυγος του κτήτορα Άννα, φέρει εσωτερικά πορφυρό σχιστό υποκάμισο και χρυσοκέντητο κοσμημένο επενδύτη. Στο μέσον του δεξιού μανικιού της ξεχωρίζει λευκό περιβραχιόνιο, αντίστοιχο με το κοσμημένο περιβραχιόνιο του Κασνίτζη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το υφασμάτινο με διακοσμητικές ταινίες κάλυμμα της κεφαλής της, που καλύπτει τα μαλλιά, συνεχίζει έως σχεδόν το ύψος της μέσης και καταλήγει σε κρόσσια (εικ. 19)⁴¹.

Στο ναό των Αγίων Αναργύρων απεικονίζεται η οικογένεια του Θεοδώρου Λημνιώτη. Σχετικά με το όνομα Λημνιώτης τα δεδομένα είναι λιγοστά για το β' μισό του 12ου αιώνα. Το

35. Πρόσωπο με σχετικό όνομα εντοπίσαμε τον 4ο αιώνα τον Ευθύμιο Κασνή (Σκυλίτζης, 243, 82) και στα μέσα του 14ου αιώνα τον Κασνιτζό Μποριλοβίκη, στρατηγό των Σέρβων (Καντακουζηνός, 246, 22). Για την κατάληξη -ιτζης σε βυζαντινά ονόματα βλ. Α. Ρ. Kazhdan, Socialnii sostav gospostvujslo klassa Vizantii, XI-XIIvv, Moscou 1974, αρ.10, 74, 95,99, 230, 236, 249.

36. Βλ. Η. Ahnweiler, Byzance et la Mer, Paris 1966, 406. G. Ostrogosky, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971), 7, 30. Kazhdan, ό.π., 53.

37. Βλ. και V. von Falkenhause n, The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries, ed. A. Angold, BAR Inter. Series 221, Oxford 1984, 213.

38. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 62. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 38, πίν. 9. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 65, εικ. 19. Για την απεικόνιση αξιωματούχων βλ. και T. Velmans, Le portait dans l'art des Paléologues, Art et Societé à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 123.

39. Α. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Album, Paris 1928, πίν. XXI. Για το περιβραχιόνιο βλ. και L. Hadermann-Misguich, Tissus de pouvoir et de prestige sous les Macédoniens et les Comnènes. A propos de coussins-de-pieds et de leurs représentations, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), 124.

40. L. Hadermann - Misguich, Les fresques de Saint- Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, 17. Για τις απεικονίσεις των κτητόρων βλ. και S. Tomeković-Reggiani, Portraits et structures sociales au XIIe siècle. Un aspect du problème: le portait laïque, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, II, 823- 836.

41. Για τα γυναικεία καλύμματα κεφαλής βλ. Α. Grabar, Etudes Critiques 4. Une couronne du début du XIIIe siècle et les coiffures d'apparat feminines, CA VIII (1956), 265-273. Επίσης Μ. Emmanuel, Hairstyles and headresses of empresses, princesses and ladies of the aristocracy in Byzantium, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), 113-120.

όνομα Λημνιώτης, Λιμναιώτης, Λημναίος, Λιμνίτης⁴² εμφανίζεται σύμφωνα με τις πηγές από τον 8ο αιώνα έως το τέλος της βυζαντινής εποχής⁴³. Πιθανόν το όνομα να δηλώνει άτομο που προέρχεται από τα Λίμνια, συχνό τοπωνύμιο της Μικράς Ασίας⁴⁴ ή από το νησί της Λήμνου. Εάν βασισθούμε στην ορθογραφία του ονόματος, στις επιγραφές του ναού των Αγίων Αναργύρων, παντού γράφεται *Λημνιώτης* - εκτός από μία επιγραφή, που γράφεται *Λειμνηώτης* - το όνομα φαίνεται να σχετίζεται με τη Λήμνο. Τέλος, ίσως να υπάρχει σχέση και με τη λίμνη της Καστοριάς. Η σύζυγος του Λημνιώτη φαίνεται ότι προερχόταν από ιδιαίτερα σημαντική οικογένεια, αν κρίνουμε από την κόμμωσή⁴⁵, την ενδυμασία της και τα στολισμένα με κοσμήματα δάκτυλά της (εικ. 28), από την ξεχωριστή μνεία του οικογενειακού της ονόματος⁴⁶, ακόμη και από την απεικόνισή της σε μεγαλύτερη κλίμακα απ' ότι ο κτήτορας. Σε επέμβαση, όχι πολύ μεταγενέστερη, στις επιγραφές και τις απεικονίσεις των κτητόρων προστέθηκαν καπέλλα στις παραστάσεις του Θεόδωρου Λημνιώτη και της γυναίκας του⁴⁷, καθώς και ένα ομοίωμα του ναού στα χέρια του αφιερωτή (εικ. 28, 30). Στην επιγραφή που συνοδεύει την απεικόνισή της η δωρήτρια μνημονεύεται με το οικογενειακό της όνομα *Ραδηνή*⁴⁸. Μέλη της οικογένειας των Ραδηνών⁴⁹, αναφέρονται στις πηγές από τον 10ο έως και τον 15ο αιώνα, ενώ από τις αρχές του 10ου αιώνα οι Ραδηνοί ανήκαν στην πρώτη σειρά της αριστοκρατίας, και κατά τον 11ο αιώνα

42. Για την κατάληξη -ώτης σε βυζαντινά επίθετα βλ. A.P. Kazhdan, *Socialnii sostav gospostrujsko klassa Vizantii XI-XIIvv.*, Moscou 1974, αρ. 32, 80, 94, 96, 100, 146, 178, 196, 267, 274, 288.

43. Ένας άγιος του 8ου αιώνα (Georgius Limneota, BHG¹, 692), ένας *Μελέτιος Λημνιώτης*, έπαρχος σε μία επιγραφή 8ου-9ου αιώνα (Θ. Παπαζώτος, *Χριστιανικές Επιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά ΚΑ'* (1981), 402), ένας *κουράτωρ* *ὁ Λήμνεος* το 1071 στα αρχεία της Λαύρας (Actes de Lavra, 59), *Λιμνίτης* το 1085 στα αρχεία της Πάτμου (Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά Έγγραφα της μονής Πάτμου*, Αθήνα 1980, 39), ένας *Λέων Λημνιώτης* σε ανέκδοτη σφραγίδα γύρω στα 1150 (S. Tomeković, *Le "manierisme" dans l'art mural à Byzance (1164-1204)* Paris 1984, 58-59 (διδ. διατριβή), μία οικογένεια *Λημνιώτη*, ο Νικηφόρος, γιός του Βασιλείου, η σύζυγός του και ο ξάδελφός του Βασίλειος εμφανίζεται το 1214 στα αρχεία της Πάτμου (MM VI, 170-171, 176-177. Τον 14ο αιώνα έχουμε τις μνείες ενός *Λημναίου* το 1320, 1369 και 1395 (Actes de Zographou XVII, 62, Actes de Kutlumus, 27, 106 και Actes de Dionysiou, 76, αρ. 30).

44. Βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 30.

45. Βλ. Emmanuel, *ό.π.*, 119-120, εικ. 8.

46. Ξεχωριστή μνεία του οικογενειακού ονόματος της δωρήτριας περίπου την ίδια εποχή συναντήσαμε στο ναό της Παναγίας Κρίνας στη Χίο (1197) σε επιγραφή που συνοδεύει προσωπογραφία της συζύγου του κτήτορα όπου η δωρήτρια διατηρεί το όνομα Παγωμένη (βλ. Ch. Pennas, *Some aristocratic founders: the foundation of Panaghia Krena on Chios* στο "Les femmes et le monachisme byzantin", Actes du Symposium d'Athènes édité par J.Y. Perreault, Athènes 1991, 61-66).

47. Το καπέλλο μοιάζει με αυτό που φέρει ο Μιχαήλ Ψελλός στο εικονογραφημένο χειρόγραφο της μονής Παντοκράτορος αρ. 234, 231-232, που χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα (I. Spatharakis, *The portrait in Byzantine Illuminated manuscripts*, Leiden 1976, εικ. 174).

48. Η γυναίκα διατηρεί το οικογενειακό της όνομα όταν αυτό συνδέει με επιφανή οικογένεια.

49. Για την ετυμολογία του ονόματος βλ. Ψευδο-Συμεών μάγιστρος, 707: *Ραδηνός από Ράδης κόμης τοῦ τῶν Ἀνατολικῶν θέματος κέκληται*. Βλ. και Κ. Ἄμαντος, *Σύμμεικτα*, Ἑλληνικά 3, 1 (1930) 538-539.

η οικογένεια συνδέθηκε με τους Λακατηνούς και τους Αργυρούς⁵⁰. Κατά τον 12ο αιώνα αρκετά μέλη της οικογένειας, ανήκαν στην αριστοκρατία και κατείχαν υψηλά αξιώματα⁵¹.

Ο γιός των κτητόρων, Ιωάννης (εικ. 30), φορεί μακρύ πορφυρό χιτώνα και εξωτερικά κοντότερο κοσμημένο πράσινο επενδύτη, κλειστό μπροστά, με σχετικά κοντά μανίκια και στη μέση δευράτινη ζώνη με μεταλλική πόρπη.

Σε άλλο σημείο του ναού εικονίζεται ο μοναχός Θεόφιλος με σκούρο καφέ χιτώνα και γκριζογάλανο μανδύα (εικ. 29). Η ταύτιση του αρχικού Θ του ονόματός του με το αρχικό του ονόματος του Θεοδώρου Λημνιώτη οδήγησε στην ταύτιση των δύο προσώπων και στην υπόθεση ότι ο αρχικός κτήτωρ έγινε μοναχός⁵².

Ο Λημνιώτης και μέλη της οικογένειάς του αναφέρονται σε δέκα συνολικά επιγραφές του ναού των Αγίων Αναργύρων. Ανάλογη και σχεδόν σύγχρονη περίπτωση ύπαρξης πολλαπλών αφιερωμάτων μιάς οικογένειας στον ίδιο ναό παρατηρούμε στο ναό της Παναγίας Κρίνας στη Χίο, χρονολογημένο στα 1197 σύμφωνα με επιγραφή, όπου ο κτήτωρ Ευστάθιος Κοδράτος εικονίζεται στον εσωνάρθηκα, ενώ στο νάρθηκα υπάρχουν πέντε νεκρικές προσωπογραφίες, του κτήτορα, της γυναίκας, του παιδιού, καθώς και του θείου της γυναίκας, μητροπολίτη Στέφανου Παγωμένου⁵³.

50. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, 141, σημ. 2. Βλ. και D.Polemis, *The Doukai, a contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 171-172 και S. Tomeković, *Le "manierisme" dans l'art mural à Byzance (164- 1204)*, I, Paris 1984, 59. Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε επίσης μονή του Σωτήρος των Ραδηνών 1061 (Χφ. 205, V, πιν. 353-354): Lake K. -Lake S., *Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200*, Boston, The American Academy of Arts and Sciences, 1945, 72, 114, 142.

51. Βλ. Cheynet, ό.π. και σημ. 3, Polemis, ό.π., Tomeković, ό.π. Βλ. και V.Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, NE ΣΤ' (1933), αρ. 438 και Η' (1935), αρ. 736. La collection C. Orghidan, Paris 1952, αρ. 121,122, και Κ.Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Νομισματικού Μουσείου*, Εν Αθήναις 1917, 138, αρ. 518, 153, αρ. 158. Για τα μέλη της οικογένειας των Ραδηνών που αναφέρονται κατά τον 14ο αιώνα βλ. *Actes de Xeropotamou*, 119. J.Darroutès, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople I, V*, Paris 1977, αρ. 2050. Dölger, *Regesten V*, αρ. 3112. Σχετικά με την εγκατάσταση μελών της οικογένειας στην περιοχή της Μακεδονίας γνωρίζουμε ότι ένας Ραδηνός ήταν εγκατεστημένος στη Θεσσαλονίκη στα 1387, εποχή κατά την οποία είναι αποδέκτης γραμμάτων του Δημητρίου Κυδώνη (G.T. Dennis, *Rhadenos of Thessalonica, Correspondent of Demetrius Cydones*, Βυζαντινά 13.1 (1985), 264-265). Η παρουσία της οικογένειας στη Θεσσαλονίκη συνεχίζεται και κατά τον 15ο αιώνα. Το 1425 ο Καλογιάννης Ραδηνός ήταν ένας από τους τρεις πρέσβεις της Θεσσαλονίκης στη Βενετία (Κ.Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947*, 46). Αναφορά μελών της οικογένειας κατά τον 15ο αιώνα βλ. Dölger, *Regesten V*, αρ. 3376, *Actes de Lavra III*, 169, *Actes de Pantéléèmon*, 125, αρ. 18, *Actes Docheiariou* 56, 288, 14-15, *Actes Dionysiou* 20, σημ. 115, 116, 119. 40.

52. Κυριακούδης 1981, 14-17.

53. Βλ. Ch.Pennas, *Some aristocratic founders; the foundation of Panaghia Krena on Chios* στο "Les femmes et le monachisme byzantin", *Actes du Symposium d'Athènes* édité par J.Y. Perreault, Athènes 1991, 61- 66.

Μνημειακές μαρτυρίες

Στον 12ο αιώνα χρονολογείται η ανέγερση του ναού του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη. Πρόκειται για ένα ένα μικρό, μονόχωρο ναό με νάρθηκα και μεγάλη ημικυκλική αφίδα στην ανατολική πλευρά (εικ. 17)⁵⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοιχοδομία του ναού, της οποίας η αργολιθοδομή διακόπτεται από ζώνες πλίνθων και παρεμβολή κεραμοπλαστικών κοσμημάτων, με πιό χτυπητά τα κεφαλαία Ν (εικ. 16)⁵⁵.

Την ίδια εποχή πρέπει να ιδρύθηκε και ο σημερινός ναός του Αγίου Στυλιανού ή Αγίου Αλυπίου⁵⁶ και ο ναός του Αγίου Δημητρίου Ελεούσης (εικ. 15).

Μικρές επεμβάσεις υπέστη κατά την εποχή αυτή και ο παλαιότερος ναός των Αγίων Αναργύρων, μια μικρών διαστάσεων τρίκλιτη θολωτή βασιλική με φωταγωγό (εικ. 14)⁵⁷.

Στα ζωγραφικά σύνολα της πόλης, που χρονολογούνται τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου και τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, συμπεριλαμβάνονται οι τοιχογραφίες των ναών των Αγίων Αναργύρων, Αγίου Νικολάου Κασνίτζη, του Αγίου Αλυπίου, του Αγίου Δημητρίου Ελεούσης, ορισμένες τοιχογραφίες του Αγίου Στεφάνου και της Παναγίας Μανριώτισσας. Οι τοιχογραφίες των δύο πρώτων ναών αποτελούν εξαιρετα δείγματα τέχνης της εποχής τους και αποδεικνύουν τις καλλιτεχνικές επαφές της πόλης με τα μεγάλα κέντρα.

54. Εργασίες ανασυλώσεως βλ. Chronique des fouilles en 1950, BCH LXXV (1951), 118 και Chronique des fouilles en 1951, BCH LXXVI (1952), 228 με διεθνή τον Στ. Πελεκανίδη. Βλ. και Χ. Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 645-646. Μ. Χατζηδάκης, Βιβλιογραφικών και Φωτογραφικών Αρχείον, Κεντρικών Εργαστηρίων Συντηρήσεως, Καστοριά, ΑΔ 22 (1967), Β1-Χρονικά, 28. Μ. Μιχαηλίδης, Μεσαιωνικά Μνημεία Μακεδονίας- Θράκης, ΑΔ 22 (1967) Β2 Χρονικά, 435. Ορισμένες επεμβάσεις στη στέγη έγιναν το 1987 (Κλ. Θεολογίδου-Θ. Παπαζώτος, 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 42 (1987), Β2 - Χρονικά, 432, σχέδ. 1 και Κλ. Θεολογίδου, Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1 (1987), Θεσσαλονίκη 1988, 74-75, εικ. 7). Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Πελεκανίδη-Χατζηδάκης 1984, 50, 52, 56, 58, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

55. Ορλάνδος 1938, 137-139. Π. Α. Βοκοτόπουλος 1992², 144, 173. L. Hadermann- Misguich, Une longue tradition byzantine. La décoration des églises, Zograf 7 (1976), 6-7. Malmquist 1979, 16. Πελεκανίδη - Χατζηδάκης 1984, 50, 56, εικ. 53.3. Ας σημειωθεί ότι στο ναό των Αγίων Αναργύρων υπάρχει αξιόλογος γλυπτός διάκοσμος βλ. Ορλάνδος 1938, 20-25. Πελεκανίδη-Χατζηδάκης 1984, 22.

56. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 41.6,7 (ζάτοψη). Ο μικρός αυτός μονόχωρος ναός έχει υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις, γι' αυτό διατηρούμε επιφυλάξεις για τη χρονολόγησή.

57. Το μνημείο έπαθε αρκετές καταστροφές από τον βομβαρδισμό του 1941 (βλ. Χ. Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 654). Εργασίες αποκαταστάσεως κτιρίου βλ. Chronique des fouilles en 1951, BCH LXXVI (1952), 228. Βοκοτόπουλος 1989, 199. Πελεκανίδη-Χατζηδάκης 1984, 22. Για την αρχιτεκτονική και τη χρονολόγησή του κτίσματος των Αγίων Αναργύρων βλ. Ορλάνδος 1938, 10-20. Malmquist 1979, 15-16. Βοκοτόπουλος 1992², πίν. Α', αρ. 22. Πελεκανίδη-Χατζηδάκης 1984, 22, 24, 25, 28, 38, 45, όπου και βιβλιογραφία.

Αναλυτικότερα, οι τοιχογραφίες του δευτέρου στρώματος⁵⁸ των Αγίων Αναργύρων⁵⁹ αναπτύσσονται στον κεντρικό ναό, στον νάρθηκα και στα πλάγια κλίτη και πιθανώς ανήκουν στο ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες της εξωτερικής πλευράς του δυτικού τοίχου του νάρθηκα⁶⁰. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού παρουσιάζεται διαφοροποιημένο ως προς τα προγράμματα των συγχρόνων ναών, στη διακόσμηση κυρίως του ιερού βήματος⁶¹. Η διαφοροποίηση αυτή δηλώνει πιθανώς την καθοδήγηση προς "θεολογικότερους δρόμους" λογίων κύκλων. Η παρουσία στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού του οσίου Δαβίδ και της αγίας Θεοδώρας έχουν αποδοθεί σε επιδράσεις κύκλων της Θεσσαλονίκης⁶².

Ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Γεωργίου έφιππου, με πολεμική στολή, που συναντάται στους Αγίους Αναργύρους (εικ. 25)⁶³, έχει συνδυασθεί με την παρουσία του ίδιου εικονογραφικού τύπου του αγίου σε μνημεία του τέλους του 12ου αιώνα στα Βαλκάνια, όπως σε τοιχογραφία που βρίσκεται στην Galerija Fresaka του Βελιγραδίου και προέρχεται από τον κατεστραμμένο ναό του Djurdjevi Stupovi (1170/71) και του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo (1191) της Γιουγκοσλαβίας που ιδρύθηκε από το Στέφανο Νεμάνια⁶⁴.

Στις τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Αναργύρων (εικ. 26, 27), που εκτελέστηκαν ίσως με κάποια χρονική διαφορά μεταξύ τους, έχουν διαπιστωθεί τρεις καλλιτεχνικές τάσεις. Πρόκειται αρχικά για ένα ζωγράφο που άρχισε τη διακόσμηση του ναού από το μέτωπο της αφίδας, τους πλάγιους τοίχους του φωταγωγού και ορισμένες σκηνές του κυρίως ναού και η τέχνη του χαρακτηρίζεται ως επαρχιακή⁶⁵. Ο υπόλοιπος διάκοσμος του ναού και των πλαγίων κλιτών,

58. Τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος έχουν αποκαλυφθεί σε ορισμένα σημεία του ναού και θεωρείται πιθανώτατο να υπάρχουν σε μεγαλύτερη έκταση κάτω από το σημερινό δεύτερο στρώμα. Το παλιότερο στρώμα καλύπτει τμήματα του νάρθηκα και μέχρι τώρα αποτελείται από τις παραστάσεις των αγίων Βασιλείου και Νικολάου, των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και του μοναχού Κωνσταντίνου, που συνοδεύεται από την επιγραφή: +ΕΚΥΜΗΘΙ Ο ΔΟΥΛΟ(Σ) / ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΚΟΝΣΤΑΝΤΗ / ΝΟ(Σ) . ΜΗ(ΝΙ) ΝΟΕΝΒΡΙΟ ΗΣΤΙΝ ΚΑ (βλ. Χ. Μπακιρτζής, Επιγραφή στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς, *Μακεδονικά* 11 (1971), 324-334. Djuric' - Tsitouridou 1986, 36, αρ. 32). Στις παραπάνω παραστάσεις του πρώτου στρώματος προστίθενται υπολείμματα παραστάσεων στο νάρθηκα που φαίνεται να απεικονίζουν νεκοιμημένους (βλ. παράλληλη χρήση του νάρθηκα του Αγίου Στεφάνου). Πρόσφατος καθαρισμός έφερε στο φώς μικρό τμήμα παλαιότερου στρώματος κάτω από παράσταση αγίου στον κυρίως ναό, όπου τα γράμματα που διακρίνονται μοιάζουν με της επιγραφής του μοναχού Κωνσταντίνου. Οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος των Αγίων Αναργύρων που χαρακτηρίζονται από μία ζωγραφική συντηρητικού χαρακτήρα έχουν χρονολογηθεί τελευταία γύρω στο 1000 (Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 23-25, 38, εικ. 4-6, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

59. Για τις εργασίες καθαρισμού και την εμφάνιση των τοιχογραφιών του πρώτου στρώματος βλ. *Chronique des fouilles en 1951*, BCH LXXVI (1952), 228.

60. Ορλάνδος 1938, 25-59. Πελεκανίδης 1953, πίν. 1-42. Malmquist 1979, 28-30. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 26-28, 38-45, εικ. 6-24. Αναλυτική βιβλιογραφία για τις τοιχογραφίες του δευτέρου στρώματος του ναού βλ. Malmquist 1979, 122 και Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της Μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα, *Θεσσαλονίκη* 1986, 161, σημ. 24.

61. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 23, 24-25, εικ. 7. Για τον κύκλο των Αγίων Αναργύρων που αναπτύσσεται στο ναό βλ. S. Tomeković, Les repercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse, *Zograf* IB (1981), 32-34.

62. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 43.

63. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 41.21.

64. Βλ. S. M. Wages, A Balkan image of St. George, *Byzantine Studies Conference, Abstracts of Papers*, Oct. 24-26, Washington 1980, 40-41. Malmquist 1979, 119-120.

65. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, σχ. 17, 35, 36, 37, 50, 69, 70.

δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών, έχει γίνει από καλλιτέχνη -ή το πιθανότερο από εργαστήριο- υψηλής κατηγορίας, γνώστη και κάτοχο των εκφραστικών μέσων της “δυναμικής” κομνηνειακής τέχνης⁶⁶. Διαπιστώνεται ακόμη η ύπαρξη και τρίτου ζωγράφου, επίσης αξιόλογου, που ζωγράφισε ένα μεγάλο τμήμα του νότιου τμήματος του ναού, με μορφές ήρεμες και γαλήνιες, που έρχονται σε αντίθεση με τις ταραγμένες μορφές του προηγούμενου και βασικού ζωγράφου του ναού.

Η κομνηνειακή τάση, που κυριαρχεί στην τεχνοτροπία του ναού, σχετίζεται με αρκετά μνημεία του τέλους του 12ου αιώνα, ιδίως με τον Άγιο Γεώργιο στο Κουρμπίνοβο της Γιουγκοσλαβίας⁶⁷. Ειδικά γι’ αυτόν τον ναό έχει υποστηριχθεί ότι τοιχογραφήθηκε από το ίδιο καλλιτεχνικό εργαστήριο με αυτό των Αγίων Αναργύρων, λόγω των πολλών ομοιοτήτων στις συνθέσεις και στο ύφος των τοιχογραφιών (εικ. 20, 21)⁶⁸.

Οι τελευταίες μελέτες χρονολογούν τις τοιχογραφίες των Αγίων Αναργύρων στο διάστημα που μεσολάβησε μετά την τοιχογράφηση του Αγίου Παντελεήμονος στο Νέρεζι (1164) και πριν την τοιχογράφηση του Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο (1191), ειδικότερα μεταξύ 1170-1180⁶⁹.

Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη (εικ. 22, 23)⁷⁰ αναπτύσσονται σε δύο κύριες οριζόντιες ζώνες με τη μεσολάβηση τυφλών αψίδων, τόξων και παραθύρων⁷¹.

66. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the 11th and 12th Centuries, DOP 34-35 (1982), 108-109. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 43, εικ. 7-19. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, Αθήνα 1994, αρ. 44-47.

67. V. Djuric, Byzantinische Fresken in Jugoslavia, München 1976, 17-19, πίν. IX-XII, εικ. 8. Malmquist 1979, 94-103. L. Hadermann- Misguich, Kurbinovo. Les fresques de saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, 34-35, 563-584.

68. M. Rajković, Les fresques de Kurbinovo et leur auteur, ZR XLIV (1955), 212 (γαλλική περίληψη). A. Nikoloski, Les fresques de Kurbinovo, Beograd 1961. Hadermann-Misguich, ό.π. Η ίδια, Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises, Zograf Z (1976), 6-10.

69. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 44. Ειδικότερα μετά την χρονολόγηση του ναού του Κουρμπίνοβο το 1958, έγιναν οι εξής χρονολογήσεις για τους Αγίους Αναργύρους: ο Β. Η. Lazarev (Zinopiši XI-XI vekov v Macedonii, Actes du XXIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ohrid 1961, 105-134) πρότεινε το 1180. Την ίδια χρονολογία πρότεινε και ο Β. Ljubković, La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XIe et XIIe siècles, IX Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1962, 405-441. Ο Demus (Die Entstehung des Palaologenstils in der Malerei, Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten Kongress, IV.2, München 1958, 25) πρότεινε το τέλος του 12ου αιώνα. Χρονολόγηση γύρω στα 1180 πρότεινε η Hadermann-Misguich (Kurbinovo, Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Brussels, 1975, 35-36, 565-584), η Malmquist (1979, 103-105) και η Epstein (1980). Ο St. Pelekanidès (I ripi antichi affreschi di Castoria, Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1964, 351 κ.ε.) χρονολόγησε στα χρόνια των πρώτων Κομνηνών. Η Ντ. Μουρίκη (Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της μονής του Θεολόγου στην Πάτμο, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1989), 261) χρονολόγησε τους Αγίους Αναργύρους μετά το Κουρμπίνοβο.

70. Εργασίες αποκαλύψεως τοιχογραφιών βλ. Χ. Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά II (1941-52), 646. Εργασίες στερεώσεως τοιχογραφιών βλ. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινόν και Χριστιανικόν Μουσείον και κεντρικόν Εργαστήριον Συντηρήσεως, ΑΔ 21 (1966), Β1- Χρονικά, 30 και Μ. Μιχαηλίδης, Μεσαιωνικά Μνημεία Μακεδονίας-Θράκης, ΑΔ 22 (1967), Β2 -Χρονικά, 435.

71. Ορλάνδος 1938, 139-146. Πελεκανίδης 1953, πίν. 43-62. Malmquist 1979, 30-32, 105-109. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 50-58, εικ. 2, 4-21.

Αξιοσημείωτο είναι το δυσανάλογα μεγάλο μέγεθος ορισμένων σκηνών, που, όπως έχει παρατηρηθεί, μοιάζει να έχουν μεταφερθεί από άλλο μνημείο χωρίς να προσαρμοσθούν στις επιφάνειες του συγκεκριμένου ναού⁷². Η εξαιρετική ομοιότητά τους με σκηνές από το ναό του Νέρεζι της Γιουγκοσλαβίας⁷³ δημιουργεί την υποψία της απευθείας μεταφοράς των σχεδίων των παραστάσεων από το Νέρεζι στο ναό της Καστοριάς.

Στις τοιχογραφίες επικρατεί η ακαδημαϊκή τεχνοτροπία, ενώ συγχρόνως υπάρχουν αρκετά δείγματα οικειότητας του εργαστηρίου με την δυναμική τεχνοτροπία της εποχής⁷⁴.

Τόσο στην εικονογραφία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, όσο και στο πλάσιμο των μορφών και των ενδυμάτων, υπάρχει εμφανής σχέση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Νικολάου με αυτές του Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεζι της Γιουγκοσλαβίας, που σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή⁷⁵ ιδρύθηκε το 1164 από τον εγγονό του αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό⁷⁶.

Οι τελευταίες παρατηρήσεις ως προς τη χρονολόγηση του μνημείου το τοποθετούν στο χρονικό διάστημα μεταξύ Νέρεζι και Κουρμπίνοβο (1164-1191), προς τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα⁷⁷.

72. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, 1984, 56-57.

73. V. Djurić - P. Milković-Peprek, Contribution à l'étude de l'église monastique de Nérezi, Sbornik Novisad 1974, 313 κ.ε. Μία παράσταση που πρέπει να σημειωθεί για τη σχέση της με την αντίστοιχη του Νέρεζι είναι η παράσταση του Επιτάφιου Θρήνου. Βλ. C. Charalampidis, The importance of the Threnos in the church of St. Panteleimon at Nerezi, Cyrillomethodianum III (1975), 156-158.

74. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 57. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, Αθήνα 1994, αρ. 39-43.

75. Έκαλιεργήθη ὁ ναός τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Παντε[λε]ήμονος ἐκ συνδρομῆς κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ υἱοῦ τῆς Πορφυρογεννήτου κυρῆς Θεοδώρας μη(νί) Σεπτεμβρίῳ ἰνδ(ικτιῶνος) γ' ἐτους ΣΤΧΟΓ' ἡγουμενεύοντος Ἰωαννικίου μοναχοῦ (βλ. Malmquist 1979, 117-118). Τό ἔτος 6673 ἀπό κτίσεως κόσμου ἀντιστοιχεῖ στό 1164/65 ἀπό Χριστοῦ γεννήσεως.

76. Με τις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεζι έχουν συσχετισθεί και τμήματα τοιχογραφιών που σώζονται στο ναό της Παναγίας Ελεούσας στη Veljusa της Γιουγκοσλαβίας. Βλ. P. Milković-Peprek, Le sens du programme iconographique du portique sud de l'église de Veljusa, Zograf IG (1982), 36-41. Βλ. και ο ίδιος Veljusa, Le monastère de la Vierge de Pitié du village Veljusa près de Strumica, Faculté des sciences philosophico-historiques de l'Université "Cyrille et Method", Skopje 1981, 223-233.

77. Βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 58. Οι παλαιότεροι μελετητές είχαν χρονολογήσει τις τοιχογραφίες του ναού στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα (Ορλάνδος 1938, 59-60), στο τέλος του 11ου (Πελεκανίδης 1953), στο πρώτο τρίτο του 12ου (Στ. Πελεκανίδης, Έρευναι εν Άνω Μακεδονία, Μακεδονικά 5 (1961-63), 363-414), και μεταξύ Δαφνίου και Capella Palatina (St. Pelekanidès, I piu antichi affreschi di Castoria, Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina X-XI (1963-64), 358, 360). Ο Demus (Die Entstehung des Paleologenstils in der Malerei, Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten Kongress, München 1958, 1-63) είχε χρονολογήσει στο τρίτο τέταρτο του 12ου, ο ίδιος (Zinopiši XI-XII vekov v Makedonii, Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ohrid 1961, I, 341-349) στα μέσα του 12ου, ο Kitzinger (Byzantium and the West in the second half of the 12th century, Problems of Stylistic Relationships, Gesta IX.2 (1970), 52) επίσης στα μέσα του 12ου. Ο Lazarev (Storia della pittura bizantina, Torino 1967, 211) στην περίοδο 1160-1180, η Hadermann - Misguich (Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises, Zograf Z (1976), 8) στο τελευταίο τρίτο του 12ου αιώνα, όπως και ο Djurić (La peinture murale byzantine, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, I, Athènes 1979, 21). Η Malmquist (1979, 105-109) χρονολόγησε τις τοιχογραφίες στις αρχές του 13ου αιώνα.

Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Στυλιανού ή Αγίου Αλυπίου⁷⁸ καλύπτουν τον ανατολικό και νότιο τοίχο του ναού και διατηρούνται σε μάλλον κακή κατάσταση⁷⁹. Η πιό καλά διατηρημένη παράσταση είναι αυτή του Ευαγγελισμού (εικ. 32, 34), στην οποία σημειώνουμε το κεντημένο πέπλο της Παναγίας, που φθάνει ως τη μέση περίπου των ώμων της⁸⁰. Το ίδιο πέπλο παρατηρείται σε απεικονίσεις της Θεοτόκου σε φορητές κυπριακές εικόνες, που χρονολογούνται στον 13ο και 14ο αιώνα και σε τοιχογραφίες των αρχών του 14ου αιώνα (1314/15) στο ναό του Αγίου Γεωργίου και Κωνσταντίνου στον Πύργο Μονοφατσίου Κρήτης⁸¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιγραφές που συνοδεύουν την παράσταση του Ευαγγελισμού, ένα είδος διαλόγου μεταξύ του Αγγέλου και της Παναγίας, που θυμίζουν εγκώμια του Ευαγγελισμού σε διαλογική μορφή. Σύμφωνα με το κείμενο ο Άγγελος ευαγγελίζεται λέγοντας *+Χαῖρε σύ ἡ ... τεράστιον τό ρῆμα συζύγου δίχα* και η Παναγία απαντά: *Ναί, τῷ Θεῷ γαρ δυνατὰ ἅπαντα πέλει· ὑπέρ φύσιν μὲν ἄλλ' ὁμως γένοιτό μοι*. Παρόμοιο κείμενο συνοδεύει την παράσταση του Ευαγγελισμού στο καθολικό της Μαυριώτισσας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί η παράσταση του ένθρονου αγίου Γεωργίου μέσα σε γραπτό τοξωτό πλαίσιο στο νότιο τοίχο, δίπλα στο εικονοστάσιο του ναού, ο οποίος συνοδεύεται από την επιγραφή *ο Διασορίτης*⁸². Η θέση αυτή της παράστασης του αγίου Γεωργίου, η οποία αργότερα θα καθιερωθεί στις εκκλησίες της Καστοριάς ως θέση απεικόνισης της παράστασης του πάτρωνα του ναού, ίσως σημαίνει την αρχική αφιέρωση του ναού στον άγιο Γεώργιο. Γενικά οι τοιχογραφίες του ναού παρουσιάζουν τόσο εικονογραφική όσο και τεχνοτροπική ομοιότητα με τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Κασνίτζης και με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 12ου αιώνα⁸³ ή και αργότερα, στον 13ο αιώνα.

Στα τέλη του 12ου αιώνα νομίζουμε ότι πρέπει να χρονολογηθούν οι παραστάσεις της Θεοτόκου και του Αγγέλου του Ευαγγελισμού (εικ. 33, 35), που βρίσκονται στον ανατολικό τοίχο του ναού του Αγίου Δημητρίου της συνοικίας Ελεούσης⁸⁴. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία της αγίας Ελένης από άγνωστο ναό της Καστοριάς (εικ. 24) βρίσκεται σήμερα στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Βιέννης και πρέπει με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά να χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου αιώνα^{84α}.

78. Ο ναός αποκαλείται από τους κατοίκους Άγιος Στυλιανός. Είναι μονόχωρος, ξυλόστεγος με ημικυκλική αψίδα, που επεκτάθηκε στα δυτικά με την κατεδάφιση του αρχικού δυτικού τοίχου. Επισκευές βλ. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, ΑΔ 29 (1973-74), Β3 Χρονικά, 759.

79. E.N. Tsigaridas, La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icônes. Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, Beograd 1988, 309-313, εικ. 3-5, 7-13, 15-23.

80. Tsigaridas, ό.π., εικ. 7, 8.

81. Βλ. S. Sophocleous, Icons of Cyprus 7th-20th century. Nicosia 1994, αρ. 28, 30α και M. Borboudakis-Kl. Gallas - Kl. Wessel, Byzantinisches Kreta, München 1983, 376-377, εικ. 339, 340.

82. Tsigaridas, ό.π., 310, σημ. 4.

83. Tsigaridas, ό.π., 312-313.

84. Τις παραστάσεις αυτές ο Γ. Γκολομπιάς χρονολογεί στο β' μισό του 13ου αιώνα, όπως και την εξωτερική επιγραφή του νοτίου τοίχου του ναού *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Γεωργίου τοῦ [.] λαγίου τοῦ Χριστοκλαδαρῶ* (Γκολομπιάς 1988, 54-55).

84α. Ευχαριστώ την κ. Ιωάννα Μπίθα για τη γνωστοποίηση της πληροφορίας.

Σε μεταγενέστερη εποχή, αλλά με σαφείς επιρροές από τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Κασονίτζη, χρονολογούνται ορισμένες τοιχογραφίες του Αγίου Στεφάνου (εικ. 36)⁸⁵. Πρόκειται για τις παραστάσεις που καλύπτουν το φωταγωγό με ευαγγελικές σκηνές και την καμάρα με τις τρεις ηλικίες του Χριστού σε τροχούς⁸⁶.

Στις αρχές του 13ου αιώνα, αλλά με επιβίωση των συνηθειών και των τεχνικών τρόπων του 12ου αιώνα, χρονολογούνται και ορισμένες τοιχογραφίες της μονής της Μαυριώτισσας (εικ. 39)⁸⁷ κοντά στην πόλη της Καστοριάς που η τεχνοτροπία τους δεν συνδέεται άμεσα με τα υπόλοιπα μνημεία της πόλης την εποχή αυτή. Πρόκειται για τις τοιχογραφίες που καλύπτουν τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο του ναού, καθώς και τον ανατολικό και νότιο τοίχο της λιτής, εκτός από την παράσταση της Βάπτισης⁸⁸. Ιδιαίτερα στην παράσταση της Κοιμήσεως (εικ. 40) ξεχωρίζει η τεχνοτροπική ανομοιογένεια, που φαίνεται να διασπά τη μνημειακή σύνθεση στα δύο· με τον όμιλο των αρχαγγέλων με ήρεμο και επιβλητικό ύφος, στα δεξιά και το σύνολο των ταραγμένων αποστόλων στα αριστερά, όπου εντυπωσιάζει η διάρθρωση της πτυχολογίας με τάση προς τα γεωμετρικά σχήματα. Οι παραστάσεις έχουν χρονολογηθεί τελευταία γύρω στα 1200⁸⁹.

Εκτός από τα τοιχογραφικά σύνολα, σημαντικά δείγματα υψηλής τέχνης της εποχής αποτελούν και ορισμένες αμφιπρόσωπες φορητές εικόνες, που χρησίμευαν και για λιτανευτική χρήση και βρίσκονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Καστοριάς.

Πρόκειται για μία εικόνα που προέρχεται από το ναό των Αγίων Αναργύρων⁹⁰ και στη μία πλευρά φέρει κεντρική παράσταση των αγίων με σκηνές του βίου τους στο περιθώριο. Η

85. Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και υπερώο, στο νότιο τμήμα του οποίου διαμορφώνεται μικρό παρεκκλήσιο, το λεγόμενο *ασκηταριό*. Βλ. Βοκοτόπουλος 1992², πίν. Α', αρ. 21. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 6, εικ. 2-30. Βοκοτόπουλος 1989, 199, εικ. 13-14. Στις ιδιομορφίες που παρουσιάζει ο ναός σε σχέση με τις άλλες βασιλικές της Καστοριάς πρέπει να αναφερθεί και η ύπαρξη ενός ογκώδους επισκοπικού θρόνου μέσα στο ιερό με σύνθρονο γύρω, καθώς και το χαμηλό κτιστό τέμπλο, που πρέπει να είναι το αρχικό του ναού (Βοκοτόπουλος 1992², 135. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 14, εικ. 3). Για την τοιχοδομία του ναού βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 144, 173 και 1989, 213, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

86. Ορλάνδος 1938, 112-124. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 8, 18-19, εικ. 9-13, 18, 19. Το πρώτο στρώμα τοιχογραφιών που καλύπτει τμήματα του ισογείου του ναού, του νάρθηκα και του γυναικωνίτη και διατηρείται σε κακή κατάσταση, χρονολογείται στον 10ο αιώνα (βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 6-10, 14-18, σχ. αρ. 1-58, εικ. 4-7).

87. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 81. Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Ορλάνδος 1938, 186. Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 11-12. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 66, 68, 76, 81, Γ. Γούναρης, Η Παναγία Μαυριώτισσα της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1987, 13-14. Για τις επισκευές του πριβίου βλ. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, ΑΔ 29 (1973-74), Β3-Χρονικά, 759.

88. Πελεκανίδης 1953, πίν. 63-86. Μουτσόπουλος, ό.π., 13-26, 38-44, εικ. 41-94. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 66-78, εικ. 4, 5, 8, 9, 10, 12, 14. Γούναρης, ό.π., 16-29, εικ. 2-22, 24. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, Αθήνα 1994, αρ. 73-74.

89. V. Djuric', La peinture murale byzantine, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, I, Athènes 1979, 217-218. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 78-80. L. Hadermann-Misguish, A propos de la Mavriotissa de Castoria, Arguments iconographiques pour le maintien de la datation des peintures de la Mavriotissa au début du XIIIe siècle, Studia Slavico-byzantina et Mediaevalia Europensia I (1988-89), 143-148.

90. Μνεία της εικόνας στο εικονοστάσιο του ναού των Αγίων Αναργύρων από τον Χρηστίδη (1922, 131).

εμφανής σχέση της τέχνης της εικόνας με την κομνηνεια τέχνη της εποχής την χρονολογεί στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αιώνα⁹¹.

Μία εικόνα με τον προφήτη Ηλία και γύρω ευαγγελιστές στη μία πλευρά, και τον Ιωάννη το Θεολόγο με σκηνές του βίου του στην άλλη, η οποία σύμφωνα με τεχνοτροπικά στοιχεία, που στηρίζονται στη σχέση της τέχνης της με τη δυναμική “κομνηνεια” τεχνοτροπία, χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα⁹². Η εικόνα επιζωγραφίσθηκε το 1990 (σύμφωνα με επιγραφή) και έχει καθαρισθεί μόνο η παράσταση του Προφήτη Ηλία⁹³.

Η επόμενη εικόνα φέρει στη μία πλευρά παράσταση της αγίας Ιουλιανής της Νικομηδείας του τέλους του 12ου αιώνα⁹⁴ και στην άλλη της αγίας Βαρβάρας, που χρονολογείται στον 15ο αιώνα⁹⁵.

Ένα από τα εκλεκτότερα δείγματα υψηλής ποιότητας ζωγραφικής εικόνων της κομνηνεια εποχής αποτελεί η αμφιπρόσωπη εικόνα με την Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας και την Άκρα Ταπεινώση (εικ. 37, 38)⁹⁶ που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα⁹⁷. Από τις μη αμφιπρόσωπες εικόνες που έχουν βρεθεί στην πόλη σημειώνουμε μία εικόνα του Προφήτη Ηλία που εικονίζεται μετωπικός και η τέχνη της σχετίζεται άμεσα με αυτή των τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη⁹⁸.

Σημαντική, τέλος, θεωρείται μία εικόνα μεγάλων διαστάσεων που εικονίζει τη Θεοτόκο ολόσωμη βρεφοκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας και έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αιώνα⁹⁹. Ο τύπος της παράστασης και οι διαστάσεις της εικόνας που βρέθηκε στο ναό των Αγίων Αναργύρων οδήγησαν στην υπόθεση ότι θα πρέπει να είχε λειτουργικό ρόλο μέσα στο ναό και συγκεκριμένα ότι μαζί με μία αντίστοιχων διαστάσεων εικόνα του Χριστού θα πρέπει να ήταν τοποθετημένες στα μέτωπα των πεσσών που χωρίζουν το κυρίως βήμα από την πρόθεση και το διακονικό του ναού¹⁰⁰.

Επιγραφικές μαρτυρίες

1. *Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη*. Τέλη 12ου αιώνα (εικ. 41, 42).

Δυτικός τοίχος του κυρίως ναού, επάνω από την πόρτα που οδηγεί στο νάρθηκα. Μαύρα

91. Βυζαντινές Τοιχογραφίες και εικόνες, Εθνική Πινακοθήκη, Σεπτέμβριος- Δεκέμβριος 1976, Αθήνα 1976, 77, αρ. 107. Th. Papazotos, *Affreschi e icone dalla Grecia*, στο λήμμα αρ. 28. Η άλλη όψη της εικόνας φέρει επίσης παράσταση των Αγίων Αναργύρων με σκηνές του βίου τους που χρονολογείται στις αρχές του 17ου αιώνα (Papazotos, ό.π.).

92. Βλ. E. Tsigaridas, *La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icônes*. Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, Beograd 1988, 315-315, εικ.30.

93. Tsigaridas, ό.π., 316.

94. Tsigaridas, ό.π., 316-317.

95. Tsigaridas, ό.π., 316-317, εικ. 32. Η εικόνα δεν διατηρείται καλά και δεν έχει ολοκληρωθεί ο καθαρισμός.

96. Πρόκειται για την παλαιότερη γνωστή παράσταση της Άκρας Ταπεινώσης.

97. Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, στο λήμμα αρ. 75.

98. Tsigaridas, ό.π., 314-315, εικ. 29.

99. Έ. Πελεκανίδη, *Η εικόνα της Οδηγήτριας της αρχαιολογικής συλλογής Καστοριάς*, στο “Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδου”, Θεσσαλονίκη 1983, 389-396, πίν. 1-3. Tsigaridas, ό.π., 317-318, εικ. 34, 36, 37.

100. Πελεκανίδη, ό.π.

γράμματα σε επιφάνεια ώχρας, μήκος 4,53μ., ύψος 30 εκ. Γραμμένη σε δύο σειρές με ύψος γραμμάτων 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ.

Η κατάσταση διατηρήσεως επιδεινώθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια και τα γράμματα είναι σχεδόν εξίτηλα. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού.

Χρηστίδης 1922, 165-166. Ορλάνδος 1938, 145-146. Τσαμίσης 1949, 114. N. Lavermicocca, Sull' iscrizione di fondazione della chiesa di S.Nicola di Kasnitzia a Castoria, Nicolaus 4 (1976), 209-216. Djurić - Tsitouridou 1986, 33-34, αρ. 29.

† ΠΟΛΛΩΝΤΕΤΕΥΧΩΣΔΩΡΕΩΝΣΩΝΤΡΙΣΜΑΚΑΡ
ΑΦΟΥΠΕΡΗΛΘΟΝΕΙΣΤΟΚΛΑΥΘΜΩΝΟΣΠΕΔΟΝ
ΑΛΙΤΡΟΣΟΙΚΤΡΟΣ[ΙΚΕ]ΤΗΣΚΑΚΕΡΓΑΤΗΣ//
ΤΑΝΥΝΑΝΙΣΤΩΤΟΝΝΕΩΝΝΙΚΗΦΟΡΟΣ·
5 ΤΥΧΗΜΑΓΙΣΤΡΟΣΚΑΙΤΟΥΨΙΚΛΗΝΚΑΣΝΙΤΖΗΣ·
ΒΑΘΡΩΝΑΠΆΚΡΩΝΠΛΗΝΖΕΟΝΤΙΤΩΠΟΘΩ·
ΣΕΠΤΑΪΣΚΑΤΑΛΑΜΠΟΝΤΑΧΡΩΜΑΤΟΥΡΓΙΑΙΣ·
ΚΑΙΠΑΝΤΟΔΑΠΑ[ΙΣΕΙ]ΚΩΝΩΝΠΟΙΚΙΛΙΑΙΣ·
10 ΣΟΙΤΩΔΟΤΗΡΙΤΩΝ[Κ]ΑΛΩ[Ν]

Πολλών τετευχώς δωρεών σών τρισμάκαρ αφ' οὔπερ ἦλθον εἰς τὸ κλαυθμῶνος πέδον ἀλιτρός οἰκτρός ἰκέτης κακεργάτης // τὰ νῦν ἀνιστῶ τὸν νεῶν Νικηφόρος τύχη μάγιστρος καὶ τοῦπικλην Κασνίτζης βάθρων ἀπ' ἄκρων πλὴν ζέοντι τῷ πόθῳ σεπταῖς καταλάμποντα χρωματοουργίαις καὶ παντοδαπα[ῖς εἰ]κῶνων ποικιλίαις. σοὶ τῷ δωτηρι τῶν καλῶ[ν].

2. πέδον: πόθον Χρηστίδης τόπον Ορλάνδος Τσαμίσης
3. ἰκέτης: ὁ μύστης Χρηστίδης λάτρης Ορλάνδος ὁ μύστης Τσαμίσης κακεργάτης: καὶ ἐργάτης Χρηστίδης ἐργάτης Τσαμίσης κακεργάτης Lavermicocca
7. χρωματοουργίαις: τεχνουργίαις Τσαμίσης
9. τῶν καλῶν: τῶν πάντων καλῶν Ορλάνδος Τσαμίσης

Κτητορική, χωρίς ιδιαίτερες τάσεις καλλιγραφίας. Η ομοιότητα των γραμμάτων με τα γράμματα των επιγραφών στις τοιχογραφίες του ναού, υποδηλώνει την ύπαρξη του ίδιου ζωγράφου - γραφέα. Στη δεύτερη σειρά τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα, άνω τελείες στο τέλος του τέταρτου, έκτου και όγδοου στίχου. Αποφυγή συμπλεγμάτων και συντομογραφιών, όπως και στις υπόλοιπες επιγραφές του ναού. Στη δεύτερη σειρά τα γράμματα συνωθούνται λόγω ελλείψεως χώρου. Έμμετρη, γραμμένη σε εννέα ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους¹⁰¹, τέλειους ως προς το μέτρο και την παροξυτονία, ενώ στον τελευταίο, που εμφανίζεται με οκτώ

101. Για τα επιγράμματα σε εικόνες και τοιχογραφίες βλ. Αθ. Κομίνη, Το βυζαντινόν ιερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραματοποιοί, Ἐν Ἀθήναις 1966, 33-37, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τα επιγράμματα γενικά βλ. Βr. Lavagnini, L'epigramma ei il committente, DOP 41 (1987), 339-350. Τα επιγράμματα αυτά προφανώς παραγγέλνονταν σε λογίους της εποχής, όπως αποδεικνύει και η αναφορά του Χριστόφορου Μυτιληναίου (ed. Kurtz, 27) στο Νικήτα, γνωστό συγγραφέα επιγραμμάτων, του οποίου τους στίχους φέρουσιν οἱ θεοὶ δόμοι.

συλλαβές μπορεί να προστεθεί η λέξη *ιεράρχη* ή *ιεράρχα*¹⁰² αλλά πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι δεν υπήρχε χώρος στον τοίχο του ναού για να προστεθεί άλλη λέξη.

Η γλώσσα ακολουθεί το λόγιο λογοτεχνικό ύφος της εποχής¹⁰³, που χρησιμοποιούσε ευρέως τύπους της αττικής διαλέκτου¹⁰⁴, όπως *τετευχώς* και *νεώς*.

1. *πολλῶν τετευχώς δωρεῶν ὧν τρισμάκαρ*: Ο αφιερωτής απευθύνεται στον *τρισμάκαρα* άγιο Νικόλαο δηλώνοντας ότι τον έχει πολλές φορές ευεργετήσει στο παρελθόν. Αυτή η θεία ευεργεσία ερμηνεύει και την αφιέρωση του ναού στο συγκεκριμένο άγιο.

2. *ἄφ' οὐπερ ἦλθον εἰς τὸ κλαυθμῶνος πέδον*: Η λέξη *πέδον* διαβάζεται ως *πόθον* από το Χρηστίδη¹⁰⁵ και ως *τόπον* από τους υπόλοιπους μελετητές. Όπως εκτενώς αναπτύσσεται σε άλλο σημείο του βιβλίου ως τόπος κλαυθμώνος εννοείται η επίγεια ζωή¹⁰⁶.

3. *ἀλιτρός*: το επίθετο συναντάται και στην κτητορική επιγραφή του 12ου αιώνα στη Αγία Μονή του Ναυπλίου (1149)¹⁰⁷, καθώς επίσης και σε σημειώματα κωδίκων¹⁰⁸.

6. *βάθρων ἀπ' ἄκρων*: Η μελέτη της αρχιτεκτονικής και την τοιχοποιίας του ναού¹⁰⁹ επιβεβαιώνει το κείμενο της επιγραφής για την εκ βάθρων ανέγερση της εκκλησίας.

7-9. Οι στίχοι αναφέρονται στην εικονογράφηση του ναού *σεπταῖς χρωματουργίαις*¹¹⁰ και *παντοδαπαῖς εἰκόνων ποικιλίαις*, χάρη του αγίου Νικολάου, ο οποίος εικονίζεται ολόσωμος μέσα σε κόγχη στο νότιο τοίχο, κοντά στο τέμπλο του ναού, καθώς και στον νάρθηκα, όπου υπάρχουν και σκηνές από το βίο και τα θαύματά του¹¹¹. Η χρονολόγηση της επιγραφής γίνεται με βάση το στρώμα των τοιχογραφιών στο οποίο ανήκει.

102. Ο Lavermicocca (N. Lavermicocca, Sull' iscrizione di fondazione della chiesa di S. Nicola di Kasnitzi a Castoria, Nicolaus 4 (1976), 209-223) έχει υποστηρίξει ότι η επιγραφή θα ολοκληρωνόταν με τη λέξη "Νικολάω" στο τέλος του ένατου στίχου, αλλά νομίζουμε ότι η τελευταία λέξη θα έπρεπε να είναι σε πτώση κλητική.

103. H. Hunger, Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Kommissionsverlag, Graz - Wien - Köln 1968, 59 - 76.

104. Βλ. P. Wirth, Die sprachliche Situation in dem Umrissenen Zeitalter. Renaissance und des Attizismus. XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, Rapports II, 3-54.

105. Χρηστίδης 1922, 165.

106. Βλ. σελ. 54-55.

107. Philippidis- Braat 1985, 309, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης τα σχόλια του Ορλάνδου (1938, 146).

108. Βλ. μερικά παραδείγματα Φλ. Ευαγγελάτου- Νοταρά, Συλλογή χρονολογημένων "σημειωμάτων" ελληνικών κωδίκων, ο 13ος αι., Αθήνα 1984, 48, σημ. 153, 145, σημ. 484, 154, σημ. 514.

109. Ορλάνδος 1938, 137-139. Malquist 1979, 16. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 50, 56.

110. Η λέξη συναντάται επίσης στην έμμετρο επιγραφή του 13ου αιώνα στο ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά Αττικής (N. Coumbaraki- Panselinou, Saint Pierre de Kalyvia Kouvara et la chapelle de la Vierge de Merenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976, 47-49, εικ. 3, πίν. 48. Η ίδια, Άγιος Πέτρος Καλυβιών Κουβαρά Αττικής, Επιγραφές - Συμπληρωματικά στοιχεία του τοιχογραφικού διακόσμου, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΔ', (1987-88), 173, εικ. 1. Djurić - Tsitouridou 1986, 66-67, αρ. 67). Σχόλια για το ρήμα "χρωματουργώ" βλ. B. Baldwin, The language and style of some anonymous byzantine epigrams, Byzantion 52 (1982), 13.

111. Πελεκανίδης 1953, πίν. 59β, 60α,β. Malquist 1979, 85. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 52. N. Ševčenko, The life of Saint Nicholas in Byzantine Art, Torino 1983, αρ. 2, πίν. 2.1-2.5. Για την επιλογή του αγίου του ναού και το εικονογραφικό πρόγραμμα βλ. S. Tomeković, Les repercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse, Zograf IB' (1981), 25-42.

2. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη. Τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 18).

Νάρθηκας, ανατολικός τοίχος, επάνω από τον αφιερωτή. Λευκά γράμματα σε ιώδη επιφάνεια, γραμμένη σε δύο σειρές με μέγιστο μήκος 52 εκ. περίπου. Ύψος γραμμμάτων 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 3-4 εκ. Διατήρηση μέτρια με φθορά κυρίως στο τέλος. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού.

Ορλάνδος 1938, 142. Πελεκανίδης 1953, πίν. 62. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 38, εικ. 9 (φωτογραφία). Djurić- Tsitouridou 1986, 35, αρ. 30.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣΜΑΓΙΣΤΡΟΣΚΑΙΚΤΗΤΩΡΟΚΑΣΝΙΤΖΗΣ

Νικηφόρος μάγιστρος και κτήτωρ ὁ Κασνίτζης

Τόνοι και τα πνεύματα τοποθετημένα σωστά. Οριζόντια κεραία επάνω από το όνομα *Νικηφόρος*.

Ο μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης εικονίζεται ολόσωμος, σε σχετικά μεγάλο μέγεθος, κρατώντας ομοίωμα της εκκλησίας. Είναι στραμμένος κατά τρία τέταρτα προς τον άγιο Νικόλαο που εικονίζεται μέσα σε κόγχη.

Η χρονολόγηση της επιγραφής γίνεται με βάση το τοιχογραφικό στρώμα στο οποίο ανήκει.

3. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη. Τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 19).

Νάρθηκας, ανατολικός τοίχος, επάνω από την αφιερώτρια, αντίστοιχη με την επιγραφή του αφιερωτή. Λευκά γράμματα σε ιώδη επιφάνεια, γραμμένη σε μία σειρά μήκους 50 εκ. Ύψος γραμμμάτων περίπου 3 εκ. Στο τέλος σύμβολο σταυρού. Διατήρηση μέτρια. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού.

Ορλάνδος 1938, 142. Djurić- Tsitouridou 1986, 35, αρ. 30.

ἩΣΥΝΕΥΝΟCΤΟΥΚΤΗΤΟΡΟC ἌΝΝΑ †

Ἡ σύνευνος τοῦ κτήτορος Ἄννα

Τόνοι σωστά τοποθετημένοι και επάνω από το κύριο όνομα οριζόντια κεραία.

Ἡ Ἄννα εικονίζεται ολόσωμη σε σχετικά μεγάλο μέγεθος, ἴδιο με το μέγεθος του αφιερωτή. Είναι στραμμένη κατά τρία τέταρτα προς τον άγιο Νικόλαο, με τα χέρια σε δέηση και την ἴδια σοβαρή και μελαγχολική έκφραση, τονισμένη από τους εξώφθαλμους βολβούς των ματιών, που παρατηρούμε και σε πολλές τοιχογραφίες του ναού.

4. Άγιοι Ανάργυροι, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 45).

Ανατολικός τοίχος του νάρθηκα, στα πόδια των αγέλων της τοιχογραφίας της Αναλήψεως. Γραμμένη σε έξι σειρές με γράμματα στο χρώμα της ώχρας σε πράσινη ζώνη του γαλάζιου κάμπου και σε δύο τμήματα εκατέρωθεν της Θεοτόκου. Ύψος κάθε τμήματος 50 εκ. και μήκος ένα μέτρο. Ύψος γραμμμάτων περίπου 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. περίπου. Κατάσταση διατηρήσεως μέτρια.

Η επιγραφή αυτή, όπως και οι δέκα επόμενες (αρ. 4-14), ανήκουν στο ίδιο στρώμα τοιχογραφιών του ναού, με βάση το οποίο και χρονολογούνται.

Χρησιδής 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 35-36. Τσαμίσης 1949, 105. Djurić- Tsitouridou 1986, 37-38, αρ. 34.

- ∴·ΣΠΟΡΕΥΣΟΠΑΝΤ(ΩΝ)ΚΑΙΦΘΟΡΕΥΣΠΑΛΙΝΧΡΟΝΟΣΕΣ//
 ΠΕΥΣΕΚΑΙΣΟΥΤΟΝΠΕΡΙΚΛΥΤΟΝΔΟΜΟΝ·
 ΔΥΑΣΑΓΙΑ//ΤῆΦΘΟΡΑΚΑΤΑΚΛΥΣΑΙ·
 ΕΓΩΔΕΠΙΣΤΟΣΕΥΤΕΛΗΣΥΜΩΝΛΑΤΡΙΣ//
 ΘΕΟΔΩΡΟΣΚΛΩΝΛΗΜΝΙΩΤΩΝΟΣΦΥΟΣ;
 ΑΝΤΙΠΑΛΑΙΣΑΣ//ΤῆΦΘΟΡΑΤῆΤΟΥΧΡΟΝΟΥ;
 ΒΑΘΡΩΝΑΠ'ΑΥΤΩΝΜΕΧΡΙΚΑΙΣΤΕΓΗΣ//ΦΘΑΝΩ;
 ΤΗΝΕΥΠΡΕΠΕΙΑΝΤΟΥΝΑΟΥΠΑΡΙΣΤΑΝΩΝ//
 ΠΛΗΝΕΠΙΑΔΙΚΟΥΣΟΥΠΡΟΣΙΣΤΩΤΟΥΣΣΤΥΛΟΥΣ//
 10 ΤΩΤῆΣΕΜΗΣΔΕΤΡΙΜΕΡΟΥΨΥΧῆΣΠΟΘΩ;
 ΣΕΠΤΗΣ//ΔΥΑΔΟΣΕΞΕΓΕΙΡΩΤΟΝΔΟΜΟΝ·
 ΣΚΗΝΗΝΕΚΕΙ//ΣΕ,ΤΗΝΑΕΙΔΡΟΣΟΝΧΛΟΗΝ;
 ΕΥΡΕΙΝΔΥΣΩΠΩΝΚΑΙΤΟΠΟΝ//ΤΩΝΠΡΑΕΩΝ·
 ΤΑΝΥΝΔΕΡΩΣΙΝCΑΡΚΟΨΗCΘΕΝΗΜΕΝΗΣ·
 15 ΚΑΙΣΩ//ΜΑΤΙΚῆCΔΩΡΕΑΝΕΥΕΞΙΑC·
 ΤΗΝΧΑΡΙΝΑΙΤΩΝCΥΝCΥΝΕΥΝΩΚΑΙΤΕΚ[ΝΟΙC]·∴·

Σπορευς ὁ πάντ(ων) καὶ φθορευς πάλιν χρόνος // ἔσπευσε καὶ σοῦ τὸν περίκλυτον δόμον
 δυνάς ἀγία//τῆ φθορᾶ κατακλῦσαι ἐγὼ δὲ πιστὸς εὐτελής ὑμῶν λάτρις, // Θεόδωρος κλῶν
 Λημνιωτῶν ὀσφύος; ἀντιπαλαίσας // τῆ φθορᾶ τῆ τοῦ χρόνου, βάθρων ἀπ' αὐτῶν μέχρι καὶ
 στέγης//φθάνω τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ παριστάνων// πλὴν ἐπὶ ἀδίκου σοῦ προσιστῶ
 τοὺς στύλους//τῶ τῆς ἐμῆς δὲ τριμεροῦς ψυχῆς πόθῳ σεπτῆς//δυσάδος ἐξεγειρῶ τὸν δόμον
 σκηνὴν ἐκεῖ//σε, τὴν αἰδρῶσον χλόην· εὐρεῖν δυσωπῶν καὶ τόπον//τῶν πραέων τὰ νῦν δὲ
 ῥῶσιν σαρκὸς ἠσθηνημένης καὶ σω//ματικῆς δωρεάν εὐεξίας τὴν χάριν αἰτῶν σὺν συνεύνω
 καὶ τέκ[νοις]

2.ἔσπευσε: ἔσπευσεν Χρησιτίδης Ορλάνδος Τσαμίσης Djuricé περίκλυτον:περικλυτόν

Ορλάνδος Τσαμίσης Djuricé

7.ἀπ' αὐτῶν: ἀπάντων Χρησιτίδης

10.τριμεροῦς ψυχῆς: cf.Pl.R.439e

12-13. σκηνὴν ἐκεῖσε τὴν αἰδρῶσον χλόην εὐρεῖν δυσωπῶν καὶ τόπον τῶν πραέων: cf. Ps 22,2

Κτητορική, ορθογραφημένη και ιδιαίτερα καλλιγραφημένη με τάση ένωσης πολλών γραμμάτων. Την ίδια μορφή γραμμάτων καθώς και τα συμπλέγματα ΡΩ, ΤΩ, ΑΥ, ΝΥΕ ξαναβρίσκουμε στις άλλες επιγραφές του ναοῦ. Στις συνενώσεις μέχρι και τεσσάρων γραμμάτων κυριαρχοῦν οι ενώσεις με το C. Μόνη συντομογραφία στην κατάληξη (-ων).

Ἐμμετρη, σε 16 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους, τέλειους ως προς τον αριθμό των συλλαβῶν και την παροξυτονία. Γλώσσα στο λόγιο ὕφος της εποχῆς που χαρακτηρίζεται από την στροφή προς την κλασική αρχαιότητα και το γεμάτο έμφαση ὕφος του γραπτοῦ λόγου που προσπαθεῖ να μιμηθεῖ την λογοτεχνική καθαρότητα της αττικής γλώσσας.

1-8. Η ανακαίνιση που σύμφωνα με το κείμενο θέλησε να κάνει ο Θεόδωρος Λημνιώτης διαπιστώθηκε από τους αρχαιολόγους κατά τη συντήρηση της εκκλησίας το 1950-51. Συνίστατο στην αντικατάσταση του τρούλλου από δίρριχτη ξύλινη στέγη και άλλες λιγότερο σημαντικές επεμβάσεις, καθώς και από την εικονογράφηση του ναοῦ με νέο στρώμα τοιχογραφιών, χωρίς

όμως να καταστραφεί το παλιότερο στρώμα.

Ο Λημνιώτης αφιέρωσε το ναό στη *σεπτή δνάδα* των αγίων Αναργύρων, οι οποίοι εικονίζονται σε διάφορα σημεία της εκκλησίας (ιερό, θαύματα στο νότιο κλίτος)¹¹² ζητώντας τη σωτηρία της ψυχής του και μία θέση στον παράδεισο¹¹³.

14-16. Η αφιέρωση του ναού στους ιαματικούς αγίους Αναργύρους ερμηνεύεται από την ασθένεια του δωρητή, ο οποίοςς ζητά *ρῶσιν σαρκός ἡσθενημένης*. Η επιγραφή τελειώνει με την επίκληση για υγεία προσωπική, της γυναίκας και των παιδιών του¹¹⁴.

Όπως και στις υπόλοιπες επιγραφές του ναού, η χρονολόγηση στα τέλη του 12ου αιώνα βασίζεται στην τεχνοτροπία των τοιχογραφιών και συμφωνεί με τη μορφή των γραμμάτων και το λογοτεχνικό ύφος.

5. Άγιοι Ανάργυροι, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 46).

Νότιος τοίχος του κεντρικού κλίτους. Μαύρα γράμματα σε επιφάνεια ώχρας. 10 σειρές γραμμάτων. Ύψος 1 μέτρο και πλάτος 25 εκ. Ύψος γραμμάτων 2 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1εκ.

Η διατήρηση της επιγραφής, που καλύπτει ένα όχι πολύ παλαιότερο διακοσμητικό, είναι πολύ κακή με εκτεταμένη φθορά στην αριστερή κυρίως πλευρά. Από τις φθορές δεν δυσχεραίνεται μόνον η ανάγνωση της επιγραφής αλλά και η διαπίστωση της πραγματικής της έκτασης. Ως προς την αρχή της επιγραφής είναι αμφίβολο εάν υπήρχε προηγούμενη από την σημερινή πρώτη σειρά. Η κόγχη της νότιας πλευράς του ιερού ορίζει το τέλος της επιγραφής προς τα δεξιά ενώ ίχνη γραμμάτων βεβαιώνουν ότι η επιγραφή προεκτεινόταν προς τα αριστερά. Σύμφωνα με τον αριθμό των συλλαβών που σώζονται υπολογίζομε ότι πρέπει να κάλυπτε διπλάσιο μήκος από αυτό που διακρίνεται σήμερα. Ανέκδοτη¹¹⁵.

[12]Ο[2]ΟΙΛΑΙΟΥΡΩΝΝΕΚΗΝΟΝ
[12]ΤΗΣΚΩΝ[3]ΝΟΥ·
[12]ΝΗΘΕΛΗΣΑΚΟΥΜΥΡΟΥ
[12]ΚΑΣΤΩΡΟΣΠΟΛ[ΙΝ]
5 [12]ΨΥΧΗΣΣΟΥΕΣΕΣΙ
[9]ΕΚΟΣΜΗΣΑΥΛΗ,
[8]ΠΟΛΙΝΤΗΝΕΝΘΑΔΕ
[4]ΘΕ[ΜΕΛΙ]ΟΝΑΥΤΗΣΚ(ΑΙ)ΣΚΕΠΗΝ
[9]ΕΜΩΝΑΜΑΡΤΗΔΩ
10 [5]COCOIKETHCΛΙΜΝΙΩΤΗΣ:

112. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 24, σχ. αρ. 15, 16, 109, 121- 124.

113. Δεν είναι βέβαιο ότι ο ναός ήταν πάντα αφιερωμένος στους αγίους Αναργύρους. Η φράση όμως του δευτέρου στίχου *σοῦ τὸν περίκλυτον δόμον* μάλλον σχετίζεται με αναφορά στον οίκο του Θεού και όχι στη Θεοτόκο όπως υποστήριξε ο Ορλάνδος συμπεραίνοντας ότι προηγούμενος ο ναός ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο (Ορλάνδος 1938, 55).

114. Παρότι στο βόρειο κλίτος εικονίζεται ένα μόνο παιδί του κτήτορα.

115. Βλ. Ε. Δρακοπούλου, Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΔ', (1987-1988), Αθήνα 1989, 309-310, εικ. 5. Απότυπο: Μουτσόπουλος 1977, πίν. 14, 34.

Γράμματα όχι ιδιαίτερα φροντισμένα. Παρατηρούνται ομοιότητες με αυτά των άλλων επιγραφών του ναού. Κυριώτερες συνενώσεις ΜΗ, ΩΝ, ΑΡ, ΤΑ. Χωρίς συντομογραφίες εκτός του κ(αι). Τόνοι σωστά τοποθετημένοι. Από τη μορφή της επιγραφής και τις παροξύτονες λέξεις που έχουν σωθεί υποθέτουμε ότι ήταν έμμετρο.

Ως προς το τοιχογραφικό στρώμα στο οποίο ανήκει η επιγραφή παρατηρείται ότι το στρώμα του διακοσμητικού, επάνω στο οποίο έχει γραφεί αποτελεί μέρος των τοιχογραφιών του ζωγράφου Β του ναού¹¹⁶, που προηγήθηκε μερικές δεκαετίες του στρώματος του ζωγράφου Α, δημιουργού των σκηνών που βρίσκονται δίπλα και επάνω από την επιγραφή και πιθανώς και της ίδιας της επιγραφής. Φαίνεται ότι κατά τη δεύτερη φάση των τοιχογραφικών εργασιών το διακοσμητικό σχέδιο του ζωγράφου Β καλύφθηκε από στρώμα στο οποίο κυριαρχούσε η όχρα και στο οποίο γράφτηκε η επιγραφή. Στην αριστερή πλευρά ένα τμήμα της επιγραφής έχει πέσει και είναι σε αυτό που έχει αποκαλυφθεί καλύτερα το προηγούμενο διακοσμητικό σχέδιο. Οι γενικότερες φθορές σε αυτό το σημείο του ναού χειροτέρευσαν την κακή κατάσταση της επιγραφής.

Ως προς το περιεχόμενο η σύνδεση της πόλεως του Κωνσταντίνου με την πόλη του Κάστορος και του αγίου ή των αγίων που ο Λημνιώτης θεωρεί θεμέλιο και σκέπη της πόλεως θα μπορούσε να γίνει με τη Θεοτόκο ή πιθανότατα με τους αγίους Αναργύρους. Οι τελευταίοι παριστάνονται ολόσωμοι να παραστέκουν την Παναγία στο ιερό του ναού. Είναι γνωστή η λατρεία των Αγίων Αναργύρων στην Κωνσταντινούπολη, όπου στο ναό τους, τον ονομαζόμενο Κοσμίδιον, θαυματοργούσαν με διάφορους τρόπους θεραπεύοντας κυρίως ασθενείς¹¹⁷. Εάν η σύνδεση της λατρείας των Αγίων Αναργύρων στην Κωνσταντινούπολη και στην Καστοριά, την αποκαλούμενη στην επιγραφή “Κάστορος πόλιν”, δεν είναι εύρημα του λόγιου συγγραφέα της επιγραφής, αναρωτιέται κανείς ποιές μπορεί να είναι οι προεκτάσεις της σύνδεσης των γιατρών διδύμων Διοσκούρων της αρχαιότητας, του Κάστορα και του Πολυδεύκη, με τους ιαματικούς αγίους Αναργύρους Κοσμά και Δαμιανό, γιά τους οποίους οι μελετητές βεβαιώνουν πως θεωρούνταν διάδοχοι των Διοσκούρων¹¹⁸. Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί και ότι σύμφωνα με την παράδοση ο Κάστορας ήταν ο ιδρυτής της Καστοριάς¹¹⁹.

6. Άγιοι Ανάργυροι, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 44).

Δυτικός τοίχος του βορείου κλίτους, επάνω από την πόρτα που οδηγεί στο νάρθηκα. Γραμμένη σε πέντε σειρές με μαύρα γράμματα σε επιφάνεια ξεβαμμένης όχρας. Ύψος 37 εκ. και μήκος 1,85εκ. Ύψος γραμμάτων 3 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. Περιβάλλεται από λεπτή μαύρη γραμμή. Διατήρηση πολύ κακή. Τα γράμματα είναι σχεδόν εξίτηλα και υπάρχει μία εκτεταμένη φθορά στο κέντρο¹²⁰.

Ορλάνδος 1938, 56. Τσαμίσης 1949, 106. Djurić - Tsitouridou 1986 36-37, αρ. 33. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 39. Ε. Δρακοπούλου, Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-88), 308.

116. Βλ. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 34-44.

117. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, III: Les églises et les monastères, Paris 1969, 286-289.

118. L. Deubner, Kosmas und Damian, Texte und Einleitung, Leipzig und Berlin 1907, 52-55.

119. Ν. Δασκαλάκης, Τουριστικός οδηγός Καστοριάς, Αθήνα 1982, 9.

120. Η κατάσταση της επιγραφής έχει επιδεινωθεί τα τελευταία χρόνια. Το κείμενο που παρατίθεται στηρίζεται σε επιτόπια ανάγνωση κατά το έτος 1984 και 1989.

·:· ἘΦΘΑCΑΜΕΝΓΡΆΨΑΙCΕΠΡΙΝΕΝΚΑΡΔΙΑ;
 ΠΟΛΥΤΛΑΜΑΡΤΥΜΥCΤΙΚΑΪCΒΑΦΑΙCΠΌΘΟΥ·
 ΤΑΝῚΝΔΕΚΑΙΧΡΩΜΑCΙΝΥΛΙΚΩΤΕΡΟΙC·
 ΤῚΝΘΑΥΜΑΤῚΝCΟΥΖΩΓΡΑΦῚΤΑCΕΪΚΌΝΑC·
 5 ΔΙῚΝΜΕΠΟΛΛ(ῚΝ)ἘΡΡΥCΩCΥΓΚΥΡΜΑΤ(ῚΝ)·
 ΠΟΛΥΝΦΕΡΟΝΤ(ῚΝ)ΤῚ[ΝΚ]ΑΚῚΝΜΟΙΤΌΝCΤΑΥΡΌΝ//
 ἘΚΕΪΘΕΝΑΥΤῚΝΕΚΒΡΕΦΙΚῚΝCΠΑΡΓΆΝ(ῚΝ)·
 CΕΠΡΟCΤΆΤΗΝἘCΧΗΚΑΦΥΛΑΚΑΚΕ[2]·
 ΡΥCΤΗΝΒΟΗΘΌΝΕΝΖΑΛΑΙCΤΟΥΒΪΟΥ·
 10 CΥΜΟΙΓΕῚ[ΡΓΙΕ]/ΤῚΝΛΑΘῚΝΕΥΡΕΘΗC·
 CΥΜΟΙΠΑΡΕCΧΕCΧΑΡΜΟΝΗCΑΝΤΛΕΙΝΒΪ(ΟΝ)·
 CΥΜΟΙ[ΦΕΡΕΝΙ]Κ[ΑCΠΝΟΗCΑΥ]ΤῚCΜΕΧΡΙ·
 ἌΝΘῚΝΤΑCΕΠ[ΤΑ]CΤ[ΗΛΙ]ΤΕΥΩCΟΥΠΑΘΗ
 Ε[ΠΙ]/ΤΕΝΑΟῚΚΑΪΘ(ΕΟ)ῚΘΕΪΟΥΤΌΠΟΥ·
 ΖΗΤῚΝΚ'ΑΚΕΪCΕCῚΝΑΡΩΓῚΝΕΝΚΡΙCΕΙ
 ΘΕΟΔΩΡΟCῚCΟΪΚΕΤΗCΛΗΜ[ΝΙῚ]ΤΗC:·

*Ἐφθασα μὲν γράψαι σε πρὶν ἐν καρδίᾳ πολὺτλα μάρτυ μυστικαῖς βαφαῖς πόθου τα νῦν δέ
 καὶ χρώμασιν ὑλικωτέροις // τῶν θαυμάτων σου ζωγραφῶ τάς εἰκόνας· δι' ὧν με
 πολλ(ῶν) ἐρρύσω συγκυρμάτ(ων)· πολὺν φερόντ(ων) τῶ[ν κ]ακῶν μοι τὸν σ[ταυρόν] //
 ἐκεῖθεν αὐτῶν ἐκ βρεφικῶν σπαργάν(ων)· σὲ προστάτην ἔσχηκα φύλακα κε [2]· ρύστην βοη-
 θόν ἐν ζάλαις τοῦ βίου· σὺ μοι Γεώ[ργιε] // τῶν λαθῶν εὐρέθης· σὺ μοι παρέσχες χαρμονῆς
 ἀντλεῖν βί(ον)· σὺ μοι [φέρε νί]κ[ας πνοῆς αὐ]τῆς μέχρι· ἀνθ' ὧν τὰ σεπ[τά] σ[τηλι]τεῦω σου
 πάθη· ἐ[πί] // τε ναοῦ [καὶ] Θ(εο)ῦ θείου τόπου· ζητῶν κακεῖσε σὴν ἀρωγὴν ἐν κρίσει Θεόδω-
 ρος σὸς ἱκέτης Λημν[νιώ]της.

Παραθέτομε μόνο τις διαφορῆς ἀπὸ τις ἀναγνώσεις Ορλάνδου καὶ Χατζηδάκη διότι οἱ Τοσαμίσης καὶ Djurić -
 Tsitouridου ἀκολούθησαν τις ἀναγνώσεις τοῦ Ορλάνδου.

2. μάρτυ: μάρτι Ορλάνδος βαφαις: om Ορλάνδος
3. χρώμασιν ὑλικωτέροις: καὶ οἱ -ιν υλικωτέρων Ορλάνδος
4. σου: ου Ορλάνδος
5. με: τε Ορλάνδος ἐρρύσω: ἐρύσω Ορλάνδος συγκυρμάτ(ων): συ... Ορλάνδος
6. φερόντ(ων): φέροντες Ορλάνδος τῶ[ν κ]ακῶν: ...κων Ορλάνδος
7. ἐκεῖθεν αὐτῶν: μαθέντα των Ορλάνδος σπαργάν(ων): om Ορλάνδος
8. σε: παιδί σε Ορλάνδος φύλακα: φιλιτάτω Ορλάνδος
9. ζάλαις τοῦ βίου: om Ορλάνδος
10. Γεώ[ργιε]: om Ορλάνδος εὐρέθης: υρεοῖς Ορλάνδος
11. χαρμονῆς: χαρμονὴν Ορλάνδος ἀντλεῖν βιον: σε ισχύν Ορλάνδος
12. σὺ μοι [φέρε νί]κ[ας πνοῆς αὐ]τῆς μέχρι: om Ορλάνδος
13. τὰ σεπ[τά] σ[τηλι]τεῦω σου: νι ...ενωσον Ορλάνδος πάθη: πάθημα Ορλάνδος
14. ἐ[πί] τε: om Ορλάνδος Θ(εο)ῦ: om Ορλάνδος
15. σην: την Χατζηδάκης-Πελεκανίδης [εν κρι]σει: om Ορλάνδος
16. Λημ[νιώ]της: om Ορλάνδος

1. γράψαι σε πρὶν ἐν καρδίᾳ: cf. Rm 2.15

9. ρύστην, βοηθόν: Ps. 69, 5 ἐν ζάλει τοῦ βίου: 2Es. 7, 26

13. τὰ σεπ[τά] στ[ηλι]τεῦω σου πάθη: Pall Laus. proem (PG 34 1004)

Γραφή καλλιγραφημένη, με γράμματα που μοιάζουν με των άλλων επιγραφών του ναού, ιδίως με αυτά της έμμετρης επιγραφής στην τοιχογραφία της Αναλήψεως του νάρθηκα, καθώς και με τα γράμματα των επιγραφών των αγίων Γεωργίου και Δημητρίου στον κυρίως ναό. Αφθονούν οι συνδέσεις γραμμάτων και οι συντομογραφίες, ίσως και λόγω του περιορισμένου χώρου. Τόνοι σωστά τοποθετημένοι και άνω τελείες στο τέλος κάθε ιαμβικού στίχου. Κανένα ορθογραφικό λάθος. Έμμετρη, με 16 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους τέλειους ως προς τον αριθμό των συλλαβών και ως προς την παροξυτονία, ακολουθεί το λόγιο γλωσσικό ύφος της εποχής.

1-9. Ο μάρτυρας Γεώργιος στον οποίον απευθύνεται η επιγραφή εικονίζεται έφιππος δίπλα στην πόρτα του βορείου κλίτους με πέντε σκηνές θαυμάτων του, που *χρώμασιν ύλικωτέροις* ζωγραφίσθηκαν κατά παραγγελία του Θεόδωρου Λημνιώτη στο βόρειο τοίχο του βορείου κλίτους. Ο δωρητής δηλώνει ότι έχει δεχθεί τις θαυματουργές επεμβάσεις του αγίου σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Παρόμοιο περιεχόμενο παρατηρούμε σε μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή (11ου-12ου αιώνα) που απευθύνεται προς τον άγιο Γεώργιο και τους αγίους Θεοδώρους και βρίσκεται στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Λάρυμνα¹²¹.

10-15. Την επίκληση προς τον άγιο ακολουθεί η δέηση για τη συνδρομή του έως το τέλος της ζωής του αφιερωτή, ο οποίος *σέ αντίλλαγμα* προσφέρει τη *στηλίτευση* στο ναό των παθών του αγίου-μάρτυρα. Πράγματι, διακρίνουμε τέσσερις σκηνές από τα μαρτύρια του αγίου Γεωργίου στη νότια πλευρά του βορείου κλίτους, ακριβώς πάνω από τις απεικονίσεις των μελών της οικογένειας Λημνιώτη¹²².

Από το περιεχόμενο της επιγραφής και τις εικονιζόμενες στο βόρειο κλίτος παραστάσεις υποθέτουμε ότι αυτό το τμήμα του ναού πρέπει να ήταν αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο.

Η ιδιαιτερότητα των έξι επιγραφών που ακολουθούν συνίσταται στο ότι επάνω από τις τρεις αρχικές αφιερωματικές διακρίνονται τρεις μεταγενέστερες επιγραφές με ταυτόσημο περιεχόμενο. Προκύπτουν τα ερωτήματα, γιατί έγινε μία παρόμοια επέμβαση και πότε, εάν το σημαντικό αποτέλεσμα όπου διακρίνονται και τα δύο στρώματα των επιγραφών με τα γράμματα να συγχέονται ήταν και το αρχικό, και τέλος εάν οι επεμβάσεις στις επιγραφές συνδέονται με άλλες επεμβάσεις στο ναό.

Αναλυτικά στις τρεις επιγραφές του πρώτου στρώματος με γράμματα στο χρώμα της ώχρας αναφέρεται μόνο το όνομα των κτητόρων, ενώ στο δεύτερο στρώμα με λευκά γράμματα χρησιμοποιείται η έκφραση *δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ* και ακολουθούν τα ονόματα. Στην επιγραφή του δωρητή υπάρχει διαφορά στην ορθογραφία του ονόματος που πρώτα έχει γραφεί *Λημνιώτης* και κατόπιν *Λειμνήοτης*, αλλά στην επιγραφή της δωρητριάς η διαφορά είναι πιο ουσιαστική διότι στο πρώτο στρώμα μνημονεύεται με το οικογενειακό της όνομα *Ραδηνή*¹²³, ενώ στο δεύτερο αναφέρεται ως *Άννα κτητόρισσα*.

121. Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Μνημεία Φθιώτιδος - Φωκίδος, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, 252.

122. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 25, σχ. αρ. 82, 89, 90-92.

123. Βλ. σελ. 33.

Ο υπεύθυνος της επέμβασης πρέπει να είχε άμεση σχέση με την οικογένεια και να μην έδρασε πολύ καιρό ύστερα από το πρώτο γράψιμο της επιγραφής. Την υπόθεση ότι οι επιγραφές του δεύτερου στρώματος είναι περίπου σύγχρονες των προηγούμενων επιβεβαιώνει και η ομοιότητα των γραμμάτων.

Η γνώση του οικογενειακού ονόματος της δωρήτριας και η επιθυμία να προστεθεί κατά την επέμβαση στην προϋπάρχουσα επιγραφή δηλώνει νομίζουμε ότι ο υπεύθυνος της επέμβασης πρέπει να είχε άμεση σχέση με την οικογένεια και να μην έδρασε πολύ καιρό ύστερα από το πρώτο γράψιμο της επιγραφής. Την υπόθεση ότι οι επιγραφές του δεύτερου στρώματος είναι περίπου σύγχρονες των πρώτων επιβεβαιώνει και η ομοιότητα των γραμμάτων¹²⁴.

Ταυτόχρονα με το ξαναγράψιμο των επιγραφών πρέπει να έγιναν και οι επεμβάσεις στις παραστάσεις των κτητόρων. Παρατηρούμε επεμβάσεις στο ένδυμα του Λημνιώτη, την προσθήκη ομοιώματος της εκκλησίας στα χέρια του, καθώς και καπέλων και στους δύο δωρητές· φαίνεται πιθανό ότι οι επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν αφού οι δωρητές έγιναν μοναχοί¹²⁵.

7. Άγιοι Ανάργυροι, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 30, 31).

Βόρειο κλίτος, επάνω από τον αφιερωτή. Λευκά γράμματα σε ιώδη επιφάνεια, τρεις σειρές, ύψος 16 εκ. και μήκος 33 εκ. Ύψος γραμμάτων περίπου 4 εκ., διάστημα μεταξύ των γραμμών 1-1,5 εκ. Παρότι η επιγραφή έχει επικαλυφθεί διατηρείται αρκετά καλά και τα γράμματά της διακρίνονται με σχετική ευκολία.

Χρησιδής 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djurić - Tsitouridou 1986, 39-40, αρ. 36¹²⁶.

ΔΕΗCICTOΥΔΟΥΛΟΥΤΟΥ//Θ(ΕΟ)ΥΘΕΟΔΩΡΟΥΤΟΥΛΕΙ//
ΜΝΗΟΤΟΥΚΑΙΚΤΗΤΟΡΟC·

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ // Θ(εο)ῦ Θεοδώρου τοῦ Λει // μνηότου καὶ κτήτορος

Ο Θεόδωρος Λημνιώτης παριστάνεται ολόσωμος σε μέγεθος λίγο μικρότερο από την Θεοτόκο με τα χέρια υψωμένα σε δέηση. Σε μεταγενέστερη επέμβαση, πιθανώτατα σύγχρονη με την επέμβαση στην επιγραφή, προστέθηκε ένα ομοίωμα του ναού στα χέρια του αφιερωτή, καθώς και το καπέλλο.

8. Άγιοι Ανάργυροι, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 30, 31).

Βόρειο κλίτος, επάνω από τον αφιερωτή. Γράμματα στο χρώμα της ώχρας. Δύο σειρές με μήκος 30 εκ. και ύψος 10 εκ. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1-1,5 εκ. Διατήρηση αρκετά καλή.

Χρησιδής 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djurić - Tsitouridou 1986, 38-39, αρ. 35.

·∴·ΘΕΟΔΩΡΟCΟΛΗΜΝΙ//ΩΤΗCΚΑΙΚΤΗΤΩΡ·

124. Βλ. εικ. 29-31.

125. Κυριακούδης 1981, 3-20.

126. Βλ. και Πελεκανίδης 1953, πίν. 33, 34.

Θεόδωρος ὁ Λημι // ὠτης καὶ κτήτωρ

Ορθογραφημένη, χωρίς συντομογραφίες. Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα.

9. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 28).

Βόρειο κλίτος, επάνω από την αφιερώτρια. Γράμματα λευκά σε ιώδη επιφάνεια. Ύψος 9 εκ. και μήκος 35 εκ. Δύο σειρές με διάστημα 1-1,5 εκ. μεταξύ τους. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. Στην αρχή σύμβολο σταυρού. Διατήρηση αρκετά καλή.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djurić - Tsitouridou 1986, 39-40, αρ. 36.

ΔΕΗCΙCΤΗCΔΟΥΛΗCΤΟΥΘ(ΕΟ)Υ̃//ΆΝΝΗCΚΑΙΚΤΗΤΟΡΙCΑC

Δέησις τῆς δούλης τοῦ Θ(εο)ῦ // Ἄννης καὶ κτητόρισσας

Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα. Ένα ορθογραφικό λάθος στη λέξη *κτητόρισσα*.

10. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 28).

Βόρειο κλίτος, επάνω από την αφιερώτρια. Γράμματα ώχρας σε ιώδη επιφάνεια. Διαστάσεις ίδιες με της προηγούμενης επιγραφής. Διατήρηση αρκετά καλή.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Malmquist 1979, 85-86. Κυριακούδης 1981, 9. Djurić - Tsitouridou 1986, 38-39, αρ. 35.

·̣·̣ ἌΝΝΑ Η̣ΡΑΔΗΝΗΚΑΙ//CΥΜΒΙΟCΤΟΥΚΤΗΤΩΡΟC·

Ἄννα ἢ Ραδηνή καὶ // σύμβιος τοῦ κτήτορος

Συχνές συνενώσεις γραμμάτων. Χωρίς συντομογραφίες. Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα.

11. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 30, 31).

Βόρειο κλίτος, επάνω από τον γιό του αφιερωτή. Λευκά γράμματα σε ιώδη επιφάνεια και σε 4 σειρές. Ύψος 18 εκ. και μέγιστο μήκος 19 εκ. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. Διατήρηση μέτρια.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djurić - Tsitouridou 1986, 39 - 40, αρ. 36.

ΔΕΗ̣CΙCΤΟΥ̣ΔΟΥ//ΛΟΥΤΟΥ̣Θ(ΕΟ)Υ̣ΙΩ̣(ΑΝΝΟΥ)//ΚΑΙΗΟΥΤΟΥΚΤΗ//ΤΩ̣ΡΟC :~

Δέησις τοῦ δού // λου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἰω(άννου) // καὶ υἱοῦ τοῦ κτήτορος

Συντομογραφίες στα ονόματα Θεού και Ιωάννου και στη λέξη *Δέησις* περιττό σημάδι συντομογραφίας. Συνενώσεις των γραμμάτων ΗC, ΤΙΥ, ΗΤ, ΤΩ.

Ο Ιωάννης απεικονίζεται ολόσωμος αριστερά του πατέρα του, σε λίγο μικρότερη κλίμακα από αυτόν¹²⁷, στραμμένος κατά τρία τέταρτα, με τα χέρια σε δέηση.

127. Σε αρκετά μεγάλη κλίμακα σε σχέση με τη μητέρα του.

12. Άγιοι Ανάργυροι, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 30, 31).

Βόρειο κλίτος, επάνω από το γιό του αφιερωτή. Γράμματα ώχρας. Ύψος 9εκ. και μήκος 11εκ. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. Διατήρηση μέτρια.

Χρησιδής 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djuric-Tsitouridou 1986, 38-39, αρ. 35.

∴·ΙΩ(ΑΝΝΗC)ΟΨΙΟC//ΤΟΨΚΤΗΤΩΡΟC·

Ψω(άννης) ό υίός // τοΨ κτήτορος

Συντομογραφία μόνο στο όνομα Ψω(άννου). Μερική χρήση τόνων και πνευμάτων.

13. Άγιοι Ανάργυροι, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 43, 47).

Βόρειος τοίχος του βορείου κλίτους, σε σημείο όπου συναντώνται τρία στρώματα ζωγραφικής. Έξι σειρές λευκών γραμμάτων σε ιώδη επιφάνεια. Διακρίνονται οι γραμμώσεις που χρησίμευαν ως οδηγοί για το ζωγράφο - γραφέα. Εξαιτίας της μεγάλης φθοράς είναι δύσκολο να διαπιστωθούν οι ακριβείς διαστάσεις. Το ύψος υπολογίζεται σε 23 εκ., το μέγιστο μήκος 33 εκ. και το ελάχιστο 5 εκ. Ύψος γραμμάτων 2-4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1 εκ. Ανέκδοτη¹²⁸.

ΑΝ ...

ΩΧΥ[1]

ΔΟΨΒΙΟΝCΕ

[8]

ΥΛΗΠ[2]ΖC[1]

[1]ΓΩΜΕΤΗΚΑΤΟΙΝ [4]

Μορφολογική συγγένεια με τα γράμματα των άλλων επιγραφών του ναού, ιδιαίτερα με αυτά των επιγραφών του κεντρικού κλίτους.

Στο σημείο του ναού όπου βρίσκεται η επιγραφή συναντώνται τρία στρώματα ζωγραφικής διαφορετικών χρονικών περιόδων (εικ. 43).

Στο παλαιότερο στρώμα, που χρονολογείται γύρω στο 1000, διακρίνεται Παναγία στηθαία με τα χέρια σε δέηση, μέρος μιάς παράστασης τρίμορφης Δεήσεως, η παρουσία της οποίας ίσως σχετίζεται με την ύπαρξη τάφου του κτήτορα σε αυτό το σημείο του ναού¹²⁹. Στο δεύτερο στρώμα, στο οποίο ανήκει η επιγραφή, θα αναφερθούμε παρακάτω. Το τρίτο στρώμα αποτελείται από την παράσταση ενός αφιερωτή με ενδιαφέρουσα ενδυμασία και από δύο ολόσωμες μορφές αγίων, πιθανότατα των Αγίων Αναργύρων, εκ των οποίων ο ένας αγκαλιάζει τον αφιερωτή και ο άλλος τον τραβά από το χέρι¹³⁰.

128. Βλ. Ε. Δρακοπούλου, Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ', (1987-1988), 309 (μνεία). Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 40 (φωτογραφία).

129. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 38.

130. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, εικ. 40.

Στο ενδιαμέσο στρώμα, στο οποίο ανήκει η επιγραφή που εξετάζουμε, ένα χέρι σε δέηση που διακρίνεται στο επάνω τμήμα της μπορεί να ανήκει σε δεόμενο πιστό ή άγιο. Η παρατήρηση των παραστάσεων των τριών αυτών τοιχογραφικών στρωμάτων δίνει την ιδέα ότι σε αυτό το σημείο του ναού ίσως κατά παράδοση εικονίζονταν δεήσεις των χορηγών.

Η μορφή της επιγραφής οδηγεί στην ιδέα ότι ακολουθούσε το λόγιο ύφος των υπολοίπων έμμετρων επιγραφών του ναού. Οι λίγες λέξεις που σώζονται δεν μπορούν να μας διαφωτίσουν για το περιεχόμενο της επιγραφής.

Σύμφωνα με τα επιγραφικά στοιχεία και με τη στρωματική διάταξη η επιγραφή πρέπει να ανήκει στην εποχή κατά την οποία η οικογένεια Λημνιώτη ανακαίνισε και τοιχογράφησε το ναό, δηλαδή στα τέλη του 12ου αιώνα.

14. Άγιοι Ανάργυροι, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 29).

Νότιο κλίτος, δυτικός τοίχος, επάνω από την τοιχογραφία του αφιερωτή. Δύο σειρές με γράμματα ώχρας σε πράσινη επιφάνεια. Ύψος 7,5 εκ., μέγιστο μήκος 21 εκ. και ελάχιστο 9 εκ. Ύψος γραμμμάτων 2 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1,5 εκ.

L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Brussel 1975, 570, αρ. 18. Malmquist 1979, 86. Κυριακούδης 1981, 4, πίν. 3. Djurić - Tsitouridou 1986, 40, αρ. 37.

∴ΘΕΟΦΙΛΟΣ(ΜΟΝ)ΑΧ(ΟΣ)ΟΛΗΜΝΙΩΤΗΣ//ΚΑΙΚΤΗΤΩΡ∴

Θεόφιλος (μον)αχ(ός) ὁ Λημνιώτης // καὶ κτήτωρ

Τα γράμματα παρουσιάζουν ομοιότητα με αυτά των υπολοίπων αφιερωματικών επιγραφών του ναού, καθώς και με αυτά των ειλητών των αγίων του ιερού. Συντομογραφία στη λέξη (μον)αχ(ός). Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα. Χωρίς ορθογραφικά λάθη.

Ο μοναχός Θεόφιλος, πιθανότατα ο ίδιος ο Θεόδωρος Λημνιώτης, αφού έγινε μοναχός, παριστάνεται σε πολύ μικρή κλίμακα στα πόδια ενός τεράστιου Χριστού που εικονίζεται στο δυτικό τοίχο και προσφέρει ομοίωμα του ναού, στο οποίο διακρίνεται η κόκκινη στέγη και η λευκή πόρτα (εικ. 29)¹³¹.

Οι τοιχογραφίες του νοτίου κλίτους, τις οποίες αφιερώνει ο Θεόφιλος, φαίνεται ότι έγιναν σε πολύ σύντομη χρονική απόσταση από τις υπόλοιπες τοιχογραφίες του ναού, σύμφωνα με τη τεχνοτροπία των παραστάσεων αλλά και τη μορφή των γραμμμάτων της επιγραφής¹³².

131. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, εικ. 24. Στον κ. G. Subotić οφείλω την επισήμανση ότι στην άλλη πλευρά της παράστασης του Χριστού εικονίζεται η σύζυγος του μοναχού, η οποία συνοδεύεται και από επιγραφή.

132. Βλ. σελ. 50.

Η Καστοριά τον 12ο αιώνα· τόπος εξορίας ή πολιτιστικής άνθησης;

Στην αναφορά της επιγραφής *ἀφ' οὐπερ ἦλθον εἰς τό κλαυθμῶνος πέδον*, στο ναό που αφιέρωσε ο Νικηφόρος Κασνίτζης στον Άγιο Νικόλαο είχε δοθεί, παρά τις κατά καιρούς αμφισβητήσεις¹³³, η λανθασμένη ερμηνεία ότι ο χορηγός είχε έλθει στον τόπο του κλαυθμώνος, δηλαδή στην εξορία της Καστοριάς. Στη συνείδηση των περισσότερων ερευνητών αλλά και των ασχολουμένων με την πόλη και την ιστορία της έχει εδραιωθεί η άποψη ότι η Καστοριά ήταν τόπος εξορίας και οι αφιερωτές των εκκλησιών της εξόριστοι κωνσταντινουπολίτες. Όμως η έκφραση *κλαυθμῶνος πέδον* αναφέρεται στην επίγεια ζωή του αφιερωτή και συνεπώς δεν υπάρχει λόγος να θεωρείται η Καστοριά ως τόπος εξορίας. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί τόσο το νόημα και το ύφος της επιγραφής¹³⁴, όσο και η έρευνα σε κείμενα της εποχής¹³⁵. Από τα τελευταία, το πλέον ενδεικτικό είναι το ποίημα του Τζέτζη, που επιγράφεται *Χρεία Τζέτζου, τόν τῆδε βίον καί κλαυθμῶνος πέθον καλοῦσα καί κυβεῶνα καί σφαιρικῆν φορᾶν, ἄστατοῦσαν, πολύστροφον καί οὐδέν τύφου πλέον*, στο περιεχόμενο του οποίου αναλύονται οι λόγοι για τους οποίους ο συγγραφέας καλεί *τόν τῆδε βίον γαρ πέδον κλαυθμῶνος, ὡς πλήρη πόνων, συμφορῶν, ἐπηρεῶν, δακρῶν*¹³⁶. Βέβαια, δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι εκφράσεις όπως *τόπος κλαυθμώνος* χρησιμοποιούσαν συχνά οι βυζαντινοί αξιωματούχοι για να δηλώσουν τον τόπο που υπηρετούσαν, εφόσον αυτός βρισκόταν μακριά από την Κωνσταντινούπολη¹³⁷. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση του Νικηφόρου Κασνίτζη ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται η έκφραση στην επιγραφή δηλώνει μάλλον ευγνωμοσύνη και όχι παράπονα ή δυσαρέσκεια, όπως συνέβαινε να εκφράζουν αυτοί που ζούσαν μακριά από την πρωτεύουσα της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹³⁸.

Ο κτήτορας άρα του ναού του Αγίου Νικολάου, ο Νικηφόρος Κασνίτζης, υπήρξε εκπρόσωπος της τοπικής αριστοκρατίας και όχι εξόριστος. Άλλωστε, όπως σωστά έχει παρατηρηθεί

133. N. Lavermicocca, Sull'iscrizione di fondazione della chiesa di S. Nicola di "Kasnitzi" a Kastoria, Nicolaus 4 (1976), 212-213. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 57-58. M. Angold, The Byzantine Empire 1025-1204. A political History, London and New York 1984, 248-256.

134. Βλ. και Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 57-58.

135. Σε μία όχι εξαντλητική έρευνα των πηγών εντοπίσαμε σχετικά χωρία στο λόγο του Γεωργίου Τορνίκη, *Ἐπί τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Ἄννης τῆς Καισαρίσης: ἐγὼ δέ οὔτε πενθήσων ἐρχομαι οὐ μόνον διὰ τὴν ἀπελθούσαν ἀπὸ τῆς τοῦ κλαυθμῶνος κοιλάδος μεταβάσαν εἰς ἀγαλλίαςιν* (J. Dargouzes, Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours, Paris 1970, 221.7). Στον επιτάφιο λόγο του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον πατέρα του: *σὺ μὲν χაίρεις, οἶδα, τὴν ἀνέκλειπτον καὶ μὴ παρερχομένην χαρᾶν/ ἐμὲ δέ τῆς λύπης χωρίῳ τῆ κοιλάδι τοῦ κλαυθμῶνος ἐγκατατέλειπας* (Αλ. Σιδεράς, Ανέκδοτοι βυζαντινοί Επιτάφιοι, Αθήνα 1991, 96, στιχ. 13-14). Στον Βίο και Πολιτεία του Κλήμεντος αρχιεπισκόπου Βουλγάρων του Θεοφυλάκτου Αχρίδος: *καὶ φωτὶ φῶς προσλαβὼν εἰς οὐρανοῖς μετέστη, οὐ ὁ Χριστός, τὴν τοῦ κλαυθμῶνος κοιλάδα, τὰ τοῦ σκοτασμοῦ σκηνώματα, τὸν πηλὸν τῆς ἰλνός, τὴν ἐνταῦθα παροικίαν λιπῶν* (PG 126, στ. 1200). Ας σημειωθεί ότι στα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης η έκφραση *κλαυθμών*, ἄλλος *κλαυθμώνος*, *κοιλᾶς κλαυθμώνος*, συναντάται ως τόπος συνδεδεμένος με θλιβερά γεγονότα της εβραϊκής ιστορίας (βλ. E. Hatch - H. Redpath, Concordance to the Septuagint and the other Greek Versions of the Old Testament, II, Graz 1975, 767 (λήμμα κλαυθμών).

136. Τζέτζης, 410-411.

137. H. Ahrweiler, Recherches sur la société byzantine au XI siècle, TM 6 (1976), 102-103.

138. Βλ. Επιστολή Μιχαήλ Χωνιάτη προς Ευθύμιο Μαλάκη: Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, Β', Εν Αθήναις 1880, επιστ. κ', 2.10-15).

σε άλλη περίπτωση, οι χορηγοί προτιμούσαν συνήθως να δωρίζουν ναούς στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, ή το πολύ στην Κωνσταντινούπολη, και όχι σε πόλεις που είχαν μετατεθεί, ή, το χειρότερο, εξορισθεί¹³⁹.

Στοιχείο ενδεικτικό για την κοινωνική θέση των κλητόρων των Αγίων Αναργύρων, της οικογένειας Λημνιώτη, αποτελεί, εκτός από τις πολυτελείς ενδυμασίες, η συγγένεια με την οικογένεια των Ραδηνών, της οποίας μέλη συνδέονται με αυτοκρατορικούς κύκλους και υψηλά αξιώματα¹⁴⁰. Επίσης, η παρουσία όλων των μελών της οικογένειας Λημνιώτη και η συνέχεια της παρουσίας της στην πόλη, έναν περίπου αιώνα αργότερα, αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για την ένταξή τους στην τοπική αριστοκρατία.

Η ποιότητα των τοιχογραφιών, καθώς και η επιλογή των εικονογραφικών προγραμμάτων των ναών των Αγίων Αναργύρων και Αγίου Νικολάου¹⁴¹, μαρτυρούν τη σχέση των κλητόρων τους με κύκλους υψηλού πολιτισμικού επιπέδου, καθώς και το οικονομικό τους επίπεδο. Χαρακτηριστικό, τόσο της κοινωνικής θέσης, όσο και της ιδεολογίας τους είναι η επιλογή των παραστάσεων των αγίων με τις πολυτελείς πανοπλίες που κοσμούν τους ναούς τους, καθώς και η ευγένεια και η πνευματικότητα των μορφών που κυριαρχούν στα τοιχογραφικά σύνολα των οποίων υπήρξαν χορηγοί¹⁴².

Ενδεικτικές, επίσης, των λογοτεχνικών τους προτιμήσεων είναι οι γλωσσικά και μετρικά άψογες επιγραφές - επιγράμματα των αφιερωμάτων τους, παραγγελίες προφανώς σε λόγιους συγγραφείς της εποχής.

Οι πολιτιστικές εκφάνσεις στη ζωή των οικογενειών Λημνιώτη και Κασνίτζη επιτρέπουν την τοποθέτησή τους, εκτός από την επαρχιακή αριστοκρατία, και στο επίκεντρο ενός λόγιου κύκλου, που προφανώς συνδέεται με παρόμοιους κύκλους της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης.

Η ερμηνεία των επιλογών τους συνδέεται γενικότερα με τους τρόπους ερμηνείας της σχέσης μεταξύ χορηγού και έργου τέχνης. Κατά μίαν άποψη, το status του χορηγού ερμηνεύεται από το είδος της τέχνης που επιλέγει. Για παράδειγμα, η τέχνη των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεξι της Γιουγκοσλαβίας ερμηνεύεται από το status του δωρητή που ήταν εγγονός του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού¹⁴³.

Σύμφωνα με άλλον τρόπο ερμηνείας η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει ο χορηγός - υψηλοί αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι και μοναχοί ή γενικά μέλη του κλήρου - ερμηνεύει την τέχνη που επιλέγει και η καθεμία καθρεπτίζει στην τέχνη τις επιλογές της τάξης της¹⁴⁴.

139. V. von Falkenhausen, *The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries* (ed. M. Angold), BAR International Series, Oxford 1984, 213.

140. Βλ. σελ. 34.

141. Για τις επεμβάσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα και το επίπεδο των χορηγών βλ. M. Panayotidi, *The question of the role of the donor and the painter. A rudimentary approach*, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΖ΄ (1993-1994), 143-156.

142. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 57.

143. G. Ostrogosky, *Zur Byzantinischen Geschichte*, Darmstadt 1973, 166-182.

144. V. Djuric, *Fresques du monastère de Veljusa. Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongresses, Munich 1960*, 113-121. Για τις επιλογές των δωρητών βλ. και A. Cutler, *Art in Byzantine Society: Motive forces of Byzantine Patronage*, XVI Inter. Byz. Kongres, JÖB 31.2 (1981), 780-781.

Γύρω από το θέμα της σχέσης του κοινωνικού επιπέδου του χορηγού και της ποιότητας του έργου τέχνης, ο προβληματισμός είναι έντονος και οριστικά συμπεράσματα δεν έχουν ακόμη διατυπωθεί¹⁴⁵.

Ένα σημείο που πρέπει να τονισθεί είναι η σχέση μεταξύ της ποιότητας του έργου τέχνης και του οικονομικού επιπέδου του χορηγού¹⁴⁶. Τη δυνατότητα εκτελέσεως δύο τόσο σημαντικών τοιχογραφικών συνόλων, όπως οι Άγιοι Ανάργυροι και ο Άγιος Νικόλαος¹⁴⁷, θεωρούμε δηλωτική του οικονομικού επιπέδου των χορηγών της Καστοριάς.

Η δυναμική κοινωνική και οικονομική άνοδος των τοπικών αρχόντων ακολουθεί τις αλλαγές της δομής της μέσης και ύστερης βυζαντινής πόλης που ακολούθησαν τις διοικητικές ρυθμίσεις των Κομνηνών¹⁴⁸. Οι άρχοντες αυτοί υπήρξαν οι φορείς του τοπικού *patronage*¹⁴⁹, αντλούσαν τη δύναμή τους από τις θέσεις που κατείχαν αλλά και από την περιουσία τους σε γή¹⁵⁰ και η παρέμβασή τους ήταν καθοριστική για την κοινωνική διαμόρφωση αλλά και τις καλλιτεχνικές επιδόσεις μιάς περιοχής.

Ειδικά για την Καστοριά ο 12ος αιώνας, έως περίπου το 1200, υπήρξε μία ευνοϊκή εποχή διότι η τοπική ανώτερη τάξη, κατόρθωσε να εκμεταλλευθεί τις γενικότερες θετικές για την ανάπτυξη των πόλεων συνθήκες της εποχής των Κομνηνών.

Η ευνοημένη γεωγραφικά πόλη αναδείχθηκε πνευματικά και καλλιτεχνικά, όπως φαίνεται από τις σχέσεις των επισκόπων της με την Κωνσταντινούπολη, αλλά και από τις επιλογές των χορηγών των ναών της, που σχετίζονταν με καλλιτεχνικά εργαστήρια υψηλής ποιότητας της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας (Κουρμπίνοβο, Νέρεζι), και συνδέονταν με κέντρα, όπως η Αχρίδα και η Θεσσαλονίκη.

Ένα νέο κοίταγμα των επιγραφικών και καλλιτεχνικών μαρτυριών οδήγησε σε ανατροπή του συσχετισμού Καστοριάς και τόπου εξορίας και σε προφανή ανάδειξη της πόλης σε τόπο πολιτιστικής άνθησης κατά την εποχή των Κομνηνών.

145. Βλ. G.Babic', *Peintures murales byzantines (1081-1453). Possibilités et limites des analyses sociologiques*, Actes du XVIIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Moscou 1991, 348-398.

146. Βλ. R. Cormack, *Aristocratic Patronage of the Arts in 11th and 12th Centuries*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 39. Μ. Panayotidi, *The character of monumental painting in the 12th century. The question of patronage*. Β' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του, Αθήνα 1989, 285-331.

147. Βλ. και Σ. Καλοπίση- Βέρτη, *Η χορηγία στη μνημειακή τέχνη των Παλαιολόγων ως το 1400*, 9ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 1989, 14, όπου συνάγεται ότι η οικονομική επιφάνεια και η κοινωνική προέλευση του δωρητή έχουν άμεσο αντίκτυπο στην ποιότητα του έργου. Βλ. επίσης για την εποχή των Παλαιολόγων Α. Λαΐου, *Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: Οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα*, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη, 1, Αθήνα 1991, 283-294.

148. Για τη δομή της μέσης και ύστερης βυζαντινής πόλης βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πόλεις- Κοινωνική ζωή, Μακεδονία 1982*, 323-327. Ι. Karayannopoulos, *Ein Problem der spät-byzantinischen Agrargeschichte*, JÖB 30 (1981), 207-238. Ν. Σβορώνος, *Οι εξελίξεις στην οικονομία και κοινωνία*, ΙΕΕ Θ', 66-68.

149. A. W. Epstein, *Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications*, Art Bulletin 62 (1980), 200. M. Angold, *Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire*, The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries, Bar Inter. Series 221, Oxford 1984, 236-253, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

150. G. Ostrogorky, *Observation on the aristocracy in Byzantium*, DOP 25 (1971), 7.

Γ'. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΩΝ (13ος- 14ος αι.)

Ιστορικά στοιχεία

Τα πρώτα χρόνια του 13ου αιώνα, η ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς υπήρξε πεδίο δράσης βουλγάρων επιδρομέων. Ήδη από το 1201, ο βούλγαρος ανεξάρτητος ηγεμόνας Ντομπρομίρ Χρύσος κατόρθωσε με τη συνεργασία του βυζαντινού πρωτοστάτορα Καμύτζη να επεκτείνει την ηγεμονία του σε μεγάλες περιοχές της βορειοδυτικής Μακεδονίας κατακτώντας την περιοχή Πριλάπου και Πελαγονίας και να προχωρήσει ως την Κεντρική Ελλάδα¹.

Η Καστοριά κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι ανήκε στους βυζαντινούς, εφόσον το 1204, σύμφωνα με τον πίνακα διανομής των εδαφών της καταλυθείσης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ των Σταυροφόρων, την *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, στα εδάφη που επρόκειτο να δοθούν στους λατίνους, *de secunda parte terre qui devenit peregrinis*, περιλαμβάνεται και η *provincia Castorie*². Όμως ο γενικός και θεωρητικός χαρακτήρας της *Partitio Romaniae*³ δεν ανταποκρινόταν στη διαμορφωμένη κατάσταση των υπό διανομή εδαφών με αποτέλεσμα περιοχές που διανεμήθηκαν στους σταυροφόρους να μην κατακτηθούν ποτέ από αυτούς, ή αντίθετα, περιοχές που δεν αναφέρονται στην *Partitio* να περιληφθούν αργότερα στις κτήσεις τους⁴. Ειδικά για την περιοχή της Καστοριάς δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι κατακτήθηκε από τους λατίνους.

Υπό το κράτος της Ηπείρου, η δυτική Μακεδονία χωρίστηκε σε μικρά θέματα με βάση τις πόλεις και τα περίχωρά τους. Η Καστοριά δεν αναφέρεται στις πηγές, ούτε και άλλες σημαντικές πόλεις, όπως η Αχρίδα, και για το λόγο αυτό υποθέτουμε την ύπαρξη και άλλων θεμάτων.

1. Χωνιάτης, 533-534.

2. Δ. Ζακυθηνός, Μελέται περί της Επαρχιακής Διαίρεσεως και της Επαρχιακής Διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ Κράτει, ΕΕΒΣ XXI (1951), 180-181, 206. A. Carile, La partitio terrarum Imperii Romaniae del 1204 nella tradizione storica dei Veneziani, *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* 2-3 (1965-66), 221-222.

3. Για το χρόνο και τον τόπο που συντάχθηκε η *Partitio Romaniae* βλ. Ν. Οικονομίδης, La decomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: A propos de la *Partitio Romaniae*, XVe Congrès International d'Etudes Byzantines I. Histoire, Athènes 1976, 4-13.

4. Οικονομίδης, ό.π., 12-14.

Ίσως η Καστοριά να κατακτήθηκε για λίγους μήνες από τους βουλγάρους, όταν το 1230, η επίθεση του Θεοδώρου Δούκα εναντίον του Ιωάννη Β' Ασάν (1218-1241) τελείωσε με τη νίκη του τελευταίου στη μάχη της Κλοκοτινίτσας⁵ και ο Ασάν εκμεταλλεύθηκε τη νίκη εισβάλλοντας στη Θράκη και στη Μακεδονία, κατέλαβε την Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο, το Βολερό, τις Σέρρες, την Πελαγονία και το Πρίλεπ⁶, κατέδραμε δέ και της μεγάλης Βλαχίας, αλλά και του Έλβανου κατακυριεύει και μέχρι του Ίλλυρικού τας λείας ποιεί⁷. Ο Ιωάννης Ασάν είχε νυμφευθεί σε δεύτερο γάμο την Ειρήνη, κόρη του Θεοδώρου Αγγέλου Κομνηνού της Ηπείρου και πέθανε το 1241⁸. Εως το 1246 βασίλευσε ο γιός του Καλιμάν⁹, τον οποίο διαδέχθηκε ο νεαρός Μιχαήλ Ασάν με συμβασίλισσα τη μητέρα του Ειρήνη, τον Αύγουστο του 1246¹⁰.

Μόλις ο Ιωάννης Βατάτζης, ο οποίος βρισκόταν ήδη στην περιοχή της Μακεδονίας¹¹, έμαθε το Σεπτέμβριο του 1246 ότι βρέφος ἄρξαι τῶν Βουλγάρων¹² εξεστράτευσε εναντίον πόλεων της Μακεδονίας και κατέλαβε τις Σέρρες, το Μελένικο ως την άνω κοιλάδα του Έβρου, τα Σκόπια, τη Βελεσσό, τον Πρίλαπο, την Πελαγονία και τον Πρόσακο¹³. Το Νοέμβριο του 1246 εξανάγκασε το Μιχαήλ Ασάν και τους αντιβασιλείς να αναγνωρίσουν με συνθήκη ειρήνης τα νέα σύνορα¹⁴. Η Καστοριά δεν μνημονεύεται στις κατακτήσεις του Βατάτζη, αν και, όπως αναφέρεται παραπάνω, κατακτήθηκαν γειτονικές της περιοχές¹⁵. Τον ίδιο χρόνο, ο Μιχαήλ Β' Άγγελος της Ηπείρου εξόρμησε και αυτός για να ανακαταλάβει βουλγαρικά εδάφη της Μακεδονίας. Όπως σημειώνει ο Ακροπολίτης ἐπει δὲ ὑπὸ τὸν βασιλέα ἐγγόνει Θεσσαλονίκη καὶ Βέρροια, τὰ ἐκεῖθεν αὐτῶν καὶ πρὸς δυσμὰς ἀπὸ τοῦ Πλαταμῶνος ἀρχόμενα ὑπὸ τὸν Μιχαήλ ἐτέλουν, ἔτι τε τὰ περὶ Πελαγονίαν καὶ Αχρίδα καὶ Πρίλαπον¹⁶. Δεν γνωρίζουμε την τύχη της Καστοριάς αλλά υποθέτομε ότι τότε πρέπει να κατακτήθηκε από τους ηπειρώτες, μιά και πέντε χρόνια αργότερα, το χειμώνα του 1252, διοικητής της πόλης ήταν ο στρατηγός και συγγενής του Μιχαήλ Β' της Ηπείρου, Θεόδωρος Πετραλίφας¹⁷. Το 1252, ο Ιωάννης Βατάτζης, ο οποίος διαχειριζόταν στην Έδεσσα κάτω από δύσκολες καιρικές συνθήκες, δέχθηκε το στρατηγό του Μιχαήλ και υπεύθυνο της φρουράς της Καστοριάς Μιχαήλ Γλαβά ως πρόσφυγα από την Καστοριά και στη συνέχεια το Θεόδωρο Πετραλίφα.

5. Ακροπολίτης, 41-42.

6. Ακροπολίτης, 42.

7. Ακροπολίτης, 46, 9-11. Στις κατακτήσεις του Ασάν αναφέρεται και η χρονολογημένη στα 1230 επιγραφή του ναού των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο Τύρνοβο. Βλ. I. Duičev, Knizovni i istoriceski pametnici ot vtoroto b'lgarko carstva, Sofia 1943, 38-39.

8. I. Božilov, Familijata na Asenevci (1186-1460): genealogia- prosopografia, Sofia 1985, αρ. 7, 77-92.

9. Božilov, ό.π., αρ. 18, 104-105.

10. Božilov, ό.π., αρ. 19, 106-110. I. Lazarov, Upravlenieto na Michail II Asen i Irina Komnina (1246-1256) Vekove 13.2 (1984), 12-19. PLP αρ. 1514.

11. Ακροπολίτης, 72-73.

12. Ακροπολίτης, 74.

13. Ακροπολίτης, 73-78.

14. Ακροπολίτης, 78. Βλ. και G. Cankova-Petkova, Griechisch- Bulgarische Bundnisse in der Jahren 1235 und 1246, Byzantinobulgarica III (1969), 49-73.

15. Ακροπολίτης, 78-79, 84.

16. Ακροπολίτης, 84.

17. Ακροπολίτης, 90. Γρηγοράς I, 48.

*Εὐθύς γάρ ἡ Καστορία καὶ ἡ περὶ αὐτὴν ἅπανα χώρα προσερχύη τῷ βασιλεῖ καὶ πολλῆς εὐθυμίας αὐτὸν τε τον βασιλέα καὶ τὰ στρατεύματα ἐπλησεν*¹⁸.

Υποταγὴ δὴλῶσε στο βασιλέα της Νικαίας και ο ἔως τότε σύμμαχος ἀλλὰ και συγγενὴς του Μιχαήλ, ὁ ἀπὸ τοῦ Ἄλβανου Γουλάμος¹⁹. Μετὰ την προσχώρηση της Καστορίας, στα τέλη του 1252 με ἀρχές 1253, οἱ δύο ἀντίπαλοι ἦλθαν σε συνεννόηση²⁰ και ἡ δυτικὴ Μακεδονία, εκτὸς ἀπὸ μίᾳ μικρῆ περιοχῆ, πέρασε στην αυτοκρατορία της Νικαίας²¹. Ο Ἰωάννης Βατάτζης, ἔμεινε ὡς το Πάσχα του 1253 στην Ἐδεσσα, και τότε μετὰ μετρίου στρατεύματος εἰς θέαν τῶν προσφάτως ἐπιγεγεννημένων τούτω χωρῶν ἀφίκετο. καὶ ἀπῆλθε μὲν εἰς Ἀχρίδα, ἐπιδημῆκει δὲ εἰς Δεάβολιν κάκειθεν εἰς Καστοριαν²², ἀπὸ ὅπου συνέχισε γιὰ Θεσσαλονίκη.

Το χειμῶνα του 1254/55 σε εκστρατεία του Μιχαήλ Ασάν ἐναντίον της Μακεδονίας κατελήφθησαν ἀρκετές περιοχές, στις οποίες δεν ἀναφέρεται ἡ Καστορία, οὔτε γειτονικὲς πόλεις²³. Το 1256, ο διάδοχος του Βατάτζη, Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης διόρισε το Γεώργιο Ακροπολίτη γενικὸ διοικητὴ δυτικῆς Μακεδονίας και το Δεκέμβριο του ἴδιου χρόνου ο Ακροπολίτης ξεκίνησε τρίμηνο ταξίδι ἐπιθεωρήσεως κατὰ το οποίο καὶ δὴ τὰ Σέρβια παρελθὼν και παραμείψας τὴν Καστοριαν και τὰ ἀμφὶ τὴν Ἀχρίδα παραγγείλας (ἀφίκετο) περὶ τὸ Ἄλβανον²⁴.

Το Φεβρουάριο του 1257, ο αυτοκράτορας της Νικαίας πληροφορήθηκε ὅτι ξέσπασε ἐξέγερση των Ἀλβανῶν, υποκινημένη ἀπὸ το Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, ο οποίος στη συνέχεια ἐπιτέθηκε ἐναντίον βυζαντινῶν πόλεων, κατόρθωσε μετὰ ἀπὸ πολύμηνους ἀγῶνες να καταλάβει τὴν Καστορία και τὴ Βέροια και πολιόρκησε τον Ακροπολίτη στον Προύλαπο²⁵. Στη συνέχεια, ο Μιχαήλ στρατοπέδευσε στην περιοχῆ της Καστορίας²⁶.

Τα Χριστούγεννα του 1258, ἀντιβασιλέας της Νικαίας ἀνέλαβε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, ο οποίος ἀπέστειλε στρατεύματα στη Μακεδονία ὑπὸ τον ἀδελφὸ του, σεβαστοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγο. Στις ἀρχές της ἀνοιξῆς του 1259, ἄλλα στρατιωτικὰ τμήματα της Νικαίας ἀρχισαν να συγκεντρώνονται στην πεδιάδα του Βολερού γιὰ να ἐνωθῶν με τις δυνάμεις του Ἰωάννη Παλαιολόγου στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ αἰφνίδια ἐπίθεση του Ἰωάννη Παλαιολόγου πανικόβαλε το στρατὸ του Μιχαήλ Β΄ και τον ἀνάγκασε να οπισθοχωρήσει μέσω της Πίνδου στην Αὐλώνα²⁷. Στα τέλη της ἀνοιξῆς, ο Ἰωάννης Παλαιολόγος κινήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα

18. Ακροπολίτης, ὁ.π. Γρηγοράς, ὁ.π.

19. Ακροπολίτης, 91. Γρηγοράς I, 48. Σχετικὰ με τὴν παρουσία των ἀλβανῶν πρέπει να σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐγκαταστάσεις τους δεν ἦταν μόνιμες ἀπὸ τὴν ἐποχῆ, μίᾳ και οἱ μεταναστεύσεις τους θεωρεῖται ὅτι ἀρχισαν κατὰ τὸ τέλος του 13ου αἰῶνα (βλ. Al.Ducellier, Les Albanais du XIe siècle: Nomades ou sedentaires? BF VII (1979), 32. Γενικὰ ἡ περίοδος 1230-1250 εἶναι ἀπὸ τις πιὸ σκοτεινές της ἀλβανικῆς ιστορίας (βλ. Ducellier 1981, 167). Γιὰ τις μεταναστεύσεις των ἀλβανῶν βλ. και J.Cvijić, La peninsule balkanique, Géographie Humaine, Paris 1918, 150. Α.Βακαλόπουλος, Ἱστορία του Νέου Ἑλληνισμοῦ I, Θεσσαλονίκη 1961, 28, χάρτης σελ. 31. Β.Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμὸς και οικισμοὶ της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι., Ἀθήνα 1985, 75-76.

20. Ακροπολίτης, 91-92. Γρηγοράς I, 48.

21. Ακροπολίτης, 92. Βλ. και V. Kravari, Villes et villages de Macédoine Occidentale. Realités Byzantines, Paris 1989, 45, εικ.4.

22. Ακροπολίτης, 92. Ο Γρηγοράς δεν ἀναφέρει αὐτὸ το ταξίδι.

23. Ακροπολίτης, 103.

24. Ακροπολίτης, 139-140.

25. Ακροπολίτης, 154. Παχυμέρης I, 26.

26. Ακροπολίτης, 165-166.

27. Ακροπολίτης, 165-166. Παχυμέρης I, 106.

και Πελαγονία προς νότο, ενώ ο Μιχαήλ και οι σύμμαχοί του βάδισαν προς βορρά μέσω της περιοχής της Καστοριάς. Τα στρατεύματα συναντήθηκαν στους λόφους μεταξύ Πελαγονίας και Καστοριάς και ο Ιωάννης Παλαιολόγος διέλυσε το στρατό του Μιχαήλ²⁸. Μετά τη μεγάλη νίκη – *ὀλίγας γὰρ τοιαύτας νίκας εἶδεν ὁ ἥλιος*²⁹ – ο σύμμαχος του Μιχαήλ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, ανακαλύφθηκε ενώ κρυβόταν κοντά στην Καστοριά, οδηγήθηκε δέσμιος στο βασιλέα και κατόπιν φυλακίστηκε³⁰.

Μετά τη μάχη της Πελαγονίας, η Καστοριά αποτέλεσε τμήμα της αυτοκρατορίας της Νικαίας και κατόπιν της Κωνσταντινουπόλεως. Κατά την περίοδο αυτή, εξασφαλίστηκε η ηρεμία στην περιοχή, που όπως φαίνεται δεν διακόπηκε από τις επιδρομές στη Μακεδονία των Σέρβων του Στεφάνου Ούρεση Μιλούτιν και του συμμάχου του Ιωάννη, νόθου γιού του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.

Στις αρχές του 14ου αιώνα κύριος της Καστοριάς ήταν ο Ιωάννης Δούκας, σύμφωνα με έγγραφο των κρατικών αρχείων της Βενετίας³¹. Το έγγραφο, του έτους 1317, αποτελεί μετάφραση από τα ελληνικά στα λατινικά γράμματος που απευθύνεται στο δόγη Giovanni Soranzo από τον *Cane cominino Anzolo, ducha et signor de la terre da Thenes et Patras, et ducha de la gran blachia et de la castoria*³². Ο Ιωάννης Δούκας Β΄, εγγονός του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα Α΄ της Θεσσαλίας, είχε νυμφευθεί στα 1315 την κόρη του Ανδρονίκου Β΄ Ειρήνη και είχε αποκαταστήσει τις σχέσεις του με την Κωνσταντινούπολη³³. Συνεπώς, ίσως η Καστοριά του είχε δοθεί χωρίς μάχη.

Φαίνεται ότι η πόλη παρέμεινε στους Θεσσαλούς και μετά το θάνατο του Ιωάννη Δούκα, εφόσον, σε επιστολή του Marino Sanudo Torsello, χρονολογημένη στα 1325, αναφέρεται *quidam Graecus, qui tenet castrum de Latricala et Castorie et plura alia atque terras*³⁴. Ο κύριος αυτός Τρικάλων και Καστοριάς, που το όνομά του δεν αναφέρεται στην παραπάνω επιστολή μπορεί να ταυτισθεί ασφαλώς με τον ανεξάρτητο ηγεμόνα της Θεσσαλίας Στέφανο Γαβριηλόπουλο, ο οποίος αναφέρεται σε μεταγενέστερη επιστολή (1327) του Marino Sanudo³⁵. Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου των Παλαιολόγων, η Καστοριά ανήκοντας στις κτήσεις του Ανδρονίκου Β΄, όπως και όλη η δυτική Μακεδονία³⁶, είχε *ἐπίτροπο* τον Ιωάννη Άγγελο,

28. Ακροπολίτης, 168-170. Παχυμέρης I, 107. Γρηγοράς I, 73-75. Βλ. D.J. Geanakoplos, Greco-latin relations on the eve of the byzantine restoration: the battle of Pelagonia - 1259, DOP 7 (1953), 99-141 και Φρ. Ροχόντζης, Η αναβίωση του ελλητισμού και η παρακμή της Φραγκοκρατίας. Μάχη της Καστοριάς (1259 μ.Χ.), Μακεδονικά 22 (1982), 340-355. Χρονικά η μάχη τοποθετείται το καλοκαίρι του 1259 (βλ. D. Nicol, The date of the battle of Pelagonia, BZ 49 (1956), 71 και Geanakoplos, ό.π., 136).

29. Ακροπολίτης, 171, 5-6.

30. Ακροπολίτης, 170.

31. Acta Albaniae Veneta I, 1, 12-13, αρ.30.

32. Για τη χρονολόγηση του εγγράφου στις 14 Μαΐου 1317 βλ. R.Predelli, Libri commemoriali della Repubblica di Venezia I, Venezia 1876, reg. II, αρ. 41.

33. Γρηγοράς, VII, 13, 278-179.

34. G.Tafel - G.Thomas, Urkunden zur alteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig I, Amsterdam 1964, 498.

35. D.Jacoby, Catalans, Turcs et Venitiens en Romanie (1305-1332): Un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello, Studi Medievali, 3e Serie, XV.I (1974), 235, σημ. 108, 236, σημ. 114 και 237, σημ. 117. Βλ. και B.Ferjančić, Tesalija u XIII i XIV veku, Beograd 1974, 168-170.

36. Καντακουζηνός I, 101.

γαμβρό του ανηψιού του αυτοκράτορα, πρωτοβεστιάριου Ανδρόνικου Παλαιολόγου³⁷. Ο Ιωάννης Άγγελος, στη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τα στρατεύματα του Ανδρόνικου Γ', κράτησε τη στάση που είχε προβλέψει ο Ιωάννης Καντακουζηνός όταν, μιλώντας για αυτόν στη Θεσσαλονίκη, υποστήριζε: *πολλήν ἐμοί τήν εὐνοίαν καί τήν εὐπείθειαν ὀφείλει... διὰ τήν πρὸς ἐμέ φιλίαν ῥᾶστα πρωτοβεστιάριον ἂν πρόηται τὸν κηδεστήν, καί ἡμῖν τήν πόλιν παραδοίη. Πράγματι, μόλις ἐφθασαν τα προστάγματα βασιλέως καὶ τοῦ μεγάλου δομestίκου γράμματα, Ἄγγελος μὲν ὁ Καστορίας ἐπίτροπος εὐθύς τήν πόλιν εἶχε διὰ φρουρᾶς, ὡς βασιλεῖ τῷ νέῳ, ὅταν ἀφίκηται, παραδώσῃ*³⁸. Στις αρχές του έτους 1328, η πόλη περιήλθε στην κατοχή του Ανδρόνικου Γ', ο οποίος έφθασε στην Καστοριά από την Έδεσσα, και αφού παρέλαβε την πόλη, *ἡμέραν μίαν αὐλισάμενος εἰς Καστορίαν, ἀναχώρησε γιὰ τὴν Αχρῖδα*³⁹.

Η σερβική παρουσία στην Καστοριά αρχίζει το 1334, όταν ο Στέφανος Δουσάν, συνοδευόμενος από το βυζαντινό ευγενή Συργιάννη, εξεστράτευσε εναντίον της Μακεδονίας με σερβικό και αλβανικό στρατό⁴⁰. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, ο Συργιάννης κατέλαβε με σερβικά στρατεύματα την Καστοριά⁴¹. Η πρώτη αυτή σερβική κατοχή της πόλης δεν κράτησε παρά λίγους μήνες γιατί με την ειρήνη της 26ης Αυγούστου 1334 που συνήψαν στη Θεσσαλονίκη ο Ανδρόνικος Γ' και ο Στέφανος Δουσάν, η Καστοριά επεστράφη στους βυζαντινούς⁴². Κατά την εποχή αυτή, στρατιωτικός διοικητής στην περιοχή της Καστοριάς πρέπει να ήταν ο Γεώργιος Λυζικός⁴³ γιατί το 1350, όταν ήταν διοικητής της Έδεσσας, τιμωρήθηκε από το Στέφανο Δουσάν *οὐ μόνον διὰ τὸ ἀντιστῆναι τότε, ἀλλ' ὅτι καὶ βασιλέως Ἀνδρόνικου περιόντος, ἐν Καστορία μεγάλων αἰτίων αὐτῷ κατέστη συμφορῶν*⁴⁴.

Η οριστική κατάκτηση της Καστοριάς από το Στέφανο Δουσάν επιτεύχθηκε μερικά χρόνια αργότερα, ταυτόχρονα με την κατάληψη του Βερατίου και των Κανίνων, όπως αναφέρει σημείωμα στο σερβικό ψαλτήριο του Branko Mladenović. Η κατάληψη του Βερατίου από τους Σέρβους τοποθετείται χρονικά στα 1342/43, σύμφωνα με σημείωμα του γραφέα ελληνικού χειρογράφου⁴⁵.

37. PLP, αρ. 91038.

38. Καντακουζηνός I, 274. Βλ. και Dölger, Regesten IV, αρ. 2698. Για τις σχέσεις Ιωάννη Αγγέλου και Καντακουζηνού βλ. D. Nicol, The family of Kantacouzenos, DOP 22 (1968), 147-148.

39. Καντακουζηνός I, 275, 278.

40. Καντακουζηνός I, 450-458. Γρηγοράς I, 489-501. Σε σερβικές ή αλβανικές επιδρομές προηγουμένων ετών θα πρέπει να οφείλεται η αιχμαλωσία της Μαρίας από την Καστοριά που πουλήθηκε στην Κρήτη το Δεκέμβριο του 1332 για 50 υπέρπυρα (Ch. Verlinden, L'esclavage dans l'Europe Médiévale 2 (1977), 835).

41. Καντακουζηνός I, 451. Zivoti, 226.

42. Καντακουζηνός I, 457. Γρηγοράς 501, 8. Zivoti, 224, 225. Dölger, Regesten IV, αρ. 2815. Οι όροι της συνθήκης δεν αναφέρονται αλλά η Καστοριά προφανώς δόθηκε στους βυζαντινούς διότι κατακτήθηκε από το Δουσάν το 1342/43.

43. PLP, αρ. 15196.

44. Καντακουζηνός IV, 22, 161.

45. M. Dinić, Pour la chronologie des conquêtes des villes byzantines par l'empereur Dusān (σερβ.) ZR 4 (1956), 4-6. Οι παλιότεροι ιστορικοί δέχονταν τη χρονολογία 1345/46 για την κατάκτηση των τριών πόλεων. Όπως όμως απέδειξε ο Dinić η κατάκτηση και των τριών πόλεων πρέπει να ολοκληρώθηκε μεταξύ Σεπτεμβρίου 1342 και Αυγούστου 1343 (Dinić, ό.π., 1-11).

Τον Απρίλιο του 1346, ο Δουσάν στέφθηκε αυτοκράτορας στα Σκόπια από τον σέρβο πατριάρχη αναθέτοντας σύμφωνα με το Νικηφόρο Γρηγορά, στο γιό του την ηγεμονία της περιοχής μεταξύ του Δούναβη και της πόλης των Σκοπίων⁴⁶, *ἐαυτῶ δ' αὐτῶν ἐκεῖθεν Ρωμαϊκῶν χωρῶν καὶ πόλεων, κατὰ τὴν εἰθισμένην Ρωμαίοις δίαιταν, ἄχρι καὶ ἐς τὰ παρὶ Χριστοῦπολιν τῶν παρόδων στενά*⁴⁷. Σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τῆς τῶν Σκοπίων πόλεως ὠρμημένος, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ ἄνδρας τε τὰ εἰς πόλεμον ἀγαθοὺς καὶ στρατιάν οὐ φαύλην, πρῶτα μὲν τὰ περὶ Καστορίαν κατεστρέψατο χωρία καὶ στη συνέχεια τὰ μέντοι περὶ τὸν Ἴστρον Βούλκῳ τῷ Ελεαζάρῳ τοῦ Πράγκου ἐπέτρεψε, καὶ τὰ ἀμφὶ τὴν Τρίκην καὶ Καστορίαν Νικολάῳ τῷ ζουπάνῳ, καὶ τὰ περὶ Αἰτωλίαν Πριαλοῦπι⁴⁸. Ἀπὸ τα παραπάνω χωρία γίνεται φανερὴ ἡ σύγχυση των πηγῶν σχετικά με τον διοικητὴ της Καστοριάς, που ἦταν κατὰ μεν τον Γρηγορά ο Δουσάν, που κυβέρνησε ο ἴδιος τις πρώην βυζαντινὲς περιοχές, κατὰ δε τον Χαλκοκονδύλη ο ζουπάνος Νικόλαος. Ἡ αναφορὰ αὐτὴ του Χαλκοκονδύλη ἔχει δημιουργήσει προβλήματα καὶ ως προς τὴν ταύτιση του ζουπάνου Νικολάου⁴⁹ καὶ κυρίως ως προς τὴν εγκυρότητα της πληροφορίας, δεδομένου ὅτι ο Χαλκοκονδύλης σε ἄλλο σημείο αναφέρει τὸν Βοῦλκον τὸν τοῦ Βράγγου τοῦ Πλακίδεω υἱόν, Καστορίας καὶ Ὀχρίδος τῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἡγεμόνος⁵⁰.

Στα 1350 επικυρώθηκε ἡ κυριαρχία των Σέρβων στην Καστοριά με τὴ συμφωνία μεταξύ του Στέφανου Δουσάν καὶ του Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού στη Θεσσαλονίκη⁵¹.

Μετὰ τὸ θάνατο του Στέφανου Δουσάν (1355), ο ἀντίπαλος του γιου καὶ διαδόχου του, Συμεὼν Ούρεσης Παλαιολόγος⁵² ἀνακηρύχθηκε ανεξάρτητος κυβερνήτης Ηπείρου, Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας⁵³. Ὁ Συμεὼν Ούρεσης Παλαιολόγος ἦταν γιὸς του Στεφάνου Ούρεση Γ' καὶ της Μαρίας Παλαιολογίνας καὶ ἀδελφὸς του Στεφάνου Δουσάν. Γεννήθηκε το 1327 καὶ το 1350 νυμφεύθηκε τὴ Θωμαΐδα, κόρη της Ἄννας της Ηπείρου καὶ ἀπέκτησε τον Ἰωάννη Ούρεση Παλαιολόγο καὶ τὴ Μαρία Ἀγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα⁵⁴. Στὴν Καστοριά κατέφυγε ο Συμεὼν ὅταν το 1356, ο Νικηφόρος Β' Orsini ἐξεστράτευσε ἐναντίον της Θεσσαλίας καὶ τὸν ἴδιον γαμβρὸν Συμεὼν τῆς ἀρχῆς ἐκβαλὼν τοῦ δεσποτάτου, εἰς Καστορίαν ἐκπέμπει τοῦτον μετὰ καὶ τῆς βασιλίσης Θωμαΐδος⁵⁵. Ὁ Συμεὼν, ἐν Καστορίᾳ γενόμενος, καὶ ταύτην

46. ἤδη δὲ καὶ πρὸς τὸν υἱὸν τὴν ὅλην ἡγεμονίαν ἐνεμίματο. καὶ τῷ μὲν ἄρχειν παρέσχε, κατὰ τὰ εἰθισμένα τοῖς Τριβαλλοῖς, τῆς ἐκ τε κόλπου τοῦ Ἰονίου καὶ Ἴστρον τοῦ ποταμοῦ μέχρι τῆς τῶν Σκοπίων πόλεως, ἧς καὶ ποταμὸς Ἄξιός ἀνωθέν ποθεν μέγιστος κάτεισι παραφασῶν ἡγεμονίας. (Γρηγοράς II, 747).

47. Γρηγοράς II, 747.

48. Χαλκοκονδύλης I, 25-26.

49. Ὁ ζουπάνος Νικόλαος (PLP αρ. 21244) ταύτιστῆ με τον Nicola Altomanović ἀπὸ τον C.Jireček, (Geschichte der Serben I, 435) καὶ με τον Νικόλαο Παγάση Βαλδουβίνο (M.Lascaris, Deux chartes de Jean Uroš, dernier Nemanide, Byzantion XXV - XXVII (1955-57), 321). Βλ. καὶ M.Lascaris, Le monastère de Mesonisiotissa et la famille serbe des Bagaš, XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ohrid 1961, Résumés et Communications, 61. M.Dinić, Rastislalić, ZR 2 (1953), 143-144.

50. Χαλκοκονδύλης I, 49.

51. Dölger, Regesten V, αρ. 2967.

52. PLP, αρ. 21185.

53. Καντακουζηνός III, 314. Γρηγοράς III, 55. Βλ. καὶ Ferjančić, ὁ.π., 242-244.

54. Av.Th.Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938, αρ. 40. PLP, αρ. 21185.

55. Χρονικόν των Ἰωαννίνων, 75-76.

εὐληφῶς παραντίκα καὶ φρούρια τινὰ καὶ πόλεις καὶ χώρας πλείστας. ἐν τῇ Καστορίᾳ τὴν οἰκῆσιν ἐποιήσατο⁵⁶. Ὁ Συμεὼν συγκέντρωσε στρατό τεσσάρων ἕως πέντε χιλιάδων προσχωρησάντων Ρωμαίων, Σέρβων καὶ Ἀλβανιτῶν, αναγορεύθηκε βασιλεὺς καὶ ἐξεστράτευσε ἐναντίον τῆς Σερβίας⁵⁷. Μετὰ το θάνατο του Νικηφόρου Ὁρσίνη (1358), ὁ Συμεὼν με τὴν οἰκογένειά του ἐγκαταστάθηκαν στα Τρίκαλα⁵⁸. Ἐπιγραφή στο ναὸ του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στὴν Καστοριά, χρονολογημένη στα 1359/60 ἀναφέρεται στὴν ἀνακαίνιση καὶ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ, τὸν καιρὸ τῆς βασιλείας τοῦ Συμεὼν Παλαιολόγου καὶ τοῦ γιου τοῦ Ἰωάννη.

Στα τέλη τοῦ 1359, ἐκδηλώθηκαν οἱ ἐπαναστατικὲς τάσεις τοῦ σέρβου ηγεμόνα Ραντοσλάβ Χλάπεν, ὁ ὁποῖος πραγματοποιοῖσε εἰσβολὴ στὴ Θεσσαλία μαζί με τὸ θετὸ γιὸ τοῦ Θωμά Πρέλουμπο⁵⁹. Ἡ διαμάχη ἔληξε με τὸ γάμο τοῦ θετοῦ γιου τοῦ Χλάπεν, Θωμά, με τὴν κόρη τοῦ Συμεὼν Μαρία Ἀγγελίνα⁶⁰.

Παλιότερα, εἶχε θεωρηθεῖ βέβαιη ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ἡ κατάληψη τῆς Καστοριάς ἀπὸ τὸν Χλάπεν, πού εἶχε ἤδη στὴν κυριαρχία τοῦ τῆ Βέροια καὶ τὴν Ἴδεσσα⁶¹. Τὸ βασικὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε ἡ θέση αὐτὴ εἶναι τὸ παραδοτήριον ἐγγράφο τῆς μονῆς τῆς Μεσσησιώτισσας στὴ μονὴ Ἁγίου Παύλου τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀπὸ τὸν Νικόλαο Παγᾶση τὸν Βαλδουβίνο. Ὁ τελευταῖος εἶχε λάβει τὴ μονὴ κατὰ διαδοχὴν καὶ κληρονομίαν ἀπὸ τοῦ πενθεροῦ μου Ροδοσλάβου τοῦ Χλαπένου σεβασμίαν καὶ ἱεράν μονήν, τὴν παρ' ἐκείνου ἀνεγερθεῖσαν ἐκ βάθρων αὐτῶν τῇ ὑπερευλογημένη ἡμῶν δεσποίνῃ καὶ θεομήτορι, τὴν οὕτω πωρ καλουμένην Μεσσησιώτισσαν⁶². Ἡ μονὴ τῆς Μεσσησιώτισσας εἶχε ἕως τὴν ὥρα ταυτισθεῖ χωρὶς ἐπιφυλάξεις με τὴ μονὴ τῆς Μαυριώτισσας στὴ λίμνη τῆς Καστοριάς. Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ παραπάνω ἐγγράφου ἀπὸ τὸν Πορφύριο Uspensky, ὁ ὁποῖος προσδιόρισε τὴ θέση τῆς μονῆς κοντὰ στὴν Ἴδεσσα, ὁ Εὐλόγιος Ἀγιοπαυλίτης πρῶτος θεώρησε ὅτι τὸ ἐγγράφο ἀφορᾷ στὴν Καστοριά⁶³. Οἱ νεώτεροι μελετητὲς, ἱστορικοὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, ταύτισαν τὴ Μεσσησιώτισσα τοῦ ἐγγράφου με τὴ Μαυριώτισσα τῆς Καστοριάς⁶⁴. Σὲ σχετικὰ πρόσφατο ἀρθρο⁶⁵ υπο-

56. Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων, 76. Ἡ δημόδης ἐκδοσὴ τοῦ Χρονικοῦ ἀναφέρει: *Φθάνοντας λοιπὸν ὁ Συμεὼν εἰς τὴν Καστορίαν, με λόγους ἀπατηλοῦς καὶ ὑποσχέσεις γίνεται ἐξουσιαστὴς τῆς Καστορίας καὶ παραντίκα ἔπιασε μερικὰ φρούρια ἐμετατόπισε καὶ ἄλλας πόλεις καὶ χωρία μέσα εἰς τὴν Καστορίαν* (ὁ.π., 76). Ὁ Α. Βρανούσης θεωρεῖ ὅτι τὸ κείμενο ἔχει διαταραχθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς - ὄχι ἀπὸ τὸν τελευταῖον γιατί θὰ τὸ εἶχε ἐπανορθώσει ὁ Ἀραβαντινός - καὶ ὅτι ἡ φράση ἴσως ἦταν ἀρχικὰ *ἔπιασε μερικὰ φρούρια καὶ ἄλλας πόλεις καὶ ἐμετατόπισε [=μετώκισε:] μέσα εἰς τὴν Καστορίαν* (ὁ.π., 106).

57. Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων, 76.

58. Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων, 77.

59. Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων, 77-78. Γιά τὸν Χλάπεν βλ. H. Matanov, Radoslav Hlapen - Souverain féodal en Macédoine Méridionale durant le troisième quart du XIVe siècle, *Etudes Balkaniques* 4 (1983), 68-87.

60. Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων, 78-79.

61. PLP, αρ. 21244, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. Matanov, ὁ.π., 68-67. V. Kravari, Villes et Villages de Macédoine Occidentale. *Realités Byzantines*, Paris 1989, 54, σημ. 171.

62. A. P. Kazdhan, *Dva pozdnevizantiiskih akta*, VV II (1949), 313-320.

63. E. Ἀγιοπαυλίτης, Τα κειμήλια τοῦ Ἁγίου Ὁρους. *Αυτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα*, Νέα Ἐποχὴ I (1924-25), 726-727.

64. M. Lascaris, *Le monastère de Mesonisiotissa et la famille serbe de Bagaš*, XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ohrid 1961, *Résumés et Communications*, 61. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 66, 69, 81.

65. G. Subotić, *Bogorodičë Mesonisiotise*, ZR XXVI (1987), 125-168.

στηρίχθηκε ότι η μονή της Μεσσηνιαϊκής βρισκόταν νότια του χωριού Νησί, στην περιοχή μεταξύ Έδεσσας και Άρτισσας και στη θέση της σημερινής μεταβυζαντινής εκκλησίας της Γεννήσεως της Θεοτόκου⁶⁶, όπου αρχαιολογικές έρευνες έδειξαν ότι υπήρχε παλαιότερη τρικλιτη βασιλική και ίχνη από τείχη και κτίρια⁶⁷.

Πράγματι, ύστερα από προσεκτικότερη εξέταση των δεδομένων του εγγράφου, στο οποίο αναφέρονται τοπωνύμια σχετιζόμενα με την περιοχή της Έδεσσας, καθώς και η λίμνη του Οστροβού και συνδυάζοντας την πληροφορία τουρκικού εγγράφου του 1412⁶⁸ συμφωνούμε με τον G. Subotić στο ότι λανθασμένα συνδέθηκε με την Καστοριά η κληρονομημένη από τον Χλάπεν στο Νικόλαο Μπαλντοβίν Παγάση μονή της Μεσσηνιαϊκής μαζί με την κινήτη και ακίνητη περιουσία της στην περιοχή.

Ο τελευταίος ηγεμόνας των Σέρβων κυρίαρχος της Καστοριάς ήταν ο Μάρκος, ο οποίος μετά το θάνατο του πατέρα του, το 1371, πήρε τον τίτλο του κράλη και την περιοχή από τον Αξίο έως την Αλβανία⁶⁹. Από τον κράλη Μάρκο πέρασε η Καστοριά στα χέρια των Αλβανών του Μουζάκη με τρόπο όχι επαρκώς ξεκαθαρισμένο και σε χρόνο όχι ακριβώς προσδιορισμένο. Είναι πάντως γνωστό ότι η αλβανική κυριαρχία, κυρίως στην Ήπειρο και στην Ακαρνανία είχε “νομιμοποιηθεί” από τους Σέρβους την εποχή αυτή⁷⁰.

Σύμφωνα με τον Mauro Orbini, ο κράλης Μάρκος, κύριος Αχρίδας και Καστοριάς, νυμφεύθηκε την κόρη του Ράντοσλαβ Χλάπεν, Ελένη, η οποία στη συνέχεια χώρισε το Μάρκο και έδωσε την Καστοριά στο νέο της σύζυγο, που με τη σειρά του την παραχώρησε στον Ανδρέα Μουζάκη, του οποίου την κόρη χώρισε για να νυμφευθεί την Ελένη. Στη συνέχεια ο Μάρκος πολιορκήσε την Καστοριά με τουρκική βοήθεια αλλά απέτυχε να την καταλάβει, χάριστη στη βοήθεια που πρόσφεραν στον Ανδρέα Μουζάκη οι αδελφοί Balsic⁷¹.

Στη σχεδόν μυθική ιστορία του ο Giovanni Musachi αναφέρει ότι ο Ανδρέας Μουζάκης⁷², άρχοντας του Βερατίου, κατέλαβε την Καστοριά *per forza d'arme da Marko Craglia, e ve certifico, che detta città de Costurri seu Castoria e una bella cosa e de grossa intrata*⁷³, την οποία κληρονόμησε στο νεώτερο γιό του Στώια, δίνοντας στο Θεόδωρο το Βεράτι και στο

66. Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, 34-35.

67. Στ. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 226.

68. Σε Nišan του πρίγκηπα Ορχάν προς τη μονή Αγίου Παύλου Αθω αναφέρεται ότι στην περιουσία της μονής ανήκε χωριό στα Βοδενά ονομαζόμενο “mesoniyodisa” (V. Bošković, Ein Nišan des Prinzen Orhan, Sohn Süleyman Çelebis, aus dem Jahre 1412 im Athoskloster Sankt Paulus, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 71(1979), 131, 143).

69. PLP, αρ. 17053, όπου και βιβλιογραφία.

70. Η αλβανική φυλή των Μουζάκη είχε ξεκινήσει από την περιοχή της σημερινής Μουζακιάς και μετά το θάνατο του Δουσάν εισχώρησε στο νοτιότερο έδαφος. Για την εξάπλωση των Αλβανών βλ. Καντακουζηνός Ι, 280. Ch. Hopf, Chroniques Grecoromanes, inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques, Berlin 1873, 531. Epirotica, 215-217. Jacoby 1974, 237-238. Ducellier 1981, 484-485. Ο ίδιος, Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.). Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1994, 20-21.

71. M. Orbini, Il regno dei Slavi, Pesaro 1601, 290. Βλ. και St. Pollo-Art. Pullo, Ιστορία της Αλβανίας (από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα), Θεσσαλονίκη (χ. χρ. μτφ. από τα γαλλικά Μπ. Ακτσόγλου), 62-67. Για το ζήτημα της συνεργασίας του Μάρκου με τους τούρκους βλ. H. Matanov-R. Zaimova, West and Post-Byzantine Source evidence about Krali Marko, Etudes Balkaniques 21.2 (1985), 45-61.

72. PLP, αρ. 19425.

73. Hopf, ό.π., 281-282.

μεγαλύτερο γιό του, τον Gippo, τη Μουζακιά και τα υπόλοιπα εδάφη του⁷⁴. Ο Στώιας και ο Θεόδωρος αναφέρονται στην κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου της Καστοριάς, καθώς και ο ιερομόναχος Διονύσιος, που ίσως ταυτίζεται με τον μεγαλύτερο γιό του Μουζάκη. Νομίζουμε ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για ακριβή χρονολόγηση του χρόνου κατάληψης της Καστοριάς από τους Αλβανούς⁷⁵. Ως terminus post quem θεωρούμε το 1371, έτος κατά το οποίο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η Καστοριά βρισκόταν στα χέρια του κρᾶλλη Μάρκου και ως terminus ante quem το 1383/84, χρονολογία που αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου.

Την περίοδο μέχρι την οριστική τουρκική κατάληψη η πόλη υπέστη συνεχείς επιθέσεις λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένων ομάδων αλλοφύλων. Ιδιαίτερα στη δεκαετία 1370-1380 στη Μακεδονία επικράτησε αναρχία, καθώς άτακτοι γαζήδες στα πλαίσια του ιερού πολέμου⁷⁶ έκαναν συχνές επιδρομές και καταλάμβαναν για μικρό διάστημα αγροτικές κυρίως περιοχές.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι συνεχείς επιδρομές στην περιοχή οδήγησαν αρκετούς κατοίκους στην αιχμαλωσία. Από σημείωμα χειρογράφου του κώδικα αρ.243 της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων γνωρίζουμε συγκεκριμένα ότι τον Ιούλιο του έτους 1374 *+μηνί ιουλ(ίω) ελαβαν οι αλόφοιλοι την εχμαλωσίαν ; εκ τω μέρος της καστωρήασ. ημέρα. του προφώιτου οιλίου. και είσαν οι αλόφιλη χηλοιαδεσ. ν...Ετωνσ ζωπβ⁷⁷*. Πρόκειται προφανώς για τούρκους που δρούσαν στην περιοχή μετά τη μάχη της Μαρίτσας.

Τα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας μας πληροφορούν για τις αγοραπωλησίες στην Κρήτη σκλάβων διαφόρων εθνικοτήτων, οι οποίοι προέρχονταν από αιχμαλωσίες πολέμου ή πειρατείες. Η διακίνηση των αιχμαλώτων⁷⁸ γινόταν από βενετούς κυρίως εμπόρους. Οι αιχμάλωτοι μεταφέρονταν από τις δαλματικές πόλεις –κυρίως τη Ραγούσα– στη Βενετία και από εκεί σε διάφορους τόπους, όπως η Κρήτη⁷⁹. Σύμφωνα με τα αρχεία του νοταρίου Manoli Bresciano

74. Hopf, ό.π., 282.

75. Βλ. Ducellier 1981, 485. V. Kravari, Villes et Villages de Macédoine Occidentale. Realités Byzantines, Paris 1989, 55, σημ. 173.

76. (gaza). Βλ. H. Inalcik, Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica II (1954), 122-123. Ελ. Ζαχαριάδου, Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα, Αριάνη 5, Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου (1989), 345-347.

77. Ν. Βέης, τα Χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τ. Α΄, Αθήναι 1967, 270.

78. Για τη διακίνηση των αιχμαλώτων σε παλαιότερες εποχές βλ. Σ. Πατούρα. Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης (4ος-10ος αι.), Αθήνα 1994.

79. H. Kopstein, Zur Sklaverei im ausgehendem Byzanz, Berliner Byz. Arbeiten 34, Akademie-Verlag-Berlin 1966, 89-90. Ch. Verlinden, L'esclavage dans l'Europe Médiévale, 2, Gent 1977, 835, 837 κ.ε.

των ετών 1381-83 πουλήθηκαν στην Κρήτη εννέα συνολικά άτομα από την Καστοριά⁸⁰, έξι βουλγαρικού γένους και τρία ελληνικού⁸¹.

Εκκλησιαστικοί άρχοντες

Η επισκοπή Καστορίας την εποχή αυτή ανήκε στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος⁸² και ο επίσκοπος της είχε τον τίτλο του πρωτοθρόνου ήδη από το 1020⁸³. Σε επιστολή του Ιωάννου Αποκαύκου προς τον επίσκοπον Καστορίας κύρι Κωνσταντίνον και πρωτόθρονον της κατά Βουλγαρίαν συνόδου, η οποία χρονολογείται μετά το 1220⁸⁴, αναφέρεται ο επίσκοπος Καστορίας Κωνσταντίνος⁸⁵. Από το κείμενο του μητροπολίτη Ναυπάκτου⁸⁶ είναι φανερή η φιλία που συνέδεε τους δύο άνδρες από την εποχή που και οι δύο βρισκόνταν στην Κωνσταντινούπολη, στην υπηρεσία του πατριαρχείου⁸⁷.

Από το Δημήτριο Χωματιανό αναφέρεται επίσης η ύπαρξη ανώνυμου έλληνα επισκόπου. Σε επιστολή του Χωματιανού, χρονολογημένη εμμέσως μεταξύ 1219-1235⁸⁸, ό *ιερώτατος*

80. Στις νοταριακές πράξεις η πόλη αναφέρεται ως Castoria. Υποθέτουμε ότι η καταγωγή των αιχμαλώτων μπορεί να ήταν από την πόλη αλλά και από την ευρύτερη περιοχή.

81. Notai di Candia. Bresciano Manoli b.12. ed. I.Sakasov, Documents récemment decouverts, datant de la fin du XIe siècle et concernant les Bulgares de la Macédoine, Makedonski Pregled VII (1932), (βουλγ. με γαλλ. περίληψη), XXXVII, LXXVI, C, CIV, CLXXIV, CLXXVI, CC, CCXXII (επαναλαμβάνει την αναφορά στη Θεοδώρα βουλγαρικού γένους αρ. XXXVII). Κ. Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 3-13 αρ. 19 (Θεοδώρα βουλγαρικού γένους), αρ. 35 (Μαρία ελληνικού γένους), αρ. 76 (Μαρία βουλγαρικού γένους), αρ. 99 (Ειρήνη βουλγαρικού γένους), αρ. 149 (Μαρία ελληνικού γένους), αρ. 168 (Ειρήνη βουλγαρικού γένους). Μεταξύ των σκλάβων που πουλήθηκαν ενώπιον του Manoli Bresciano των οποίων η εθνικότητα είναι γνωστή, οι σκλάβοι οι προερχόμενοι από τη Μαύρη Θάλασσα (Τάρταροι, Ρώσοι, Κιρκάσιοι, Μογγόλοι) αντιπροσωπεύουν ένα 28,4% συνολικά έναντι 29% των Ελλήνων και 31% των Βουλγάρων (C. Verlinden, Les Routes Méditerranéennes, Istanbul à la jonction des cultures balkaniques méditerranéennes, slaves et orientales aux XVIe -XIXe siècles. Actes du Colloque International, Istanbul 1973, Bucarest 1977, 32).

82. H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden, Leipzig 1902, 30.

83. V. Laurent, Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin V2, L'église, Paris 1965, 327. Η μνεία λατίνων επισκόπων Καστορίας κατά τα έτη 1208, 1210, και 1215 (M. Le Quien, Oriens Christianus III, 1087-1088, A. Theiner, Vetera Monumenta slavorum meridionalium historiam sacram illustrantia I, Rome 1863, 65) δεν αφορούν στην Καστοριά αλλά στο Καστόριον Θηβών Βοιωτίας. Βλ. P. T. Haluščynskij, Acta Innocentii III (1198-1216), Vaticano 1949, 352 και G. Fedalto, La Chiesa latina in Oriente, Vi, Studi Religiosi 3, (1981), 313.

84. Για τη χρονολόγηση βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου. Ιωάννης Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, ΕΕΒΣ 27 (1957), 15, σημ. 3, 4.

85. Αθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Συμβολή εις την ιστορίαν της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, Πετρούπολη 1905, 23-24.

86. *Πρόφασιν δέ στεροτέραν τοῦ γράμμασιν ἡμῖν προσλαλεῖν ἄλλην τινὰ ζητεῖς, τῆς παλαιᾶς ἐκείνης φιλίας καὶ συνουσίας, ἥνικα τὸ πατριαρχικὸν πατῶν ἔδαφος ἐκείνο τὸ περιμαρμάρεον καθ' ἑβδοματικᾶς περιόδους γνησίως τε προσεφῶν μοι τῷ σῶ Ἰωάννη καὶ περιπλεκόμενος ὥσπερ ἑλευθέρα τῇ γλώσση ἑλευθέρω τῷ πνεύματι προσελάλεις τὰ φιλικὰ* (Παπαδόπουλος- Κεραμεύς, ὅ.π., 23, 14-19).

87. Βλ. και Ε. Δρακοπούλου- Μ. Λουκάκη, Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, Βυζαντιακά 9 (1989), 134-135.

88. Ν. Β. Τωμαδάκης, Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου. Ιωάννης Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, ΕΕΒΣ 27 (1957), 58, 61. Ο Τσαμίσης (1949, 68) τοποθετεί χρονικά τον επίσκοπο πριν το 1210 χωρίς να το δικαιολογεί.

Καστορίας και πρωτόθρονος χαρακτηρίζεται δικαιοσύνης αγωνιστής, ως και την ιερατικήν γραφικῶς δικαιοσύνην ἐνδεδυμένους καὶ παντοδαπεὶ σοφία κοσμοῦμενος⁸⁹.

Πρόκειται για τον επίσκοπο που έλαβε μέρος στην τοπική σύνοδο που συνεκάλεσε ο Θεόδωρος Δούκας στην Αχρίδα, αμέσως μετά την εκλογή του Δημητρίου Χωματιανού το 1216 για το ζήτημα των βουλγαροεπισκόπων⁹⁰. Στη σύνοδο αυτή, μερίδα επισκόπων, ὧν ἠγείτο ὁ ἱερώτατος Καστορίας καὶ πρωτόθρονος, ἀποβλήτους ἐτίθεντο τοὺς διαληφθέντας ἐπισκόπους καὶ τοὺς παρ' αὐτῶν χειροτονηθέντας. Η άποψη τελικά του Καστορίας επικράτησε στη σύνοδο και αποφασίσθηκε η απομάκρυνση των βουλγαροεπισκόπων και η αντικατάστασή τους με έλληνες ή η παλινόρθωση των πριν από τη βουλγαρική κατάκτηση ελλήνων επισκόπων⁹¹.

Το 1383/84 σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία πρωτόθρονος Καστορίας ήταν ο Γαβριήλ, ο οποίος δεν μνημονεύεται στους επισκοπικούς καταλόγους⁹² και η επιγραφή αποτελεί τη μόνη πηγή για την επισκοπή κατά την εποχή αυτή.

Κοσμικοί, κληρικοί και μοναχοί άρχοντες και αφιερωτές

Οι επιγραφές και οι παραστάσεις των ναών παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τους κοσμικούς και κληρικούς άρχοντες⁹³ και για τους απλούς λαϊκούς και μοναχούς που συμμετείχαν ανάλογα με τη θέση τους στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της πόλης κατά τον 13ο και 14ο αιώνα έως την τουρκική κατάκτηση.

Σημαντική η χορηγία των πανευγενεστάτων⁹⁴ Νετζάδων⁹⁵, Ανδρονίκου, Ιωάννη και Νικηφόρου, οι οποίοι πιθανώτατα ταυτίζονται με τους κτήτορες της μονής της Τσούκας. Σ' αυτήν την περίπτωση το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας πρέπει να ήταν αρκετά υψηλό για να έχει τη δυνατότητα χορηγίας δύο ναών την ίδια εποχή.

89. J. P. Pitra, *Analecta Sacra et Classica VI. Juris Ecclesiastici Graecorum*. Demetrius Chomatianus, Ρώμη 1891, επ. 85, 379.

90. Οι επίσκοποι αυτοί είχαν χειροτονηθεί από τον αρχιεπίσκοπο Βασίλειο των Βουλγάρων, των οποίων προηγούμενος ο απεσταλμένος του πάπα Ιννοκέντιου Γ' είχε χειροτονήσει πατριάρχη στις 7 Νοεμβρίου 1204 στο Τύρνοβο, μιά μέρα πριν στεφθεί βασιλιάς ο Καλογιάννης (PL 215, στ. 293 C (VIII), 295A (IX), 294A (IX). *Izvori XII*, 326, 374.

91. Pitra, ό.π., επ. 146, 565. Για το ίδιο θέμα βλ. επιστολή Δημητρίου Χωματιανού προς τον μητροπολίτη Κερκύρας Βασίλειο Πεδιαδίτη (προ του 1219): Pitra, ό.π., 39-48.

92. Ι. Ε. Αναστασίον, Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1979, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης 22, παρ/μα 25, 182-183.

93. Για την αριστοκρατία της εποχής βλ. Α. Λαίου, *The Byzantine Aristocracy in the Paleologian Period: A story of arrested development*, *Viator* 4 (1973), 131- 151, ιδίως σελ. 141.

94. Για τους όρους με τους οποίους αποκαλούνται οι βυζαντινοί άρχοντες των πόλεων βλ. Sd. Pijakov, *Über die Soziale Struktur der byzantinischen Staädte im 13-14 Jahrhundert*, *Akten XV International Byzantinistenkongress*, JÖB 32/2 (1982), 14-15. Ο ίδιος, *Le statut de la ville byzantine balkanique aux XIII-XIVe siècles*, *Et. Balk.* 3 (1985), 75-79.

95. Για όλα τα ονόματα που αναφέρονται βλ. τα σχόλια των επιγραφών του κεφαλαίου.

Πανευγενέστατοι αποκαλούνται επίσης, οι γιοί του Ανδρέα Μουζάκη, οι *αὐθεντιότες* Αλβανοί κατακτητές της πόλης, χορηγοί του ναού του Αγίου Αθανασίου.

Ἐντιμοὶ ἄρχοντες αποκαλούνται στο Χρονικόν των Ιωαννίνων οι καστοριανοί Θεοφύλακτος και Χοντέτσης που πήγαν το 1378 ως πρέσβεις στο Θωμά Πρέλουμπο στα Ιωάννινα⁹⁶.

Ο *πανοσιώτατος* ιερομόναχος Δανιήλ, που ανέλαβε τα έξοδα της τοιχογραφίσεως του ναού του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στα 1359/60, την εποχή της κυριαρχίας των Σέρβων, είναι άγνωστος από άλλες πηγές. Σύμφωνα όμως με το λόγιο ύφος της επιγραφής και την καλλιτεχνική ποιότητα των τοιχογραφιών, θα πρέπει να ανήκε στην ανώτερη κοινωνία της πόλης.

Στα 1383/84, πάλι ένας ιερομόναχος, ο Διονύσιος, συνεισέφερε μαζί με τους γιούς του Ανδρέα Μουζάκη στην ανέγερση και τοιχογράφιση του ναού του Αγίου Αθανασίου, την εποχή που επίσκοπος Καστορίας και πρωτόθρονος ήταν ο *πανιερώτατος* Γαβριήλ.

Η φάση ανακαινίσεως της μονής της Μαυριώτισσας συνδέεται με το μοναχό-ικέτη στα πόδια της ένθρονης Παναγίας του ιερού (εικ. 77). Κανένα στοιχείο δεν υπάρχει γι' αυτόν το μοναχό με το δυσδιάκριτο όνομα, με τον οποίον μπορούν να συνδεθούν, λόγω τεχνοτροπικής ομοιότητας, και οι εξωτερικές τοιχογραφίες της μονής.

Στο ναό του Αγίου Στεφάνου, τον 13ο αιώνα, ο ιερέας Θεόδωρος Λυμνεώτης, που αποκαλείται στην επιγραφή *κτῆτωρ* και πιθανώτατα συνδέεται με την οικογένεια Δημιώτη του 12ου αιώνα, εικονίζεται στηθαίος και προσφέρει ομοίωμα του ναού στον άγιο Στέφανο (εικ. 48). Στον ίδιο ναό, ένας ανώνυμος αφιερωτής, πιθανώς μοναχός, εικονίζεται γονατιστός στα πόδια της Θεοτόκου (εικ. 50), η μοναχή(;) Μαρίνα αφιερώνει τοιχογραφία της Βαπτίσεως και οι λαϊκοί Κωνσταντίνος και Άννα τοιχογραφία του Χριστού *Ἐλεήμονος και Εὐσπλάχνου*. Ο Γεώργιος, αφιερώνει τοιχογραφία της Παναγίας το 1337/38 και εικονίζεται με σκούρο ακόσμητο ένδυμα, μακρὰ μαλλιά και γένεια, γονατιστός, με τα χέρια σε δέηση (εικ. 49)⁹⁷.

Εκτός από τους αφιερωτές τοιχογραφιών, σε ενθυμήσεις αναφέρονται μοναχοί στο ναό των Αγίων Αναργύρων και της Μαυριώτισσας. Συγκεκριμένα, δύο χαράγματα στην τυφλή αψίδα, δεξιά της θύρας εισόδου του ναού των Αγίων Αναργύρων, τα οποία σήμερα δεν διακρίνονται, μνημονεύουν την κοίμηση ενός Γεωργίου το έτος 1296/7 και ενός Λαζάρου μοναχού το έτος 1294/95⁹⁸. Στη μονή της Μαυριώτισσας μνημονεύεται ο μοναχός Νείλων και ο αρχιμανδρίτης Νεκτάριος.

Στα 1341/42 ο Γρηγόριος, ηγούμενος μονής στην Καστοριά παρήγγειλε ένα χειρόγραφο συναξάριο Μαρτίου- Σεπτεμβρίου⁹⁹.

96. Χρονικόν των Ιωαννίνων, 90.

97. Ορλάνδος 1938, 113, εικ. 79. T. Velmans, La Peinture murale byzantine à la fin du moyen-age, I, Paris 1977, 85-86.

98. Ορλάνδος 1938, 58, εικ. 40.2, 40.3. Τσαμίσης 1949, 104.

99. Χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης 2679, φ. 176.

Μνημειακές μαρτυρίες

Από τις διακοσμήσεις των ναών αυτής της εποχής, στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς (εικ. 53, 54)¹⁰⁰ κοντά στην Καστοριά, διαπιστώνεται η απήχηση της “ογκορκής τεχνοτροπίας”, που χαρακτηρίζει σημαντικά μνημεία της εποχής¹⁰¹. Σημαντική καλλιτεχνική έκφραση στην πόλη την εποχή αυτή αποτελούν οι τοιχογραφίες της Παναγίας Κουμπελίδικης¹⁰², στην εσωτερική πλευρά του τείχους της πόλης (εικ. 57). Το στρώμα αυτό τοιχογραφιών του ναού¹⁰³ διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση και χρονολογείται την 7η ή 8η δεκαετία του 13ου αιώνα¹⁰⁴. Από εικονογραφική άποψη αξίζει να σημειωθούν δύο ενδιαφέρουσες παραστάσεις, η Κοίμηση της Θεοτόκου (εικ. 56)¹⁰⁵ και η Αγία Τριάδα (εικ. 55)¹⁰⁶, στις οποίες ξεχωρίζουν μερικά δυτικά μοτίβα, που υποδηλώνουν τις καλλιτεχνικές επαφές και προτιμήσεις της εποχής. Τα τεχνοτροπικά επίσης χαρακτηριστικά της ζωγραφικής της Κουμπελίδικης δηλώνουν επιστροφή στον κλασικισμό και σχέση με “γενικότερο κίνημα κεντρικής σημασίας”, που η προέλευσή του χαρακτηρίζεται ως εκλεκτή¹⁰⁷.

100. Ο αρχικός πυρήνας του ναού, κτίσμα του 11ου αιώνα, ήταν στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυρού με τρούλλο, ενώ αργότερα έγιναν διάφορες προσθήκες στο κτίριο (Sticas 1958, 100-104, πίν. IV-V, εικ. 1-3. Βλ. και D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 103). Για την τοιχοδομία βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 194-195. Επισκευές έχουν γίνει στο κτίριο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (Μ.Μιχαηλίδης, Μακεδονία Θράκη, ΑΔ 25 (1970), Β2-Χρονικά, 413. Ε.Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Χρ.Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μακεδονία, ΑΔ 32 (1977), Β2-Χρονικά, 232). Για τις τοιχογραφίες βλ. Sticas 1958, 104-106, πίν. vi-x, εικ. 5-14.

101. M.Chatzydakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe en Grèce, “L’art byzantin du 13e siècle”, Symposium de Sopočani, 1965, Beograd 1967, 71. Μ.Χατζηδάκης, Η ύστερη βυζαντινή τέχνη, ΙΕΕ Θ’, 1979, 437. S.Kalopissi-Verti, Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo, XXII Corso di Cultura sull’Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1984, 234.

102. Είναι ο μοναδικός τρίκογχος με τρούλλο ναός της Καστοριάς. Στη δυτική του πλευρά υπάρχει νάρθηκας και στη συνέχεια δεύτερος νάρθηκας, του 15ου αιώνα. Εξωτερικά έχει την ισόδομη και ποικίλη τοιχοδομία των αρχαιότερων ναών της πόλης και χρονολογείται στα μέσα του 9ου αιώνα (Ορλάνδος 1938, 125-131, εικ. 87-91. Χρ.Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς (διατριβή επί διδασκαλίας), Θεσσαλονίκη 1973, 26-29. Βοκοτόπουλος 1992², 156. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 84, εικ. 1-3.). Για την τοιχοδομία του ναού βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 144, 172-173. Το 1949, το μνημείο αναστηλώθηκε ύστερα από την επίχωση που είχε υποστεί με το πέρασμα του χρόνου και από την καταστροφή του τρούλλου από βομβαρδισμό το 1941 (Χρ.Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Ανασκαφαί, έρευναι και τυχαία ευρήματα εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα έτη 1940-1950, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 644-645. Μ.Χατζηδάκης, Βιβλιογραφικών και Φωτογραφικών Αρχείων, Κεντρικών Εργαστηρίων Συντηρήσεως, Καστοριά, ΑΔ 22 (1967), Β1-Χρονικά, 28-29 και Μ.Μιχαηλίδης, Μεσαιωνικά Μνημεία Μακεδονίας-Θράκης, ΑΔ 22 (1967), Β2-Χρονικά, 435).

103. Υπάρχει μεταγενέστερο στρώμα εξωτερικών τοιχογραφιών στον εξωνάρθηκα και τοιχογραφία του αγίου Νικολάου στο εσωτερικό του ναού (Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 86, σχ. αρ. 66), καθώς και στρώμα τοιχογραφιών του 17ου αιώνα (Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 86 σχ. αρ. 1-12, 18, 39, 40, 51, 52-64).

104. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 114-117, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 89.

105. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 58-65, πίν. 15-17. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 85, 89, εικ. 5, 8, 10.

106. P.Stephanou, Kastoria. Une édition monumentale et une fresque restée inédite. Orientalia Christiana Periodica XIX (1953), 429-430. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 85-89, πίν. 48-50. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 85-86, 89, εικ. 7, 9.

107. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 114-117. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 89.

Στο ναό του Αγίου Στεφάνου τέσσερις μεμονωμένες τοιχογραφίες χρονολογούνται στον 13ο αιώνα. Πρόκειται για την παράσταση του ιερέα Θεοδώρου Λυμνεώτη στο νάρθηκα του ναού (εικ. 48)¹⁰⁸, την παράσταση της ένθρονος Θεοτόκου επίσης στο νάρθηκα, όπου είναι φανερές οι δυτικές επιδράσεις, τόσο στην τεχνοτροπία, όσο και στις εικονογραφικές λεπτομέρειες (εικ. 50, 51)¹⁰⁹, και τις τοιχογραφίες του Χριστού *Ἐλεήμονος και Εὐσπλάχνου*¹¹⁰ και της Βαπτίσεως του Χριστού¹¹¹. Η τεχνοτροπία των τελευταίων παραστάσεων μπορεί να παραβληθεί με τοιχογραφίες του 13ου αιώνα από την Παναγία Αρχατού και Παναγία Δαμιώτισσα της Νάξου¹¹². Η επιγραφή συνοδεύει τον γονατισμένο σε πολύ μικρή κλίμακα αφιερωτή, στα πόδια μεγάλης τοιχογραφίας της Θεοτόκου. Ο αφιερωτής φέρει σκούρο ακόσμητο ένδυμα και έχει καλυμμένο το λαιμό και το κεφάλι. Η Θεοτόκος εικονίζεται βρεφοκρατούσα, καθισμένη σε θρόνο με λυροειδή ράχη, ο οποίος καλύπτεται με ύφασμα που φέρει απλό φράγκικο κόσμημα¹¹³. Όπως έχει παρατηρηθεί, τα φωτοστέφανα της Παναγίας και του Χριστού (εικ. 51), φέρουν ανάγλυφο φυτικό κόσμημα που μοιάζει με τα φωτοστέφανα της τοιχογραφίας των Αγίων Αναργύρων στον ομώνυμο ναό της Καστοριάς, που χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα¹¹⁴. Η τοιχογραφία είναι ανεξάρτητη από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού του Αγίου Στεφάνου. Ανήκει σε έναν αρκετά μεγάλο αριθμό ανεξάρτητων τοιχογραφημένων εικόνων που έχουν προστεθεί σε διάφορες εποχές στο ισόγειο του ναού και συνοδεύονται συχνότατα από επιγραφές. Η τεχνοτροπία της τοιχογραφίας, στην οποία εκτός από τα ανάγλυφα φωτοστέφανα κυριαρχούν και τα πρόσωπα με τις εξώφθαλμες κόρες, εντάσσεται στο σύνολο των τοιχογραφιών της Καστοριάς που φέρουν επιδράσεις από τη δυτική τέχνη και σχετίζεται με την τεχνοτροπία των "Σταυροφόρων". Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά πρέπει να χρονολογηθεί στον 13ο αιώνα¹¹⁵.

Εκτός από τα δυτικά στοιχεία που επισημάνθηκαν στις τοιχογραφίες των δύο παραπάνω ναών της Καστοριάς αυτήν την περίοδο, στον ίδιο χώρο των επιδράσεων από το δυτικό κόσμο, που εγκαταστάθηκε μετά τις Σταυροφορίες στην Ανατολή, ανήκει ένας περιορισμένος αριθμός μεγάλων ανάγλυφων φορητών εικόνων. Πρόκειται για την εικόνα του αγίου Γεωργίου από τον ομώνυμο ναό του χωριού Ομορφοκκλησιά (πρώην Γκάλιστα) κοντά στην Καστοριά¹¹⁶, μία ανάγλυφη εικόνα του αγίου Δημητρίου, που βρίσκεται στον ίδιο

108. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19, εικ. 16, σχ. αρ. μ.

109. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19, εικ. 7, σχ. αρ. λη.

110. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19, εικ. 8.

111. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19, σχ. αρ. λθ', εικ. 14, 15.

112. Βλ. Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Νάξος, γενική εποπτεία Μ. Χατζηδάκης, Αθήνα 1989, 15, εικ. 7, 8.

113. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 13, εικ. 7, σχέδιο αρ. λη'.

114. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 30, εικ. 7.

115. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19. Kalopissi-Verti 1992, 97 (τέλη 13ου αιώνα).

116. G. A. Sotiriou, La sculpture sur bois dans l'art byzantin, Mélanges Ch. Diehl, II, Paris 1930, 180, εικ. 5, πίν. XIV. 1. Τσαμίσης 1949, 123-124, εικ. 20. Sticas 1958, 109, εικ. 15. R. Lange, Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964, αρ. 50. Ν. Μουτσόπουλος, Το ξύλινο ανάγλυφο του Αγίου Γεωργίου στον ομώνυμο ναό της Ομορφοκκλησιάς και ορισμένες άλλες ξυλόγλυπτες εικόνες της περιοχής, Κληρονομία 25 (1993), Θεσσαλονίκη 1995, 34-61. Για την εικόνα του Αγίου Δημητρίου ειδικά στις σελ. 34-35, 40-41.

ναό (εικ. 52), μία εικόνα του αγίου Κλήμεντος, που βρέθηκε στην περιοχή της Αχρίδας¹¹⁷, εικόνα του αγίου Γεωργίου με σκηνές βίου από την περιοχή της Κριμαίας¹¹⁸ και μία με το ίδιο θέμα από την Καστοριά που βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας¹¹⁹. Η τελευταία εικόνα έχει πολλά και φανερά δυτικά στοιχεία, κυρίως στην στάση, το ένδυμα και την ασπίδα, ενώ οι ζωγραφισμένες γύρω σκηνές από το βίο του αγίου έχουν χαρακτήρα καθαρά βυζαντινό. Πρόσφατα έγινε γνωστή η ύπαρξη μιάς ακόμα ανάγλυφης εικόνας στο χωριό Λακκώματα του νομού Καστοριάς¹²⁰. Τέλος, εκτός από τις γνωστές εικόνες υπάρχει η μαρτυρία του Π. Τσαμίση για την ύπαρξη μιάς ακόμη ξύλινης εικόνας του αγίου Γεωργίου χωρίς χέρια και πρόσωπο στο ναό των Ταξιαρχών του χωριού Νεστόριο, κοντά στην Καστοριά¹²¹.

Ο εντοπισμός εικόνων αυτού του είδους στο χώρο της Μακεδονίας υποβάλλει την ιδέα της τοπικής εξάπλωσης του συγκεκριμένου τύπου εικόνας¹²² με σίγουρη επίδραση από τη δυτική τέχνη¹²³. Η επίδραση αυτή θεωρούμε πιθανότερο ότι έφθασε στην περιοχή με αφετηρία τις πόλεις της Αδριατικής, μέσω των πόλεων - κέντρων της Σερβίας¹²⁴.

117. Lange, ό.π., αρ. 51. Z. Ličenoska, Les influences byzantines dans l'art médiéval en Macédoine, La sculpture sur bois, Byzantinoslavica LIX.1 (1988), 43-44. Μ. Χατζηδάκης, Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, Μακεδονία 1982, 344-345.

118. L'art byzantin dans les musées de l'Union Sovietique, réalisation et textes: Alice Bank, Léningrad, γ.χρ., 322, εικ. 266-268.

119. Βυζαντινή Τέχνη- Τέχνη Ευρωπαϊκή, Ενάτη Έκθεση υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, Αθήναι 1964, αρ. 237. Lange, ό.π., αρ. 52. Chatzidakis 1965, XXVI, εικ. 49. Βλ. και Ν. Paterson- Ševčenko, The representation of donors and holy figures on four byzantine icons, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), 158-160.

120. Α. Πέτρος, Η ανάγλυφη εικόνα του αγίου Δημητρίου από τα Λακκώματα Καστοριάς, Δυτικομακεδονικά Γράμματα Γ' (1992), 282-290.

121. Τσαμίσης 1949, 154: *Εἰς τοὺς Ταξιαρχὰς εὕρομεν τὸ ξόανον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου 2.15 x 0.50 μέτρα. Ἐχει μικρὰν ὁμοιότητα πρὸς τὴν Ὁμορφοκκλησιᾶς. Ἄνευ χειρῶν καὶ προσώπου. Διακρίνονται ὀλίγον τὰ ὦτα καὶ ἡ κόμη. Ἀπὸ τῆς ὀσφύος εἶναι τὸ ἐπικάλυμμα φθάνον μέχρι τῶν γονάτων εἰς μῆκος 0.38. Εἰς τοὺς πόδας διακρίνομεν τὰ πέδιλα. Τὸ ξύλον φαίνεται καθαρόν ἐκ καρύας. Με τὴ μαρτυρία αὐτῆ τοῦ Τσαμίση συνδυάζεται ἡ πληροφορία τοῦ Μ. Χατζηδάκη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στο Μουσεῖο Μπενάκη ενός χειροῦ, ποῦ προερχόταν ἀπὸ ξύλινη εἰκόνα τῆς περιοχῆς Καστοριάς.*

122. Βλ. και Ličenoska, ό.π., 43-45.

123. Βλ. K. Weitzmann, Ikon Painting in the Crusader Kingdom, DOP 20 (1966), 49-83. A. Xyngopoulos, Icônes du XIIIe siècle en Grèce dans l'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Soporani, Beograd 1967. Μία ξυλόγλυπτη εικόνα της Θεοτόκου από την Αλεξανδρούπολη (βλ. Χ. Πέννας, Ξυλόγλυπτη βυζαντινή εικόνα Οδηγήτριας από την Αλεξανδρούπολη, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 397-405) παρουσιάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τα χαρακτηριστικά των εικόνων της περιοχής Καστοριάς.

124. Βλ. και σελ. 153. Παράδειγμα σχετικό αποτελεί ο ανάγλυφος αρχάγγελος στο ναό της Παναγίας στη Studenica (J. Maksimović, L'art serbe du XIe siècle entre Byzance et l'Occident, Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines. Athènes 1976 II. Art et Archéologie. Communications A, Αθήνα 1981, 369, εικ. 1).

Εκτός από την παραπάνω ομάδα εικόνων, στην Καστοριά έχει εντοπισθεί μία εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου, που βρίσκεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της πόλης και έχει χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα¹²⁵.

Στην ίδια εποχή χρονολογούνται και δύο αδημοσίευτες εικόνες της Αρχαιολογικής Συλλογής Καστοριάς¹²⁶, οι άγιοι Ανάργυροι και ο άγιος Νικόλαος με σκηνές βίου του. Χαρακτηριστικά των παραπάνω εικόνων, όπως ο ρεαλισμός των χαρακτηριστικών, ο χειροτεχνικός χαρακτήρας και η έλλειψη χρυσού κάμπου, έχουν επισημανθεί και σε άλλες εικόνες της βορειοδυτικής Μακεδονίας. Η διαπίστωση αυτή έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πριν την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τους λατίνους, είχε καλλιεργηθεί στην περιοχή αυτή μία τοπική καλλιτεχνική σχολή με άξονα τα κέντρα Αχρίδα, Βέροια και Καστοριά¹²⁷.

Γιά τον προσδιορισμό των κέντρων που επηρέασαν την τέχνη της Καστοριάς μέχρι το 1260, χωρίς να παραγνωρισθούν οι τοπικές παραδόσεις της συντηρητικής επαρχιακής τέχνης, πρέπει να τονισθεί ο ρόλος της Θεσσαλονίκης για την περίοδο 1204-1261, που φαίνεται ότι αντικατέστησε την Κωνσταντινούπολη¹²⁸.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία συμπεραίνουμε ότι σε όλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα, η Καστοριά, που βρέθηκε στο κέντρο των πολεμικών και πολιτικών εξελίξεων των λαών της Βαλκανικής, αλλά και των προστριβών μεταξύ Ηπείρου και Νικαίας, έχοντας από τον προηγούμενο αιώνα τη δική της πολιτιστική ζωή και παράδοση, δεν αποκόπηκε από τις σημαντικές καλλιτεχνικές κινήσεις, που αναπτύσσονταν στον ελλαδικό χώρο αλλά και στη χερσόνησο του Αίμου.

Οι συντηρητικές τάσεις

Κατά το α' μισό του 14ου αιώνα δεν έχουν εντοπισθεί παρά σποραδικά δείγματα καλλιτεχνικής δημιουργίας, εικόνες ή τοιχογραφίες, στην πόλη της Καστοριάς. Η έλλειψη αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στις ταραγμένες ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, εποχή που την κατέλαβαν οι Σέρβοι.

Στη σερβική κατοχή και την αλβανική, που ακολούθησε, καλλιτεχνικά εργαστήρια ανέλαβαν να τοιχογραφήσουν επτά –σύμφωνα με τις έως τώρα γνώσεις μας– ναούς της Καστοριάς, ενώ συνεχιζόταν και η ανέγερση ναών. Οι ναοί του 14ου αιώνα στην Καστοριά παρουσιάζουν εξωτερικά την ίδια ταπεινή, ως προς τον όγκο και την τοιχοδομία, όψη με τους ναούς των άλλων μακεδονικών πόλεων (Βέροια, Αχρίδα). Οι ναοί αυτοί, συχνότατα αφιερώματα ιδιωτών, εναρμονίζονταν απόλυτα με το περιβάλλον της πόλης και των γειτονικών σπιτιών, που τους περιέκλειαν σαν να τους προστάτευαν. Ο επικρατέστερος τύπος ναού την εποχή αυτή στην Καστοριά είναι ο μονόχωρος ξυλόστεγος με ακανόνιστη τοιχοδομία και ελάχιστα κοσμήματα¹²⁹.

125. Βυζαντινές Τοιχογραφίες και εικόνες, Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα 1976, 78, αρ. 109 (Μ. Χατζηδάκης). *Affreschi e icone*, αρ. 29, *From Byzantium to El Greco*, αρ. 10, *Holy Image Holy Space*, αρ. 12 (Th. Papazotos).

126. Η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα που ο Ε. Τσιγαρίδας χρονολογεί στον 13ο-14ο αιώνα (*Affreschi e icone*, αρ. 31, *From Byzantium to El Greco*, αρ. 14) θεωρούμε ότι ανήκει στις αρχές του 15ου αι.

127. Μ. Χατζηδάκης, Η ύστερη βυζαντινή τέχνη, 1204-1453, *ΙΕΕ Θ'*, 450.

128. Χατζηδάκης, ό.π., 434.

129. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 340.

Στη ζωγραφική, την εποχή αυτή, κυριαρχεί ένα γενικότερο ρεύμα στασιμότητας ως προς την τεχνοτροπία και την τεχνική. Οι καλλιτέχνες φαίνεται να προτιμούν την επανάληψη κληρονομημένων τρόπων έκφρασης, αποφεύγοντας καινούριες αναζητήσεις. Προφανώς η στάση αυτή δεν είναι άσχετη και με τις απαιτήσεις του κοινού της εποχής, δέκτη των αβέβαιων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών.

Η κυριότερη καλλιτεχνική τάση στην πόλη, το β' μισό του 14ου αιώνα, χαρακτηρίζεται από μία συνειδητή επιλογή αντικλασσικής ζωγραφικής, που όμως η ποιότητά της βεβαιώνει ότι δεν πρόκειται για απλουστευτική επαρχιακή τέχνη¹³⁰. Η τάση αυτή συνδέεται με τη ζωγραφική που συναντάται σε αρκετά μνημεία της δυτικής Μακεδονίας, ιδίως στην περιοχή της Αχρίδας¹³¹. Στην Καστοριά αντιπροσωπεύεται κυρίως από τις τοιχογραφίες του 1359/60¹³², στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (εικ. 58-60)¹³³. Συγγενική τεχνοτροπία παρατηρείται στις τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Αγίου Νικολάου Κυρίτση (εικ. 61-63), σε τμήματα του ανατολικού, βόρειου και δυτικού τοίχου, καθώς και στα πλάγια της εισόδου του ναού¹³⁴. Η παράσταση της Θεοτόκου με την επιγραφή "Αχειροποίητος" στην αψίδα του ναού του Ταξιάρχη έχει συνδεθεί με τη χαμένη τώρα εικόνα της Αχειροποίητου στον ομώνυμο ναό της Θεσσαλονίκης¹³⁵. Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μητροπόλεως έχουν εκτελεσθεί πιθανότατα από καλλιτεχνικό εργαστήριο προερχόμενο ή συνδεδεμένο στενά με το εκκλησιαστικό κέντρο της περιοχής, την Αχρίδα. Στην πόλη αυτή σημειώνεται μία αξιόλογη καλλιτεχνική κίνηση αυτήν την εποχή, στην οποία κυριαρχεί η προσωπικότητα του αρχιεπισκόπου Νικολάου¹³⁶.

Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες έφεραν σε φως μία σειρά τοιχογραφημένων μνημείων μέσα στην Καστοριά, που με βάση τη συγγενική με του Ταξιάρχη τεχνοτροπία τους, μπορούν να χρονολογηθούν στο β' μισό του 14ου αιώνα. Πρόκειται για τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τζωτζά (εικ. 64, 65)¹³⁷, της Παναγίας Φανερωμένης¹³⁸, τις τοιχογραφίες

130. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 102.

131. Βλ. C. Grazdanov, La peinture murale d'Ohrid au XIVe siècle, Beograd 1980, 189-197 (γαλλική περίληψη).

132. Το παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών του ναού που καταλαμβάνει τμήματα των ανατολικών τοίχων των τριών κλιτών και του νότιου χρονολογείται τον 10ο αιώνα (Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 92-93, 102, σχ. αρ. α'-κα', σχ. 94. M. Panayotidi, The character of monumental painting in the tenth century. The question of patronage. Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του, Αθήνα 1989, 302-303, εικ. 13-14). Στο μνημείο παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο με αυτό του ναού του Αγίου Στεφάνου, όπου το αρχικό στρώμα δεν σκεπάστηκε από μεταγενέστερες τοιχογραφίες, παρά το γεγονός ότι η διατήρησή του ήταν πολύ κακή (Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 102).

133. Ο ναός είναι τριζλίτη βασιλική με νότια πύλη στη δυτική πλευρά (Ορλάνδος 1938, 60-68. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 92, εικ. 1, 2. Βοκοτόπουλος 1992², πίν. Α, αρ. 20. Ο ίδιος, 1989, 199, εικ. 15). Για την τοιχοδομία βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 144, 172-173 και 1979, 213, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Επεμβάσεις έχουν γίνει στο βόρειο τμήμα του μνημείου και το 1937 προστέθηκαν στη νότια πλευρά δύο αντηρίδες για τη στερέωση του τοίχου (Χρ. Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Ανασκαφαί, έρευνα και τυχαία ευρήματα εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα έτη 1940-1950, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 645).

134. Πελεκανίδης 1953, πίν. 155-160. Βλ. και Α. Πέτκος, 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 43 (1988), Β2-Χρονικά, 409-410.

135. Α. Ξυγγόπουλος, Η λατρευτική εικόν του ναού της Αχειροποίητου Θεσσαλονίκης, Ελληνικά 13 (1954), 256-262.

136. Grazdanov, ό.π., 189-197.

137. Βλ. επιγραφή αρ. 31.

138. Τσιγαρίδας 1985-86, 384, εικ. 5.

του ιερού του Αγίου Νικολάου Πετρίτη¹³⁹ και ορισμένες τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνοῦ¹⁴⁰. Επίσης σε ορισμένες σκηνές από το ναό του Αγίου Αλυπίου διαπιστώνεται συγγενική με του Ταξιάρχη Μητροπόλεως τεχνοτροπία¹⁴¹. Ιδιαίτερος επισημαίνουμε την παράσταση της Παναγίας βρεφοκρατούσας του Αγίου Αλυπίου, που παρουσιάζει ομοιότητα με την παράσταση της δεομένης Παναγίας στο ιερό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως¹⁴². Παράλληλα, το πλήθος των τοιχογραφημένων ναών στην Καστοριά υποβάλλει την ιδέα αν όχι της υπάρξεως τοπικού εργαστηρίου, τουλάχιστον της συμμετοχής αρκετών καστοριανών ζωγράφων στις τοπικές εργασίες.

Οι νέες τάσεις

Μια διαφορετική τάση διαπιστώνεται στη ζωγραφική του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη. Την ίδια εποχή της ανεγέρσεως έγινε και η διακόσμηση του ναού με τοιχογραφίες, οι οποίες σώζονται μέχρι σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση. Το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται σε τρεις ζώνες: την κατώτερη με ολόσωμους αγίους (εικ. 66), τη μεσαία με στηθάγια αγίων και την ανώτερη με χριστολογικές σκηνές¹⁴³. Το πρόγραμμα αλλά και η εκτέλεση των τοιχογραφιών παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με αυτές των ναών στο νησί Mali Grad στην Πρέσπα (1344/45) και της Ζωοδόχου Πηγής στο αλβανικό Borje (1389/90)¹⁴⁴. Από τις τοιχογραφίες εντύπωση προκαλούν οι φαντακτερές φορεσιές και τα περιεργα καπέλλα των αγίων, που επαναλαμβάνονται και σε μεταγενέστερες τοιχογραφίες της περιοχής. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ιδιαίτερα η παράσταση της Δεήσεως (εικ. 67), που εικονίζεται στο βόρειο τοίχο του ναού και αποτελείται από τον ένθρονο Χριστό, την όρθια Παναγία, τον Ιωάννη Πρόδρομο, τον άγιο Γεώργιο και έναν αδιάγνωστο άγιο. Ο Χριστός, που συνοδεύεται από την επιγραφή *ὁ βασιλεύς τῆς δόξης* φορεῖ βασιλική στολή - όπως και η Παναγία - με υψηλή μίτρα και σταυρωτό λώρο¹⁴⁵. Η απεικόνιση αυτή της βασιλικής Δεήσεως έχει συνδεθεί με χωρία των Ψαλμών αλλά και με τη διδασκαλία του Γρηγορίου Παλαμά¹⁴⁶.

139. Τσιγαρίδας 1985-1986, 383. Βλ. και Μουτσόπουλος, Καστοριά, 42, εικ. 9.

140. Ε. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ', (1980-81), 286, σημ. 54. Ο ίδιος, Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς, Μακεδονικά 25 (1985-86), 387, εικ. 8 και ο ίδιος, Εικονιστικές μαρτυρίες αγίου Γρηγορίου Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς και Βεροίας, Συμβολή στην εικονογραφία του αγίου, Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην Γρηγορίου Παλαμά (1984), Θεσσαλονίκη 1986, 264, σημ. 6, εικ. 3. Βλ. και Μουτσόπουλος, Καστοριά, εικ. 4-8.

141. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Αλυπίου Καστοριάς, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, 2, Αθήνα 1991, 648-657.

142. Για την τοιχογραφία της Παναγίας βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 97, πίν. 9.

143. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 106-108.

144. V. Djuric', Mali Grad, Saint Athanase à Kastoria, Borje, Zograf 6 (1975), 31-50 (σερβικά με γαλλική περίληψη). Για το ναό του Borje βλ. και M-L. Davigo, Presentation du programme iconographique de l'église de l'Ascension ou du Saint Sauveur à Mborje en Albanie, avec des diapositives inédites, 17th International Byzantine Congress, Washington 1986, Abstracts of Short Papers, 89-90.

145. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 118, εικ. 13.

146. L. Gregoriadou, L'image de la Déesis Royle dans une fresque du XIVe siècle à Castoria, Actes du XIVe Congrès International d' Etudes Byzantines, II, Bucarest 1971, 47-53.

Η θεολογική σκέψη και η λατρεία του Γρηγορίου Παλαμά επηρέασε την πνευματική ζωή της Καστοριάς κατά τον 14ο αιώνα¹⁴⁷. Γνωρίζουμε ότι οι καστοριανοί λάτρευαν τον άγιο: *έντεϋθεν οί θεοφιλέστεροί τε και προύχοντες τῶν ἐκεῖ, και μάλιστα τῶν εἰς ἱερέας τελούτων, εἰς ταυτὸ συνιόντες, εἰκόνα τε ἱεράν ἰστώσιν τῷ Γρηγορίῳ, καθὰ δὴ και φθάσας εἰρήκειν, ἑορτήν τε λαμπρὰν και πάνδημον ἄγουσι τῆς αὐτοῦ τελειώσεως τὴν ἡμέραν και νεῶν αὐτῷ οἶα δὴ και Χριστοῦ λαμπρῷ μαθητῇ σπεύδουσιν ἀνεγείρειν*¹⁴⁸. Ακόμη από Συνοδική απόφαση του Φιλοθέου Κοκκίνου στα 1368 γνωρίζουμε την ύπαρξη ναοῦ και εορτῆς στην πόλη προς τιμὴν του Γρηγορίου Παλαμά¹⁴⁹. Ἴσως ο ιερομόναχος Διονύσιος και ο ἐπίσκοπος Γαβριήλ που μνημονεύονται στην επιγραφή να επενέβησαν στην οργάνωση του εικονογραφικῆ προγράμματος επηρεασμένοι από τις πνευματικὲς τους σχέσεις με κύκλους της Θεσσαλονίκης. Τα πρότυπα των χριστολογικῶν σκηνῶν του ναοῦ πρέπει να αναζητηθῶν σε μνημεῖα των αρχῶν του 14ου αἰῶνα της Θεσσαλονίκης¹⁵⁰.

Με τη Θεσσαλονίκη επίσης συνδέεται η τέχνη δύο εικόνων, του Χριστοῦ Παντοκράτορα και της Θεοτόκου Οδηγήτριας, που βρίσκονται στο Μουσείο της Καστοριάς και χρονολογούνται στο β' μισό του 14ου αἰῶνα¹⁵¹. Στην ἴδια εποχή χρονολογούνται και οι εικόνες του Ἰωάννου Χρυσοστόμου, του αγίου Αθανασίου, του Χριστοῦ Παντοκράτορα και της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας στο Μουσείο της πόλης. Ἔργα τοπικῆ εργαστηρίου φαίνεται ότι αποτελούν οι εικόνες της Θεοτόκου Γλυκοφιλούσας, των Αγίων Αναργύρων και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο ἴδιο Μουσείο¹⁵².

Συμπερασματικὰ παρατηρούμε ότι κατά τον 13ο αἰῶνα και μέχρι τις τελευταῖες δεκαετίες του 14ου, η Καστοριά, παρά τις εχθρικές επιδρομές και κατακτήσεις, παραμένει ελληνοφωνη και σε αδιάκοπη επαφή με τις πνευματικὲς και καλλιτεχνικὲς κινήσεις που επικρατοῦν στο βυζαντινὸ χώρο. Συνδέεται με τη Θεσσαλονίκη και μέσω αυτής με την Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, δέχεται δυτικὲς επιδράσεις από τα κέντρα κυρίως της Αδριατικῆς, μέσω των πόλεων της βορειότερης περιοχῆς της Μακεδονίας.

Τα ιστορικὰ πρόσωπα και οι απεικονίσεις τους

Στις εξωτερικὲς τοιχογραφίες δύο μνημείων εικονίζονται πρόσωπα συνδεδεμένα με την ιστορικὴ πορεία της πόλης την εποχή αυτή.

Οι παραστάσεις του δυτικῆ τοῖχου του νάρθηκα του Ταξιάρχη Μητροπόλεως αποτελούν αφιέρωμα του Μιχαήλ Ασάν και της μητέρας του Ειρήνης Κομνηνῆς. Εικονίζεται η Θεοτόκος Οδηγήτρια στο τύμπανο της εισόδου, δεξιά και αριστερά, σε ὅλο το μήκος του τοῖχου, οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ και στα πόδια του Μιχαήλ ολόσωμοι, σε μικρὴ κλίμακα, οι αφιερωτές (εικ. 68)¹⁵³. Ο Μιχαήλ Ασάν εικονίζεται με τα χέρια σε δέηση, φέρει

147. Βλ. και Τσιγαρίδας 1986, 270-276.

148. Φιλοθέου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λόγος Εγκωμιαστικὸς εἰς τον Θεσσαλονίκης Γρηγόριον τον Παλαμάν, PG 151, 775-780.

149. J. Darrouzès, Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, V, I, αρ. 2540.

150. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 107.

151. Αδημοσίευτες.

152. Αδημοσίευτες.

153. Βλ. και Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 98, εικ. 21, 22.

εξωτερικά ποδήρες ένδυμα ανοικτού χρώματος και εσωτερικά πράσινο χιτώνα κοσμημένο με “εξέμπλια”, λευκούς αετούς σε κύκλο, ένδυμα που οι βυζαντινοί ονόμαζαν “αετούς” ή “αετάρια” (εικ. 70)¹⁵⁴ και η Ειρήνη στην ίδια στάση και το ίδιο μέγεθος με τον Ασάν, φορεί εσωτερικά ένδυμα μακρύ, ανοικτού χρώματος, με ζώνη στη μέση και υψηλό λαιμό και εξωτερικά σκουρότερο μανδύα. Ενδιαφέρον είναι το κάλυμμα της κεφαλής στολισμένο με ταινία διαδήματος¹⁵⁵. Φορεί επίσης μεγάλα στρογγυλά ενώτια (εικ. 71)¹⁵⁶. Σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία, αλλά και με τα τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία των τοιχογραφιών, οι παραστάσεις χρονολογούνται στα μέσα του 13ου αιώνα.

Στις εξωτερικές τοιχογραφίες του νότιου τοίχου του καθολικού της μονής της Μαυριώτισσας (εικ. 72), συγκεκριμένα στο ανατολικό τμήμα της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου της λιτής και σε ένα μικρό τμήμα του δυτικού άκρου της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, εικονίζεται ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, νικητής της μάχης της Πελαγονίας με την αυτοκρατορική του στολή, καθώς και ένας αυτοκράτορας Κομνηνός, πιθανώς ο Αλέξιος. Οι παραστάσεις των δύο αυτοκρατορικών μορφών αποτελούν τμήμα του εικονογραφικού προγράμματος της εξωτερικής όψης του νάρθηκα της μονής. Εκτός από τις δύο ακέφαλες αυτοκρατορικές μορφές, στις παραστάσεις συμπεριλαμβάνονται οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, η Ρίζα Ιεσσαί (εικ. 73, 74), ένας πολύ φθαρμένος άγιος Πέτρος, και στο αψίδωμα, επάνω από τη νότια είσοδο, παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας με το Χριστό στον τύπο του Αναπεσόντα (εικ. 72)¹⁵⁷. Αξίζει να σημειωθεί η απεικόνιση των θνητών αυτοκρατόρων σε ανώτερο επίπεδο από τις μορφές των στρατιωτικών αγίων, που παρατηρείται και στις εξωτερικές τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπινοβο της Γιουγκοσλαβίας¹⁵⁸.

154. Ορλάνδος 1938, 104, σημ. 2. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 113, 165, σημ. 4.

155. Παρόμοιο διάδημα φέρει και η σύζυγος του κτήτορα στο ναό της Παναγίας του Mali Grad (1344/45) βλ. V. Djurić, *Mali- Grad, Saint Athanase à Kastoria - Borje*, Zograf 6 (1975), 33, εικ. 5. M. Emmanuel, *Hairstyles and headresses of empresses, princesses, and ladies of aristocracy in Byzantium*, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), 120, εικ. 11.

156. Βλ. Ορλάνδος 1938, 105. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 22.

157. Ν. Μουτσόπουλος, *Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα*, Αθήνα 1967, 33-38, 53-55, εικ. 5, 35-38. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo: Les fresques de Saint- Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975, 272, εικ. 143. Στ. Πελεκανίδης, *Χρονολογικά Προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Παναγίας της Μαυριώτισσας Καστοριάς*, ΑΕ (1978), 147 κ.ε. A. W. Epstein, *Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria: Evidence of Millenarism and Anti-Semitism in the Wake of the First Crusade*, *Gesta* 21 (1982), 21-29. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 72-73, 81, εικ. 19-20. Τ. Παπαμαστοράκης, 'Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ε' (1989- 90), 221-235, εικ. 1-12.

158. Hadermann-Misguich, ό.π., 267, εικ. 138-141. Βλ. επίσης Παπαμαστοράκης, ό.π., 236, όπου η αντιστροφή ερμηνεύεται ως τονισμός της προελεύσεως των αυτοκρατόρων από την στρατιωτική αριστοκρατία.

Οι αυτοκρατορικές μορφές φορούν σκούρο καφέ μακρύ ένδυμα και αυτοκρατορικό λώρο. Η μορφή δίπλα στη Ρίζα Ιεσσαί κρατάει σκήπτρο με το αριστερό χέρι και ακακία με το δεξί, και η παρακείμενη μορφή χρυσόβουλλο (εικ. 78)¹⁵⁹.

Ο συνδυασμός της παράστασης της Ρίζας Ιεσσαί και των αυτοκρατόρων οδηγεί στην ιδέα της απεικόνισης του γενεαλογικού δένδρου μιας οικογένειας - στην περίπτωση αυτή αυτοκρατορικής - με τη μορφή της παράστασης της Ρίζας Ιεσσαί, η οποία φαίνεται ότι συννηθιζόταν στη Σερβία κατά την μεταγενέστερη εποχή¹⁶⁰. Η τέχνη των εξωτερικών αυτών τοιχογραφιών έχει συνδεθεί για λόγους τεχνοτροπικούς με την τέχνη των παραστάσεων που έγιναν κατά την ανακαίνιση του ιερού της μονής¹⁶¹ και πιθανώτατα οφείλονται σε χορηγία του μοναχού, ίσως ηγουμένου της μονής, που εικονίζεται στο ιερό. Η διακόσμηση της μονής με τις παραστάσεις αυτές πιθανώτατα εκτελέστηκε μετά τη νίκη του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην Πελαγονία.

Επιγραφικές μαρτυρίες

15. *Ταξιάρχης Μητροπόλεως*, β' μισό 13ου αιώνα (εικ. 69).

Εξωτερικός δυτικός τοίχος, επάνω από τον αφιερωτή. Γράμματα λευκού χρώματος σε γαλανή επιφάνεια. Ύψος 35 εκ. περίπου και μήκος 50 εκ. Ύψος γραμμάτων περίπου 5 εκ.¹⁶².

Καραγκούνης 1928. Ορλάνδος 1938, 105. I.Dujčev, *Iz starata bŭlgarka knižnina II*, Sofia 1940, 277, LXXXII. I.Dujčev, *Prinosi kŭm istorijecta na Ivan Asenja II in Bulgarsko Srednovekovie*, Sofia 1972, 316-317. Kalopissi-Verti 1992, 94-96, αρ.1, εικ. 79- 81.

[ΜΕΓ]ΑΛΟΥ[Β]ΑCΙΑ[ΕΩC]//[Α]CΑΝΙ

Σύμφωνα με την ανάγνωση του Χρ. Καραγκούνη που παραδίδει ο Ορλάνδος¹⁶³ το κείμενο ήταν + *Δέησις του δου/λου του Θε(ε)υ Μιχαηλ/ Α]σανι υιου του με/ γ]άλου βασιλε[ως του/ Α]σανι και σε δεύτερη στήλη και της μη/τρος [αυτου] Ειρηνης/ Θε[εοδώρου] Κυ[ριας*

159. Κατά τον Μουτσόπουλο κρατούν ο ένας με το αριστερό και ο άλλος με το δεξί χέρι χρυσόβουλλα (Ν. Μουτσόπουλος, *Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα*, Αθήνα 1967, 34). Για τις απεικονίσεις αυτοκρατόρων βλ. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, London 1971². P. Magdalino, *The emperor in Byzantine Art of the 12th century*, BF 8 (1982), 123-183. C. Mango, *The Art in Byzantine Empire*, 312-1453, *Sources and Documents*, Englewood Cliffs, N.J 1972, 46-48, 108- 113, 128, 130-131, 133, 141, 154, 192-199, 220-221, 224-228, 234-235, 245-246. K. Wessel, "Kaiserbild", *Reallexicon zur byzantinischen Kunst* 3, 722-853.

160. Βλ. A. Grabar, *Une pyxide en ivoire. Quelques notes sur l'art profane pendant les derniers siècles de l'empire byzantin*, DOP 14 (1960), 131-132. Για την παράσταση και το συσχετισμό της με τη δαβιδική καταγωγή της Θεοτόκου βλ. Παπαμαστοράκης, *ό.π.*, 226-232, εικ. 7-10. Ο ίδιος μελετητής θεωρεί ότι ο συνδυασμός της παράστασης της Ρίζας Ιεσσαί και των αυτοκρατόρων αναφέρεται στην αριστοκρατική καταγωγή του Χριστού (Παπαμαστοράκης, *ό.π.*, 230).

161. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 72-73.

162. Κατά τον Ορλάνδο (1938, 105) στην αρχή της επιγραφής υπήρχε το σύμβολο του σταυρού.

163. Ορλάνδος 1938, 105.

ΚΚΤ[ρίας]. Κατά τον Ορλάνδο (1938) +*Δησις του δου/λου του θεου Μι/... με/γαλον βασιλεως/ Α]σανη* και κατά τον Дуј џен (1940) +*Δέσις του δούλου του θεού Μι[χαήλ Ἀσάνη, υιού του] μεγάλου βασιλέως [Α]σάνη, και [της μητρος αὐτοῦ Ειρήνης Θεοδώρου Κομνηνοῦ]*. Ο Μιχαήλ Ασάν (1246-1256/57), όπως αναφέρεται και στο σχετικό κεφάλαιο, ήταν γιός του βασιλιά των Βουλγάρων Ιωάννη Β' Ασάν και της Ειρήνης, κόρης του Θεοδώρου Αγγέλου Κομνηνού της Ηπείρου και διαδέχθηκε τον αδελφό του Καλιμάν τον Αύγουστο του 1246, σε μικρή ηλικία, με συμβασίλισσα τη μητέρα του.

Στην επιγραφή αναφέρεται ο τίτλος *μέγας βασιλεύς* για τον Ασάν, τίτλος, ο οποίος συναντάται, επίσης στα ελληνικά, σε σημείωμα του χειρογράφου 549 του Βρετανικού Μουσείου, που χρονολογείται τον Αύγουστο του 1247: *ἡ δύναμις τοῦ αὐθέντιου ἡμῶν τοῦ μεγάλου βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ, υιού τοῦ Ἀσάνη τοῦ μακαρίτου*¹⁶⁴. Ο ίδιος τίτλος συναντάται σε επιγραφές γραμμένες βουλγαρικά, που συνοδεύουν τοιχογραφίες-αφιερώματα των Ασάν σε διάφορες μονές¹⁶⁵. Σχετικό με το κείμενο της επιγραφής της Καστοριάς είναι και το κείμενο ασημένιων νομισμάτων του Μιχαήλ Ασάν που βρέθηκαν το 1914 στο Πλονδίν και το 1945 στο Gostivar¹⁶⁶.

Η κυριαρχία του Μιχαήλ Ασάν στην Καστοριά δεν αναφέρεται στις πηγές. Υποθέτουμε ότι η πόλη παρέμεινε το 1246 για λίγους μήνες υπό βουλγαρική κυριαρχία, όπως σημειώνεται στο σχετικό κεφάλαιο, οπότε και θα έγινε η αφιερωματική τοιχογραφία στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως. Η υπόθεση της Σ. Καλοπίση-Βέρτη ότι η τοιχογραφία εκτελέσθηκε μερικά χρόνια αργότερα, το 1254/55, όταν ο Ασάν κατέκτησε ορισμένες πόλεις της Μακεδονίας, ερμηνεύει την απεικόνιση του Ασάν ως ενηλίκου, αλλά δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές¹⁶⁷. Με την χρονολόγηση στο β' μισό του 13ου αιώνα συμφωνεί και η τεχνοτροπία των παραστάσεων που συνοδεύουν τις επιγραφές¹⁶⁸.

16. *Μονή Ταξιάρχων Τσούκας, χωριό Αγία Άννα, 1254/55(;).*

Μετά τις καταστροφές και τις ανακαινίσεις, που έχει υποστεί ο ναός¹⁶⁹, η επιγραφή έχει καταστραφεί ολοσχερώς.

Τσαμίσης 1949, 121. D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 99-100. Kalopissi-Verti 1992, 103- 104, αρ. 2.

Το κείμενο που παραδίδει ο Π. Τσαμίσης διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για αντίγραφο που διατήρησε *ὁ πρό τινων ἐτῶν ἀποθανῶν ἡγούμενος τῆς Μονῆς Γερμανός Γκέρος ἐκ Καστοριάς*¹⁷⁰

164. D. I. Polemis, A manuscript note of the year 1247, BF I (1966), 267-276.

165. Βλ. G. Cankova-Petkova, Griechisch-Bulgarische Bundnisse in den Jahren 1235 und 1246, Byzantinobulgarica III (1966), 68, σημ. 4.

166. Cankova - Petkova, ὁ.π., 69-70, σημ. 4, 6.

167. S. Kalopissi-Verti 1992, 95-96. Βούλγαροι ιστορικοί χρονολογούν την επιγραφή και συνεπώς την παραμονή του Ασάν στην πόλη μεταξύ 1246-1253 (Cankova-Petkova, ὁ.π., 69 και I. Duј џен, Prinosi kŭm istorijecta na Ivan Asenja II in Bulgarsko Srednovekovie, Sofia 1972, 318), ενώ ο Božilov (Familijata na Asenevci (1186- 1460): genealogia-prosopografija, Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, 1985, 108) εκφράζει αδυναμία για ακριβή χρονολόγηση.

168. Βλ. και Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 98.

169. Βλ. και D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 99.

170. Τσαμίσης 1949, 121.

έχει ως εξής: Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος ναός ἐπ(ὀνόματι) τῶν παμ(μεγ)ίστων Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ κα(αὶ) Γαβριὴλ δα(πάν)η Ἀνδρονίκου καὶ αὐταδέλφων τοῦ κυρίου Νικηφόρου Ἰακώβου καὶ Ἀνδρονίκου ἐπὶ βασιλείας θεοσέπτων μεγάλων βασιλέων Ἀνδρονίκου καὶ Εἰρήνης καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῶν Μιχαὴλ καὶ Μαρίας τῶν Παλαιολόγων ἐν ἔτει ϚΨΞΓ¹⁷¹.

Ο ναός των Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ και Γαβριὴλ κτίσθηκε και τοιχογραφήθηκε με ἐξόδα των ἀδελφῶν Νικηφόρου, Ἰακώβου¹⁷², και Ἀνδρονίκου¹⁷³ στὰ χρόνια της βασιλείας του Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), της Εἰρήνης Μομφερρατικής (περ. 1285- 1317), του γιού τους Μιχαὴλ Θ΄ Παλαιολόγου (+1320) και της συζύγου του Μαρίας της Ἀρμενίας¹⁷⁴. Το ἔτος 6763 ἀπὸ κτίσεως κόσμου που αναφέρει το ἀντίγραφο της ἐπιγραφῆς ἀντιστοιχεῖ με τη χρονολογία 1254/55 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως.

Πρόβλημα προκύπτει ἀπὸ το γεγονός ὅτι ο συνδυασμός των ιστορικών στοιχείων που δίνει η ἐπιγραφή δεν συμφωνεῖ με τη χρονολογία της. Δεδομένου ὅτι ο Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος δεν ἀνέβηκε στο θρόνο πριν το 1282 και ο Μιχαὴλ Θ΄ Παλαιολόγος στέφθηκε στις 21 Μαΐου 1294 και στις 16 Ἰανουαρίου 1295 νυμφεύθηκε την πριγκίπισσα της Ἀρμενίας Ξένια, που πήρε το ὄνομα Μαρία¹⁷⁵, η χρονολογία 1254/55 της ἐπιγραφῆς δεν ἀντιστοιχεῖ στα ιστορικά γεγονότα. Ο Nicol διόρθωσε τη χρονολογία ϚΨΞΓ (=6763 = 1254/55) σε ϚΨϚΓ = 6793 = 1284/85) σύμφωνα με το σύστημα χρονολόγησης των βυζαντινῶν, ἀλλὰ ο ἴδιος πρότεινε και την ἀποψη ὅτι ἴσως ἔχει χρησιμοποιηθεῖ το ἀλεξανδρινό σύστημα χρονολόγησης και η ἐπιγραφή χρονολογεῖται στα 1301¹⁷⁶, χρονολογία που συμφωνεῖ με τα ιστορικά γεγονότα. Ὅπως ὁμως παρατηρήθηκε¹⁷⁷, αὐτός ο τρόπος χρονολόγησης δεν συναντάται ἕως τώρα σε καμία ἐπιγραφή της περιοχῆς και της εποχῆς, γεγονός που μας ἐμποδίζει να δεχθούμε την παραπάνω ἐρμηνεία.

Η καταστροφή της ἐπιγραφῆς δεν ἐπιτρέπει να κάνομε περισσότερες παρατηρήσεις. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι το κείμενό της παρουσιάζει ομοιότητες και τα ἴδια προβλήματα με την ἐπιγραφή του ναοῦ του Ἁγίου Γεωργίου στο γειτονικό χωριὸ Ὁμορφοκκλησιά (βλ. ἐπιγραφή αρ. 22).

171. Ο Φιλάρετος Βαφειδης γράφει ὅτι στην ἐποχή του (1900) διακρίνονταν τα γράμματα ΨΞΓ ἀπὸ τη χρονολογία της ἐπιγραφῆς, τα οποία μάλιστα και συμπλήρωσε με ἓνα ἀρχικό Α νομίζοντας ὅτι πρόκειται γιὰ τη χρονολογία της ἀνακαινίσεως του ναοῦ (Φ. Βαφειδης, Περί των ἐν ἐπαρχία Καστορίας ἱερῶν Ναῶν, ΕΑ 20 (1900), 317).

172. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τον Ἰωάννη που αναφέρεται στην ἐπιγραφή του Ἁγίου Γεωργίου Ὁμορφοκκλησιάς (βλ. ἐπιγραφή αρ. 22).

173. Το ὄνομα Ἀνδρόνικος ἀναφέρεται δύο φορές στο ἀντίγραφο της ἐπιγραφῆς και πιθανῶς πρόκειται γιὰ λανθασμένη ἀνάγνωση.

174. Av. Th. Paradooulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453, München 1938, 36, αρ. 59. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγόμενοι και στέψεις του Βυζαντινοῦ Αυτοκράτορος, Πραγματεία της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 22.2 (1956), 186. PLP, αρ. 21436, 21259.

175. Παχυμέρης, II, 153, 200-206. Γρηγοράς, I, 192-195. Βλ. ἐπίσης G. I. Brătianu, Notes sur le projet de mariage entre l'Empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288-1295), Rev. Hist. du Sud-Est Eur. 1 (1924), 59-63. C. Marinescu, Tentatives de mariage de deux fils d'Andronic Paléologue avec des princesses latines, Rev. Hist. du Sud-Est Eur. 1 (1924), 139-140.

176. D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, B2 49 (1956), 99, 104. Βλ. και V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, 260.

177. Stikas 1958, 105.

17. Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας, 1259-64 (;)
(εικ. 77).

Αψίδα του ιερού. Γράμματα στο χρώμα της ώχρας σε σκούρα γαλανή επιφάνεια. Σήμερα διακρίνονται μόνο δύο σειρές γραμμάτων, τα οποία έχουν ύψος 3 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών είναι 2 εκ. Η κατάσταση της επιγραφής (1990) είναι πολύ κακή και διακρίνονται δύο γράμματα από την τρίτη και τέσσερα γράμματα (ΜΑΝΟΥ) από την τελευταία σειρά. Η φθορά οφείλεται σε μεγάλη ρωγμή του τοίχου, σε οξειδωση αλλά και σε νεώτερη επέμβαση, ίσως προσπάθεια καθαρισμού, που κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της επιγραφής, γι' αυτό και το κείμενο που παραθέτομε βασίζεται κυρίως στις προηγούμενες εκδόσεις αλλά και σε παλιότερες προσωπικές αυτοψίες (1984, 1986). Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ιερού.

Ν. Μουτσόπουλος, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 43. Στ. Πελεκανίδης, Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Μαυριώτισσας Καστοριάς, ΑΕ 1978, 149. Θ. Παπαζώτος, Χριστιανικές επιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά ΚΑ' (1981), 402-403. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 73, 76-77. Djurić-Tsitouridou 1986, 42-43, αρ. 39. Ν. Μουτσόπουλος, Η κουφική επιγραφή στο καθολικό της μονής της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά, Βυζαντιανά 10 (1990), 41-45. Kalopissi-Verti 1992, 97, αρ. 2b, εικ. 83.

Ι[3;]ΙΤΟCΙΕΡΟ[ΜΟΝΑΧΟC]
[4;][Α]ΓΙΑCΜΟΝ[ΗC]
ΓΙΑΔΑC.ΟΑΝΙΚΟΔΟΜΗC[ΑC]
ΜΑΝΟΥ[ΗΛ]

[+3;] ιτος ιερο[μόναχος // [+4;] [ά]γιας μον[ής] // ...γιδας. ό άνοικοδομήσ[ας] // Μανου[ήλ]

- 1.ιτος: ιπος Παπαζώτος ιτος Djurić – Tsitouridou ιερο[μόναχος] :Νεόφυτος ιερομο[ναχος και] Μουτσόπουλος
- 2.[ά]γιας μον[ής]: δομ[η]το[ρ] τής άγιας μον[ής] ταύτης ο Μο Μουτσόπουλος
- 3.γιδας: Μογίλας Μουτσόπουλος Πελεκανίδης-Χατζηδάκης Γιλάς Kalopissi-Verti
ό άνοικοδομήσ[ας]: ό άνοικοδομήσ[ας τόν ναόν] Παπαζώτος ό άνοικοδομήσ[ας τό καθολικόν] Μουτσόπουλος
- 4.Μανου[ήλ]: [έπ] Ρω]μανοῦ τ[οῦ βασιλέω]ς Παπαζώτος έπ[ί] Μανου[ήλ] τ[οῦ Κομνηνοῦ] Μουτσόπουλος μα-
νου τ[όν] Kalopissi-Verti

Γραφή παρόμοια με των επιγραφών στις τοιχογραφίες του Ευαγγελισμού¹⁷⁸, και του Χριστού Εμμανουήλ¹⁷⁹.

Ο ιερομόναχος εικονίζεται σε μικρή κλίμακα γονατιστός στα πόδια της ένθρονης Παναγίας, με μοναχικό ένδυμα, κουκούλα και φωτοστέφανο, που σημαίνει ότι είχε ήδη πεθάνει¹⁸⁰.

178. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 70, εικ. 5.

179. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 170, εικ. 5. Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, εικ. 84.

180. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης, Οι τοιχογραφίες της ιεράς μονής Σταυρονικήτα, Αθήνα 1986, 37, εικ. σελ. 8. Ν. Μουτσόπουλος, Η κουφική επιγραφή στο καθολικό της μονής της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά, Βυζαντιανά 10 (1990), 45, σημ. 6. Για την τοιχογραφία του αφιερωτή βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 66α. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 70. V. Djurić, La peinture murale byzantine, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, 217-218. T. Velmans, La Peinture Murale byzantine à la fin du moyen-age, I, Paris 1977, 143-144.

Η στάση αυτή του δωρητή είναι αρκετά συνηθισμένη στη βυζαντινή τέχνη¹⁸¹, ενώ ιδιαίτερη σημασία φαίνεται ότι είχε η απεικόνισή του στην αφίδα¹⁸².

Το όνομα του μοναχού έχει απασχολήσει από παλιά τους μελετητές της επιγραφής. Παλιότερα είχε θεωρηθεί ότι ο τελευταίος στίχος αναφέρεται στον μοναχό-ανακαινιστή, ο οποίος ονομαζόταν Μανουήλ¹⁸³. Η Σ. Καλοπίση- Βέρτη (1992, 97) αναφέρει την περίπτωση ο μοναχός να ονομαζόταν Μάνος.

Νομίζουμε ότι το όνομα του μοναχού αναφερόταν στην αρχή της επιγραφής, ενώ στο τέλος θα έπρεπε να μνημονεύεται το όνομα του επισκόπου Καστορίας την εποχή εκείνη ή το όνομα του αυτοκράτορα επί της βασιλείας του οποίου έγινε η ανακαίνιση του ναού. Την τελευταία άποψη ακολούθησαν οι Θ. Παπαζώτος και Ν. Μουτσόπουλος. Ο πρώτος συμπλήρωσε το στίχο *ἐπί Ρωμανοῦ τοῦ βασιλέως* και χρονολόγησε την επιγραφή στα χρόνια της βασιλείας του Ρωμανού Δ' Διογένη (1068-1071)¹⁸⁴. Ο Ν. Μουτσόπουλος αποκατέστησε το στίχο *ἐπί Μανουήλ τοῦ Κομνηνοῦ* και χρονολόγησε την επιγραφή στα χρόνια της βασιλείας του (1143-1180)¹⁸⁵. Οι δύο παραπάνω προτάσεις αντιβαίνουν προς τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών που συνοδεύουν την επιγραφή.

Την άποψη ότι η επιγραφή και οι τοιχογραφίες του ιερού είναι σύγχρονες στηρίζει τόσο η ομοιότητα της γραφής της επιγραφής με αυτές ορισμένων παραστάσεων του ιερού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, όσο και η τεχνοτροπική ομοιότητα της παραστάσεως του μοναχού-αφιερωτή με τις παραστάσεις του μετώπου του ιερού και της Αναλήψεως¹⁸⁶, καθώς και με τις παραστάσεις του εξωτερικού τοίχου του νάρθηκα, που χρονολογούνται μεταξύ 1259-1264. Ακόμη, ο μοναχός, ο οποίος συνοδεύεται από την προβληματική αυτή επιγραφή φαίνεται ότι υπήρξε χορηγός της ανακαίνισης της μονής και, όπως αναφέρεται σε άλλο σημείο, πιθανώτατα των εξωτερικών τοιχογραφιών του νάρθηκα της μονής.

181. Πρβλ. τις απεικονίσεις του Γεωργίου Αντιοχέα στη Μαυροράνα (E. Kitzinger, Ένας ναός του 12ου αιώνα αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέρμο, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΒ' (1984), 181-183, εικ. 9-10), του ηγουμένου των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης (Α. Ξυγγόπουλος, Τα ψηφιδωτά των Αγίων Αποστόλων εν Θεσσαλονίκη, ΑΕ (1932), 183), του ιερέα στα πόδια του αγίου Μάρκου στην κεντρική πόρτα του Αγίου Μάρκου στη Βενετία (V. Federici, Le porte bizantine di San Marco, Venezia 1969, εικ. εξωφύλλου), του αγίου Νεοφύτου στην Εγκλείστρα της Κύπρου του 1183 (C. Mango - E. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings, DOP 20 (1966), εικ. 94, 95). Βλ. και Ν. Σεντσένκο, The representation of donors and holy figures on four byzantine icons, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), 157-164.

182. Βλ. Meladini- Georgopoulou, Le décor apsidal des églises byzantines de Kythera (Cythères), Actes du XVe Congrès International des Etudes Byzantines II, Art et Archéologie B. 1976, Αθήνα 1981, 449-468. Προσωπογραφίες μητροπολιτών σε αφίδα βλ. R. Etzeoglou, Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra, JÖB 32.5 (1982), 513.

183. Πελεκανίδης 1953, πίν. 66α. Velmans, ό.π., 85, 143-144. Djuric' -Tsitouridou 1986, 217-218.

184. Θ. Παπαζώτος, Χριστιανικές επιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά ΚΑ' (1981), 402-403.

185. Ν. Μουτσόπουλος, Η κοφική επιγραφή στο καθολικό της μονής της Παναγίας Μανριώτισσας στην Καστοριά, Βυζαντικά 10 (1990), 44-45.

186. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 81, εικ. 4-7.

18. *Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας*, 1259-64(;),
(εικ. 78).

Νότιος εξωτερικός τοίχος του νάρθηκα, σε δύο τμήματα, δίπλα στις βασιλικές μορφές. Λευκά γράμματα, ύψους 3,5-4 εκ. περίπου, σε γκριζογάλανη ξεβαμμένη επιφάνεια. Στο αριστερό τμήμα της επιγραφής σώζονται τρεις σειρές¹⁸⁷ και στο τέλος τρεις τελείες και παύλα. Στο δεξιό τμήμα διακρίνονται τρεις σειρές γραμμάτων αλλά σίγουρα έχει καταστραφεί το αρχικό τμήμα της επιγραφής. Τα γράμματα τελειώναν περίπου στο ύψος των ώμων των εικονιζομένων αυτοκρατορικών μορφών. Η θέση στο υψηλότερο σημείο του τοίχου, η φθορά που έχει υποστεί από το χρόνο αλλά και οι εργασίες για τη συγκράτηση των τοιχογραφιών¹⁸⁸, που κάλυψαν το μεγαλύτερο μέρος της επιγραφής¹⁸⁹, καθιστούν δύσκολη τη λεπτομερέστερη περιγραφή της.

Ν. Μουτσόπουλος, *Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα*, Αθήνα 1967, 35, 53-55. Djurić- Tsitouridou 1986, 41-42, αρ. 38. Τ. Παπαμαστοράκης, 'Ενα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ε' (1989-90), 233-234. Kalopissi-Verti 1992, 96, αρ. 2α, εικ. 82.

1 [ΑΥΤΟΚΡΑ]ΑΤΩΡΡΩ[ΜΑΙ]

ΩΝΟΚΟΜΝΗ

3 ΝΟC :~

1 [ΚΟΜ]

ΝΙΝΟCΔΟΥ

ΚΑCΟΠΑΛ[ΑΙΟΛ]

4 ρ ΟΓΟC

[Αὐτοκρά]τωρ Ρω[μαί] // ων ὁ Κομνη // νὸς

[Κομ] // νηνὸς Δοῦ // κας ὁ Παλ[αιολ] // ὄγος

Τα γράμματα παρουσιάζουν ομοιότητα με αυτά των επιγραφών των Προφητών στη διπλανή παράσταση της Ρίζας Ιεσσαί.

Η λέξη Κομνηνός γράφεται μία φορά ορθογραφημένη και μία ανορθόγραφα.

Οι αυτοκρατορικές μορφές¹⁹⁰ πρέπει να αποδοθούν σε έναν αυτοκράτορα Κομνηνό¹⁹¹ και στον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο, ο οποίος συνδεόταν με τους αυτοκρατορικούς οίκους των Κομνηνών και των Δουκών¹⁹².

187. Πιθανότατα υπήρχε και προηγούμενο τμήμα της επιγραφής που χάθηκε.

188. Πρέπει να έγινε και κάποια επέμβαση με ασβέστη.

189. Βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 20.

190. Για τις προσωπογραφίες-χορηγίες αυτοκρατόρων βλ. Ν.Λ. Okunev, *Les portraits des rois-donateurs dans la peinture religieuse serbe*, *Byzantinoslavica* II (1930), 74-99 (σερβικά με γαλλική περίληψη).

191. Παλαιότερα οι αυτοκρατορικές μορφές είχαν ταυτισθεί με τον Αλέξιο Κομνηνό και το γιό του Ιωάννη Β' (1081-1118) (Πελεκανίδης 1953, πίν. 86β). Αργότερα ο ίδιος ερευνητής δέχτηκε την επίσης λανθασμένη ταύτιση του Μουτσόπουλου (1957, 53) ότι πρόκειται για το Μιχαήλ Παλαιολόγο και τον αδελφό του Ιωάννη Παλαιολόγο (Στ. Πελεκανίδης, *Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά*, ΑΕ (1978), 147). Την ίδια λανθασμένη ταύτιση έχουν δεχθεί και οι Djurić-Tsitouridou 1986, 41.

192. Av.Th.Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, München 1938, 34. Βλ. και V.Laurent, *La généalogie des premiers Paléologues*, *Byzantion* VIII.1 (1933), 125-149 και G. Zacos, *Byzantine Lead Seals* v.1, part 3, αρ. 2756 bis.

Έχει παρατηρηθεί ότι οι παραστάσεις αυτές εντάσσονταν σε ένα εικονογραφικό πρόγραμμα που είχε σκοπό να συνδέσει τον Μιχαήλ Παλαιολόγο με την οικογένεια των Κομνηνών¹⁹³. Θεωρούμε πιθανώτερο η απεικόνιση των δύο αυτοκρατορικών μορφών να συσχετίζει την ίδρυση και την ανακαίνιση της μονής της Μαυριώτισσας. Η ίδρυση ανάγεται την εποχή του Αλέξιου Κομνηνού, δεδομένου ότι η τοποθεσία της Μαυριώτισσας έχει ταυτισθεί με την τοποθεσία όπου είχε αποβιβασθεί ο Γεώργιος Παλαιολόγος, ο οποίος μαζί με τον Αλέξιο κατέλαβε την Καστοριά από τους Νορμανδούς. Η ανακαίνιση της μονής, που περιλαμβάνει και τις τοιχογραφίες του ιερού, για τις οποίες γίνεται λόγος αλλού, για ιστορικούς αλλά και για τεχνοτροπικούς λόγους, πρέπει να χρονολογηθεί μετά τη νίκη του Μιχαήλ Παλαιολόγου στη μάχη της Πελαγονίας το 1259¹⁹⁴. Σύμφωνα επίσης με ένα χάραγμα που βρίσκεται στην παράσταση της Ρίζας Ιεσσαί με χρονολογία 1264 (βλ. επόμενη επιγραφή) η παράσταση πρέπει να χρονολογηθεί πριν το 1264.

19. Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας, 1264 (εικ. 76).

Εξωτερικός νότιος τοίχος του νάρθηκα στην γαλανή ξεθωριασμένη επιφάνεια τοιχογραφίας της Ρίζας Ιεσσαί, που κοσμεί τον εξωτερικό τοίχο του ναού¹⁹⁵, σε απόσταση δύο περίπου μέτρων από το σημερινό δάπεδο. Έχει μήκος 18 εκ. και ύψος 4 εκ., και είναι γραμμένο σε τέσσερις σειρές. Στην αρχή υπάρχει το σύμβολο του σταυρού. Η διατήρηση είναι μέτρια.

Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 35-36, σχ. XIV.

1 + ΜΗ(ΝΙ)ΟΚΤΩΜΒΡΙΩ(Ι)Ν̄(ΔΙΚΤΙΩΝΟC)Η̄ΕΤ(ΟΥC)ΞΨΟΓ̄
 2 ΗΜΕ(ΡΑ)Δ' Ε̄ΠΕCΕΚΟΝΙCΑΠΟΤΟῩ
 3 ΟΥΡΑΝΟῩΕΠΙΤΗΝΓΗ̄Ν

+Μη(νί) Ὀκτωβρίῳ ἰν(δικτιῶνος) Η' ἔτους ΞΨΟΓ // ἡμέρα Δ' ἔπεσε κόνις ἀπὸ τοῦ // οὐρανοῦ ἐπὶ τῆς γῆς

Παρείσφρηση μικρών γραμμάτων στη μεγαλογράμματη επιγραφή. Συνενώσεις των γραμμάτων ΗΝ, ΜΒ. Συντομογραφημένες είναι όλες οι σχετικές με τη χρονολογία λέξεις. Οι περισσότεροι τόνοι και τα πνεύματα, όπου υπάρχουν, είναι σωστά τοποθετημένα. Χωρίς ορθογραφικά λάθη. Πρέπει να σημειωθεί η επηρεασμένη από την προφορά - συχνότατη και στις μέρες μας - γραφή της λέξης Ὀκτωβρίῳ.

Η επιγραφή πιθανόν να έχει γραφεί από κάποιον μοναχό της Μαυριώτισσας, εξοικειωμένο με την αντιγραφή χειρογράφων.

Το περιεχόμενο του χαράγματος αποτελεί ενθύμηση φυσικού φαινομένου, ότι έπεσε σκόνη από τον ουρανό μία Τετάρτη του μηνός Οκτωβρίου, του έτους 1264. Παρόμοιες ενθυ-

193. Τ. Παπαμαστοράκης, 'Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ε' (1989-90), 235-238.

194. Ακόμη, μπορούμε να τις χρονολογήσουμε πριν το 1261, εφόσον ο Μιχαήλ δεν αναφέρεται ως νέος Κωνσταντίνος, όπως στην επιγραφή του Manastir του 1271 (D. Koco - P. Miljkovic - Pepek, Manastir, Skopje 1958, 100-101. Βλ. και R. Macrides, The New Constantine and the New Constantinople. 1261, Byzantine and Modern Greek Studies 6 (1980), 13-41).

195. Βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 20.

μήσεις μετεωρολογικών φαινομένων, συχνότερα εκλείψεων, σεισμών κ.λ.π., συναντώνται σε χειρόγραφα, εκκλησιαστικά βιβλία και χαράγματα¹⁹⁶.

Το έτος 6773 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1264 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η όγδοη. Η χρονολογία του χαράγματος είναι πολύτιμη και για τη χρονολόγηση των εξωτερικών τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Μαυριώτισσας.

20. *Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας, 1276 (εικ. 75).*

Νότιος εξωτερικός τοίχος του νάρθηκα, χάραγμα σε πράσινη επιφάνεια, σε απόσταση 150 εκ. περίπου από το σημερινό δάπεδο, δίπλα στην τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου. Έξι σειρές με μήκος 10 εκ. και ύψος 8 εκ. Κατάσταση διατηρήσεως μέτρια.

Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 37-38, σχ. XV.

- 1 ἘΚΗΜΙΘΗ ΝΙλον μων(α)
χο(ς) ο Βαχαπιτζησ
Φεβρουαριου μηνο(ς)
ΚΒ υΜΕρα σαΒα
5 Το ΣΤ(ΟΥC)ζΨΠΔ
ιν(δικτιώνος) δ'

Ἐκοιμήθη Νείλων μονα // χό(ς) ό Βαχαπίτζης // Φεβρουαρίου μηνό(ς) // ΚΒ' ἡμέρα Σάββα // το σ(ους) ζΨΠΔ // ιν(δικτιώνος) δ'.

Εναλλαγή μεγαλογράμματης και μικρογράμματης γραφής. Αξίζει να σημειωθεί ο τύπος του καρδιόσχημου Β, η μορφή του Φ και του σ (βλ. πίνακα γραμμάτων). Διακρίνονται ελάχιστοι τόνοι και υπάρχουν πολλά ορθογραφικά λάθη.

Το κείμενο αποτελεί ενθύμηση θανάτου ενός μοναχού, προφανώς της μονής της Παναγίας, που ονομαζόταν Νείλων (Νείλος;)¹⁹⁷ Βαχαπίτζης.

Στη χρονολογία αναφέρεται η ημέρα, η ημερομηνία, ο μήνας, το έτος και η ινδικτιώνα. Ο μήνας Φεβρουάριος του έτους 6784 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1276 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η τέταρτη. Η 22η όμως ημέρα του μηνός Φεβρουαρίου εκείνη τη χρονιά ήταν Κυριακή¹⁹⁸ και όχι Σάββατο, όπως μνημονεύεται στο χάραγμα.

21. *Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας, 1281 (εικ. 76).*

Νότιος εξωτερικός τοίχος του νάρθηκα. Χάραγμα στην γαλανή ξεθωριασμένη επιφάνεια, όπου η τοιχογραφία της Ρίζας Ιεσσαί¹⁹⁹. Μήκος 18 εκ. και ύψος 4 εκ. Στην αρχή σύμβολο σταυρού. Κατάσταση διατηρήσεως μέτρια.

196. Βλ. V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1953, 457-476. Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, "Σημειώματα" ελληνικών κωδίκων ως πηγή διά την έρευναν του οικονομικού και κοινωνικού βίου του Βυζαντίου. Από του 9ου αιώνας μέχρι του έτους 1204. Διατριβή επί διδακτορία, Αθήνα 1984, 150.

197. Το όνομα Νείλων συναντάται σε μοναχό στα 1401/2 (Βλ. P.L.P., αρ. 20060).

198. Βλ. V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, 316.

199. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 83.20.

N. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 37, σχ. XIV.

- 1 † ΕΚΗΜΗΘΗΝΕΚΤΑΡΙΟσειερο
μο(να)χ(ος).οαρχ(ι)μανΔΡΙΤ(ΗC)ΜΗ(ΝΙ)μαρτ(ίω)
δεκατι.ετ(ους)ςΨΠΘ.ΗΜΕΡΑ
4 Δευτέρα

+ Έκοιμήθη Νεκτάριος ιερο // μό(να)χ(ος). ὁ ἀρχ(ι)μανδριτ(ης)
μη(νι) Μαρτ(ίω) // δεκάτη. ἔτ(ους) ςΨΠΘ. ἡμέρα // Δευτέρα

2.μη(νι) Μαρτ(ίω): μαρτίου Μουτσόπουλος

3.δεκάτη: δεκατ(ρ)ι Μουτσόπουλος

Όπως και στα άλλα χαράγματα παρατηρείται εναλλαγή μεγαλογράμματης και μικρογράμματης γραφής. Επισημαίνουμε τον γωνιώδη τύπο του Ε, το σ, το μικρό α (βλ. πίνακα γραμμάτων). Σε καμιά από τις συντομογραφημένες λέξεις δεν υπάρχει σχετικό σύμβολο.

Οι τόνοι - όταν υπάρχουν - είναι σωστά τοποθετημένοι, ενώ πνεύματα δεν σημειώνονται. Αρκετά ορθογραφικά λάθη.

Το κείμενο, αποτελεί ενθύμηση θανάτου ενός ιερομονάχου, του αρχιμανδριτή Νεκταρίου²⁰⁰, ο οποίος ανήκε πιθανότατα στη μονή της Παναγίας. Η χρονολογία περιλαμβάνει τα στοιχεία ημέρας της εβδομάδας, μήνα, ημερομηνίας και έτους, ενώ λείπει ο προσδιορισμός της ινδικτιώνας. Ο μήνας Μάρτιος του έτους 6789 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1281 από Χριστού γεννήσεως²⁰¹.

22. Άγιος Γεώργιος, χωριό Ομορφοκκλησιά, 1286/87(;;), (εικ. 80).

Εσωτερικό υπέρθυρο δυτικού τοίχου του νάρθηκα. Μαύρα γράμματα σε λευκή επιφάνεια. Ύψος 35 εκ. και μήκος 104 εκ. Ύψος γραμμάτων 3,5 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 2 εκ. περίπου. Στην αρχή υπάρχει το σημείο του σταυρού και διακρίνονται οι γραμμές-οδηγοί για το γράψιμο των γραμμάτων. Εξωτερικά, η επιγραφή περιβάλλεται από λεπτή μαύρη και κόκκινη γραμμή. Η κατάσταση διατηρήσεως είναι γενικά καλή εκτός από τη φθορά στο σημείο που είναι γραμμένη η χρονολογία. Διακρίνονται ίχνη επιζωγραφίσεως.

N. Γιαννόπουλος, Ο εν Γραλίστη (παρά την Καστορίαν) Βυζαντινός Ναός και εν αυτώ ξύλινον ανάγλυφον του Αγίου Γεωργίου, BNJ 4 (1923), 95. Τσαμίσης 1949, 124. D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 98-99. Stikas 1958, 105-106. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 27, 64 (από-τυπο). Kalopissi-Verti 1992, 48-49, αρ. 2, εικ. 2.

- 1 ⚡ ANHΓΕΡΘΗΕΚΒΑΘΡΩΝ·Κ(ΑΙ)ΑΝΗCΤΟΡΙΘΕΙΝ·ΟΘΕΙΟCΚ(ΑΙ)ΠΑΝCΕΠΤΟC
ΝΑΟC·ΤΟΥΑΓΙΟΥΚ(ΑΙ)ΕΝΔΟΞΟΥΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟCΚ(ΑΙ)ΤΡΟΠΑΙΟΦΟΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ·ΔΙΕΞΟΔΟΥΚ(ΑΙ)ΚΟΠΟΥ·ΤΩΝΠΑΝΕΥΓΕΝΕCΤΑΤΩΝΝΕΤΖΑ
ΔΩΝ·Κ(ΑΙ)ΑΥΤΑΔΕΛΦΩΝΤΟΥΤΕΚυ(ΡΟΥ)ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ·Κ(ΑΙ)Κυ(ΡΟΥ)
ΙΩ(ΑΝΝ)ΟΥΚ(ΑΙ)Κυ(ΡΟΥ)ΑΝ
5 ΔΡΟΝΙΚΟΥ·ΕΠΙΤΟΙCΒΑCΙΛΕΙ(ΑC)·ΤΩΝΘΕΟCΤΕΠΤΩΝΜΕΓΑΛΩΝΒΑCΙ

200. PLP, αρ. 20068.

201. Η 10η Μαρτίου του 1281 ήταν πράγματι Δευτέρα (βλ. V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, 316).

ΛΕΩΝ·ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥΚ(ΑΙ)
ΕΙΡΗΝΗ(С)Κ(ΑΙ)ΤΟΥΥΙΟΥΥΑΥΤΟΥΜΗΧΑΗΛΚ(ΑΙ)ΜΑΡΙ(ΑС)ΤΩΝΠΑ
7 ΛΑΙΩΛΟΓΩΝ·ΕΠΙΕΤΟΥСΣ^ωψζΕ

Ἄνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος κ(αι) πάνσεπτος // ναὸς τοῦ ἁγίου κ(αι) ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος κ(αι) τροπαιοφόρου // Γεωργίου δι' ἐξόδου κ(αι) κόπου τῶν πανευγενεστάτων Νετζά // δων κ(αι) ἀυταδέλφων τοῦ τε κυ(ροῦ) Νικηφόρου. κ(αι) κυ(ροῦ) Ἰω(άνν)ου κ(αι) κυ(ροῦ) Ἄν / δρονίκου ἐπὶ τῆς βασιλεί(ας) τῶν θεοσέπτων μεγάλων βασι // λέων Ἀνδρονίκου κ(αι) Εἰρήνης κ(αι) τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ κ(αι) Μαρί(ας) τῶν Πα // λαιολόγων ἐπὶ ἔτους ζ^ωψζΕ

1. ἀνηστορίζθην: ἀνηστορίζθην Τσαμίσης ἀνιστορήθη Nicol ἀνηστορίζθην Stikas
3. δι' ἐξόδου: δι' ἐξόδων Τσαμίσης Nicol κόπου: κόπον Τσαμίσης κόπων Nicol
3. κυ(ροῦ): κυ(ρίου) Τσαμίσης Nicol κυρ Stikas
5. τοις: τῆς Nicol
6. αὐτου: αὐτ(ον) Τσαμίσης αὐτ(ων) Nicol Μιχαήλ: Μιχαήλ Τσαμίσης Nicol
- 6-7. Παλαιολόγων: Παλαιολόγων Τσαμίσης Nicol

Χρησιμοποίηση μικρῶν γραμμάτων στη μεγαλογράμματη ἐπιγραφή. Μεταξύ των τύπων των γραμμάτων διακρίνομε το Θ και Ν με τελεία στο μέσον της οριζόντιας και πλάγιας ἀντιστοιχὰ κεραίας, που συνηθιζόταν τον 13ο αἰώνα. Λίγες συνενώσεις γραμμάτων, συχνές συντομογραφήσεις, κυρίως των καταλήξεων. Ἄνω τελείες σημειώνονται συχνά ἀνάμεσα στις προτάσεις. Οἱ τόνοι και τὰ πνεύματα τοποθετοῦνται σωστά στις περισσότερες λέξεις. Τα ορθογραφικὰ λάθη οφείλονται στην ταύτιση προφορὰς φωνηέντων ἢ διφθόγγων.

Οἱ συχνά συναντώμενες στις μεταβυζαντινές - κυρίως- ἐπιγραφές ἐκφράσεις, ὅπως *ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη, δι' ἐξόδου καὶ κόπου* εἶναι ἡ πρώτη φορὰ που ἐμφανίζονται στις ἐπιγραφές τῆς Καστοριάς²⁰².

1-3. Ο ναὸς δεν *ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων*, ὅπως δηλώνεται στην ἐπιγραφή, διότι εἶναι κτίσμα του 11ου αἰώνα με μεταγενέστερες προσθήκες.

Οἱ τοιχογραφίες ἔχουν σκεπαστεῖ ἀπὸ πυκνὸ στρώμα αἰθάλης και διακρίνονται μόνο ορισμένες μορφές στον ἐξωνάρθηκα, ὅπου βρίσκεται και ἡ ἐπιγραφή²⁰³.

Τὰ ἐξοδα γιὰ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς προσθήκες και τὶς τοιχογραφίες ἐγέναν ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Ἀνδρόνικο, Νικηφόρο και Ἰωάννη Νετζάδες²⁰⁴, οἱ ὁποῖοι πιθανώτατα ταυτίζονται με τοὺς κτήτορες τῆς μονῆς τῆς Τσοῦκας (βλ. ἐπιγραφή αρ. 16). Στην ἐπιγραφή μνημονεύονται

202. Σε ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος συναντῶνται ἀπὸ τὰ μέσα του 13ου αἰ., ὅπως στο ναὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος του 1245 στο Κρανίδι Ἀργολίδος (Djuric' -Tsitouridou 1986, 67, αρ. 68) και σε ἐπιγραφές τῆς Μάνης (βλ. Philippidis-Braat 1985, αρ. 334, 337, 318, 320).

203. Stikas 1958, 104-106, πίν. VI-X, εικ. 5-14.

204. PLP, αρ. 20210-20212, 20236.

τα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), της Ειρήνης Μομφερατικής (περ. 1285- 1317), του γιού τους Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου (+1320) και της συζύγου του Μαρίας της Αρμενίας²⁰⁵.

Το έτος 6795 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο 1286/87 από Χριστού γεννήσεως. Γνωρίζομε όμως ότι ο Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγος στέφθηκε στις 21 Μαΐου 1294 και στις 16 Ιανουαρίου 1295 νυμφεύθηκε την πριγκίπισσα της Αρμενίας Ξένια, που πήρε το όνομα Μαρία. Άρα η χρονολογία 1286/87 της επιγραφής προηγείται μερικά χρόνια από τα ιστορικά γεγονότα που αναφέρει. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζεται και στο σχετικό κείμενο της κατεστραμμένης επιγραφής της κοντινής μονής Τσούκας, αφιέρωμα πιθανότατα των ίδιων δωρητών. Ο υπολογισμός του έτους σύμφωνα με το αλεξανδρινό σύστημα χρονολόγησης (έτος 1303), που προτάθηκε και για τις δύο επιγραφές δίνοντας λύση στο πρόβλημα, για τους ίδιους λόγους πρέπει να απορριφθεί (βλ. επιγραφή αρ. 16). Τέλος, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η επιγραφή της Ομορφοκκλησιάς είναι πιθανότατα επιζωγραφισμένη²⁰⁶ διότι διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, αντίθετα με τις τοιχογραφίες του ναού και τις επιγραφές τους.

23. Άγιος Στέφανος, 13ος αιώνας.

Νάρθηκας, τοιχογραφία ένθρονης Παναγίας. Η επιγραφή βρίσκεται δεξιά επάνω από τον γονατισμένο στα πόδια της Παναγίας αφιερωτή (εικ. 50). Το τμήμα της επιγραφής που διακρίνομε είναι γραμμένο κάθετα σε έξι σειρές. Γράμματα στο χρώμα της ξεβαμμένης ώχρας σε σκούρα γαλανή επιφάνεια. Ύψος γραμμάτων περίπου 4 εκ. και ύψος του τμήματος της επιγραφής που διακρίνεται περίπου 35 εκ.

Ανέκδοτη²⁰⁷.

Με μεγάλη δυσκολία διαβάζομε Δ/Ε[Η]//C[IC]//T//ΟΥ//ΔΟΥΛΟΥ ...

Το κείμενο ολοκληρωμένο θα πρέπει να ακολουθούσε την τυπική έκφραση *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ*, συνοδευόμενη από το όνομα του αφιερωτή, που εικονίζεται σε πολύ μικρή κλίμακα στα πόδια μεγάλης τοιχογραφίας της Θεοτόκου, ανεξάρτητης από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, η οποία χρονολογείται στον 13ο αιώνα.

205. Μνείες αυτοκρατόρων σε κτητορικές επιγραφές δεν είναι σπάνιες κατά τη βυζαντινή εποχή. Ενδεικτικά αναφέρομε μερικές από διάφορες περιοχές όπως την επιγραφή του 1288/89 στη μονή Παναγίας Σηλαιωτίσσης στη Λυκαονία, στην οποία μνημονεύεται ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και ο σουλτάνος Mas'ud (N. Bees, Die Inschriftenaufzeichnung des Kodex Sinaiticus Graecus 508 (976) und die Maria - Spiläotissa - Klosterkirche bei Sille (Lykaonien), Berlin- Wilmersdorf, 1922, 6-7), την επιγραφή του 1161 στη μονή Βυτουμά, του 1283 στην Πόρτα Παναγιά, του 1338/39 στο σημερινό ναό των Ταξιαρχών στο Πύθιο της Θεσσαλίας, του 1378 από επιγραφή σε μάρμαρο στη μονή Αγίου Λαυρεντίου (A. Avramea- D. Feissel, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Inscriptions de Thessalie à l'exception des Météores, TM 10 (1987), 372-373, αρ. 16, πίν. VI, 1, 380, αρ. 21, πίν. VIII, 3, 381, αρ. 22, πίν. IX, 5, 385-386, αρ. 25). Επίσης από την περιοχή της Μάνης αναφέρομε τις επιγραφές του 1322/23 στο ναό της Φανερωμένης στα Φραγκούλια και του 1331/32 (σε μάρμαρο) στο εξωτερικό του ναού του Αγίου Γεωργίου των Στεφανοπουλιανών στο Ούτυλο (Phillipidis- Braat 1985, 328-329, πίν. XX, 1).

206. Βλ. και Stikas 1958, 108.

207. Kalopissi-Verti 1992, 97, αρ. 3a (μνεία).

24. Άγιος Στέφανος, 13ος αιώνας (εικ. 48).

Νάρθηκας, κάτω από τη σκάλα που οδηγεί στο ασκηταριό του ναού. Γράμματα στο χρώμα της ώχρας σε σκούρα, γαλανή ή μαύρη, επιφάνεια. Ύψος 25 εκ., μέγιστο μήκος 20 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι περίπου 3 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 2,5 εκ. Αριστερά της επιγραφής υπάρχει η προσωπογραφία του αφιερωτή και δεξιά, στο τέλος της τέταρτης και πέμπτης σειράς, διακρίνεται το χέρι του αγίου που τον ευλογεί²⁰⁸. Η τοιχογραφία αυτή είναι ανεξάρτητη από το πρώτο και το δεύτερο τοιχογραφικό στρώμα του Αγίου Στεφάνου και μέχρι στιγμής δεν έχει συσχετισθεί τεχνολογικά με άλλες τοιχογραφίες του ναού.

Η κατάσταση διατήρησης της επιγραφής είναι πολύ κακή με αποτέλεσμα τα γράμματα να διακρίνονται με μεγάλη δυσκολία.

Antonin 152.1. Ορλάνδος 1938, 114-115. Κυριακούδης 1981, 18-19. Kalopissi-Verti 1992, 97.

1 ΕΚΟΙΜΗΘΗΟΔΟΥ
ΛΟCTOΘ̃(EO)Υ̃ΘΕΟΔΩΡΟ(C)
ΙΕΡΕΥ̃CΟΛΥ
ΜΝΕΩ̃ΤΗC
5 ΜΗ(ΝΙ)ΙΑΝΥΑΡΙ
Ω

Ἐκοιμήθη ὁ δοῦ // λος τοῦ Θεοῦ Θεόδωρος // ἱερεὺς ὁ Λυ // μνεώτης // μη(νί) Ἰανουαρίω.

Υπερκείμενα γράμματα, συνενώσεις δύο και τριών γραμμάτων. Τόνοι δεν διακρίνονται. Η επιγραφή είναι συντακτικά σωστή και υπάρχει ένα μόνο ορθογραφικό λάθος.

Σύμφωνα με την τεχνολογία της τοιχογραφίας²⁰⁹, η παράσταση και η επιγραφή μπορούν να χρονολογηθούν στον προχωρημένο 13ο αιώνα²¹⁰. Η πιθανότητα ο ιερέας, στηθαίος, κρατώντας ομοίωμα της εκκλησίας και στραμμένος κατά τρία τέταρτα προς τον άγιο Στέφανο που τον ευλογεί, να εικονίζεται επάνω από τον τάφο του έχει σημειωθεί από τον Χρηστίδη: *ἐντὸς τοῦ ναοῦ εὐρέθη ποτὲ τάφος ἀποδιδόμενος εἰς τὸν κτήτορα ἢ πιθανώτερον εἰς τινὰ τῶν ἐκεῖ μοναζόντων μοναχῶν*²¹¹ και από τον Μ. Χατζηδάκη, ο οποίος αναφέρεται στα μελαγχολικά χαρακτηριστικά ανθρώπου επάνω από τον τάφο του²¹².

Ο Θεόδωρος Λυμνεώτης έχει το ίδιο όνομα με τον κτήτορα του ναού των Αγίων Αναργύρων του 12ου αιώνα²¹³ και είναι πιθανόν να πρόκειται για πρόσωπο που ανήκει στην ίδια οικογένεια της Καστοριάς²¹⁴.

208. Ορλάνδος 1938, 114-115, εικ. 80, 81. Πελεκανίδης 1953, πίν. 99. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, εικ. 16.

209. Βλ. και T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues, Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Venise 1971, 130.

210. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19.

211. Χρηστίδης 1922, 130-131.

212. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 19.

213. Τα δύο πρόσωπα ταυτίστηκαν λανθασμένα από τον Αν. Ορλάνδο (1938, 115).

214. Το όνομα Λημνιώτης στην συγκεκριμένη επιγραφή γράφεται με ύψιλον.

25. Άγιος Στέφανος, 13ος αι.

Νότιος πεσσός του κεντρικού κλίτους, στην τοιχογραφία του Χριστού Ελεήμονος και Ευσπλάχνου. Γράμματα στο χρώμα της ώχρας σε μαύρη επιφάνεια. Ύψος 20 εκ., μέγιστο μήκος 18 εκ. και ελάχιστο 9 εκ. Ύψος γραμμάτων 3 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1 εκ. Στην αρχή υπάρχει το σύμβολο του σταυρού με τελείες. Η διατήρηση της επιγραφής είναι πολύ κακή, ιδίως στο τέλος, όπου ο τοίχος είναι μαυρισμένος. Η τοιχογραφία του Χριστού, στην οποία είναι γραμμένη η επιγραφή, είναι ανεξάρτητη από τα δύο βασικά στρώματα τοιχογραφιών του ναού.

Ορλάνδος 1938, 112. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 21, 49 (απότυπο). Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 11.

Ι ∙ ∙ ∙ ΔΕΪCICTOYΔOY
ΛOYTOYΘ(EΩ)YKO
CTANTHN[OYKAI]
THCINBH[OYAY]
5 TOYANAC ∙ ∙

Δέησις τοῦ δού // λου τοῦ Θεοῦ Κω // σταντίνου καὶ τῆς συμβίου αὐ // τοῦ Ἄννας.

Τα γράμματα της επιγραφής είναι ίδια με τα γράμματα αυτής που συνοδεύει την τοιχογραφία του Χριστού²¹⁵ και παρουσιάζουν ομοιότητα με αυτά της επιγραφής αρ. 5 του ναού των Αγίων Αναργύρων, που χρονολογείται στο τέλος του 12ου αιώνα, καθώς και με τα γράμματα της επιγραφής που συνοδεύει την τοιχογραφία της Βαπτίσεως, στο νάρθηκα του ίδιου ναού²¹⁶. Συντομογραφημένη μόνο η λέξη Θεοῦ. Τόνοι δεν διακρίνονται και η επιγραφή έχει πολλά ορθογραφικά λάθη, που οφείλονται στην ταύτιση της προφορᾶς φωνηέντων και στην απλοποίηση των διπλών συμφώνων. Ενδιαφέρον έχει η γραφή της λέξης *σινβήου* αντί για *συμβίου*.

Παρά την επιζωγράφιση της τοιχογραφίας του 13ου αιώνα που συνοδεύει την επιγραφή είναι φανερή η τεχνοτροπική της συγγένεια με την τοιχογραφία της Βαπτίσεως στο νάρθηκα του ναού (βλ. επιγραφή αρ. 26).

26. Άγιος Στέφανος, 13ος αιώνας (εικ. 113).

Νάρθηκας, τοιχογραφία Βαπτίσεως. Γράμματα υπόλευκα σε σκούρα επιφάνεια. Πρέπει αρχικά να κάλυπτε τουλάχιστον πέντε γραμμές. Το ύψος των τριών γραμμών των οποίων τα γράμματα διαβάζονται σήμερα είναι περίπου 12 εκ. και το μέγιστο μήκος της επιγραφής 24 εκ. Το διάστημα μεταξύ των γραμμών είναι 1,5 εκ. Η κατάσταση διατηρήσεως είναι πολύ κακή και με δυσκολία διακρίνονται τα γράμματα. Η τοιχογραφία της Βαπτίσεως στην οποία είναι γραμμένη η επιγραφή είναι ανεξάρτητη από τα δύο στρώματα τοιχογραφιών του ναού.

Ανέκδοτη.

215. Πελεκανίδης 1953, πίν. 96. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 16, εικ. 8, σχέδιο αρ. α'.

216. Πελεκανίδης 1953, πίν. 95. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 18, εικ. 14.

Ι ··ΔΕΙCΙCΤῪCΔΟΥ
[ΛΗC]ΤΟΥΘ(ΕΟ)ΥΜΑΡΗ
ΝΑC(μον)αχ(ῆς)

Δέησις τῆς δούλης // τοῦ Θ(εο)ῦ Μαρί//νας (μον)αχ(ῆς)

Συντομογραφημένες είναι οι λέξεις *Θεοῦ* και *(μον)αχ(ῆς)*. Αρκετά ορθογραφικά λάθη. Οι τύποι των γραμμάτων Α, Δ, ΟΥ μοιάζουν με αυτά της επιγραφῆς της τοιχογραφίας της Βαπτίσεως που χρονολογείται στον 13ο αιώνα²¹⁷, καθώς και με της προηγούμενης επιγραφῆς (αφ. 25).

27. *Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης*, τέλη 13ου αιώνα.

Η επιγραφή, στη βάση του τρούλλου του ναού, αναφερόταν έως τώρα είτε ως κατεστραμμένη²¹⁸ μαζί με τον τρούλλο του ναού από βομβαρδισμό του 1940, είτε ως καλυμμένη με ασβέστη²¹⁹, με ελάχιστα και δυσανάγνωστα ίχνη στη βάση του τυμπάνου²²⁰, ενώ πρόσφατη αναφορά έφερε την επιγραφή ως μή κατεστραμμένη²²¹ και ακολούθησε σχετική ανακοίνωση²²². Πράγματι η επιγραφή είναι γραμμένη σε δύο σειρές στη βάση του τυμπάνου του τρούλλου με μαύρα καλλιγραφημένα γράμματα ύψους 7 εκ. και συχνές συνενώσεις. Το μήκος που διακρίνεται σήμερα – η αρχή και το τέλος της επιγραφῆς είναι κατεστραμμένα – είναι 283 εκ. Η κατάσταση διατηρήσεώς της είναι πολύ κακή²²³. Διακρίνονται οι γραμμές-οδηγοί για τον γραφέα της επιγραφῆς.

Χρηστίδης 1922, 165. Ορλάνδος 1938, 131, σημ. 1. Τσαμίσης 1949, 111. Γ. Παπαμαστοράκης, Η αφιερωτική επιγραφή της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά, 10ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, 71. Kalopissi-Verti 1992, 103, αφ. 1.

Το κείμενο που παραδίδεται από τον Γ. Χρηστίδη έχει ως εξής: ... *ορω κατάοικον...*, *ανιστορηθείς ὁ θεῖος οὔτος δόμος...Κουτριώτισας Κακαταμαχήτου διά συνδρομῆς κόπου καὶ ἐξόδου*²²⁴. Ο Ορλάνδος στηριζόμενος στην προηγούμενη ανάγνωση μετέγραψε τη λέξη Κακαταμαχήτου σε

217. Για την τοιχογραφία βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 95. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 14, 15, σχέδιο αφ. λθ'. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 22, 51 (απότυπο).

218. Χρηστίδης 1922, 165. Ορλάνδος 1938, 131, σημ. 1. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 84.

219. Τσαμίσης 1949, 111.

220. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, 23 (διατριβή επί διδακτορία).

221. Γ. Γκολομπίας, Τα σημειώματα των εκκλησιαστικών βιβλίων Καστοριάς, Μακεδονικά 25 (1985-86), Θεσσαλονίκη 1986, 319, σημ. 3.

222. Δημοσιεύθηκε μόνο η περίληψη: Γ. Παπαμαστοράκης, Η αφιερωτική επιγραφή της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά, Ανακοίνωση στο Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, 71.

223. Η ευκαιρία να μελετήσω την επιγραφή μου δόθηκε στα πλαίσια του προγράμματος καταγραφῆς βυζαντινῶν επιγραφῶν του Κέντρου Βυζαντινῶν Ερευνῶν που πραγματοποιείται με τη συνεργασία του κ. G. Subotić, από το Βυζαντινολογικό Ινστιτούτο της Σερβικής Ακαδημίας του Βελιγραδίου. Σε κοινή μελλοντική μελέτη θα δημοσιευθεῖ φωτογραφία και απότυπο της επιγραφῆς.

224. Χρηστίδης 1922, 165.

ακαταμαχήτου²²⁵. Σύμφωνα με το ανέκδοτο κείμενο του Χρ. Καραγκούνη για την ιστορία της Καστοριάς, που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της πόλης “παρά την βάση του τρούλλου υπήρχε επιγραφή εφθαρμένη ΟΡΩ ... ΚΑΤΑ ΟΙΚΟΝ.../ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΕΙΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΔΟΜΟΣ... ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑ/ Κ(ΑΙ) ΑΚΑΤΑΜΑΧΗΤΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ²²⁶. Μεταγενέστεροι ερευνητές θεώρησαν ότι το επίθετο που συνόδευε την Παναγία στην επιγραφή ήταν Καστριώτισσα²²⁷, λόγω της θέσεώς της μέσα στα τείχη της πόλης, τα οποία και σήμερα διακρίνονται.

- 1 ΙΥCOYCT [3] ΠΙCOYΘYΔ [1] ΓOYΩ [1] ΙΚ [7]
ΝΙΕΤΟΝΕΜΨΥΧΟΝΡΑΒΔΟΝΟΡΟCΤΟΚΑΤΑCΚΙΟΝΕΝΕΡΓΗΝΒΑΤΟΝ [3]
CΟΥΟΙCΤΩΡΙCΑΤΟΥΘΕΙΟΥΔΟΜΟΥΩCΑΜΝΑ [C] ΠΙΜΕΝΑ //
- 2 ...[3] Α[ΕΚΑΙΝΟΥΡ]ΓΕΙΘΕΙΟΘΕΙΟCΚΑΙΠΑΝCΕΠΤ[ΟC][6]
ΝΕΩC[ΤΗCΘΕΟΤΟ]ΚΟΥΤΗC[ΟΝΟ]ΜΑΖΟΜΕΝΗCCKΟΥΤΑΡΙΩΤΙCΑCΚ(ΑΙ)ΑΚ
ΑΤΑΜΑΧΗΤ[ΟΥ]ΔΙΑCΥΝΔΡΟΜΗCΚΟΠΟΥΚΑΙΕΞ[Ο]Δ[ΟΥ]ΤΟΥΜ[ΑΚ]Α[ΡΙ]ΟΥ
ΙΕΡΑΡ[Χ]ΟΥ...

1...[35] ύετόν ἔμψυχον ράβδον ὄρος τὸ κατάσκιον ἐνεργὴν βάτον [3] σου ἰστόρησα τοῦ θείου δόμου ὡς ἀμνάς ποιμένα // ...[3] α [ἐκαινουργ]ήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτ[ος] [6] νεὼς [τῆς Θεοτό]κου τῆς [ὄνο]μαζομένης Σκουταριώτισσας κ(αί) Ἄκαταμάχητου διὰ συνδρομῆς κόπου καὶ ἐξ[ό]δ[ου] τοῦ μ[ακ]αρίου ιεράρχ[ου]ου...

ιετόν: ηετόν Παπαμαστοράκης σου οιστώρισα: σε προοιστώρισα Παπαμαστοράκης
[της Θεοτό]κου της [ονο]μαζομένης: [της υπεραγίας Θεοτό]κου της επονομαζομένης Παπαμαστοράκης
ἐξ[ο]δ[ου]του μ[ακ]α[ρι]ου ιεραρχ[ου]ου...: ἐξο[δου] του πανευγενεστά[του]... Παπαμαστοράκης

ύετόν: Je. 5.24. Je.2.23.

ράβδος: cf. Nu.17.20.

βάτος: cf. Ex.3.2-4.

ἀμνάς: cf. Ρωμανός, Κοντ. εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου, στρ. α', στ. 1, IV, σελ. 158 Grosdidier de Matons.

Οι αναφορές στη Θεοτόκο ως ἔμψυχον ράβδον, ὄρος κατάσκιον, ύετόν και ἐνεργὴν βάτον σχετίζονται ἄμεσα με τις προεικονίσεις της στα Προφητικά κείμενα και επαναλαμβάνονται συχνά στους σχετικούς ὕμνους²²⁸. Ἄλλωστε, η διακόσμηση του τρούλλου της Κουμπελίδικης, ὅπου και η επιγραφή, περιελάμβανε και απεικονίσεις Προφητῶν.

Ἡ επονομασία και η αφιέρωση του ναοῦ στην Θεοτόκο Σκουταριώτισσα παραπέμπει ἄμεσα στο Σκούταρι της Κωνσταντινούπολης²²⁹, στη Χρυσόπολη των βυζαντινῶν. Εἶναι πιθανόν η ονομασία να σχετίζεται με τη μονή της Παναγίας που ἰδρυσε εκεί ο Φιλιππικός τον 6ο

225. Ορλάνδος 1938, 131, σημ. 1.

226. Χειρόγραφο αρ. 8, σελ. 14.

227. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 84. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, 24.

228. Για τη χρησιμοποίηση στην μνηογραφία βλ. Σ. Ευστρατιάδου, Η Θεοτόκος εν τη Ὑμνογραφία, Paris 1930, στα σχετικά λήμματα.

229. Βλ. και Παπαμαστοράκης, ὁ.π., 72.

αιώνα ή ίσως με κάποιο ναό αφιερωμένο στη Θεοτόκο μέσα στο παλάτι του Σκουταρίου, το οποίο μνημονεύεται από τον 12ο αιώνα, όταν εκεί εγκαταστάθηκε για να αναρώσει ο Μανουήλ Κομνηνός. Στο ίδιο παλάτι κατέλυσαν οι Σταυροφόροι το 1202²³⁰.

Το επίθετο Ακαταμάχητος, που συνδέεται άμεσα με τη Θεοτόκο ως προστάτιδα των μαχομένων βυζαντινών, εξηγείται καλύτερα από τη θέση του ναού μέσα στο κάστρο της πόλης και την επίκληση της βοήθειάς της το ταραγμένο και γεμάτο πολεμικά γεγονότα διάστημα του τέλους του 13ου αιώνα.

Το τέλος του σωζόμενου τμήματος της επιγραφής σχετίζεται με την τοιχογράφηση του ναού με έξοδα ενός ιεράρχη, ίσως επισκόπου Καστορίας. Από την ιδιότητα του κτήτορα, το λογοτεχνίζον ύφος της επιγραφής, καθώς και το θέμα του σχετικού με τη Θεοτόκο κειμένου της ερμηνεύεται, η σχέση του με το περιβάλλον της πρωτεύουσας, αλλά και οι παραστάσεις της Αγίας Τριάδας και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου με τις φανερές δυτικές επιδράσεις, που συναντώνται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού²³¹. Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα²³² ταιριάζει με την ύφεση των πολεμικών γεγονότων και την ηρεμία της πόλης, που έδωσε τη δυνατότητα για ανάπτυξη της καλλιτεχνικής δραστηριότητας.

28. Άγιος Στέφανος, 1337/38 (εικ. 49).

Βόρειος τοίχος του κυρίως ναού, στην τοιχογραφία της Θεοτόκου Γοργοεπηκόου. Μαύρα γράμματα, επιζωγραφισμένα, σε επιφάνεια ώχρας. Ίσως η επιγραφή επιζωγραφίσθηκε το 1930, σε ανακαίνιση που μαρτυρεί νεώτερη επιγραφή στο ίδιο σημείο του ναού. Σε μερικά σημεία της επιγραφής διακρίνονται τα ξεβαμμένα μαύρα προηγούμενα γράμματα, καθώς και οι παλιές γραμμώσεις. Ύψος 33 εκ. και μήκος 98 εκ. Το ύψος των γραμμάτων των τεσσάρων πρώτων σειρών είναι 3 εκ., ενώ τα γράμματα της τελευταίας σειράς έχουν περίπου το διπλάσιο ύψος. Το διάστημα μεταξύ των γραμμών είναι περίπου 1 εκ. Στην αρχή της επιγραφής υπάρχει το σύμβολο του σταυρού και στο τέλος τελείες. Περιβάλλεται από λεπτή μαύρη γραμμή, κόκκινη εξωτερικά, περίπου 3 εκ. Πρόσφατη επέμβαση με κόκκινη λαδομπογιά έχει καλύψει μικρό τμήμα των γραμμάτων της τελευταίας σειράς. Αριστερά της επιγραφής απεικόνιση του γονατισμένου αφιερωτή στα πόδια τοιχογραφίας της Παναγίας, ανεξάρτητης από τα υπόλοιπα στρώματα τοιχογραφιών του ναού.

Antonin, 150, αρ. 1. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 113. Τσαμίσης 1949, 108. Τ. Γριτσόπουλος, ΘΗΕ 7, στ. 414 (λήμμα Καστοριά). Πελεκανίδης 1953, πίν. 109. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 30, πίν. 6, εικ. 23 (απότυπο).

1 ⚡ ΔΕΗCINΠΡΩCΑΓΩCΟΙ, :ΑΓΝΗΠΑΡΘΕΝΑΙ:
 ΕΞΟΛΗCΜΟΥΤΗCΨΥΧΗCΠΡΟCCEΤΩ{Α}
 ΓΟΝΟΙΚΛΙΝΑC :ΓΕΩΡΓ(ΙΟC) :ΟΕΛΑΧΙCΤΟCΚ(ΑΙ)CΟC
 ΗΚΕΤΗCΠΟΝ(ΕΙC)ΕΙΔΗ{Ν}(ΕΙC)ΠΕΔΟCΤΟΥΒΑΡΙΒΙΛΥ
 5 ΕΡΓ(ΩΝ)ΑΘΑΝΑCΗΟΥΙΕΡΕΟCΕΤΩCΩΜC

230. R. Janin, L'église Byzantine sur les rives du Bosphore (côte asiatique), REB XII (1954), 92-94. R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, 151-152 και 1964, 494-495.

231. Βλ. σελ. 69.

232. Χρ. Μαυροπούλου - Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστορίας, Θεσσαλονίκη 1973, 117. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 85-98 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

Δέησιν προσάγω σοι άγνή Παρθένε // έξ όλης μου τής ψυχής προς σέ τó // γόνυ κλίνας Γεώργ(ιος)
ό έλάχιστος κ(αι) σός // ίκέτης πόν(οις) ιδί(οις) παιδός του Βαριβίλυ // έργ(ον) Άθανασίου ιερέ-
ως έτος ζΩΜΣ.

2. μου: om Ορλάνδος τω{α}: των Antonin Stranky το Χρησιτίδης τωα Ορλάνδος τω Τσαμίσης

4. πον(εις) ειδη{ν}(εις): ΠΟΗ(?) ΑΔΗ(?)Η (?) Antonin ποναδήν Χρησιτίδης πονα δην Ορλάνδος
πονα..δην Τσαμίσης πον(ημα) δι'ήν Γριτσόπουλος

Συχνές συνενώσεις δύο και τριών γραμμάτων και συντομογραφίες στις καταλήξεις λέ-
ξεων και στο κ(αι). Τόνοι και πνεύματα σε μερικές λέξεις. Αρκετά ορθογραφικά λάθη. Η
επιγραφή είναι έμμετρη με δεκατρείς όμως συλλαβές στον δεύτερο και τέταρτο στίχο.

1-3. *Δέησιν...κλίνας*: Η αρχή της επιγραφής που αποτελεί Δέηση προς τη Θεοτόκο, η
οποία εικονίζεται²³³ επάνω από τη επιγραφή και φέρει την επωνυμία Γοργοεπήκοος, σχετί-
ζεται με το πέμπτο τροπάριο της εβδομής ωδής του Κανόνος προ του Ακαθίστου, έργο του
Ιωσήφ του Υμνογράφου, στον οποίο αναφέρεται: *ίκετεύομεν οί δοϋλοι σου και κλίνομεν γόνυ
καρδίας ήμών. κλίνον τό οϋς σου Άγνη*²³⁴. Σχετικά με την ανάγνωση της τελευταίας λέξης της
δεύτερης σειράς είναι βέβαιο πως είναι επιζωγραφισμένη διότι διακρίνονται διαφορετικές
γραμμές κάτω από το εξοβελιστέο α.

Η αφιέρωση της τοιχογραφίας έγινε από το γιο του Βαριβίλυ²³⁵, ο οποίος πρέπει να
ταυτίζεται με το Γεώργιο.

5. Ο ιερέας Αθανάσιος²³⁶, ζωγράφος της τοιχογραφίας της Θεοτόκου και της προσωπο-
γραφίας του Γεωργίου δεν είναι γνωστός από άλλες πηγές. Γιά την τέχνη του, που δεν φαίνε-
ται να είναι υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου, δεν μπορούν να γίνουν λεπτομερέστερες παρα-
τηρήσεις, εφόσον η παράσταση της Θεοτόκου είναι επιζωγραφισμένη. Πρέπει να σημειωθεί
ότι είναι ο μόνος ζωγράφος που αναφέρεται σε όλες τις επιγραφές της Καστοριάς που εξε-
τάσαμε.

Το έτος 6846 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί με το έτος 1337/38 από Χριστού γεννήσεως.

29. Ναός Ταξιάρχη Μητροπόλεως, 1359/60 (εικ. 81).

Υπέρθυρο δυτικού τοίχου. Μαύρα γράμματα σε λευκή επιφάνεια. Μήκος 70 εκ. και
ύψος 26 εκ. Ύψος των γραμμάτων 2,5 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1 εκ. Η
επιγραφή περιβάλλεται από ανοικτή κόκκινη γραμμή πάχους 2,5 εκ. περίπου, και από λεπτή
μαύρη γραμμή. Η διατήρησή της είναι πολύ κακή, ιδιαίτερα στα πλάγια όπου τα γράμματα
είναι εξίτηλα. Ανήκει στο δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών, που έγιναν κατά τον ανακαινισμό
του ναού.

Antonin, 150. G.Millet, Recherches sur l'icographie de l'Evangile, Paris 1916, 392, 450. Χρησι-
δης 1922, 130. Stranky 1936, 44-45. Ορλάνδος 1938, 97. Τσαμίσης 1949, 110. Πελεκανίδης 1953, 127
(φωτογραφία). Μ. Lascaris, Deux chartes de Jean Uroš, Byzantion XXV-XXVII (1955-57), 283-284.
Μουτσόπουλος, Καστοριά, 31, πίν. 5, εικ. 31 (απότυπο).

233. Πελεκανίδης 1953, πίν. 109.

234. Με παρόμοια έκφραση *Δέησιν ηγτράν προσάγω σοι ώ δέσποινα Θεοτόκε* αρχίζει και μεταγενέστερη επι-
γραφή στα Βρεσθενά Λακωνίας (βλ. Philippidis-Braat 1985, αρ. 81).

235. PLP, αρ. 2346.

236. PLP, αρ. 384.

- 1 † ΑΕΙΑΚΑΙΝΙΣΜΟΣΤΟΥΘΕΙΟΥΔΟΜΟΥΤ[ΟΥΤΟΥ
Α]ΝΙΣΤΟΡΙΘΗΗΚΑΛΗΤΕ//ΧΝΟΥΡΓΙΑ
[5]Κ(ΑΙ)ΘΕΟΣΠΑΝΤΟΚΡΑ//[ΤΩΡ]
[7]ΝΤΟΥ[Ο]ΙΚΟΥ[ΤΟΥΤΟΥ]
- 5 ΤΟΥΠΑΜΜΕΓΙΣΤΟΥΜΙΧΑΗΛΤΑΞΙΑΡΧΟΥ//
ΔΙ[ΕΞΟΔΟΥΤΟΥ[6]ΟΤΑΤΟΥΔΑΝΙΗΛΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ.ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΟΣ
ΣΥΜΕΩΝ//ΤΟΥΠ[ΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥΑΜΑ]
ΤΟΥΥΟΥΑΥΤΟΥ[ΙΩΑΝΝΟΥΤΟΥΔ]ΟΥΚΑ.
ΕΞΑΚΙΣΧΙΛΙΟΣΤΟΥΤΟΥΕΤ(ΟΥΣ)//ΠΛ[ΗΡΟΥ]ΜΕ[ΝΟΥ]
- 10 ΟΚΤΑΚΟΣΙΩΝΕΞΗΚΟΣΤ[ΟΥΟΓΔΟΥ]
ΠΕΡΙΠΑΤΟΥΣΧΙΝΔΙΚΤΟΥ//[ΤΡΙΣΚΑΙ]ΔΕΚΑΤΗΣ ∴

+ ανακαινισμός του θείου δόμου τ[ούτου] // [ἀ]νιστορήθη ἡ καλὴ τεχνουργία // [5] κ(αί) Θεός Παντοκρά / τωρ // [7] τοῦ [ο]ἴκου [τούτου] // τοῦ παμμεγίστου Μιχαὴλ Ταξιάρχου // δι[ὰ] ἐξόδου τοῦ [6]τάτου // Δανιὴλ ἱερομονάχου. βασιλεύοντος // Συμεών / τοῦ Π[αλαιολόγου] ἄμα // τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ [Ἰωάννου τοῦ Δ]ούκα. // ἑξακισχιλιοστοῦ τοῦ ἔτους / πλη[ρου]μέ[νων] // ὀκτακοσίων ἐξηκοστ[οῦ] ὀγδόου] περιπατοῦσης ἰνδίκτου / [τρισκαί]δεκάτης ∴

2. [ἀ]νιστορήθη ἡ καλὴ τεχνουργία: ανιστορήθη τη καλλιτέχνη Antonin Stransky βοῦθει τεχνουργίας Χρηστίδης ανιστο(ρι)θη τεχνουργίας Τσαμίσης
3. [5]: καμασεν Ορλάνδος Παλάμηροι τε κάλιστος σε ... την Δέσποτα Antonin Stransky
4. [7] ν τοῦ [ο]ἴκου [τούτου]: δόξαν και λαμπρότητα του οἴκου τούτου Antonin Stransky οικουμένης Χρηστίδης
6. δι[ὰ] ἐξόδου τοῦ [6]τάτου Δανιὴλ ἱερομονάχου: δι[α] συνδρομῆς κόπο τε και ἐξόδου πατρός Δανιὴλ τ(ου) ἱερομονάχου Lascaris ἱερομονάχου: Μητροπολίτου Χρηστίδης Τσαμίσης
- 7-8. Π[αλαιολόγου] ἄμα] τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ [Ἰωάννου τοῦ Δ]ούκα: υἱός αὐτοῦ ... Χρηστίδης Π[αλαιολόγου]: [Ούρεσι] Lascaris
- 9-11. πλ[ηρου]μέ[νου]...[τρισκαί]δεκάτης: ἑξακισχιλιοστοῦ ... τριακοσίων ἐξήκοντα ... περιπατοῦσης ἰνδικτιῶνος εκκαδεκάτης Χρηστίδης [ογδόου]: om Antonin Stransky

Γράμματα ὄχι ιδιαίτερα καλλιγραφημένα. Παρατηροῦμε τη μορφή του Λ που τείνει να γίνει μικρογράμματη (βλ. πίνακα γραμμάτων). Οι επιγραφές των τοιχογραφιών του ναοῦ που ανήκουν σε αὐτὴν την εποχὴ φαίνονται γραμμένες ἀπὸ το ἴδιο χέρι²³⁷. Συχνές συνενώσεις δύο γραμμάτων και ἓνα σύμπλεγμα πέντε γραμμάτων (ΠΑΜΜΕ). Μόνη συντομογραφία στο τέλος της λέξης ἔτους. Τόνοι και πνεύματα σε μερικές λέξεις και μερικές φορές τοποθετοῦνται λανθασμένα. Στα σημεῖα που η επιγραφή διατηρεῖται καλύτερα διακρίνονται τελείες στο τέλος των στίχων. Στα τμήματα της επιγραφῆς που σώζονται δεν διακρίνομε ὀρθογραφικά λάθη, σε ἀντίθεση με τις ἀνορθόγραφες επιγραφές των τοιχογραφιών του ναοῦ.

Ἐμμετρῆ, γραμμῆνη σε δώδεκα ἰαμβικούς παροξύτονους δωδεκασύλλαβους στίχους. Ἀπὸ τον ἑνάτο ἕως και τον τελευταῖο στίχο υπάρχουν μετρικές ἀτέλειες, προφανῶς λόγω της υπάρξεως κυρίων ονομάτων και χρονολογιῶν.

237. Επιγραφές των τοιχογραφιών του ναοῦ βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 121. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, 1984, εικ. αρ. 18, 19, 20. 238. Antonin, 150. Stransky 1936, 45.

Ως προς τη γλώσσα, παρατηρούμε την κάπως περίτεχνη έκφραση – την οποία άλλωστε απαιτεί και ο σεβασμός του μέτρου – ιδίως στη δήλωση της χρονολογίας.

1. *ἀνακαινισμός τοῦ θείου δόμου τούτου*: Πρόκειται πράγματι για ανακαινισμό του παλιότερου ναού.

2-3. *[ἀ]νιστορήθη ἡ καλή τεχνουργία [5] κ(αί) Θεός Παντοκράτωρ*: οι στίχοι αυτοί στο παρελθόν είχαν προκαλέσει σύγχυση στους ερευνητές, κυρίως με την ανάγνωση του Αντωνίνου Παλάμηρος *τε κάλιστος*. Η λανθασμένη ερμηνεία του ίδιου μελετητή ότι πρόκειται για το ζωγράφο Παλάμηρο, η οποία επαναλήφθηκε από τον Stransky²³⁸, πέρασε και στη σύγχρονη βιβλιογραφία²³⁹.

4-5. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ, όπως και ο Γαβριήλ εικονίζονται στο ιερό του ναού²⁴⁰.

6-7. Ο γιός του Συμεών Ούρεση, Ιωάννης Ούρεσης Παλαιολόγος που ονομαζόταν επίσης Ιωάννης Δούκας²⁴¹ γεννήθηκε το 1352, άρα την εποχή που γράφτηκε η επιγραφή, σύμφωνα με την οποία ήταν συμβασιλεύς του Συμεών, ήταν επτά - οκτώ ετών.

10-11. Η περίτεχνη διατύπωση της χρονολογίας συμπληρώθηκε από τον Ορλάνδο με τη λέξη *ὀγδόου* για το έτος και *[τρισκαί]δεκάτης* για την ινδικτιώνα²⁴². Το έτος 6868 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1359/60 από Χριστού γεννήσεως και στη δεκάτη τρίτη ινδικτιώνα. Ορθότερη μετρικά θα ήταν η συμπλήρωση *ἐβδόμου* για το έτος και *δωδεκάτης* για την ινδικτιώνα, οπότε η χρονολογία θα ήταν 6867 από κτίσεως κόσμου και 1358/59 από Χριστού γεννήσεως. Δεχόμαστε όμως την παλαιότερη ανάγνωση διότι οι προτεινόμενες από τον Ορλάνδο συμπληρώσεις καλύπτουν πλήρως, ως προς την έκταση, τα κενά που υπάρχουν στην επιγραφή λόγω φθοράς. Η χρονολογία της επιγραφής βρίσκεται σε αντιστοιχία με τα ιστορικά γεγονότα της εποχής αλλά και με την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών του ναού.

30. *Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη*, 1383/84 (εικ. 79).

Υπέρθυρο του δυτικού τοίχου του ναού. Μαύρα γράμματα σε επιφάνεια ώχρας. Ύψος 39 εκ. και μήκος 83 εκ. Ύψος γραμμάτων 3 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 2 εκ. περίπου. Περιβάλλεται από κόκκινη γραμμή μήκους τριών εκατοστών. Η διατήρηση είναι μέτρια, με μεγαλύτερη φθορά στις δύο τελευταίες σειρές. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού (εικ. 66, 67).

Χρηστίδης, 1922, 279, αρ. 38. Ορλάνδος 1938, 157. Τσαμίσης 1949, 116-117. Djurić-Tsitouridou 1986, 39, αρ. 14. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 106.

1. ∴·ΑΝΕΙΓΕΡΘΗΚ(ΑΙ)ΗΝΕΚΕΝΙΣΤΕΙΕΚΒΑΘΡΟΥΚ(ΑΙ)ΚΟΠΟΥΚΕΜΟΧΘΟΥ
ΟΘΕΙΟΣ
2. ΚΑΙΠΑΝΣΕΠΤΟΣΝΑ(Ο)ΟΥΤΟCTΟΥΕΝΑΓΙΕΙCΠ(ΑΤ)Ρ(Ο)CΗΜ(ΩΝ)
ΑΘΑΝΑCΙΟΥΤΟΥΜΕΓΑΛΟΥ·
3. Κ(ΑΙ)ΑΝΕΙCΤΟΡΗΘΗΝΠΑρ(α)ΤΟΥCΚΤΙΤΟΡΟΥC·ΗΓΟΥΤΟΥ
ΠΑΝ[ΕΥΓ]ΕΝΕCΤΑΤΟΥCΚΥ(ρ)CΤΩ

238. Antonin, 150. Stransky 1936, 45.

239. Φ. Πιομπίνος, Έλληνες Αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984, 308.

240. Βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 94, αρ. 8, 10.

241. D. Polemis, The Doukai, a contribution to Byzantine Prosopography, London 1968, 100, αρ. 58.

242. Ορλάνδος 1938, 97.

- 4 ΙΑΚ(ΑΙ)ΘΕΟΔΩΡουΤοΥΜουΖΑΚΗ·Κ(ΑΙ)ΤουΕΝΙΕΡΟ(μον)αχ(οις)
ΔΗΟΝΗCΙου·ΑΨΦΘΕν
- 5 ΤΕΥΟΝΤ(ων)ΔΕΤ(ΩΝ)ΑΥΤ(ων)ΑΨΤαΔΕΛΦΩ(ν)ΠΑ[Ν]ΕΥΓΕCΤΑΤΟΥC
Κυ(Ρ)CΤΩΙΑ·Κεκυ(ρ)
- 6 ΘΕΟΔΩΡουΤουΜουΖΑΚΗ·ΑΡΧΙΕΡΑΤ[ΕΥ]ΟΝΤ(ΟC)ΔΕΤ(ΟΥ)ΠΑΝΙΕΡΟΤαΤου
ΕΠCΚΟ[ΠΟΥ]
- 7 Κυ(ρ)ΓαΥΡΗΙΑ·Κ(ΑΙ)ΠΡωΤ[ΟΘΡΟΝΟΥ]ΕΝ[ΕΤΕΙCΩ]ΨΒΨ

Ἄνηγέρθη καὶ ἠνεκαινίσθη ἐκ βάθρου κ(αί) κόπου καὶ μόχθου ὁ θεὸς // καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ός) ἡμ(ῶν) Ἄθνασιου τοῦ Μεγάλου // κ(αί) ἀνιστορήθη παρὰ τοὺς κτιτόρους ἡγου(ν) τοὺς παν[ευ]γενεστάτους κυ(ρ) Cτῶ // ἴα κ(αί) Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη . κ(αί) τοῦ ἐν ἱερο(μον)άχ(οις) Διονυσίου . αὐφθεν // τευόντ(ων) δὲ τ(ῶν) αὐτ(ῶν) αὐταδέλφ(ων) πα[ν]ευγενεστάτους κυ(ρ) Cτῶ. καὶ κυ(ρ) // Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη. ἀρχιερατ[εύ]οντος δὲ τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκό[που] // κυ(ρ) Γαβριήλ κ(αί) πρωτ[οθρόνου] ἐν [ἔτει Cω]ΨΒΨ.

1. ανειγ(έ)ρθη: ανεγέρθη Χρησιτίδης ηνεκαινίστει: ανεκαινίστη Χρησιτίδης βάθρου:βάθρων Χρησιτίδης βάθρον Τσαμίσης κ(αί):κέ Πελεκανίδης- Χατζηδάκης

3. ανειστορήθην: ανεστορήθη Χρησιτίδης αναστορήθην Ορλάνδος ανιστορήθη Τσαμίσης κ(υρ):κυρ Χρησιτίδης κυρίους Ορλάνδος

4. κ(αί) του ἐν ἱερο(μον)αχ(οις): om Ορλάνδος Τσαμίσης Διονησιου Πελεκανίδης-Χατζηδάκης

4-5. αφθεντεύοντ(ων) δὲ τ(ων) αυτ(ῶν) αυταδέλφω(ν) : ταυτάδελφον Χρησιτίδης αυταδέλφου Ορλάνδος

6. πανιερωτάτου: πανιερωτάτου Ορλάνδος Πελεκανίδης-Χατζηδάκης

7. [ἔτει Cω]ΨΒΨ : εν ετει Cω]ΨΒ Χρησιτίδης [Καστορίας ἔτους Cω]ΨΒ Ορλάνδος Πελεκανίδης-Χατζηδάκης ετ(ει) Cω]ΨΒ Τσαμίσης

Γραφή μεγαλογράμματη, καλλιγραφημένη και στρωτή, με παράλληλη χρήση τύπων της μικρογράμματης. Αξίζει να σημειωθεί ο τύπος του ου (βλ. πίνακα γραμμάτων). Τα γράμματα των επιγραφών των τοιχογραφιών του ναού φαίνεται ότι έχουν γραφεί από το ίδιο χέρι²⁴³. Τα συμπλέγματα γραμμάτων δεν είναι πολύ συχνά, ενώ συντομογραφίες χρησιμοποιούνται εκτενώς στα κύρια ονόματα, και κυρίως στις καταλήξεις των λέξεων. Οι τόνοι τοποθετούνται σωστά στις περισσότερες λέξεις. Συχνές άνω τελείες χωρίζουν τις προτάσεις της επιγραφής. Αρκετά ορθογραφικά λάθη. Στην επίδραση της προφοράς πρέπει να οφείλονται οι γραφές *ηνεκαινίστει*, *ανειστορήθην* και *αυφθεντεύοντος*. Παρατηρούνται ακόμη αρκετά συντακτικά λάθη. Οι τύποι των γραμμάτων, η συχνή χρήση συντομογραφιών, αλλά και οι εκφράσεις της επιγραφής δηλώνουν προχωρημένη εποχή. Συγκεκριμένα, η δομή της επιγραφής, όπου αναφέρεται η ανέγερση, το όνομα του ναού, οι κτήτορες, οι κύριοι της πόλης, ο επίσκοπος και η χρονολογία, θα επικρατήσει κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.

1-2. *ἀνηγέρθη καὶ ἠνεκαινίσθη ἐκ βάθρου ... π(ατ)ρ(ός) ἡμ(ῶν) Ἄθνασιου τοῦ μεγάλου*: Παρατηρούμε τη λανθασμένη χρήση της φράσης *ἠνεκαινίσθη ἐκ βάθρου* η οποία έρχεται σε αντίθεση με τη λέξη *ἀνηγέρθη*. Η λανθασμένη χρήση του όρου *ἀνεκαινίσθη* δεν είναι σπάνια στις βυζαντινές επιγραφές²⁴⁴. Παράδειγμα σχετικό με αυτό της επιγραφής που εξετάζομε

243. Βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 3, 6, 7.

244. Βλ. Α. Αβραμέα, Ο Τζάσις των Μεληγγών, Νέα ανάγνωσης επιγραφών εξ Οιτύλου, Παρνασσός 16 (1974), 294.

βρίσκουμε σε επιγραφή του 14ου αιώνα στο ναό του Αγίου Γεωργίου Γαρούπα στην Κυδωνία της Κρήτης, όπου αναφέρεται *ἀνεκαινίστι καὶ ἐκτίσθη ἐκ βάθρων*²⁴⁵. Σύμφωνα πάντως με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία ο ναός κτίσθηκε και δεν ανακαινίσθηκε εκείνη την εποχή²⁴⁶.

Ο άγιος Αθανάσιος, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, εικονίζεται ολόσωμος, σε μεγαλύτερη από τους άλλους αγίους κλίμακα, δίπλα στο τέμπλο, μέσα σε τοξωτό πλαίσιο²⁴⁷.

3. *καὶ ἀνιστορήθη*: Την ίδια εποχή της ανεγέρσεως έγινε και η διακόσμηση του ναού με τοιχογραφίες, οι οποίες σώζονται μέχρι σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση. Οι δωρητές του ναού ήταν οι Στώϊας και Θεόδωρος Μουζάκης, γιοί του Ανδρέα Μουζάκη Β', άρχοντα του Βερατίου²⁴⁸ και ο Διονύσιος, ο οποίος ίσως σχετίζεται με την οικογένεια Μουζάκη (πιθανώς με τον τρίτο γιό).

6-7. *ἀρχιερατεύοντος... ἐπισκόπου Γαβριήλ καὶ πρωτοθρόνου*: Παρά τη φθορά της επιγραφής στη λέξη *πρωτοθρόνου*, από τα γράμματα που μπορούμε να διακρίνουμε θεωρούμε σωστή την παλαιότερη ανάγνωση της λέξης²⁴⁹.

7. *ἐν ἔτει ζΩΨΒ*: Το έτος 6892 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1383/84 από Χριστού γεννήσεως. Εξαιτίας της φθοράς της επιγραφής στο σημείο αυτό διακρίνονται μόνο τα γράμματα *ΨΒ* (=92). Δεχόμαστε την ανάγνωση παλαιότερων μελετητών²⁵⁰ διότι συμφωνεί με τα ιστορικά στοιχεία της επιγραφής και με τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού²⁵¹.

Οι επιδράσεις της εναλλαγής των ξένων κυριάρχων

Στις ταραγμένες πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες της εποχής (13ος-14ος αιώνας) η πόλη-κάστρο ανέπτυξε γενικά μεγαλύτερη αυτονομία αλλά και ευθύνη αυτοπροστασίας και αυτοσυντήρησης²⁵². Ειδικά μετά το 1260, η πόλη της Καστοριάς, όπως φαίνεται από την πνευματική και καλλιτεχνική της δραστηριότητα, θα πρέπει να ακολούθησε την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του μικρού, αλλά με σημαντικά στοιχεία ζωτικότητας βυζαντινού κράτους²⁵³.

Οι σέρβοι ηγεμόνες φαίνεται ότι επέφεραν αλλαγές στην εκκλησιαστική ζωή της πόλης στερώντας από την επισκοπή τον τίτλο της πρωτόθρονης, επειδή το 1346, σε χρυσόβουλλο λόγο του Στεφάνου Δουσάν προς τη μονή Εσφιγμένου, υπογράφει ο Ιωάννης, μητροπολίτης

245. Σ. Ξανθοουδίδης, Χριστιανικά επιγραφαί Κρήτης, Αθήνα 1903, 101.

246. Ορλάνδος 1938, 147-158. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 160.

247. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 108, αρ. σχ. 18.

248. PLP, αρ. 19425.

249. Χρηστίδης 1922, 279, αρ. 38. Ορλάνδος 1938, 157. Αντίθετα, δεν μπορούμε να δεχθούμε την ανάγνωση "Καστοριάς" διότι δεν νομίζουμε ότι υπήρχε χώρος για να προστεθεί και άλλη λέξη.

250. Ο Ορλάνδος (1938, 157), παρότι μεταγράφει *ζΩΨΒ* στη συνέχεια αναφέρεται στο έτος 1384/85.

251. Βλ. σελ. 74-75.

252. Βλ. και Κ1. P. Matschke, Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14 Jahrhundert. Konstantinopel in der Burger kriegsperiode von 1341 bis 1354, Berlin 1971.

253. Για το Βυζάντιο αυτήν την εποχή βλ. Α. Λαΐου, Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, 1261-1400, 9ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ 1989, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 16.

Σκοπίων, πρωτόθρονος²⁵⁴ και το 1361, σύμφωνα με επιγραφή του ναού της Παναγίας στο Ζάκι της Γιουγκοσλαβίας, τον τίτλο του πρωτόθρονου έχει ο επίσκοπος Δεαβόλεως Γρηγόριος²⁵⁵.

Η επισκοπή Καστορίας επανέκτησε τον τίτλο της πρωτόθρονης αμέσως μετά τη λήξη της σερβικής κατοχής, εφόσον στα 1383/84, στην επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη στην Καστοριά αναφέρεται ο *Γαβριήλ επίσκοπος και πρωτόθρονος*²⁵⁶.

Γενικά η στάση των βουλγάρων, σέρβων και αλβανών κατακτητών της Καστορίας απέβλεπε φανερά στη μίμηση του βυζαντινού ήθους. Ο βασιλεύς των βουλγάρων θέλοντας να εδραιώσει τον τίτλο του *βασιλέως των Ελλήνων* με τη συναίνεση των διοικούμενων *οὐ γὰρ ἐχρῆτο μαχαίρας ἐν τοῖς οὐδὲ ἐχραίνετο φόνοις Ρωμαῖκοῖς, ὡς οἱ πρό αὐτοῦ τῶν Βουλγάρων, ἔνθεν τοι καὶ οὐ μόνον παρὰ Βουλγάρων ἀλλὰ καὶ παρὰ Ρωμαίων ἐφιλείτο καὶ ἄλλων ἐθνῶν*²⁵⁷. Εξάλλου ο Μιχαήλ Ασάν και η μητέρα του τοιχογράφησαν την εξωτερική όψη του ναού των Ταξιαρχών και εξοικειωμένοι με τις βυζαντινές συνήθειες συνόδευσαν την ελληνική δεητική επιγραφή του εξωτερικού τοίχου του ναού με τις απεικονίσεις τους.

Στη διάρκεια της σερβικής κατοχής της πόλης δεν διακόπηκε η καλλιτεχνική κίνηση, φαινόμενο προφανώς όχι άσχετο με την ευνοϊκή στάση των σέρβων ηγεμόνων απέναντι στη γλώσσα, τη λατρεία και την τέχνη του Βυζαντίου.

Οι αλβανοί, τέλος, κατακτητές ανήγειραν ναό στην πόλη, φρόντισαν να τοιχογραφηθεί από αξιόλογους ζωγράφους και να μνημονευθούν στην κτητορική επιγραφή ως *πανευγενέστατοι άρχοντες*.

254. Actes d'Esphigmenou, 22, 139, 140.55. A.Solo'ev-V.Mosin, Fontes rerum Slavorum meridionalium, series sexta, Fontes lingua graeca conscripti, t. I, Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae, Belgrade 1936, αρ. XIII, 96-103.

255. C.Grozdanov, Chridsko zidno slikarstva XIV veka, Beograd 1908 (γαλλική περίληψη), 197. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο τίτλος του πρωτοθρόνου Αχρίδος είχε περιέλθει προσωρινά στον Δεαβόλεως.

256. Βλ. και Β. Ατέσης, Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ'αρχής μέχρι σήμερα, Αθήναι 1974, 451.

257. Ακροπολίτης, 43.

Δ'. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ιστορικά στοιχεία

Η πόλη της Καστοριάς πέρασε από την αλβανική κυριαρχία των Μουζάκη στην κυριαρχία των Τούρκων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουράτ Α' (1262-1389)¹.

Προβληματικός είναι ο ακριβής προσδιορισμός του χρόνου αλλά και του τρόπου της τουρκικής κατάκτησης, για την οποία δεν υπάρχουν ειδήσεις στους τούρκους ιστορικούς². Η οριστική κατάκτηση της πόλης τοποθετείται χρονικά λίγο αργότερα από τη δεύτερη κατάληψη της Βέροιας³, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Μουράτ Α' και του Τιμουράτ πασά στη Μακεδονία⁴, σίγουρα όμως μετά το 1383/84, έτος που σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία, την πόλη κατείχαν οι αλβανοί. Η υπόθεση της κατάληψης της πόλης γύρω στα 1385⁵ φαίνεται πιθανή. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή, τον 17ο αιώνα, αναφερόμενος στην κατάκτηση της Καστοριάς παραλείπει το έτος και αναφέρει λανθασμένα ως κατακτητή το Μουράτ Β', για τον οποίο υποστηρίζει ότι πήρε το κάστρο με τη βία από τους Έλληνες, ενώ λίγο πιο κάτω γράφει ότι το κάστρο κατέλαβε ο Γαζή Εβρενός από τους Βενετούς με τη βοήθεια των Ελλήνων⁶.

Παραδόσεις σχετικές με την κατάληψη της Καστοριάς με δόλο θυμίζουν αυτή του “κάστρου της Ωριάς”⁷. Το κτίσιμο αρκετών από τα τζαμιά της πόλης επάνω σε ερείπια βυζαντινών ναών⁸ δεν αποδεικνύει την κατάληψη της πόλης ύστερα από μάχη⁹. Εάν αληθεύει η πληροφορία του Εβλιγιά Τσελεμπή ότι την πόλη κατέκτησε ο Γαζή Εβρενός¹⁰, σε ανάμνηση αυτής

1. Έχει επίσης αναφερθεί ότι οι Τούρκοι πήραν την Καστοριά από τον Γεώργιο Stracimir, κόμη της Ζέντας, το 1386. (E. de Muralt, Essai de Chronographie Byzantine, St-Petersbourg 1871, τ. 2, 727).

2. Βλ. Δημητριάδης 1973, 21-22.

3. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1988, 42-44. Για την κατάληψη της Βέροιας βλ. P.Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, II, Wien 1977, 334. Γ. Χιονίδης, Ιστορία της Βεροίας, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1970, 620. ΕΙ² s.v. Castoria (J.G. Γιαννοπουλος) όπου αναφέρεται ότι η Καστοριά κατελήφθη μεταξύ 787/1385 και 795/1393.

4. Δημητριάδης 1973, 21-22. C.Imber, The ottoman Empire 1300-1481, Istanbul 1990, 33-34.

5. Α. Κραβάρι, Villes et villages de Macédoine occidentale, Realités Byzantines, Paris 1989, σημ. 178.

6. Δημητριάδης 1973, 21-22, 163-165.

7. Γ. Καψάλης, Λαογραφικά εκ Μακεδονίας, Λαογραφία 6 (1917), 455. Π. Μουλλάς, Ένας Μακεδόνας απόδημος στην Κεντρική Ευρώπη, Σταθμοί προς τη Νέα Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα 1965, 127-128.

8. Τσαμίσης 1949, 172, 176-177.

9. Βλ. Βακαλόπουλος, ό.π., 43.

10. Δημητριάδης 1973, 68-69. Για το Γαζή Εβρενός βλ. ΕΙ² s.v. Evrenos (I.Melikoff), Islam Ansiklopedisi s.v. Evrenos (I.H.Uzuncarsili), V.Demetriades, Problem of Land-owning and population into the area of Gazi Evrenos Bey'swakf, Balkan Studies 22 (1981), 43-57.

της νίκης, μπορεί να μετατράπηκε ο κτισμένος σε περίοπτο σημείο της πόλης ναός της Παναγίας σε τζαμί στο όνομα του Γαζή Εβρενός¹¹. Επίσης, στο Άργος Ορεστικό, κοντά στην Καστοριά, υπάρχουν δύο τοποθεσίες με την ονομασία *Γαζή Γέο* και *Τατάρ Ζαδέ* σε ανάμνηση, σύμφωνα με την παράδοση, της νίκης του Γαζή Εβρενός, ο οποίος συνέχισε για να κατακτήσει την Καστοριά, και του Τατάρου αξιωματικού του, που παρέμεινε στο Άργος Ορεστικό¹². Ας σημειωθεί πάντως ότι στο Γαζή Εβρενός η τουρκική παράδοση αποδίδει την κατάκτηση όλων σχεδόν των σημαντικών πόλεων της Μακεδονίας¹³.

Ανεξακριβωτή είναι η πληροφορία συμβολαίου αγοραπωλησίας στη Ραγούσα με ημερομηνία 10 Ιουνίου 1390 σύμφωνα με το οποίο *in Castoria de partibus Albanie in quodam castro christianorum recuperato ab ipsis Christianis, prius occupato violenter ab ipsis et aliis Turcis ellevatis contra Christianos*¹⁴.

Στο α' μισό του 15ου αιώνα, γύρω στα 1444, ο αλβανός ηγεμόνας Ζενεμπίσας¹⁵ εκμεταλλευόμενος τον πόλεμο του Μουράτ Β' εναντίον Ούγγρων και Σέρβων εισέβαλε στη Μακεδονία, κατέλαβε για λίγο την Καστοριά και στη συνέχεια νικήθηκε από τους Τούρκους στη Βέροια¹⁶.

Διοίκηση

Η Μακεδονία ως τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανήκε στο μπεηλερμπεηλίκι της Ρούμελης, το οποίο αποτέλεσε χωριστή διοικητική μονάδα μετά την κατάκτηση της Αδριανούπολης το 1369¹⁷.

Σύμφωνα με την αναφορά του Lauro Orbini, που πρέπει να συντάχθηκε μετά το 1429¹⁸, το σαντζάκι της Καστοριάς (Kestriye) ήταν αρκετά μεγάλο και διέθετε 2000 ιππείς¹⁹.

11. Τσαμίσης 1949, 172, 176.

12. Τσαμίσης 1949, 161.

13. Β. Δημητριάδης, Ένα φερμάνι για την ανέγερση της πρώτης εκκλησίας των Γιαννιτσιών, Μακεδονικά 9 (1969), 329.

14. Β. Κρεκίć, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge. Documents et Recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen-Âge, Paris 1961, σφ. 401. Ch. Verlinden, L'esclavage dans l'Europe Médiévale, 2, Gent 1977, 778-779.

15. P.L.P, σφ. 6524 (χρονολογία 1418). PLP, σφ. 91935 (χρονολογία 1444).

16. Χαλκοκονδύλης 2, 96.

17. El. Zachariadou, The conquest of Adrianople by the Turks, Studi Veneziani 12 (1970), 211-217.

18. El. Zachariadou, Lauro Orbini and the turkish sandjaks (ca. 1430), Raiyyet Rüsûmu, Essays presented to H. Inalcik, Journal of Turkish Studies 11 (1987), 247.

19. Zachariadou, ό.π., 245.

Σύμφωνα με μεταγενέστερα στοιχεία²⁰ η Καστοριά το 1477 ανήκε στο Πασά σαντζάκ²¹ και στα 1490-91 αναφέρεται το βιλαέτι της Καστοριάς (Kestriye), στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η πόλη²². Την εποχή αυτή το βιλαέτι της Καστοριάς περιελάμβανε 1 χάσι²³ και 24 τιμάρια. Το χάσι αποτελούσαν η πόλη και 4 χωριά²⁴. Το 1477 η πόλη με πολλά χωριά ήταν χάσι του Καγασ-μπέη, σούμπαση της Καστοριάς (Kostur)²⁵. Τό 1499 αναφέρεται ως τόπος του Φαίτ-πασά²⁶. Κατά τον 16ο αιώνα η περιοχή ήταν χάσι του σουλτάνου²⁷.

Πληροφορίες σχετικές με την μεταγενέστερη από αυτήν που μας απασχολεί εποχή, όπως στα μέσα του 17ου αιώνα, αναφέρουν την Καστοριά ως έδρα καδή²⁸, ενώ φαίνεται πιθανώτατο να αποτελούσε καζά ήδη από τον 15ο αιώνα²⁹.

20. Οι πηγές από τις οποίες αντλούμε στοιχεία για την διοικητική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση της πόλης κατά την εποχή που μας απασχολεί είναι κυρίως τα τουρκικά κατάστιχα, τιμαριακά, κεφαλαικού φόρου και απογραφής πληθυσμού, συνοπτικά και αναλυτικά (βλ. Beldiceanu 1980, 100-101), οι νόμοι που αφορούν στην οικονομική ζωή της πόλης (βλ. Alexander 1985, 222-224) καθώς και άλλες διατάξεις του τουρκικού κράτους σχετικές με την περιοχή (βλ. παρακάτω). Για τις τελευταίες έρευνες στα τουρκικά αρχεία βλ. R. Yinanc, *La population dans les villes balkaniques d'après les derniers registres ottomans*, 6ème Congrès International des Etudes du Sud-Est Eur., Sofia 1989, Résumés et Communications, Histoire 2, 59-60. Σχετικά με την περιοχή και την εποχή που εξετάζουμε έγγραφα υπάρχουν και στο Ανατολικό Τμήμα της Βιβλιοθήκης Κύριλλος και Μεθόδιος της Σόφιας (βλ. Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αι. Κοινωνική-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μτφρ. Ε. Αβδελά-Γ. Παπαγωγίου, Α', Αθήνα 1986, 16). Εκτός από τα δημοσιευμένα έγγραφα σχετικά με την Καστοριά έχουμε μέχρι στιγμής εντοπίσει στο έργο του Βλ. Beldiceanu 1980, 100-101 τα εξής αδημοσίευτα κατάστιχα στην Κωνσταντινούπολη: MM 250, MM 303, MM 544, TT4, TT16M, TT70, TT73. Επίσης δύο τιμαριακά κατάστιχα των ετών 1481 και 1506 (D 649, D 652) και ένα καταγραφής κεφαλαικού φόρου (FGA AE 790) στη Βιβλιοθήκη Κυρίλλου και Μεθοδίου της Σόφιας (για την πληροφορία ευχαριστώ την συνάδελφο κ. Ε. Μπαλτά). Τα Αρχεία της πόλεως της Καστοριάς φαίνεται ότι έχουν καταστραφεί, πιθανώς από πυρκαϊά το 1940. Βλ. Αντ. Σιγάλας, *Από την πνευματική ζωή των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939*, 127 (εδώ αναφέρει ότι το 1934 είχε εξετάσει υπολείμματα των αρχείων της Μητροπόλεως Καστοριάς) και ο ίδιος, *Αρχεία Μακεδονίας, Μακεδονικά I (1940)*, 612. Βλ. και Α. Πολίτης, *Συνοπτική Αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών*, Θεσσαλονίκη 1976, 29-32.

21. Ö. L. Barkan, "Tarihî" demografî arastirmalari ve Osîmanlî tarihî, *Türkiyat Mecmuasi* 10 (1953), 22. Τοντόροφ, ό.π., 103. Το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η Καστοριά, ανήκε στο σαντζάκι της Αδριανούπολης, γνωστό ως Πασά σαντζάκ, γιατί βρισκόταν κάτω από την άμεση εξουσία του μπεηλέρμπεη. Βλ. EI², s.v. beglerbegi (V. L. Ménage). I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The transformation of ottoman provincial government, 1550-1650*. Columbia University Press, New York 1983, 26-29 και A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, 56, 77. Βλ. επίσης H. Inalcik, *L'empire ottoman. Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes τ. III*, Sofia 1969, 79. Beldiceanu 1973, 293-294.

22. Todorov - Velkov 1988, 272. Για τον όρο βιλαέτι αυτήν την εποχή βλ. στο ίδιο, 21. Η δυσκολία του διαχωρισμού μεταξύ πόλης και περιοχής δυσκολεύει κατά πολύ την έρευνα της ιστορίας της πόλης διότι τα περισσότερα στοιχεία που διαθέτομε αφορούν στην περιοχή μαζί με την πόλη της Καστοριάς.

23. Βλ. EI², s.v. khass (C. Orhonlu).

24. M. Sokoloski, *Costur i Costursko vo srednata na XV vek*, *Istoriija* II (1966), 118-130.

25. Sokoloski 1958, 214-215 και 1970, 95.

26. Marino Sanuto 2, 710.

27. Gokbilgin 1956, 264, σημ. 421. Sokoloski 1970, 95.

28. Δημητριάδης 1973, 164-165.

29. Βλ. EI², s.v. kada (Gy. Kaldy Nagy).

Οι τούρκοι διοικητές

Η πόλη βρισκόταν υπό την εξουσία του διοικητού του φρουρίου και των μελών της φρουράς³⁰. Η Καστοριά συγκαταλέγεται ανάμεσα στις λίγες πόλεις της Μακεδονίας που είχαν διασωσει το κάστρο τους από τις φυσικές φθορές αλλά και από την επιθετικότητα των κατακτητών³¹. Σύμφωνα με συνοπτική καταγραφή του 1519³², ο *kethuda*³³ ήταν υπεύθυνος του φρουρίου χωρίς να αναφέρεται ανώτερός του³⁴, αν και φαίνεται απίθανο η πόλη να μην είχε φρούραρχο. Τον 17ο αιώνα, ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει τον *dizdar*³⁵. Οι στρατιώτες του κάστρου της Καστοριάς διέθεταν τιμάρια στην περιοχή σύμφωνα με έγγραφα των τουρκικών αρχείων των ετών 1526-28³⁶.

Γνωρίζουμε, σύμφωνα με την καταγραφή του 1519 που αναφέρθηκε παραπάνω, ότι ο *kethuda* της Καστοριάς, ο *imama*³⁷ του φρουρίου και διάφοροι στρατιώτες της φρουράς μοιράζονταν τους φόρους που επέβαλαν στην τοπική αγορά.

Από την ίδια καταγραφή πληθυσμού του 1519, που αναφέρθηκε παραπάνω γνωρίζουμε ότι ο *imam* του τζαμιού της Καστοριάς εκπληρούσε και το ρόλο του *muezzin*³⁸. Το αξίωμα του *imam* ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το τζαμί και επεκτεινόταν και στην επιτήρηση της ηθικής της πόλης³⁹. Σύμφωνα με τα κατάστιχα για την είσπραξη του κεφαλικού φόρου της περιόδου 1490-91 υπολογίζεται ένα μέρος του φόρου για το μισθό του *imam* του τζαμιού της Καστοριάς⁴⁰.

Κατά την ίδια πηγή ο *Mevlana Mumim, kadi*⁴¹ της *Kestriye* συνέλεγε το φόρο, τον οποίο προηγουμένως είχε συγκεντρώσει από τον χριστιανικό πληθυσμό ένας ιερέας της πόλης⁴².

30. Beldiceanu 1980, 47-48.

31. Δημητριάδης 1973, 36. Εκτός από τα κάστρα των δύο εδρών σαντζακίων, δηλαδή των Σκοπίων και της Αχρίδας, κάστρα που βρίσκονταν σε χρήση ήταν του Περγλέ, της Καστοριάς και των Σερβίων.

32. Beldiceanu 1980, 35 (TT 70=Registre abrégé de recensement de la province de Pacha, 3 Ιανουαρίου-22 Δεκ. 1519).

33. Beldiceanu 1973, 109-111.

34. Beldiceanu 1980, 35.

35. Δημητριάδης 1973, 36, 165. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί αξιωματούχος της σουλτανικής αυλής, πραγματοποίησε ένα ταξίδι στην Ελλάδα στα 1668-70, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στο 8ο βιβλίο του “Σεγιαχάτ-ναμέ” (βλ. Δημητριάδης, ό.π.). Τις πολύτιμες, αν και όχι ιστορικά τεκμηριωμένες, πληροφορίες του Εβλιγιά Τσελεμπί χρησιμοποιούμε, παρότι αναφέρονται σε μεταγενέστερη εποχή, διότι αποτελούν την πρώτη ολοκληρωμένη περιγραφή της πόλης της Καστοριάς. Η περιγραφή αυτή, παρά τις πιθανές ανακρίβειες, βοηθά να σχηματίσουμε μια ιδέα και για την προγενέστερη μορφή της πόλης.

36. Gokbilgin 1956, 264, σημ. 42.1. Πληροφορίες για τους στρατιώτες του κάστρου στα μέσα του 17ου αιώνα δίνει ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέροντας και ότι η φρουρά του κάστρου ήταν ενισχυμένη με σημαντικό αριθμό στρατιωτών (Δημητριάδης, ό.π., 36).

37. Βλ. EI², s.v. *imama* (W. Madelung).

38. Beldiceanu 1980, 42, σημ. 83.

39. Beldiceanu 1973, 297 και ο ίδιος 1980, 42.

40. Todorov-Velkov 1988, 273.

41. Βλ. EI², s.v. *kadi* (Gy. Kaldy Nagy). Beldiceanu 1973, 115-119.

42. Todorov-Velkov 1988, 273.

Δημογραφική ανάπτυξη και πληθυσμιακή σύνθεση

Κατά τον 15ο αιώνα δημογραφικά⁴³ η Καστοριά⁴⁴ συγκαταλέγεται στις μεγάλες πόλεις της Βαλκανικής εφόσον σε σύνολο 48 πόλεων μόνο μία είχε πληθυσμό περισσότερο από 1600 οικογένειες⁴⁵ και δύο από 800-1600, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η Καστοριά⁴⁶.

Τον 16ο αιώνα, σε σύνολο 88 πόλεων τέσσερις είχαν πληθυσμό πάνω από 1600 οικογένειες και δώδεκα από 800-1600, στις οποίες ανήκε και η Καστοριά⁴⁷.

Σύμφωνα με τα στοιχεία των τουρκικών καταστίχων το 1488/89 το βιλαέτι⁴⁸ αριθμούσε 4317 νοικοκυριά και 606 χήρες, συνολικά 4923 οικογένειες⁴⁹, ενώ η πόλη αποτελούσε πληθυσμιακά περίπου το 1/5 του βιλαετίου. Το 1490, το βιλαέτι αριθμούσε 5039 νοικοκυριά και 711 χήρες, συνολικά 5750 οικογένειες⁵⁰.

Η πόλη το 1477 αριθμούσε 962 οικογένειες, 940 μη μουσουλμανικές (792 νοικοκυριά, 36 άγαμοι και 112 χήρες) και 22 μουσουλμανικές⁵¹ και το 1519 αριθμούσε 799 οικογένειες, 732 μη μουσουλμανικές και 67 μουσουλμανικές⁵². Στα μέσα του 16ου αιώνα ο πληθυσμός είχε αυξηθεί σε 1077 οικογένειες, 1003 χριστιανικές, 57 μουσουλμανικές και 17 εβραϊκές⁵³ (βλ. παρακάτω πίνακα πληθυσμού).

43. Γενικά για τις απογραφές πληθυσμού κατά τον 15ο και 16ο αιώνα βλ. Ö. L. Barkan, Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles, *Journal of Economic and Social History of the Orient* I, 1958, 8-36.

44. Τουρκικά Kesriye (EI³) Kosteriye, Kisteriye (N. Beldiceanu, Les actes des premiers sultans, conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, I, Actes de Mehmed II et de Bayezid II de ms. fonds turc ancien 39, Paris 1960) Kestriye (Gokbilgin 1956, 264). Ο Εβλιγιά Τσελεμπή ονομάζει την πόλη "Golu Kesri" (Δημητριάδης 1973, 163-164) και ο Katip Çelebi Gol-Kesriye (Hadschi Chalfa, 58).

45. Ας σημειωθεί ότι δεν κατατάσσουμε τις πόλεις σύμφωνα με το σύνολο του πληθυσμού, αλλά σύμφωνα με τον αριθμό των χάνε, που δημογραφικά μπορεί να αποδοθεί με τον όρο οικογένεια. Για την απόδοση του όρου βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, 31-32. Για την αντιστοιχία μεταξύ χάνε που έχουν απογραφεί και πραγματικού πληθυσμού βλ. Todorov- Velkov 1988, 29.

46. Τοντόροφ 1986, 91-92. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τον 14ο-15ο αιώνα, στην επιδημία πανώλης που αποδεκάτισε τον πληθυσμό, η Καστοριά περιλαμβάνεται στις πόλεις που υπέστησαν λίγες σχετικά απώλειες πληθυσμού (βλ. Al. Ducellier, Byzance et le monde orthodoxe, Paris 1986, 427- 428.).

47. Τοντόροφ 1986, 95.

48. Στα μέσα του 15ου αιώνα αναφέρεται σε τουρκικό κατάστιχο το βιλαέτι της Καστοριάς, το οποίο περιελάμβανε 1 χάσι και 24 τιμάρια (M. Sokoloski, Costur i Costursco vo srednata na XV vek, *Istorija* II (1966), 118-130 (Tapu Tahir defteri αρ. 237, του 1445). Το χάσι αποτελούσε η πόλη μαζί με τα χωριά Lonka, Dupeni, Gorenci, Zercista (σύμφωνα με την ανάγνωση του συγγραφέα), από τα οποία τα τρία πρώτα μπορούν να ταυτισθούν με τα σημερινά χωριά Λογγά, Δέμπενη (Δενδροχώριον) και Γκόρεντζι (Κορησός)· βλ. Sokoloski, ό.π., 121. Για τις ονομασίες των χωριών βλ. Μ. Χουλιαράκης, Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971 τ. Β', Αθήνα 1975 (ΕΚΚΕ), 141-143, 265-266 και 297. Για τη θέση των χωριών βλ. Πολιτικός Χάρτης της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, 1972 και πιν.1. Στο ίδιο κατάστιχο αναφέρονται 61 ακόμη χωριά (Sokoloski, ό.π., 126-128), από τα οποία μπορούσαμε να ταυτίσουμε με σχετική βεβαιότητα περίπου τα μισά.

49. Ö. L. Barkan, 894 yili Cizyesinin, Tahsilâtina âit Muhasebe Bilançolari, *Belgeler* I,1 (1964), 90, πίν. 47.

50. Todorov-Velkov 1988, 272.

51. Τοντόροφ 1986, 103. Sokoloski 1958, 214-215 και 1970, 95.

52. Gokbilgin 1956, 264, σημ. 42.1.

53. Ν. Σβορώνος, Η Μακεδονία κατά τους νεώτερους χρόνους. Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, Μακεδονία 1982, 357.

Παρατηρείται ότι το 1477 η Καστοριά ήταν μεγαλύτερη από αρκετές πόλεις του Πασά σαντζάκ, όπως Σκόπια, Μοναστήρι, Βέλες, Σέρρες. Στις πόλεις όμως αυτές οι οικογένειες αυξήθηκαν έως το 1519, ενώ στην Καστοριά ο πληθυσμός μειωνόταν κατά 4.5% κάθε χρόνο⁵⁴. Κατά την περίοδο 1528-1571-1580 ο ρυθμός αύξησης των μουσουλμανικών νοικοκυριών στην Καστοριά ήταν 28.3%⁵⁵.

Η ερμηνεία για την αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού αναζητείται στις συνέπειες των εξισλαμισμών αλλά και των παραγόντων που οδήγησαν στη μετανάστευση του χριστιανικού πληθυσμού των πόλεων της Χερσονήσου του Αίμου⁵⁶. Η μείωση του χριστιανικού πληθυσμού συσχετίζεται με την ηθελημένη ή αναγκαστική μετανάστευση και με τις επιδημίες, κυρίως της πανώλης, που μάστιζαν γενικά τον πληθυσμό και ειδικά τον μακεδονικό χώρο⁵⁷.

Ως προς την αναλογία μεταξύ χριστιανικού και μουσουλμανικού πληθυσμού παρατηρούμε ότι ο χριστιανικός πληθυσμός υπερισχύει σε όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας της πόλης⁵⁸. Γενικά, στο α' μισό του 16ου αιώνα οι πόλεις της βαλκανικής με 90-100% χριστιανικό πληθυσμό, όπως η Καστοριά ήταν μόλις ένδεκα⁵⁹. Σχετικά με τους εξισλαμισμούς, τα στοιχεία καταγραφής του κεφαλικού φόρου του έτους 1490-91 δεν αναφέρουν καθόλου εξισλαμισμένες οικογένειες στην πόλη⁶⁰.

Ως προς την επιβολή του παιδομαζώματος⁶¹, γνωρίζουμε ένα μεμονωμένο περιστατικό ότι το 1507 ένας γενίτσαρος από την Καστοριά διατελούσε στην υπηρεσία του σουλτάνου στην Τραπεζούντα⁶².

54. Τοντόροφ 1986, 103.

55. Τοντόροφ 1986, 104. Για τη σύνθεση του πληθυσμού ως προς τη θρησκεία στις μεγάλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. Ö.L. Barkan, *Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles*. Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, mediterraneennes, slaves et orientales aux XVIe-XIXe siècles. Actes du Colloque International de l'AIIESEE. Istanbul 1973, Bucarest 1977, 283.

56. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Αθήνα 1988, 99.

57. Σύμφωνα με τη *Μικρά μακεδονική χρονογραφία επί αποσπασμάτων έγγραφων τῶν ἐν Κερκύρα διοικητῶν καὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑνετῶν πρεσβευτῶν, ἀφορῶντων εἰς τὴν Μακεδονίαν* το 1555 εἰς ὄλον τὸν Μωρητῆν, Θεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν καὶ εἰς ἄλλα πολλὰ μέρη τῆς Τουρκίας ὑπάρχει πανώλης... καὶ το 1611 ...κατ'εἰδήσεις ἐκ Καστορίας ἐνέσκηψεν ἐκεῖ πανώλης. Καὶ ὡς μᾶς ἐπληροφόρησεν ἕνας ἀπεσταλμένος ἡμῶν, ὑπάρχει ἐπιδημία καὶ εἰς τὰ περὶχωρα καὶ εἰς ἄλλας πόλεις ὀλόγυρα. Καὶ φαίνεται ὅτι διεδόθη ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλιν. Ἄλλος ἐπιβάτης ἐπήγεν εἰς ἕνα μοναστήρι παρὰ τὴν Καστορίαν, καὶ ἐπιστρέψας ἐνταῦθα ἐδήλωσεν εἰς τὸν ὑγειονόμον Νικόλαον Σκλήρην ὅτι τὸν περασμένον μῆνα ἀπέθανον εἰς Καστορίαν περὶ τὰ 30 ἄτομα καὶ ὅτι ἡ ἐπιδημία ἐπεξετάθη εἰς τὰ Σκόπια, Μοναστήρι, Βέρροϊαν, Τρίκκαλα, Λάρισσαν καὶ ἄλλους τόπους: Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 147. Γενικά ἐπιδημίες πανώλης στη Μακεδονία μνημονεύονται κατὰ τα ἔτη 1497, 1504, 1506, 1507, 1530, 1555, 1556, 1577, 1611 κ.ε : Β. G. Spiridonakis, *Essays on the historical geography of the greek world in the Balkans during the Turcokratia*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1977, 113.

58. Το μειωμένο αριθμό μουσουλμάνων δηλώνει και η απουσία μουεζίνης από την πόλη.

59. Τοντόροφ 1986, 94.

60. Τοδογον-Velkov 1988, πίν. 2 και 35-36, όπου και βιβλιογραφία για τη συχνότητα των εξισλαμισμών στην περιοχή.

61. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Προβλήματα ιστορίας του παιδομαζώματος*, *Ελληνικά* 13 (1954), 275.

62. Μέρτζιος, *ό.π.*, 113.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

15ος- 16ος αι.

Αριθμός οικογενειών

Χρονολογία	Μη μουσουλμανικές	Μουσουλμανικές	Σύνολο
1477	940 (97,7%)	22 (2,3%)	962
1519	732 (91,6%)	67 (8,4%)	799
μέσα 16ου	1020 (94,7%)	57 (5,3%)	1077
	= 1003 χριστ. (98,3%)		
	17 εβρ. (1,7%)		

Είναι αξιοσημείωτο ότι τα τοπωνύμια της περιοχής, ήδη από τα μέσα του 15ου αιώνα, με βάση το κατάστιχο που προαναφέραμε, έως τη μετονομασία, ύστερα από την προσάρτησή τους στο ελληνικό κράτος (1912)⁶³, σε ποσοστό που προσεγγίζει το 90% έχουν μάλλον σλαβική προέλευση, τα υπόλοιπα είναι ελληνικά, ενώ δεν συναντάται ούτε ένα τουρκικό τοπωνύμιο⁶⁴.

Σχετικά με τη σύνθεση του πληθυσμού, ο Sokoloski παρατηρεί ότι σύμφωνα με την ανάγνωση του καταστίχου που προαναφέρθηκε, το έτος 1445, από τους 2043 χριστιανούς της περιοχής, 79 είχαν ονόματα με καταλήξεις -ος, -ας και -ις, και συνεπώς μόνο αυτούς θεωρεί πως ήταν ελληνικής καταγωγής (ποσοστό 3,9%). Το αντίστοιχο ποσοστό των ελλήνων κατοίκων της πόλης, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή και τα ίδια κριτήρια, ήταν 67 κάτοικοι σε σύνολο 828 απογραφέντων (ποσοστό 9%)⁶⁵. Στον κώδικα της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων όμως, του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα, που αναφέρθηκε παραπάνω, αναφέρονται τα εξής βαπτιστικά ονόματα από χωριά της περιοχής Καστοριάς: Από το χωριό Ζουπάνιστα (Άνω Λεύκη) Κύρκω, Προίκος, Στάϊκος, Αλίνω(η), Διγενής, Αυγούστα. Από το χωριό Λίτσιστα (Πολυκάρπη) Προίκος και Ντούκος. Μαρούδας από το χωριό Λάγκα και Άνθω από το χωριό Ίζγκιμπλι (Ποριά)⁶⁶. Από το σύνολο των εννέα ονομάτων τα τέσσερα είναι ελληνικά (Διγενής, Αυγούστα, Μαρούδας, Άνθω) και τα υπόλοιπα σλάβικα ή αλβανικά.

63. Για τους οικισμούς της περιοχής μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος βλ. Αλ. Δρακάκης- Στ. Κούνδουρος, Αρχεία περί της συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της Διοικητικής Διαιρέσεως του Κράτους, τ. Α', Αθήναι Ιούλιος 1939, 704-718 όπου η επαρχία Καστοριάς υπάγεται στο νομό Φλώρινης. Μ. Χουλιανράκης, Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971 τ. Β', Αθήναι 1975 (ΕΚΚΕ), 141-143, 265-266, 297. Η εξέλιξη του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος 1920-1981, ΕΚΚΕ Αθήνα 1988, 85-88. Αλ. Γερόλυμπου, Ν. Καλογήρου, Κ. Χατζημιχάλης, Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά την απελευθέρωση. Μετασχηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου, τ. Α', Υπουργείο Βιομηχανίας Έρευνας και Τεχνολογίας, Σεπτέμβριος 1988. Βλ. επίσης Eb.Kruger, Die Siedlungsnamen Griechisch-Macedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken, Berlin 1984.

64. Μ. Sokoloski, Costur i Costursko vo srednata na XV vek Istorija II (1966), 126. Άρθρο για τα τοπωνύμια της περιοχής Καστοριάς έχει δημοσιευθεί σε περιοδικό των Σκοπίων (Μ. Mio uski, Σημειώσεις σχετικές με τα τοπωνύμια της περιοχής Καστοριάς (με γερμανική περίληψη), Makedonistika 1 (1977), 117-134) σύμφωνα με το οποίο οι μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής αποδεικνύουν ότι τα τοπωνύμια προέρχονται από τα "μακεδονίτικα". Επίσης βλ. Βλ. Sklifov, Kosturskijat gonor (=Το ιδίωμα της Καστοριάς), Σόφια, εκδ. BAN 1973 (βουλγαρικά). Βλ. και Βαλκανική Βιβλιογραφία Β', Θεσσαλονίκη 1974, ΙΜΧΑ, 111.

65. Μ. Sokoloski, Le développement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIe siècles, Balcanica I (1970), 96.

66. Ν. Βέης, Τα Χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τ. Α', Αθήναι 1967, αρ. 268.

Ο τούρκος ιστορικός Χατζή Κάλφα, το β' μισό του του 17ου αιώνα, γράφει ότι τα βουνά έξω από την Καστοριά κατοικούνταν από ένα φύλο που προήλθε από την ανάμειξη Σέρβων και Βλάχων, ενώ η Χρούπιστα (Άργος Ορεστικών) κατοικείτο από Βουλγάρους⁶⁷.

Περισσότερα στοιχεία δεν διαθέτομε προς το παρόν. Μόνον όταν δημοσιευθούν τα τουρκικά κατάστιχα που αφορούν στην περιοχή θα μπορέσουν να μελετηθούν τόσο τα τοπωνύμια όσο και τα ανθρωπωνύμια. Αλλά βέβαια οι απογραφές πληθυσμού από το οθωμανικό κράτος δίνουν, όπως είναι γνωστό, αριθμό χριστιανών κατοίκων, χωρίς να προσδιορίζουν εθνικότητα.

Σύμφωνα με τα ιστορικά δεδομένα των επιδρομών και εγκαταστάσεων κατά τη διάρκεια του 13ου και 14ου αιώνα, στο χριστιανικό πληθυσμό, εκτός από τους αυτόχθονες θα πρέπει να συμπεριληφθούν Σλαύοι (Βούλγαροι και Σέρβοι), καθώς και Αλβανοί, οι οποίοι είχαν καταλάβει την πόλη λίγο πριν από την τουρκική κατάκτηση.

Σύμφωνα πάντα με τα δεδομένα των τουρκικών καταστάσεων, η πόλη πληθυσμιακά αποτελούσε το 1/5 της περιοχής, η οποία, στα τέλη του 15ου αιώνα (1490/91), αριθμούσε 4575 οικογένειες και 578 χήρες⁶⁸.

Οργάνωση οικονομίας- φορολογία

Για την περιοχή της Καστοριάς ο κεφαλικός φόρος που συλλεγόταν από τον καδή και πήγαινε κατευθείαν στο σουλτάνο⁶⁹ ανερχόταν το 1488/89 σε 192.854 άσπρα⁷⁰. Ενα κονδύλι των εσόδων του προϋπολογισμού προερχόταν από έναν έγγειο χρηματικό φόρο, τη σπέντζα, ο οποίος στα μέσα του 15ου αιώνα αντιπροσώπευε για την Καστοριά το 12,5% των φορολογικών προσόδων της πόλης⁷¹.

Σε κατάστιχο του έτους 1490-91⁷² αναφέρονται οι μικρότεροι φόροι που πλήρωνε ο υποτελής πληθυσμός, όπως ένα άσπρο κάθε χάνε για τον υπολογισμό του φόρου και ανάλογα μικρά ποσά για το συλλέκτη του φόρου, φόρο γάμου, για το μισθό του ιμάμη του τζαμιού, καθώς και για το λάδι και τα κεριά του τζαμιού⁷³.

Ενα σημαντικό τμήμα της οικονομικής ζωής της πόλης και κυρίως η επάρκεια αγαθών και ο ανεφοδιασμός ρυθμιζόνταν από νόμους του οθωμανικού κράτους, οι οποίοι ελάμβαναν υπόψη τις ειδικές γεωγραφικές και ανθρωπολογικές συνθήκες κάθε περιοχής⁷⁴.

Για την περιοχή της Καστοριάς το οθωμανικό κράτος είχε εκδώσει το έτος 1529/30 (937) τρεις κανούν (kanun, νόμος)⁷⁵, σχετικά με τον badj - εισπραττόμενο φόρο για κάθε είδος που

67. Chadschi Chalfa, 97-98.

68. Todorov - Velkov 1988, 272, πίν. 1, 2.

69. Βλ. El², s.v. kharadj (C.Orhonlu).

70. Ö.L.Barkan, 894 yili Cizyesinin, Tahsilâtina âit Muhasebe Bilançolari, Belgeler I, 1 (1964), 90, πίν. 47. Για τα άσπρα βλ. Ν.Σβορώνος, Η νομισματική κυκλοφορία στην τουρκοκρατία, Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 19, 1980, 304-306, όπου και βιβλιογραφία.

71. Τοντόροφ 1986, 262, σημ. 21.

72. ΟΑΚ 214/5 του Ανατολικού τμήματος της Βιβλιοθήκης της Σόφιας.

73. Todorov - Velkov 1988, 273.

74. H. Inalcik, The foundation of the ottoman economico-social system in cities, Studia Albanica III, La ville balkanique XVe-XIXe siècles, Sofia 1970, 17-24. Alexander 1985, όπου και βιβλιογραφία.

75. Basvekalet Arsivi της Κωνσταντινούπολης. Έγγρ. TD 167. Alexander 1985, 28-29, 222-224.

διακινείται σε πόλεις ή χωριά που διέθεταν αγορά⁷⁶- της αγοράς της πόλης της Καστοριάς, την επιβολή της δεκάτης, το φόρο των ψαριών, το φόρο οικογενειακών εστιών της περιοχής και της πόλης, και έναν νόμο για τους δασμούς της Πύλης της Ακροπόλεως της Καστοριάς⁷⁷.

Ο νόμος για τον badj της αγοράς της πόλης ορίζει το ποσόν των άσπρων που εισπράττονταν ανάλογα με τα φορτία των εισαγομένων και εξαγομένων ειδών (είδη διατροφής, υφάσματα, δέρματα και άλλες πρώτες ύλες)⁷⁸.

Η εισαγωγή στην πόλη τσόχας, υφασμάτων, ατσαλιού και κασιτέρου απαιτούσε πληρωμή φόρου τελωνείου, gumruk⁷⁹, 4% σε άσπρα⁸⁰.

Ο δεύτερος νόμος αναφέρεται στην επιβολή της δεκάτης στα αμπέλια και στα δημητριακά στο ναχιγιέ της Καστοριάς, στον salariye, έναν ειδικό φόρο που επιβάλλονταν κυρίως στα δημητριακά και στα προϊόντα της αμπέλου⁸¹ και στο φόρο των αλιευμένων ψαριών⁸². Τον προηγούμενο αιώνα, συγκεκριμένα στα 1477, από την ανάλυση των εισοδημάτων της πόλης της Καστοριάς γνωρίζουμε ότι η σχέση ανάμεσα στη δεκάτη την εισπραττόμενη πάνω στα δημητριακά προϊόντα, τα αμπέλια και τα εισοδήματα των εμπορικών δασμών είχε για την Καστοριά την αναλογία 31:24:22⁸³.

Την ίδια χρονιά οι φόροι badj και niyabet⁸⁴ συνιστούσαν το 28,2% της φορολογικής προσόδου. Το ποσοστό της δεκάτης στα αμπέλια, που αποτελούσε το 24,2% της συνολικής φορολογικής προσόδου, δείχνει ότι η δεκάτη στα αμπέλια αντιπροσώπευε ένα από τα κύρια κονδύλια του ετήσιου εισοδήματος της πόλης. Σε σύγκριση με το εισόδημα από τα αμπέλια, το εισόδημα από τα δημητριακά ήταν πολύ μικρότερο και αποτελούσε το 3,4% της συνολικής προσόδου⁸⁵.

Ξαναγυρνώντας στο νόμο του 1529/30 σημειώνουμε την επιβολή του φόρου των εστιών (καπνικόν), tutunluk, που επιβαλόταν στους μη οθωμανούς μετανάστες από αγροτικές περιοχές, οι οποίοι ήταν εγκαταστημένοι μόνιμα στην πόλη της Καστοριάς⁸⁶.

Τον 16ο αιώνα, πληρωνόταν από τον αστικό πληθυσμό Καστοριάς και Σερρών φόρος αξίας 1000 άσπρων για κοπάδια αλόγων (resm-ihergele)⁸⁷.

Τέλος, ειδικοί δασμοί καταβάλλονταν για τα προϊόντα που εισέρχονταν στην πύλη της Ακροπόλεως της Καστοριάς, από τα οποία ο νόμος του 1529/30 αναφέρει ζώα, ξύλα, πεπόνια και γάλα⁸⁸.

76. Βλ. ΕΓ², s.v. badj (M. F. Köprülü). Beldiceanu 1973, 292-293.

77. Alexander 1985, 222-224.

78. Alexander 1985, 222-223.

79. Alexander 1985, 26-27.

80. Alexander 1985, 222-223.

81. Alexander 1985, 490.

82. Alexander 1985, 223-224.

83. Sokoloski 1958, αρ. Ι, 297-313. Ν. Τοντόροφ, Όψεις της μετάβασης από τον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, Αθήνα 1979, 267.

84. Beldiceanu 1973, 302, σημ. 1, 2 όπου και βιβλιογραφία.

85. Τοντόροφ 1986, 134.

86. Alexander 1985, 427-428.

87. Β. Μουταφτίεβα, Αγροτικές Σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.) μτφ. Ε. Μπαλτά, Αθήνα 1990, 275-276, σημ. 220.

88. Alexander 1985, 224.

Εκτός από τους παραπάνω νόμους, γνωρίζουμε και ειδικές διατάξεις που αφορούσαν στην περιοχή της Καστοριάς, όπως αυτή του Μωάμεθ Β' (1451-1481) σχετικά με το φόρο των προβάτων. Σύμφωνα με την διάταξη αυτή, οι εισπράκτορες του φόρου θα μετέβαιναν στην περιοχή της Καστοριάς, θα μετρούσαν τα πρόβατα και δεν θα εισέπρατταν περισσότερα από ένα στα τρία. Οι *suvari*, *voynuc* και *doghandji* δεν είχαν το δικαίωμα να αναμειγνύουν τα πρόβατά τους με αυτά των απίστων και οι τελευταίοι δεν έπρεπε να τα κρύβουν. Οι *σαντζάκμπεης*, *καδής* και *σούμπασης*, οι *υφιστάμενοί* τους, καθώς και οι *kethuda* της περιοχής Καστοριάς όφειλαν να βοηθήσουν στη συλλογή του φόρου⁸⁹.

Την ίδια εποχή (1451-1481), στην περιοχή της Καστοριάς στέλλεται διαταγή σχετική με τους ορυζώνες και την πώληση ρυζιού⁹⁰. Μετά την άνοιξη του 1463 στην Καστοριά και στις περιοχές της δυτικής Ρούμελης εφαρμόζεται ο κανονισμός που απαγορεύει την εισαγωγή και κυκλοφορία ξένου αλατιού⁹¹.

Με βάση τα ποσά των επιβαλλόμενων φόρων τα κυριότερα προϊόντα της περιοχής ήταν κατά τον 15ο και 16ο αιώνα το κρασί, τα ψάρια και δευτερευόντως τα δημητριακά και το ρύζι. Μεταξύ των δευτερευόντων προϊόντων που καλλιεργούσαν στην περιοχή αναφέρονται τα όσπρια, τα λαχανικά και τα κηπευτικά.

Σχετική με την κτηνοτροφία, που προφανώς ήταν ανεπτυγμένη στην περιοχή, είναι ειδική διάταξη της ίδιας εποχής στην οποία αναφέρεται ονομαστικά η Καστοριά για το φόρο των προβάτων⁹².

Υπάρχει επίσης η μαρτυρία ότι από την ξυλεία των δασών της περιοχής Καστοριάς κατασκευάζονταν τον 15ο αιώνα κουπιά⁹³.

Υποθέτουμε ότι οι αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, καθώς και η αλιεία αποτελούσαν την κύρια απασχόληση του πληθυσμού κατά την τελευταία περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας καθώς και την εποχή μετά την τουρκική κατάκτηση⁹⁴. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης, εκτός από τους στρατιώτες, περιελάμβανε κρατικούς υπαλλήλους με διοικητικά, θρησκευτικά και στρατιωτικά καθήκοντα, καθώς και βιοτέχνες. Γνωρίζουμε ότι στα μέσα του 15ου αιώνα υπήρχαν μεταξύ των 22 μουσουλμανικών οικογενειών της πόλης 14 οικογένειες τεχνιτών. Ήταν ράφτες, παπουτσιήδες, λιναράδες, σαμαράδες, χρυσοχόοι και επεξεργαστές μετάξης⁹⁵. Η μνεία αυτή για την καλλιέργεια της μετάξης είναι σημαντική διότι επιβεβαιώνει μαρτυρία του προηγούμενου αιώνα για εξαγωγή μεταξιού.

89. F. Babinger, *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II des Eroberers*, München 1956, 120-125 (τουρκικό κείμενο). Για τους αξιωματούχους βλ. Beldiceanu 1973, 289-313 στα αντίστοιχα λήμματα, όπου και βιβλιογραφία. Για τους φόρους βοσκής και προβάτων βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1978, 279, σημ.10.

90. Για την καλλιέργεια του ρυζιού στην οθωμανική αυτοκρατορία βλ. N. Beldiceanu- I. Beldiceanu-Steinherr, *Riziculture dans l'empire ottoman (XIVe- XVe siècle)*, *Turcica* 9/2-10 (1978), 9-28. H. Inalcik, *Rice cultivation and the çeltükci-reayâ System in the Ottoman Empire*, *Turcica* XIV (1982), 69-141. Για τους ορυζώνες βλ. B.A. Cvetkova, *Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, *Revue des Etudes Islamiques* XXXVIII/2 (1970), 70-71.

91. Beldiceanu 1960, 97.

92. Babinger, ό.π., 120-125.

93. Marino Sanuto τ. 2, Μάιος 1499, 710.

94. Βλ. Α. Λαίτου, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987 (μτφρ. Αγλ. Κάσδαγλη), 22-23.

95. Sokolowski 1970, 95.

Όπως στις περισσότερες τουρκοκρατούμενες περιοχές, στην Καστοριά είχε δραστηριοποιηθεί ο μη μουσουλμανικός πληθυσμός, κυρίως χριστιανικός και εβραϊκός⁹⁶. Ο χριστιανικός πληθυσμός, που και αριθμητικά υπερετρούσε, είναι προφανές ότι κυριαρχούσε στην οικονομική ζωή της πόλης. Εκτός από την ενασχόληση με την καλλιέργεια, παραγωγή και διάθεση των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων της περιοχής, τα είδη των οποίων θα αναφερθούν παρακάτω, είναι προφανές και επιβεβαιώνεται από τους οθωμανικούς νόμους ότι ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού είχε ως κύριο επάγγελμα την αλιεία, εκμεταλλευόμενο την ύπαρξη της λίμνης⁹⁷. Τα αλιευτικά σκάφη – που θα πρέπει να έμοιαζαν με αυτά που χρησιμοποιούνται έως σήμερα στην Καστοριά⁹⁸ – κατασκευάζονταν πιθανώς από την ξυλεία της περιοχής, δεδομένου ότι στα 1531, σύμφωνα με το ημερολόγιο του Marino Sanuto, στην Καστοριά κατασκευάζαν κουπιά⁹⁹.

Την ύπαρξη τεχνιτών για την επεξεργασία μετάλλων γνωρίζουμε από μνεία που αναφέρει συνοικία σιδεράδων στην πόλη, από τα μέσα του 15ου αιώνα¹⁰⁰ και την εισαγωγή πρώτων υλών, όπως χάλυβα και κασσίτερου¹⁰¹. Επιπλέον γνωρίζουμε την ύπαρξη εξαγωγίμων προϊόντων, όπως ήταν οι ασπίδες και οι σέλλες¹⁰².

Από τα μέσα του 15ου αιώνα μαρτυρούνται στην Καστοριά συνοικίες ραφτών, χρυσοχόων, σαμαροποιών και γουναράδων¹⁰³. Η επεξεργασία της γούνας θα πρέπει να απασχολούσε ένα σημαντικό αριθμό των βιοτεχνών της πόλης μιά και σύμφωνα με τον νόμο του 1529/30 οι καστοριανοί εξήγαν γούνες, ενώ εισήγαν γούνινα δέρματα και δέρματα βουβαλιών¹⁰⁴. Αργότερα, στα μέσα του 17ου αιώνα η πόλη ήταν περίφημη για τους χριστιανούς γουναράδες που έμπορεύονταν κυρίως με την Κωνσταντινούπολη, αλλά μερικοί από αυτούς είχαν φθάσει ως τη Ρωσία¹⁰⁵.

Η πληροφορία ότι στις πόλεις την εποχή αυτή υπήρχε μια κατηγορία τοπικών εμπόρων, κατόχων καταστημάτων¹⁰⁶, ενισχύεται από τη μνεία συνοικίας εμπόρων στα μέσα του 15ου

96. Al. Ducellier, Les mutations de l'Albanie au XVe siècle. Du monopole ragusain à la redécouverte des fonctions de transit, Et. Balkaniques 1 (1978), 71= VR 1987, XVII.

97. Στα μέσα του 15ου αιώνα υπήρχε συνοικία ψαράδων στην πόλη (Sokoloski 1970, 95). Στον νόμο του 1529/30 αναφέρεται ψάρεμα με γρίπο (είδος καλαθιού) και δίχτυα: Alexander 1985, 224. Τους τρόπους ψαρέματος στη λίμνη περιγράφει και ο Εβλιγιά Τσελεμπί: Δημητριάδης 1973, 172-173.

98. Τα αλιευτικά σκάφη-μονόξυλα- της λίμνης κατά τον 18ο αιώνα περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες ο W. M. Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, 325-326. Στις αρχές του αιώνα μας ο Μ. Παπακωνσταντίνου αναφέρει (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια ΙΔ', 1930, λήμμα Καστοριά): *ή συγκοινωνία μεταξύ της πόλεως και της λίμνης εκτελείται διά λέμβων πρωτογόνου σχεδίου, αί οποία καλούνται καράβια. Ἡ ἀλιεία διά λέμβων μικροτέρου σχήματος, τās οποίας οί ἐντόπιοι καλοῦν μονόξυλα, διότι ἡ τρόπις αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς μόνο, σανίδος.*

99. Marino Sanuto, τ. 55, Φεβρουάριος 1531, 531-532. Για την κατασκευή πλοίων γενικά βλ. Β. Α. Cvetkova, Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles, Revue des Etudes Islamiques XXXVIII/2 (1970), 71-72.

100. Sokoloski 1970, 95.

101. Alexander 1985, 222-223.

102. Sokoloski 1970, 95.

103. Sokoloski 1970, 95. Βλ. και Κ. Κεφαλάς, Λαϊκή Τέχνη, Η Μακεδονία κατά τους νεώτερους χρόνους, στό Μακεδονία 1982, 437.

104. Alexander 1985, 222-223.

105. Δημητριάδης 1973, 49, 171.

106. Cvetkova, ό.π., 67.

αιώνα¹⁰⁷, από την πληροφορία ότι τον 16ο αιώνα στα βακούφια της περιοχής Καστοριάς είχαν δοθεί και 27 καταστήματα¹⁰⁸ και από τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπή ότι τον 17ο αιώνα υπήρχαν στην πόλη τουλάχιστον εκατό καταστήματα¹⁰⁹.

Κέντρο διαθέσεως των προϊόντων της περιοχής ήταν η αγορά της πόλης. Τα κύρια προϊόντα της τοπικής παραγωγής ήταν σύμφωνα με τις πηγές - κυρίως τους κανούν- τα προϊόντα της αμπέλου, δημητριακά, ψάρια¹¹⁰ και γούνες¹¹¹. Ως προϊόντα εξαγωγής είναι γνωστά τα παστά ψάρια, το κρασί¹¹², οι σέλλες, οι γούνες και οι ασπίδες¹¹³. Ως προϊόντα εισαγωγής αναφέρονται τα δέρματα, οι κάπες, τα μάλλινα χαλιά και τα υφάσματα¹¹⁴.

Εκκλησιαστική ζωή και δράση

Εκκλησιαστικά η Καστοριά και μετά την κατάκτησή της εξακολουθούσε να υπάγεται στην αυτοκέφαλη Αρχιεπισκοπή Αχρίδος¹¹⁵. Οι σχέσεις του τουρκικού κράτους με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδος φαίνεται ότι ήταν σταθερά καλές, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα¹¹⁶. Ο χρόνος μετατροπής της επισκοπής Καστοριάς σε μητρόπολη δεν είναι ακριβώς καθορισμένος. Η πόλη ήταν επισκοπή μέχρι το 1481 σύμφωνα με σημείωμα χειρογράφου (φ. 193β) στο οποίο αναφέρεται *τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου Ἰωσήφ, Καστωρίας καὶ Μολείσκου καὶ Ἀνασελίτζας ἐν ἔτει αὐθ' Φεβρουαρίου κδ'*¹¹⁷. Η πρώτη μέχρι στιγμής γνωστή μνεία που αναφέρει την Καστοριά ως μητρόπολη είναι του Ιουλίου 1532 στον κώδικα 2751 της Μητροπόλεως Καστοριάς, τώρα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας. Στον κώδικα αυτόν αναφέρεται: *τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου ἡμῶν κυρίου Ἀκακίου*¹¹⁸. Η επόμενη μνεία της Καστοριάς ως μητροπόλεως υπήρχε σε επιγραφή του ναού της Αγίας Ελεούσας του έτους 1551, όπου αναφερόταν *ἀρχιερατεῦντος τῆς ἀγνωτάτης μητροπόλεως Καστορίας κυρίου Μεθοδίου καὶ πρωτοθρόνου πάσης Βουλγαρίας*¹¹⁹.

107. Sokoloski 1970, 95.

108. Sokoloski 1970, 97.

109. Δημητριάδης 1973, 49.

110. Κυπρίνοι και μικρά ψάρια: Alexander 1985, 222-224. Τα ψάρια της λίμνης περιγράφει ο Εβλιγιά Τσελεμπή (Δημητριάδης 1973, 172-174) και τον 18ο αιώνα ο Leake (W.M.Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, 327).

111. Alexander 1985, 222-224.

112. Σύμφωνα με πληροφορία του Χατζή Κάλφα, το β' μισό του 17ου αιώνα, στην Καστοριά γινόταν μεγάλο εμπόριο κρασιού (Hadschi Chalfa, 97).

113. Alexander 1985, 222-224.

114. Alexander, ό.π.

115. H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Geschichte und Urkunden, Leipzig, 1902 19-21. Για την αρχιεπισκοπή Αχρίδος βλ. σελ. 29.

116. A. Matkoski, Les relations entre l'archevêché d' Ohrid et l'état turc, 6ème Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, Sofia 1989, Résumés et Communications, Histoire, 2, 42-43.

117. Α. Παπαδόπουλος -Κεραμεύς, Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη III, 114, αρ. 57. Για τον επίσκοπο Ιωσήφ βλ. Β. Ατέσης, Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος από αρχής μέχρι σήμερα, ΕΦ 56, (1974), 451. Τσαμίσης 1949, 67. R. Janin, Castoria, DHGE XI, 1458.

118. Σ. Βαρναλίδης, Ο Καστοριάς μητροπολίτης και όχι επίσκοπος κατά τον ΙΣΤ' αιώνα, Μακεδονικά 22 (1982), 496-497.

119. Χρηστίδης 1922, 175. Ορλάνδος 1938, 181. Τσαμίσης 1949, 128-129.

Σχετικά με την εκκλησιαστική ζωή της πόλης την εποχή αυτή, γνωρίζουμε ότι ο ηγούμενος της μονής Γηστερνοϊσίσης Γρηγόριος παρήγγειλε το 1341 ένα συναξάριο Μαρτίου- Σεπτεμβρίου στο μοναχό Διονύσιο¹²⁰ ή Διομήδη¹²¹, ότι ένας αρχιμανδρίτης Γαλακτίων, του οποίου την αδελφή είχε νυμφευθεί ο πρωτόπαπας Παπασταματίου, ήταν πιθανώς κτήτωρ του Αγίου Αλυπίου και ότι η μοναχή Ευπραξία, στα 1485/86 είχε την οικονομική δυνατότητα να αναλάβει τα έξοδα ανεγέρσεως και τοιχογραφήσεως του ναού του Αγίου Νικολάου. Στα μέσα του 15ου αιώνα σε τουρκικό κατάστιχο, στο οποίο αναφέρονται οι εκκλησίες και τα μοναστήρια της πόλης, οι ναοί ορίζονται με τα ονόματα των ιερέων τους¹²². Στα 1490 ο ιερέας Μανόλης είχε αναλάβει να συγκεντρώσει το υπόλοιπο περασμένων ετών του κεφαλικού φόρου (cizye) από ορισμένους χριστιανούς και να τον παραδώσει στον καδή της πόλης, σύμφωνα με την κατάσταση που ο τελευταίος του είχε παραδώσει¹²³.

Οι κοσμικοί άρχοντες και οι απεικονίσεις τους

Στα επιφανή πρόσωπα της καστοριανής κοινωνίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως δηλώνει τουλάχιστον η πλούσια αμφίεση, θα πρέπει να ανήκαν η Ευφροσύνη, ο Μανουήλ, γιός του Μιχαήλ Μουστάκη, η Άννα και η κόρη της, που εικονίζονται στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως, όπου πιθανότατα ετάφησαν (εικ. 82-84). Η Ευφροσύνη φέρει μακριά κόκκινη εσθία και εξωτερικά σε βαθύτερο χρώμα επενδύτη. Ο Μανουήλ απλό ανοιχτόχρωμο πουκάμισο με σκούρα ζώνη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ένδυμα και το κάλυμμα της κεφαλής μιας δεόμενης νέας γυναίκας που φορεί εσωτερικό πουκάμισο με ανθέμια και πράσινο χιτώνα με τετράγωνα σχέδια, πορπούμενο στο στήθος. Το κάλυμμα της κεφαλής της, το λεγόμενο “κοκόσνικ” μιμείται τα “τυμπάνια” των βυζαντινών αυτοκρατειρών, τα οποία αργότερα φορούσαν και οι ευγενικής καταγωγής γυναίκες των επαρχιών¹²⁴. Στην παράσταση ενός άνδρα και μικρού παιδιού που τους ευλογεί ο Χριστός Ελεήμων, το εσωτερικό ένδυμα του άνδρα στολίζει ζώνη δεμένη στο πλάι, όπως συνηθιζόταν τον 14ο-16ο αιώνα σε παραστάσεις λαϊκών, κυρίως στη Μακεδονία¹²⁵.

Ο χορηγός του ναού των Αγίων Τριών, *κυρ Θεόφιλος Πανκράτης* αποκαλείται στην επιγραφή *εὐγενέστατος*, δηλωτικό της ευγενικής του καταγωγής. Δυστυχώς δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για το δωρητή και τη θέση του στην τουρκοκρατούμενη κοινωνία της Καστοριάς την εποχή εκείνη. Όπως φαίνεται από τη γλώσσα της επιγραφής, τις υπόλοιπες επιγραφές του ναού και το εικονογραφικό πρόγραμμα, που περιλαμβάνει και την απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου Παλαμά, ο Θεόφιλος Πανκράτης θα πρέπει να σχετιζόταν με λογίους κύκλους, πιθανώς της Θεσσαλονίκης και να ήταν ενήμερος των εκκλησιαστικών γεγονότων του καιρού του.

120. Σύμφωνα με την ανάγνωση του Α. Πολίτη (χφ. Εθνικής Βιβλιοθήκης 2679, φ. 1341).

121. PLP, αρ. 5424. Η μονή πιθανώς ταυτίζεται με το σημερινό ναό της Φανερωμένης (Τσαμίσης 1949, 115-116. Γκολομπίας 1986, 320, σημ.1).

122. M. Sokolovski, *Costur i Costursko vo srednata na XV vek, Istorija II* (1966), 124.

123. *Тодоров-Велков* 1988, 273.

124. Ορλάνδος 1938, 102, σημ. 1.

125. Ορλάνδος 1938, 100, εικ. 68.

Στο ναό της Κουμπελίδικης, ο νέος κτήτωρ Ανδρόνικος, στα 1495/96 εκτός από την τοιχογραφία της Θεοτόκου του Πάθους προσέθεσε προφανώς τον εξωνάρθηκα του ναού και μερίμνησε για την τοιχογράφηση.

Στις αρχές του 16ου αιώνα, ο Ακτάσης, υιός Αλέξη και η μητέρα του (εικ. 86), που απεικονίζονται στο ναό του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού με αποδοσμένα ρεαλιστικά τα χαρακτηριστικά και τα ενδύματά τους, προβληματίζουν ως προς την καταγωγή, που μοιάζει ξενική λόγω των ονομάτων τους, αλλά και ως προς την κοινωνική τους θέση στην πόλη, μια και ο Χριστός που ευλογεί το νέο άνδρα, του προσφέρει διάδημα, σημάδι της αρχοντικής γενιάς του. Αξίζει να εξετασθεί ιδιαίτερα η ενδυμασία του Ακτάση¹²⁶, που φέρει λευκό πουκάμισο με εμφανή τα θηλύκια που συγκρατούν τα κουμπιά και μία πιθανόν ένθετη μαύρη ταινία. Εξωτερικά φέρει επενδύτη χωρίς μανίκια, του οποίου διακρίνομε τη γούνινη επένδυση. Χαρακτηριστικό είναι και το καπέλλο του Ακτάση, το οποίο στο κέντρο σχηματίζει γείσο¹²⁷. Παρόμοιο καπέλλο συναντήσαμε σε τοιχογραφίες του 16ου αιώνα στο νάρθηκα του Πατριαρχείου του Ρεέ (1561) και στο ναό της Studenica (1568) στη Γιουγκοσλαβία, σε τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου του Νέου, της Σόφιας¹²⁸. Τα καστανά μαλλιά της γυναίκας πέφτουν λυτά στους ώμους κάτω από ένα όχι συνηθισμένο καπέλλο που μοιάζει να είναι φτιαγμένο από γούνα ή χονδρό ύφασμα και στη μέση σχηματίζει ίσως κάποιο κόσμημα¹²⁹. Το καπέλλο της μοιάζει με αυτό της Μηλίτσα, κτητόρισσας της μονής Matka (1496/97) στην περιοχή της Αχρίδας¹³⁰.

Μνημειακές μαρτυρίες

Αρχιτεκτονική

Εκτός από τον τύπο του μονόχωρου ναού με τις μικρές διαστάσεις είναι δύσκολο να προσδιορισθούν τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των ναών της Καστοριάς που κτίστηκαν αυτήν την εποχή λόγω των πολλαπλών επεμβάσεων, προσθηκών και φθορών, που έχουν υποστεί. Με αρκετές επιφυλάξεις, εφόσον δεν έχουν γίνει ολοκληρωμένες αρχαιολογικές εργασίες αποκατάστασης, θεωρούμε ότι στους ναούς της εποχής αυτής ανήκουν οι Άγιοι Τρεις (εικ. 88), ανακαινισμένος μονόχωρος ναός με προσθήκη (μετά το 1940) ανοιχτής στοάς στη

126. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 176.

127. Βλ. και Garidis 1989, 73-74. Η περιγραφή του κουστουμιού του Ακτάση που παραθέτει είναι λίγο διαφορετική. Ο ίδιος ερευνητής θεωρεί περίεργο ότι ο Ακτάσης φορά καπέλλο μέσα στην εκκλησία.

128. Φωτογραφία βλ. Garidis, ό.π., 247.

129. Σχετική κόμμωση παρατηρούμε στη μαία από την παράσταση της Γεννήσεως του Χριστού στο Παλαιό καθολικό Μετεώρων και στον Άγιο Νικόλαο Ευπραξίας στην Καστοριά. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 183α, Garidis 1989, 74, και Georgitsoyanni 1992, 107-108.

130. Βλ. G. Subotić, L' école de la peinture d'Ohrid au XVe siècle, Belgrade 1980, εικ. αρ. 105. Βλ. και Ε. Γεωργιτισογιάννη, Εικονογραφικές παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του Παλιού Καθολικού στη μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (1453), Θεσσαλικό Ημερολόγιο 15 (1989), 99, όπου συσχετισμός με άλλες παραστάσεις και με τους κεφαλοδέσμους της ελληνικής λαϊκής φορεσιάς.

νότια πλευρά¹³¹ και ο σύγχρονός του ναός του Ιωάννου του Προδρόμου στην πλατεία Ομονοίας (εικ. 96), που έχει επίσης επισκευασθεί¹³². Στην ίδια εποχή ανήκουν ο επισκευασμένος μικρός ναός του Αγίου Αλυπίου με μεταγενέστερο νόθηκα¹³³, ο λιθόκτιστος μονόχωρος ναός με ξυλοδεσιές της Παναγίας της Ρασσιώτισας, επισκευασμένος στη δυτική πλευρά¹³⁴, ο μικρός ναός του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας ή Δάλλα, για τον οποίον ο Τσαμίσης έγγραφε στα 1949: *ὁ ναός ἐτοιμόρροπος ὃν ἐπεσκευάσθη πρὸ τινῶν ἐτῶν καὶ πολλαὶ τοιχογραφίαι κατέπεσον*¹³⁵. Επίσης ο Άγιος Ανδρέας του Ρουσοῦλη, μικρός ναός, κτισμένος με λιθοδομή και ξυλοδεσιές¹³⁶, ο Άγιος Νικόλαος του Μαγαλειού (εικ. 85, 87)¹³⁷ και ο Άγιος Νικόλαος της ενορίας Μουξεβίκη, ο επονομαζόμενος της Θεολογίας, επιμήκης ναός με νόθηκα και πεντάπλευρη αψίδα, κτισμένος με λιθοδομή και οριζόντιες ξυλοδεσιές, ο οποίος στα 1949 ήταν *ετοιμόρροπος*¹³⁸. Στα κτίσματα αυτής της περιόδου πρέπει να περιληφθεί και ο εξωνάρθηκας που προστέθηκε στη δυτική πλευρά της Παναγίας Κουμπελίδικης¹³⁹.

Τοιχογραφίες

Κίνηση τοπικού χαρακτήρα

Κατά τη εποχή που εξετάζουμε η καλλιτεχνική παραγωγή στη Μακεδονία αναπτύσσεται κυρίως στο πρώτο και το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα και εντοπίζεται ιδιαίτερα στο χώρο της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας¹⁴⁰. Αυξημένη παρουσιάζεται η δραστηριότητα τοιχογραφικών εργαστηρίων στην περιοχή της Καστοριάς¹⁴¹.

131. Από το αρχικό κτίσμα παρέμειναν το ιερό και τα δίλοβα παράθυρα: βλ. Ορλάνδος 1938, 183 (θεωρεί το ναό τελείως ανακαινισμένο). Τσαμίσης 1949, 137. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, ΑΔ 30 (1975) Β2-Χρονικά, 269, πίν. 178, 179α. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 42, εικ. 4-5 (κάτοψη). Ε. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ι' (1980-81), 273, σημ. 2. Τσιγαρίδας 1985-86, 386.

132. Χρηστίδης 1922, 166. Ορλάνδος 1938, 180. Τσαμίσης 1949, 137. Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία του τελευταίου: *ἐπεκευάσθη πρὸ πολλῶν ἐτῶν καὶ ἦδη μόνον ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος σώζεται τοιχογραφία μετὰ δύο στρωμάτων ἀσβεστοχρίσματος ὡς καὶ τοιαύτη ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος μετὰ ζωροῦ χρώματος*. Τσιγαρίδας 1985-1986, 386.

133. Χρηστίδης 1922, 227. Ορλάνδος 1938, 167. Τσαμίσης 1949, 126.

134. Χρηστίδης 1922, 172. Ορλάνδος 1938, 159-160. Τσαμίσης 1949, 129. Τσιγαρίδας 1988, 17.

135. Τσαμίσης 1949, 126. Βλ. επίσης Χρηστίδης 1922, 227 και Ορλάνδος 1938, 167.

136. Χρηστίδης 1922, 277. Ορλάνδος 1938, 168. Τσαμίσης 1949, 138. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 45.

137. Χρηστίδης 1922, 278. Ορλάνδος 1938, 166. Τσαμίσης 1949, 126. Ναός, μικρός μονόχωρος. Βλ. και Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα έως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Συμβολή στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική, Αθήναι 1979, 61, σημ. 604.

138. Τσαμίσης 1949, 135. Γενικά για το ναό Χρηστίδης 1922, 171-172. Ορλάνδος 1938, 158-159. Τσαμίσης 1949, 135-136.

139. Ο Τσαμίσης (1949, 109) σημειώνει για τον εξωνάρθηκα: *προσετέθη κατόπιν καὶ νέον μέρος πρὸς δισημάς ἐκ 2 μέτρων μήκους καὶ 2 μέτρων πλάτους, ὅπερ ἐξετάζοντες βλέπομεν ὅτι ὑπολείπεται πολὺ κατὰ τὴν τέχνην τοῦ πρώτου*.

140. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Monumental Painting in Greek Macedonia during the fifteenth century, Holy Image-Holy Space, 54-60.

141. Ο καθαρισμός των τοιχογραφιών στα μνημεία που θα αναφερθούν δεν έχει ολοκληρωθεί και οι τοιχογραφίες είναι ανεπαρκώς ή καθόλου δημοσιευμένες, γεγονός που δυσκολεύει κατά πολύ την οριστική συναγωγή συμπερασμάτων.

Στα τέλη του 14ου αιώνα, λίγα χρόνια μετά την τουρκική κατάκτηση, μία καλλιτεχνική κίνηση τοπικού αυτή τη φορά χαρακτήρα εμφανίζεται στην πόλη. Πρόκειται για ζωγράφους, όχι μόνο τοιχογραφιών αλλά και φορητών εικόνων, που στην τέχνη τους κυριαρχεί το αντικλασικό ρεύμα, η ρεαλιστική απόδοση και η τάση προς το επίπεδο και το γραμμικό. Οι ντόπιοι, όπως φαίνεται, καλλιτέχνες εξαντλούν τα εκφραστικά μέσα που επικράτησαν τον περασμένο αιώνα και οργανώνουν συνθέσεις απλές και συμμετρικά οργανωμένες. Στο καλλιτεχνικό αυτό ρεύμα ανήκουν οι πρόσφατα ανακαλυφθείσες τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Τριών (1401) (εικ. 88) από τις οποίες σήμερα διακρίνονται ορισμένα τμήματα στον κυρίως ναό, όπως η κεφαλή της Παναγίας (εικ. 89) και ειλητό από παράσταση Δεήσεως (εικ. 90) και κεφαλή αγίου με καπέλλο, παρόμοιο με τα καπέλλα των αγίων στους ναούς Αγίου Αθανασίου Μουζάκη και Αγίου Νικολάου Ευπραξίας. Την παράσταση της Δεήσεως, στην ίδια θέση μέσα στο ναό θα συναντήσουμε και λίγο αργότερα, στις τοιχογραφίες των ναών που διακοσμήθηκαν από το ονομαζόμενο εργαστήριο της Καστοριάς. Στην πρόθεση εικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Στέφανος και Ρωμανός ο Μελωδός. Στην αφίδα του ιερού οι ιεράρχες Αθανάσιος, Βασίλειος και Γρηγόριος Θεολόγος (εικ. 92) κρατώντας ανοιχτά ειλητά και η Θεοτόκος (εικ. 91). Στο διακονικό εικονίζονται οι άγιοι Εύπαλος και Γρηγόριος Παλαμάς (εικ. 93)¹⁴². Στο ιερό υπάρχουν εκτενείς επιγραφές που συνοδεύουν τις τοιχογραφίες. Η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών συνδέεται με αυτήν των μνημείων της ίδιας πόλης του β' μισού του 14ου αιώνα και του α' μισού του 15ου και διαπνέεται από ρεαλιστικά και αντικλασικά στοιχεία ενώ ο καλλιτέχνης φαίνεται ενήμερος των καλλιτεχνικών ρευμάτων που προηγήθηκαν, ιδίως αυτών της Θεσσαλονίκης¹⁴³.

Στο ίδιο καλλιτεχνικό ρεύμα ανήκουν οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ανδρέα του Ρουσουλή¹⁴⁴, στο βόρειο τοίχο του οποίου εικονίζονται η Δέηση, ο Ιωάννης ο Θεολόγος και ολόσωμοι άγιοι (εικ. 97, 98). Στην κάτω ζώνη του νότιου τοίχου του ναού εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη και ο άγιος Ανδρέας, στη μεσαία στηθάρια αγίων και στην επάνω ζώνη σκηνές από τη ζωή του Χριστού. Στην ίδια καλλιτεχνική τάση ανήκουν οι τοιχογραφίες του ιερού και της εξωτερικής πλευράς του ανατολικού τοίχου του ανακαινισμένου ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της συνοικίας Μητροπόλεως (εικ. 94, 95)¹⁴⁵, καθώς και ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Κοιμήσεως της Παναγίας (1432) στο χωριό Ζευγοστάσι, κοντά στην Καστοριά¹⁴⁶. Οι τοιχογραφίες αναπτύσσονται σε τρεις ζώνες και καλύπτουν τις κεραίες του

142. Για τις απεικονίσεις του Γρηγορίου Παλαμά στο ναό των Αγίων Τριών και γενικότερα στους ναούς της Καστοριάς βλ. Τσιγαρίδας 1986, 263-269, πίν. 1-4. Για τις απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου Παλαμά σε τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη βλ. Χρ. Τσιούμη, Οι πρώτες απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη. Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Θεσσαλονίκη 1986, 247-257.

143. Βλ. Τσιγαρίδας 1986, 282-283, 286, σημ. 56.

144. Πελεκανίδης 1953, πίν. 162-167. T. Velmans, La peinture murale byzantine à la fin du Moyen-Age I, Paris 1977, 250. Για το ναό βλ. Χρηστίδης 1922, 277. Ορλάνδος 1938, 168. Τσαμίσης 1949, 138. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 42, 2-11. Ο ναός είναι εξωτερικά ασβεστωμένος. Ο Μ. Γαρίδης συνδέει ένα τμήμα της διακόσμησης του Αγίου Ανδρέα του Ρουσουλή και του Αγίου Νικολάου της συνοικίας Μουζαβίκη με το εργαστήριο της Καστοριάς (Garidis 1989, 75).

145. Για τις τοιχογραφίες βλ. Τσιγαρίδας 1985-86, 386, εικ. 7. Γκολομπίας 1988, 59, εικ. 38. Επιγραφές των τοιχογραφιών του ναού βλ. Μουτσόπουλος 1977, επιγρ. 356, 357. Στον ίδιο ζωγράφο θεωρεί ο Γ. Γκολομπίας ότι ανήκουν και οι επιζωγραφισμένες τοιχογραφίες της κόγχης του ιερού του Αγίου Νικολάου Δραγιά (Γκολομπίας 1988, 60, σημ. 20, εικ. 3α).

146. Για το ναό βλ. Τσαμίσης 1949, 118-119, εικ. 18.

σταυρού, τον τρούλλο και το ιερό¹⁴⁷. Τεχνοτροπικά εντάσσονται στην αντικλασική παράδοση του 14ου αιώνα και παρουσιάζουν εικονογραφικά στοιχεία και τεχνικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται στο ναό του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη και Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Η καλλιτεχνική αυτή ροπή παρατηρείται και σε φορητές εικόνες της εποχής, που προφανώς ζωγραφίστηκαν από τους ίδιους καλλιτέχνες που εκτέλεσαν και τις τοιχογραφίες. Οι περισσότερες βρέθηκαν στο ναό των Αγίων Τριών (1401) και βρίσκονται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς¹⁴⁸. Πρόκειται για μία εικόνα της Παναγίας Ελεούσας στον τύπο της Γλυκοφιλούσας¹⁴⁹ και για πέντε εικόνες που ανήκαν στο Δωδεκάορτο του ίδιου ναού. Εικονίζουν τη Γέννηση, την Υπαλαπή, την Ανάσταση του Λαζάρου, την Είσοδο στα Ιεροσόλυμα, τη Μεταμόρφωση του Χριστού και την Κοίμηση της Θεοτόκου¹⁵⁰. Όλες οι εικόνες που αναφέρθηκαν χρονολογούνται με βάση τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά γύρω στα 1400, εποχή στην οποία ανήκουν και οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Τριών και δεν αποκλείεται να αποτελούν προϊόντα καστοριανού εργαστηρίου. Μία άλλη εικόνα, του Χριστού Παντοκράτορα, που προέρχεται από το ναό του Αγίου Νικολάου της συνοικίας του Αγίου Λουκά και βρίσκεται στο Μουσείο της Καστοριάς, νομίζουμε ότι ανήκει στην ίδια αντικλασική καλλιτεχνική τάση των αρχών του 15ου αιώνα, αν και έχει χρονολογηθεί σε προγενέστερη εποχή¹⁵¹. Μία μικρή εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας που βρίσκεται στη Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου¹⁵² παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες, κυρίως στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, με τις παραπάνω εικόνες.

Ανεξάρτητες τοιχογραφίες

Στο ναό της Παναγίας Κουμπελίδικης στην εξωτερική όψη του εξωνάρθηκα εικονίζεται η Παναγία ολόσωμη και ορθή με τον μικρό Χριστό, που κοιτάζει έντρομος τον Αρχάγγελο Γαβριήλ με τα σύμβολα του Πάθους¹⁵³. Η παράσταση, που συνοδεύεται από γνωστό επίγραμμα

147. Ε. Τσιγαρίδας, Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως στο Ζευγοστάσι Καστοριάς, Φύλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν, Γ', Αθήναι 1989, 335, πίν. 81γ, 82α, 82β-84α. Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις για τις τοιχογραφίες του ναού βλ. σελ. 335-338.

148. Για την περισυλλογή των εικόνων των ναών της Καστοριάς βλ. Στ. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 229. Ε. Τσιγαρίδας, Περισυλλογή αρχαίων, ΑΔ 27 (1972) Χρονικά - Β2, 572-573. Έκθεση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Εικόνων Καστοριάς, Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς, εκδ. ΤΑΠΑ, Υπουργείο Πολιτισμού- Δήμος Καστοριάς.

149. Ε. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ι' (1980-81), 273-287, πίν. 75, 76. Ο ίδιος, Φορητές εικόνες του 15ου αι. του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς, Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1995, 348-349, εικ. 8.

150. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Holy Image-Holy Space 1988, αρ. 31-36 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία). Ε. Τσιγαρίδας, ό.π., 349, εικ. 9, 10.

151. Ε. Τσιγαρίδας, Affreschi e icone dalla Grecia, αρ. 31 (χρονολογεί στο τέλος 13ου- αρχές 14ου αιώνα). Ο ίδιος, From Byzantium to El Greco, αρ. 14.

152. Βλ. Χρ. Μπαλτογιάννη, Εικόνες, Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου, Αθήνα 1985, 20-22, αρ. 6.

153. Ορλάνδος 1938, 135, εικ. 944 όπου και λεπτομερής περιγραφή της τοιχογραφίας του ναού. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς (διατριβή επί διδασκτορία), Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 57. Για την καταγωγή του τύπου της Παναγίας του Πάθους βλ. Μ. Σωτηρίου, «Παναγία του Πάθους» Πανηγυρικός επί τη 1400η αμφιετερίδι της Ιεράς Μονής Σινά, Αθήνα 1969, 29-42. Ν. Δρανδάκης, Η Ρεθυμνία εικόν Παναγίας του Πάθους, Κρητικά Χρονικά 5 (1951), 61-70.

σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους¹⁵⁴ και από χρονολογημένη το 1495/96 επιγραφή, αποτελεί μια πρώιμη απεικόνιση του τύπου της Παναγίας του Πάθους¹⁵⁵. Η καθιέρωση αυτού του τύπου φαίνεται ότι έγινε από κρητικούς ζωγράφους, κυρίως από τον Ανδρέα Ρίτζο¹⁵⁶, το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα και προτιμήθηκε στη συνέχεια από πολλούς καλλιτέχνες σε όλα τα μεταβυζαντινά χρόνια¹⁵⁷.

Το σύνολο των εξωτερικών τοιχογραφιών περιλαμβάνει ακόμη τη Δέηση, σκηνές από το Συμπόσιο του Ηρώδη και τον αποκεφαλισμό του Ιωάννη και τον Προφήτη Ηλία¹⁵⁸. Οι παραστάσεις αυτές αποτελούν καλά δείγματα τοιχογραφιών της εποχής τους, και έχουν συσχετισθεί με αυτές του νάρθηκα της Παναγίας Αιανής στην Πιερία¹⁵⁹ και με τοιχογραφίες ναού της περιοχής των Σκοπίων¹⁶⁰.

Καλλιτεχνική εργασία που δεν ανήκει σε εντοπισμένο εργαστήριο αποτελούν επίσης οι τοιχογραφίες της εξωτερικής όψης του νότιου τοίχου του Ταξιάρχη Μητροπόλεως, στις οποίες εικονίζονται τοπικοί άρχοντες συνοδευόμενοι από επιγραφές που χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα¹⁶¹. Στις τοιχογραφίες αυτές διακρίνουμε τη γνώση των σύγχρονων εικονογραφικών τύπων (Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα) και αξιώσεις τέχνης στην απόδοση των προσωπικών χαρακτηριστικών καθώς και των λεπτομερειών των ενδυμασιών¹⁶². Το ίδιο ανεξάρτητες καλλιτεχνικά θεωρούνται και οι τοιχογραφίες του μονόχωρου, ξυλόστεγου ναού του Ταξιάρχη Γυμνασίου στη συνοικία Οικονόμου¹⁶³, που κοσμούν το δυτικό και βόρειο

154. Για το επίγραμμα βλ. Μ. Σωτηρίου, Παναγία του Πάθους, Βυζαντινή εικόνα της μονής Σινά, (ανάτυπον εκ του πανηγυρικού τόμου επί τη 1400η αμφιετηρίδι της Ιεράς Μονής του Σινά), Εν Αθήναις 1969, κθ'. Παρόμοιο επίγραμμα συνοδεύει συχνά μεταβυζαντινές εικόνες της Παναγίας του Πάθους.

155. Για τη βυζαντινή καταγωγή του τύπου βλ. Α. Ευγγόπουλος, Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος εικόνων, Αθήναι 1936, 71-72. Ο ίδιος, Σχεδιάσμα της βυζαντινής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν, Αθήναι 1957, 74, 187-189. Μ. Chatzidakis, Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise, Venise 1962, 39-40. Βλ. επίσης Th. Gouma-Peterson, Crete, Venise, the "Madonneri" and a creto-venetian icon in the Allen Art Museum, Allen Art Museum Bulletin XXV.2 (1968), 59-60, σημ. 20 όπου σημειώνεται ότι η τοιχογραφία της Καστοριάς επαναλαμβάνει τον τύπο τοιχογραφίας στο Κοπέ της Γιουγκοσλαβίας του τρίτου τέταρτου του 14ου αιώνα.

156. Μ. Chatzidakis, Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque, Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδου, Βενετία 1974, IV, 175-182, πίν. ΙΑ 'IB', Μ. Cattapan, I pittori Andrea e Nicola Rizzo di Candia, Θεσσαυρίσματα 14 (1977), 199-239. Μ. Chatzidakis, Icones Grecques à Venise, Venise 1962, XXXII, XL, XLVII.

157. Γιά τη διάδοση του τύπου της Παναγίας του Πάθους βλ. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, λήμματα αρ. 117, 118, 132, όπου και βιβλιογραφία.

158. L. Hadermann-Misguich, Une longue tradition byzantine. La décoration des églises, Zograf Z (1976), 9. Ευγγόπουλος, ό.π., 3. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 85. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 41-43, πίν. 55, 57.

159. Τσιγαρίδας 1988, 18.

160. Άγιος Γεώργιος στο χωριό Bajani κοντά στα Σκόπια (E.N. Kyriakoudis, Les artistes grecs qui ont participé à la peinture murale des régions sous la juridiction du Patriarcat de Pec pendant sa rénovation (1557-1690), Balkan Studies 24 (1983), 488.

161. Βλ. σελ. 127.

162. Η κακή διατήρηση των τοιχογραφιών και η συνεχιζόμενη φθορά τους καθιστά πλέον δύσκολη την παρατήρηση των λεπτομερειών των παραστάσεων.

163. Ο ναός έχει στην ανατολική πλευρά ημικυκλική κόγχη και στη δυτική πλευρά μεταγενέστερο νάρθηκα, με δύο τυφλές εσωτερικές αφίδες. Η τοιχοδομία του κυρίως ναού είναι ισόδομη με ακανόνιστους λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι που σχηματίζουν το μονόγραμμα του Χριστού. Βλ. Χρηστίδης 1922, 166. Ορλάνδος 1938, 164. Τσαμίσης 1949, 117. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 41.

τοίχο του ναού με λείψανα ολόσωμων αγίων και την κόγχη, επάνω από την είσοδο στον κυριώως, ναό με τη Θεοτόκο¹⁶⁴. Πρόσφατα αποκαλύφθηκαν και λίγες τοιχογραφίες του τέλους του 15ου αιώνα στο μονόχωρο ναό του Αγίου Δημητρίου της συνοικίας Οικονόμου¹⁶⁵. Στον 15ο αιώνα χρονολογούνται και οι τοιχογραφίες του ανατολικού τοίχου του ναού της Παναγίας των Αγίων Αναργύρων¹⁶⁶.

Μία άλλη, λίγο μεταγενέστερη, ανεξάρτητη τάση στον καλλιτεχνικό χώρο της Καστοριάς κατά τον 16ο αιώνα, αντιπροσωπεύουν οι τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος του νάρθηκα, καθώς και οι σκηνές της ανώτερης ζώνης του βόρειου και δυτικού τοίχου του κυριώως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού¹⁶⁷. Οι τοιχογραφίες αυτές εντάσσονται σε βορειοελλαδικό εργαστήριο του 16ου αιώνα¹⁶⁸.

Από τις φορητές εικόνες της εποχής αυτής αναφέρουμε μία μεγάλη εικόνα του Αγίου Νικολάου, όχι καλά διατηρημένη, που βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς. Η εικόνα παρουσιάζει τεχνοτροπία συγγενική με μνημεία της Θεσσαλονίκης και του Άθω, χρονολογημένα στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα¹⁶⁹. Δύο εικόνες, που ανήκουν στο ίδιο Μουσείο, μία αμφιπρόσωπη με τη Θεοτόκο *Φοβερά Προστασία* και την Αποκαθήλωση, και μία εικόνα με παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου ακολουθούν την καλλιτεχνική παράδοση του 14ου αιώνα. Χαμηλότερης καλλιτεχνικής στάθμης είναι οι εικόνες του αγίου Δημητρίου και του αγίου Νικολάου στο ίδιο Μουσείο¹⁷⁰. Πρέπει ακόμη να αναφερθεί μία εικόνα με την Κοίμηση του αγίου Νικολάου¹⁷¹ και δύο εικόνες του αγίου Νικολάου με σκηνές από το βίο του, που προέρχονται αντίστοιχα από τους ναούς του Αγίου Νικολάου Πετρίτη και Αγίου Νικολάου της συνοικίας του Αγίου Θωμά¹⁷². Τέλος, μία αμφιπρόσωπη εικόνα του αγίου Νικολάου με σκηνές από το βίο του, που προέρχεται από το ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξιάς, έχει χρονολογηθεί στον 15ο αιώνα¹⁷³ και συνδεθεί τεχνοτροπικά με την τέχνη του Ξένου Διγενή στη μονή Μυρτιάς Αιτωλίας (1491)¹⁷⁴.

Εργαστήριο Καστοριάς

Η σημαντικότερη καλλιτεχνική παραγωγή της Καστοριάς εντοπίζεται στη δράση ενός εργαστηρίου που τοιχογράφησε τουλάχιστον πέντε μνημεία της πόλης και συνδέεται με έναν αρκετά μεγάλο αριθμό μνημείων όλης της Βαλκανικής. Μία πρώιμη έκφραση της τέχνης του εργαστηρίου που αναφέρθηκε παρατηρείται στην τοιχογραφία της Παναγίας Γλυκοφιλούσας

164. Τσιγαρίδας 1985-86, 380-381, εικ. 1 και 1988, 18.

165. Τσιγαρίδας 1985-86, 379. Για το ναό βλ. Χρηστίδης 1922, 166. Ορλάνδος 1938, 164-164 (χρονολογεί στον 17ο αιώνα). Τσαμίσης 1949, 117-118.

166. Γκολομπιάς 1986, 377, σημ.1.

167. Για το ναό βλ. Χρηστίδης 1922, 169. Ορλάνδος 1938, 169-170. Τσαμίσης 1949, 133-134.

168. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 53, 10-12. Τσιγαρίδας 1985-86, 388, εικ. 9. Γκολομπιάς 1988, 83, σημ. 88.

169. Th. Parazotos, *From Byzantium to El Greco* 1987, λήμμα αρ. 25

170. Αδημοσίευτες.

171. Ν. Ζίας, *Εικόνες του βίου και της Κοιμήσεως του αγίου Νικολάου*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), 291-194, πίν. 111. Ν. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983, αρ. 43, πίν. 43.1.

172. Ζίας, ό.π., 295-296.

173. Ν. Ζίας, *Some representations of byzantine cantors*, AAA II (1969), 234-235, εικ. 1. Ζίας, ό.π., 277-290, πίν. 104-109. Ševčenko, ό.π., αρ. 44, πίν. 44.0-44.7.

174. Μ. Χατζηδάκης, *Η χρονολόγηση μιάς εικόνας της Καστοριάς*, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ε' (1969), 303-307, πίν. 115.

με την επωνυμία Ρασιώτισα (εικ. 101)¹⁷⁵ και των δύο αγγέλων που την παραστέκουν, η οποία βρίσκεται στον ομώνυμο ναό της Καστοριάς και δυστυχώς έχει υποστεί επιζωγραφίσεις¹⁷⁶. Στην τοιχογραφία αυτή της Παναγίας με την επιγραφή *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΡΑΣΙΟΤΗCΑ* αναγνωρίζουμε έναν εικονογραφικό τύπο της Παναγίας δεξιοκρατούσας με έντονα συγκινησιακά στοιχεία, ο οποίος πρέπει να είχε αρκετή διάδοση στη Μακεδονία τον 15ο αιώνα (εικ. 102)¹⁷⁷.

Τα οριστικά όμως χαρακτηριστικά του εργαστηρίου θα φανούν στο τοιχογραφικό σύνολο του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/86). Στην επάνω ζώνη εικονίζονται σκηνές από τη ζωή του Χριστού και στην κάτω ολόσωμοι άγιοι¹⁷⁸. Ιδιαίτερα πρέπει να προσεχθεί η τοιχογραφία της Μεγάλης Δεήσεως (εικ. 103, 106)¹⁷⁹ που κοσμεί την αψίδα του ιερού, στην οποία εκτός από το Χριστό, τη Θεοτόκο και τον Ιωάννη Πρόδρομο, εικονίζονται και οι άγιοι Θεόδωρος, Γεώργιος και Δημήτριος, ντυμένοι με βασιλικά ενδύματα, στον τύπο της βασιλικής Δεήσεως που είχαμε συναντήσει στο ναό του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη τον περασμένο αιώνα (εικ. 67)¹⁸⁰. Η ίδια παράσταση συναντάται και σε προγενέστερα του ναού του Αγίου Νικολάου μνημεία, όπως στο Παλαιό Καθολικό του Μεγάλου Μετώρου (εικ. 104) και στον Άγιο Νικήτα *Cușer*, καθώς και σε μεταγενέστερα μνημεία στην Καστοριά (Άγιος Σπυρίδων και Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού) και στη Γιουγκοσλαβία. Οι τοιχογραφίες των αγνώστων ζωγράφων του Αγίου Νικολάου – πρόκειται τουλάχιστον για δύο χέρια (εικ. 109, 110)– παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο γιατί συνθέτουν ένα σχεδόν ακέραιο εικονογραφικό σύνολο, αλλά και γιατί αντιπροσωπεύουν μία από τις πιο ενδιαφέρουσες δουλειές σε κλασικό ύφος του παραπάνω εργαστηρίου.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του ίδιου εργαστηρίου συναντώνται και στη σκηνή της Βαϊοφόρου (εικ. 100)¹⁸¹ που σώζεται στο βόρειο τοίχο του ναού του Αγίου Νικολάου της Θεολογίας, στη συνοικία Αγίου Θωμά¹⁸². Επίσης, στις αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από τον κατεδαφισμένο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα της συνοικίας Ελεούσης¹⁸³, που φυλάσσονται σήμερα

175. Ο Γ. Γούναρης θεωρεί ότι η επωνυμία αυτή της Παναγίας (Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισας στην Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980, 106-107) προέρχεται από κάποιον κτήτορα Ρασιά ή Ρασιώτη ή από την περιοχή Rasca της Σερβίας, από την οποία πιθανώς προέρχεται και ο τύπος αυτός της Παναγίας.

176. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 229α.β. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 49.12.

177. Βλ. M.Chatzidakis, L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, Actes XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, I, Art et Archéologie, Athènes 1979, 359-360. Μ.Χατζηδάκης, Κατάλογος Εκθέσεως για τα Εκατό Χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1985, λήμμα αρ. 4.

178. Πελεκανίδης 1953, πίν. 179-188. Garidis 1989, 68-70, πίν. 9, 81-85.

179. Πελεκανίδης 1953, πίν. 186. Garidis 1989, 69, πίν. 82.

180. L. Grégoriadou, L'image de la Déesis Royale dans une fresque du XIVe siècle à Kastoria. Actes du XIVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Bucarest 1971, 47-52.

181. Πελεκανίδης 1953, πίν. 249α.

182. Για τις τοιχογραφίες βλ. Μ. Χατζηδάκης, Η χρονολόγηση μιας εικόνας από την Καστοριά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 4-5 (1964-69), 306. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, 90 (1483). Τσιγαρίδας 1988, 18: χρονολογεί στα 1490-1500. Garidis 1989, 74-75, πίν. 90.

183. Για το ναό βλ. Χρηστίδης 1922, 175. Ορλάνδος 1938, 182, εικ. 123, 127. Γσαμίσης 1949, 147. Για τις τοιχογραφίες βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Σχετικά με την προέλευση και τη χρονολόγηση δύο τοιχογραφιών του Μουσείου Παύλου Κανελλοπούλου, Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1992, 441-447.

στο Μουσείο της πόλης, καθώς και στο Μουσείο Παύλου Κανελλοπούλου στην Αθήνα. Οι παραστάσεις εικονίζουν τη Μεγάλη Δέηση και τους αγίους με τις αυτοκρατορικές στολές¹⁸⁴ που συναντούμε στο Παλαιό Καθολικό των Μετεώρων και στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας. Την ίδια τεχνοτροπία εντοπίζουμε επίσης σε ορισμένες τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου της συνοικίας Ελεούσης¹⁸⁵ και στο καλά διατηρημένο τοιχογραφικό σύνολο του ναού του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού (1504/5), όπου οι δύο ανώτερες ζώνες παριστάνουν σκηνές από τη ζωή του Χριστού και η κατώτερη ολόσωμους αγίους (εικ. 99, 107)¹⁸⁶. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για δουλειά του ίδιου εργαστηρίου που με κέντρο την Καστοριά δούλεψε στη Βαλκανική τον 15ο αιώνα, μόνο που στον Άγιο Νικόλαο η τεχνοτροπία είναι λιγότερο κλασική. Ξεχωρίζουν τα σχεδόν τριγωνικά πρόσωπα με τα έντονα χαρακτηριστικά, που παρατηρούμε και στις παραστάσεις των κτητόρων. Το στοιχείο αυτό, καθώς και η ομοιότητα των γραμμάτων των επιγραφών που τους συνοδεύουν με τα γράμματα των άλλων επιγραφών του ναού, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η απεικόνιση των παραστάσεων των χορηγών υπήρξε ταυτόχρονη με τις τοιχογραφίες, παρά τις επεμβάσεις που παρατηρούνται στην απεικόνιση του Ακτάση (εικ. 86)¹⁸⁷, για τις οποίες θεωρούμε πιθανώτερο να έγιναν κατά τη διάρκεια της τοιχογράφησης του μνημείου¹⁸⁸.

Με το ίδιο εργαστήριο έχει τέλος συνδεθεί μία παράσταση του αγίου Νικολάου στο βόρειο τοίχο του εσωνάρθηκα του ναού της Παναγίας Κουμπελίδικης (εικ. 108)¹⁸⁹.

Εκτός από τις τοιχογραφίες, οι ζωγράφοι του εργαστηρίου φαίνεται ότι δημιουργούσαν παράλληλα και φορητές εικόνες. Έργα τους πρέπει να είναι η αγία Παρασκευή και τα βημόθυρα του Ευαγγελισμού του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς και πιθανώς οι μεγάλες εικόνες του Χριστού και του Αγγέλου στο ναό του Αγίου Γεωργίου της Ομορφοκκλησιάς, κοντά στην Καστοριά¹⁹⁰.

Η παραγωγή αυτού του εργαστηρίου που εκτελούσε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας ανανεώνοντας την καλλιτεχνική παράδοση της Μακεδονίας, καλύπτει το χρονικό διάστημα μεταξύ 1483-1510.

Τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των τοιχογραφιών εντοπίζονται στα εικονογραφικά προγράμματα και στην αναπαραγωγή ορισμένων σκηνών με ιδιαίτερη προτίμηση, όπως η Μεγάλη Δέηση με τις βασιλικές ενδυμασίες των προσώπων, σε διάφορες εικονογραφικές λεπτομέρειες,

184. Χρηστίδης 1922, 175-176. Ορλάνδος 1938, 190, εικ. 123, 126, 127. Τσαμίσης 1949, 147. Χατζηδάκης ό.π., 306. Τσιγαρίδας 1988, 18 : χρονολογεί στα 1490-1500. Garidis 1989, 75.

185. Για το ναό γενικά βλ. Χρηστίδης 1922, 174-175. Ορλάνδος 1938, 182. Τσαμίσης 1949, 131. Για τις τοιχογραφίες βλ. Τσιγαρίδας 1988, 15.

186. Ορλάνδος 1938, 105-106. Πελεκανίδης 1953, πίν. 168-172, 174. Georgitsoyanni 1992, 389-395. Garidis 1989, 70-75, πίν. 86-90.

187. Εκτός από τα σημεία επεμβάσεως γύρω και πλάγια από το κεφάλι του αφιερωτή παρατηρούμε ότι η κλίμακα του προσώπου του είναι υπερβολικά μεγάλη σε σχέση με το χέρι του και με την κλίμακα του Χριστού που προσφέρει διάδημα.

188. Διαφορετική άποψη έχει διατυπωθεί: βλ. Garidis 1989, 73, σημ. 296 και Georgitsoyanni 1992, 395, οι οποίοι θεωρούν ότι τα γράμματα των επιγραφών είναι διαφορετικά και ότι οι παραστάσεις του Ακτάση και της μητέρας του ανήκουν σε διαφορετικό στρώμα τοιχογραφιών, το οποίο όμως απέχει χρονικά το πολύ δύο δεκαετίες από το στρώμα των τοιχογραφιών του ναού.

189. Χρ. Μαυροπούλου- Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, 37. Garidis 1989, 75.

190. Οι δύο τελευταίες δημοσιεύτες. Για τις εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Φορητές εικόνες του 15ου αι. του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς, Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1995, 351-352.

αλλά και στην τεχνοτροπία των καλλιτεχνών, που δίνουν ζωντανή και άμεση έκφραση στα πρόσωπα με τις πλατιές φωτεινές επιφάνειες και τις ελάχιστες σκιές. Παρατηρείται ακόμη κάποια υπερκινητικότητα στις μορφές με τις ανεμιζουσες πτυχώσεις των ρούχων και ορισμένα δυτικά στοιχεία, που εμφανίζονται κυρίως σε εικονογραφικές λεπτομέρειες¹⁹¹.

Τα χαρακτηριστικά αυτά που παρατηρούνται στις τοιχογραφίες των ναών στο Πογκάνοβο της Βουλγαρίας, τον οποίο είχε μελετήσει ο Α. Grabar¹⁹², του Παλαιού καθολικού των Μετέωρων (1483)¹⁹³ και του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας, πρώτος παρατήρησε ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος¹⁹⁴. Ο Στ. Πελεκανίδης προσέθεσε τη Βαϊοφόρο από το διάκοσμο του Αγίου Νικολάου της Θεολογίας¹⁹⁵. Ο Sv. Radojčić αναφέρθηκε για πρώτη φορά σε εργαστήριο ζωγράφων, στο οποίο απέδωσε επίσης τις τοιχογραφίες στο Trescana και σε άλλες τρεις εκκλησίες της Γιουγκοσλαβίας¹⁹⁶. Ο ίδιος ερευνητής υποστήριξε ότι οι καλλιτεχνικές αυτές δραστηριότητες προστατεύονταν από την ελληνοσερβικής καταγωγής σουλτάνα Μάρα, κόρη του Vuk Branković και της Ειρήνης Καντακουζηνής¹⁹⁷, θετή μητέρα του Μωάμεθ Β'¹⁹⁸. Ο Μ. Χατζηδάκης προσέθεσε τις τοιχογραφίες τριών ακόμη ναών της Καστοριάς, που έχουν αναφερθεί παραπάνω, του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού, του Αγίου Σπυριδώνος και της Παναγίας Ραισιώτισσας¹⁹⁹. Οι τελευταίες έρευνες έχουν διευρύνει τα όρια δράσης του εργαστηρίου εντοπίζοντας στην Ελλάδα τους ναούς της Παναγίας στο Τορνίκι Γρεβενών, της Παναγίας Χαβιαρά (1498) στη Βέροια και των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια (1510)²⁰⁰. Επίσης, έχουν επισημανθεί συγγενικά προς το εργαστήριο στοιχεία στο Αιγίνιο Πιερίας, στις τοιχογραφίες του ναού των Αποστόλων Πέτρου-Παύλου, στην παράσταση του πρωτομάρτυρα Στεφάνου στο ναό του Αγίου Αθανασίου²⁰¹, καθώς και στην Αιανή Κοζάνης, στο ναό του Αγίου Δημητρίου²⁰².

191. Για τα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου βλ. Μ. Chatzidakis, *Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300-1500) Aspects of the Balkans. Continuity and Change*. Los Angeles 1969 (ανατ. 1972), 192-193.

192. Α. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 337-353.

193. Βλ. Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφριανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990, 34-37, πίν. 66-94.

194. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάγραμμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήνα 1957, 63-66.

195. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 91-92.

196. Sv. Radojčić, *Une école de peinture de la deuxième moitié du XVe siècle* (σερβ. με γαλλική περίληψη) *Recherches sur l'art, Matica Srpska I* (1965), 68-104, εικ. 1-16.

197. Βλ. F. Babinger, *Witwensitz und sterbeplata der Sultanin Mara*, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 240-244.

198. Radojčić, *ό.π.*, 74-75.

199. Μ. Χατζηδάκης, *Η χρονολόγηση μιας εικόνας από την Καστοριά*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 4-5 (1964-69), 305, σημ. 9 και ο ίδιος, *Considérations sur la peinture postbyzantine en Grèce*, *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia 1966 II, Sofia 1969, 707.

200. Τσιγαρίδας 1988, 18-19. Ο ίδιος, *Holy Image-Holy Space*, 57. Για τις τοιχογραφίες στο Τορνίκι Γρεβενών βλ. Σ. Βογιατζής, *Η Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ε' (1989-90), 248-250, εικ. 13-15.

201. Αν. Τούρτα, *Πρώτες ειδήσεις για τοιχογραφίες του 15ου αιώνα στο Αιγίνιο Πιερίας*, Θ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, ΧΑΕ, Αθήνα 1989, *Περίληψεις Ανακοινώσεων*, 78. Η ίδια, 9η Εφορεία Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 43 (1988) Β2-Χρονικά, 376, πίν. 223.

202. Σ. Πελεκανίδης, *Έρευνες στην Άνω Μακεδονία*, *Μακεδονικά* 5 (1962), 386-396.

Εκτός ελληνικού εδάφους, συγγενικά τοιχογραφικά σύνολα έχουν εντοπισθεί στη Γιουγκοσλαβία, οι ναοί της Κοιμήσεως της μονής Trescavas κοντά στο Πρίλεπ (1483-90), του Αγίου Νικήτα Čučer, κοντά στα Σκόπια (1483-84), του Αγίου Νικολάου κοντά στην Αχρίδα, της μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στο Roganovo (1499) και της μονής του Αγίου Προχόρου στην Rčinja (1489)²⁰³.

Στη Βουλγαρία έχει επισημανθεί η διακόσμηση του νάρθηκα του παλιού καθολικού της μονής Αγίου Γεωργίου στο Kremikonci και στην Orlitza (1491)²⁰⁴.

Η δράση του εργαστηρίου επεκτάθηκε στην περιοχή της Μολδαβίας, στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Hîrlău (1492), του Αγίου Νικολάου στο Dorohoi (1495), ιδρύματα και τα δύο του Στεφάνου του Μεγάλου, στη μονή του Dobronăţ (1529), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Bălinesţi και στον Άγιο Γεώργιο της Suceava²⁰⁵.

Ως κέντρο του σημαντικότερου καλλιτεχνικού εργαστηρίου στην περιοχή προτείνεται η Καστοριά για το λόγο ότι τα περισσότερα και το πιο αξιόλογα σε ποιότητα έργα του εργαστηρίου βρίσκονται στην πόλη αυτή, γιατί το πρότυπο των ζωγράφων ανιχνεύεται στις τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην ίδια πόλη²⁰⁶ και γιατί σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία η Καστοριά, στα τέλη του 15ου αιώνα, ήταν ένα αξιόλογο αστικό κέντρο της περιοχής. Τέλος, η καλλιτεχνική παραγωγή στα μεγάλα κέντρα της Μακεδονίας αυτήν την εποχή – όπως ήταν η Αχρίδα και η Θεσσαλονίκη – δεν παρουσιάζει ομοιότητες με την παραγωγή των ζωγράφων του εργαστηρίου μας²⁰⁷. Ο G. Subotić, που μελέτησε τα μνημεία της περιοχής της Αχρίδας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα εργαστήρια που έδρασαν στις δύο πόλεις (Αχρίδα και Καστοριά) ήταν ανεξάρτητα μεταξύ τους και κάποιες εικονογραφικές ομοιότητες πρέπει να οφείλονται σε κοινά πρότυπα²⁰⁸.

Στην αρχή της δραστηριότητας του εργαστηρίου (1483) το σημαντικότερο μνημείο είναι το παλιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων. Σύμφωνα με την επιγραφή του ναού η τοιχογράφηση έγινε με δωρεά των αδελφών της μονής²⁰⁹. Η επιλογή των μοναχών των Μετεώρων να προσκαλέσουν ένα εργαστήριο από τη Καστοριά πιθανότατα δεν είναι τυχαία, αλλά οφείλεται στους δεσμούς της μονής με την πόλη, όπως φαίνεται από σημειώματα κωδίκων, καθώς και στην παρουσία καστοριανών μοναχών στα Μετέωρα αυτήν την εποχή²¹⁰.

203. V. Djurić, *Icones de Yougoslavie*, Belgrade 1961 (εισαγωγή). S. Petković, *Wall Painting on the Territory of the Patriarchate of Peć*, Novi Sad 1965, 715. Radojčić, *ό.π.*, 1-16. Garidis 1989, 77-86, 88-95, πίν. 10, 91-100, 102-105.

204. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 328. Garidis 1989, 86-88, 111-112, πίν. 11, 12, 101, 118.

205. V. Drăguţ, *Die Wandmalerei in der Moldau im 15 und 16 Jahrhundert*, Bucarest 1983, 23, 267-29.

Georgitsoyanni 1992, 416-424, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Garidis 1989, 119-123, πίν. 17, 121-127.

206. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300-1500) Aspects of the Balkans. Continuity and Change*. Los Angeles 1969 (ανατ. 1972), 193.

207. Για τις τοιχογραφίες της Αχρίδας βλ. G. Subotić, *L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Belgrade 1980 (σερβ. με γαλλική περίληψη). S. Kissas, *Fourteenth and Fifteenth-century in Ohrid and in the areas under its influence*, *Cyrrillomethodianum VIII-IX* (1984-89), 364 - 377 (γαλλική περίληψη του προηγούμενου). Η καλλιτεχνική παραγωγή της Θεσσαλονίκης αυτήν την εποχή δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική. Βλ. Τσιγαρίδας 1988, 16-17.

208. Subotić, *ό.π.*, 181-186.

209. Μ. Χατζηδάκης- Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990, 66.

210. Βλ. σελ. 105, 155.

Στην εξάπλωσή του εργαστηρίου και στην αποδοχή των ζωγραφικών του τρόπων από ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων της Βαλκανικής θα πρέπει να συνέβαλαν και οι λίγο ως πολύ κοινές συνθήκες που η Τουρκοκρατία επέβαλε στους λαούς της Χερσονήσου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί η παντελής απουσία κάποιου ονόματος ζωγράφου παρά την αφθονία των κτητορικών επιγραφών στα μνημεία όπου εργάστηκαν. Από τις χρονολογίες των μνημείων αυτών (1483-1510), διαπιστώνεται ότι από την πρώτη εμφάνιση του ήδη ώριμου εργαστηρίου έως την τελευταία σήμερα γνωστή, δεν μεσολάβησε διάστημα μεγαλύτερο από μία γενιά ζωγράφων.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της τέχνης του εργαστηρίου αποτελεί η στενή του σχέση με τη βυζαντινή παράδοση και η εμμονή τόσο στην εικονογραφία όσο και στην τεχνική της. Το κυριώτερο όμως χαρακτηριστικό της τέχνης του είναι ο αστικός χαρακτήρας, ο οποίος διαφαίνεται από την αφθονία και τη λογιότητα των επιγραφών, τη μελετημένη οργάνωση και διακόσμηση, την πολυτέλεια των ενδυμάτων και την ποιότητα των υφασμάτων, καθώς και από τις καταφανείς σχέσεις με δυτικούς εκφραστικούς τρόπους²¹¹. Οι τελευταίοι είναι φανεροί τόσο στην τεχνοτροπία όσο και στην εικονογραφία, ιδίως στο σχεδιασμό των πανοπλιών και των οικιακών σκευών²¹². Η επίδραση της δυτικοευρωπαϊκής ζωγραφικής στο εργαστήριο της Καστοριάς έχει ήδη επισημανθεί²¹³, καθώς και η σχέση της τέχνης του εργαστηρίου με αυτήν του ανώνυμου ζωγράφου στη Μονή Φιλανθρωπικών της Ηλείου²¹⁴.

Επιγραφικές μαρτυρίες

31. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα, γ' τέταρτο 14ου αιώνα (εικ. 114).

Εξωτερικός βόρειος τοίχος, αριστερά της κλεισμένης σήμερα παλιάς εισόδου του ναού και σε ύψος 60-80 εκ. από το έδαφος. Διακρίνονται πέντε σειρές αλλά γενικά η έκταση της επιγραφής είναι δυσδιάκριτη. Το ύψος της είναι 40 εκ. και το μήκος 98 εκ. Τα γράμματα, με χρώμα μαύρο σε λευκή επιφάνεια έχουν ύψος 8 εκ. Πρόσφατα υπέστη μεγάλη φθορά· σε ορισμένα σημεία βάφτηκε με λαδομπογιά, χαράχτηκε με αιχμηρό αντικείμενο και έπεσαν κομμάτια.

Ορλάνδος 1938, 180. Τσαμίσης 1949, 115²¹⁵. Μουτσόπουλος, Καστοριά, πίν. 60 (όπου στην πρόσοψη του ναού σημειώνεται και η θέση της επιγραφής). Γκολομπιάς 1988, 56-58.

211. Βλ. και Χατζηδάκης-Σοφιανός, ό.π., 35.

212. Βλ. για παράδειγμα τον Αρχάγγελο Μιχαήλ του παλιού καθολικού των Μετρώρων (Χατζηδάκης - Σοφιανός, ό.π., 95), το Μυστικό Δείπνο στον ίδιο ναό (στο ίδιο, 77), την Προδοσία του Ιούδα στο Ρογανό (Α. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, πίν. LXII, LXa.). Ας σημειωθεί ότι η Ε. Γεωργιτσογιάννη ενώ επισημαίνει δυτικά στοιχεία στην τέχνη του εργαστηρίου αρνείται γενικά την επίδραση της δυτικής τέχνης (Ε. Γεωργιτσογιάννη, Ένα εργαστήριο ανωνύμων ζωγράφων του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα στα Βαλκάνια και η επίδραση στη μεταβυζαντινή τέχνη, Ηπειρωτικά Χρονικά 29 (1988/89), 150).

213. Μ. Αχειμάστου- Ποταμιάνου, Η Μονή των Φιλανθρωπικών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, Αθήνα 1983, 230. Βλ. επίσης Garidis 1989, 57-59, 70, 74. Ε. Τσιγαρίδας, Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός Τόμος 50 χρόνια, 1939-1989, Θεσσαλονίκη 1992, 170-175.

214. Μ. Αχειμάστου- Ποταμιάνου, ό.π., 204, 222.

215. Ο Τσαμίσης παρατηρεί: διακρίνονται πέντε σειρές γραμμάτων έφθαρμένων τόσον ώστε αδύνατος καθίσταται η ανάγνωση αυτής πλὴν ελαχίστων γραμμάτων και λέξεων ως ΣΥΝ...ΚΤΙΠ(Ο)Ρ(Ο)Ν και τὸν τελευταίων γραμμάτων ΤΩΝ (=7850 = 1342).

- 1 Κ(ΥΡΙ)Ε...ΔΙΑ...ΥΛΑΚ(ΑΙ)Π...Υ
 Κ(ΑΙ)ΤΗΣΚΑΛΗΠΑΡΘΕΝΟΥΜΑΡΙΝΗΣ·Κ(ΑΙ)ΠΑΝΤΩΝΤΩΝΑΓΙ[ΩΝ]
 [ΦΡ]ΟΥΡΗΣΟΝΚ(ΑΙ)ΣΚΕΠ[ΑCΟΝ]ΕΡΓΟΝΤΕΚ(ΑΙ)ΚΤΗΡΪΟ[Ν]...
 ΤΟΑΠΟΠ[ΑΝ]ΤΟCΚΙΝΔΥΝΟΥΤΕΚ(ΑΙ)CΥΜΦ[Ο]
 5 ΡΑCΚ(ΑΙ)Α[ΠΟΠΑ]ΝΤΟCΚΑΚΟΥ ΑΜΗ[Ν]

Κ(ύρι)ε ... // κ(αί) τῆς καληπαρθένου Μαρίνης, κ(αί) πάντων τῶν ἁγίων // [φρ]ούρησον κ(αί) σκέ[πασον] ἔργον τε κ(αί) κτήριο(ν) // ...τὸ ἀπὸ π[αν]τός κινδύνου τε κ(αί) συμφ[ο] // ρᾶς κ(αί) ἀ[πὸ πα]ντός κακοῦ ἀμή[ν]

Γράμματα ανισομεγέθη, ὄχι ιδιαίτερα καλλιγραφημένα. Συνενώσεις παρατηρούνται κυρίως στα γράμματα Α, Η. Χωρὶς ορθογραφικά και συντακτικά λάθη. Οι επιγραφές των τοιχογραφιῶν που σώζονται μέσα στο ναό εἶναι ανορθόγραφες, ἀλλὰ με περισσότερες συντομογραφίες. Από το ἴδιο χέρι εἶναι γραμμένες οι επιγραφές του ἁγίου Πέτρου Αλεξανδρείας και των Κλήμεντος και Ιγνατίου στο ἱερό.

Το κείμενο αποτελεί ἐπίκληση πρὸς την ἁγία Μαρίνα και ὄλους τους ἁγίους να φυλάνε το κτίριο ἀπὸ κάθε κίνδυνο, συμφορά και ἀπὸ κάθε κακό. Το εἶδος αὐτὸ τῆς επιγραφῆς συναντάμε γιὰ πρώτη φορά στους ναοὺς τῆς Καστοριάς. Λόγω του περιεχομένου υποθέτουμε ὅτι ο ναός ἦταν αφιερωμένος στην Ἁγία Μαρίνα, μοναδικός ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε στην Καστοριά, ἐνῶ σήμερα εἶναι αφιερωμένος στον ἅγιο Νικόλαο.

Ἡ επιγραφή φαίνεται ὅτι γράφτηκε κατὰ την ανακαίνιση του ναοῦ, που μαρτυρεῖται και ἀπὸ αρχιτεκτονικά στοιχεία. Οι τοιχογραφίες στην ἐξωτερική ὄψη του ανατολικοῦ τοῖχου και ἐσωτερικά, στον ανατολικὸ και σε τμήμα του βορείου τοῖχου, ἔχουν χρονολογηθεῖ στο γ' τέταρτο του 14ου αἰῶνα²¹⁶ και σε αὐτὴν την εποχὴ χρονολογούμε και την επιγραφή.

32. *Ἅγιοι Τρεις*, 1400/01 (εικ. 115).

Υπέρθυρο νοτίου τοῖχου του ναοῦ. Μαύρα γράμματα σε γκρι ἐπιφάνεια και σε ἕξι σειρές, των οποίων διακρίνονται οι γραμμώσεις. Ὑψος 93 εκ. και μήκος 44 εκ. Ὑψος γραμμάτων 3,5 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμῶν 2 εκ. Το πλαίσιο τῆς επιγραφῆς, που αποτελείται ἐσωτερικά ἀπὸ μία λεπτὴ μαύρη γραμμὴ 0.5 εκ. και ἐξωτερικά ἀπὸ κόκκινη 3 εκ., εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερο του κειμένου τῆς στο τέλος τῆς. Ἡ επιγραφή, που ἔχει καθαρισθεῖ πρόσφατα²¹⁷, παρουσιάζει ἐκτεταμένες φθορές, ἰδίως στην ἀριστερὴ πλευρά, ἐνῶ ἡ τέταρτη σειρά εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς κατεστραμμένη. Ἴδιο στρώμα με τα τμήματα των τοιχογραφιῶν που ἔχουν σωθεῖ.

Γκολομπιάς 1988, 60-64.

- 1 [2] ΑΝΕΓΗΓΕΡΤΟΚΑΙΔΩΜΟCΝΕ(ΟC)
 ΝΑ(ΟC)ΙΕΡΟCΕΚΒΑΘΡ(ΩΝ)[4] //
 [6] [ΜΑ]ΡΤ[Υ]Ρ(ΩΝ)ΕΙCΚΛΗCΙΝ
 CΙ [6] ΟΜΟΛΟΓΗΤΩΝ
 5 [2]CΑΜΩΝΑ[ΓΟΥΡΙΑ]//[ΚΑ]ΙΑΒΙΒΟΥ

216. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Εἰκόνα Παναγίας Ἐλεούσας ἀπὸ την Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ι', (1980-81), 286, σημ. 54. Ο ἴδιος, 1985-86, 383-384, εικ. 4.

217. Βλ. Τσιγαρίδας 1985-86, 384.

ΕΞΙΚΕΙΟΥΚΟΠΟΥΤΗCΣΙΔΡΟΜ(ΗC)[ΚΑΙ]ΕΞΟΔΟΥ
[ΕΥΓΕ]ΝΑΙCΤΑΤ(ΟΥ)Κ(ΥΡ)ΘΕΟΦΙΛΟΥ// ΤΟΥΠΑΝΚΡΑΤ(Η)

...
ΕΙCΚ [2][Α]ΝΕCΤΗCΕΝΚΑΙ// Κ(ΑΙ)Ν(ΗΝ)ΘΕ(ΑΝ)
10 ΛΥCΙΝΕ[4]ΤΩΝΨΥΧΗΚΩΝ [4]
ΙΝΑΤΥΧΟΙΕΝΖΩΗC// ΤΗCΑΙΩΝΙΟΥ
+:ΕΤΟΥC ζ ρ Θ ιν(δικτιώνος) Θ: †

[2] ἀνεγήγερτο καὶ δῶμος νέ(ος) // να(ός) ἱερὸς ἐκ βάρθ(ων) [4] // [6] [μα]ρτ[ύ]ρ(ων) εἰς κλησιν // σι [6] ὁμολογητῶν // [2] Σαμωνᾶ [Γουρία κα]ἰ Ἀβίβου // ἐξ οἰκείου κόπου τῆς συνδρομ(ῆς) [καί] ἐξόδου // [εὐ]γενεστάτ(ου) κ(υρ) Θεοφίλου τοῦ Πανκράτ(η) // ... // εἰς κ [2] [ἀ]νέστησεν καὶ κ(αι)ν(ήν) θέ(αν) // λύσιν ε[....] τῶν ψυχικῶν [4] // ἵνα τύχοιεν ζωῆς τῆς αἰωνίου // +: ἔτους ζ ρ Θ ιν(δικτιώνος) Θ'

1. [2]:[οἶκος] Γκολομπίας [4]:εδομήθ(η) Γκολομπίας [6]: εἰς ὄνομα ευδ[όξω]ν Γκολομπίας
2. σι [6]: σινήρωτο αγίων : Γκολομπίας
3. Αβίβου: Αβίβο Γκολομπίας της: τις Γκολομπίας
4. κ[2]: κάλ(ος) Γκολομπίας
5. ε[2]: ετήσαι Γκολομπίας [4]:οφλημάτων Γκολομπίας

Τα γράμματα της επιγραφῆς ἔχουν μορφή γωνιώδη. Τη μορφή του *ου* συναντήσαμε καὶ στην επιγραφή του Αγίου Αθανασίου (αρ. 30· βλ. καὶ πίνακα γραμμάτων). Στις επιγραφές των τοιχογραφιῶν του ναοῦ, που φαίνεται νὰ εἶναι γραμμένες ἀπὸ το ἴδιο χέρι γίνεται χρῆση μικρογράμματης γραφῆς (εικ. 90, 93). Λίγες συνενώσεις γραμμάτων. Ευρεία χρῆση συντομογραφιῶν στα κύρια ὀνόματα καὶ στις καταληξίεις των λέξεων, ὅπως συμβαίνει καὶ στις επιγραφές των τοιχογραφιῶν του ναοῦ. Τόνοι καὶ πνεύματα τοποθετοῦνται σωστά. Αρκετά ὀρθογραφικά λάθη. Ἐμμετρη, αποτελούμενη ἀπὸ 12 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους, οἱ οποίοι ὁμως στὸν 6ο καὶ 7ο γίνονται δεκατετρασύλλαβοι καὶ στὸ 10ο δεκατρισύλλαβοι. Η παροξυτονία τηρεῖται γενικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τέταρτο στίχο. Η γλώσσα εἶναι λόγια ἀρχαιοπρεπής. Ο κτήτωρ ἀποκαλεῖται *ευγενέστατος κυρ*. Γιά τὴ δήλωση αὐτῶν που συνέβαλαν οικονομικά γιά τὴν ἐκτέλεση του ἔργου χρησιμοποιεῖται ἡ ἔκφραση *κόπου συνδρομῆς καὶ ἐξόδου*.

1-2. Ἐνεγήγερτο ... βάρθ(ων): Ο ναός, μία μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με μεταγενέστερες επεμβάσεις (εικ. 88)²¹⁸ φαίνεται ὅτι ὄντως κτίσθηκε αὐτὴν τὴν ἐποχή, στην ὁποία αναφέρεται ἡ επιγραφή.

3-5. μαρτύρων ... Αβίβου: Ὅπως δηλώνεται στην επιγραφή ὁ ναός εἶναι αφιερωμένος στη μνήμη των μαρτύρων Γουρία, Σαμωνά καὶ Αβίβου²¹⁹.

8-9. ... θέαν: Στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς επιγραφῆς που εἶναι εντελῶς κατεστραμμένο υποθέτομε ὅτι μπορεῖ νὰ αναγράφονταν περισσότερα ὀνόματα δωρητῶν, ἴσως συγγενῶν του δωρητή.

218. Τσιγαρίδης 1985-86, 384. Κάτοψη δημοσιεύει ὁ Μουτσόπουλος (Λεύκωμα, 56, εικ. 6).

219. ΒΗΓ¹, 731-740 m. Σήμερα ὁ ναός ἀποκαλεῖται *Ἅγιοι Τρεῖς* καὶ μερικές φορές ἀπὸ παραδρομὴ *Ἁγία Τριάδα*. Σύμφωνα με τὸν Χρηστίδη (1922, 279) ὁ ναός ὀνομαζόταν *Ἅγιοι Τρεῖς*. Καταχρηστικῶς δ' ὁμως ἡ ἐκκλησία ὀνομάζεται *Ἁγία Τριάς*. Σύμφωνα με τὸν Τσαμίση (1949, 137) *Ἅγιοι Τρεῖς (Ἁγία Τριάς)* πρόκειται γιά ἀρχαῖο ναό, σύγχρονο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἐνορίας Μητροπόλεως ἐκτισμένος ἐπ' ὀνόματι τῶν τριῶν μαρτύρων, τῶν ὁποίων ἡ εἰκὼν σώζεται "Γουρία, Σαμωνά καὶ Αβίβου (σημ. πρόκειται γιά εἰκόνα του 18ου αἰῶνα) μετωνομάσθη ἴσως ὑπὸ ἱερέως "Ἁγία Τριάς" ἵνα ἐορτάζεται μεγαλοπρεπέστερον". Ο Ορλάνδος (1938, 183) ἀναφέρει γιά τὸ ναό: *Ἅγιοι Τρεῖς. Τελείως ἀνακαινισμένη*.

Πιθανώς γινόταν αναφορά στην τοιχογραφική διακόσμηση του ναού, όπως δηλώνει και η φράση που σώζεται *καινήν θέαν*. Όπως φαίνεται από τους τύπους των γραμμάτων αλλά κυρίως από την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών²²⁰ η διακόσμηση του ναού ήταν σύγχρονη με την ανέγερσή του και έγινε με έξοδα του Θεοφίλου Πανκράτη.

12. Το έτος 6909 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1400/01 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η 9η.

33. *Άγιος Αλύπιος*, 1420.

Εξωτερικό υπέρθυρο, *κάτωθεν αβαθούς κόγχης*²²¹. Η επιγραφή είναι σήμερα καλυμμένη με ασβέστη.

Χρηστίδης 1922, 278. Ορλάνδος 1938, 175. Τσαμίσης 1949, 118²²².

Σύμφωνα με την ανάγνωση του Ορλάνδου, το κείμενο είχε ως εξής:

[Δέησις τοῦ] δούλου τοῦ Θεοῦ θεοσεβεστάτου ἐν ἱερεῦσιν Παπα Σταματίου καὶ μεγάλ[ου] πρωτόπαπα... τῶν ἁγίων ἐπισκόπων Καστορίας...γαμβρός τοῦ ὀσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις... τοῦ Ἀρχιμανδρίτου τοῦ καὶ κτήτορος τοῦ μεγάλου... ἐν μηνί Μαρτίω... ἔτους Ϛ Ϟ ΚΗ' ἰνδικτιῶνος ΙΓ... ἡμερῶν Ε... ἐκοιμήθη πρεσβυτέρα καὶ σύνευνος τοῦ αὐτοῦ... μεγάλου πρωτόπαπα ... Γαλακτίωνος τοῦ ἀρχιμανδρίτου... τὸ δὲ ἔτος ὡς προεγράφη... παράδεισος νοερός... τὰς πύλας ὑπάνοιξον Χριστέ...

δουλου:δουλος Χρηστίδης θεοσεβεστάτου:θεοσεβής Χρηστίδης Παπασταματίου: (Κυριακός;) Χρηστίδης, ...Γαλακτίωνος:παυθέντος Γαλακτίωνος Χρηστίδης το δέ έτος: Ιουλίου ε...δέ...τις Χρηστίδης

Σήμερα ο ναός είναι εσωτερικά ασβεστωμένος και εξωτερικά έχει προστεθεί μεταγενέστερος νάρθηκας. Οι διάφορες επεμβάσεις και η τελευταία επισκευή που έγινε το 1932²²³ έχουν καλύψει την επιγραφή που εξετάζουμε.

Από παλαιότερες μνείες γνωρίζουμε ότι η κτητορική επιγραφή του ναού βρισκόταν επάνω από τη κεντρική θύρα, κάτω από την τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Από την επιγραφή αυτή σήμερα διακρίνεται μόνο η αρχική λέξη *ανηγέρθη*²²⁴.

Από το αποσπασματικό κείμενο της συντακτικά σωστής επιγραφής που παρατίθεται παραπάνω υποθέτουμε ότι ο θάνατος της συζύγου του πρωτοπαπά²²⁵ Καστορίας παπα-Σταματίου²²⁶

220. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, *Εικόνα Παναγίας Ελεούσης από την Καστοριά*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ι' (1980-81), 273-287.

221. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο (1938, 175). Πιθανόν στο σημείο αυτό του ναού να υπήρχε τάφος.

222. Το κείμενο του Τσαμίση ταυτίζεται με αυτό του Ορλάνδου.

223. Τσαμίσης 1949, 118.

224. Ορλάνδος 1938, 174, όπου αναφέρει το απόσπασμα "ανηγέρθη χουμος"(:). Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, 42, αρ. 39, εικ. 3. Ε. Τσιγαρίδας, *Η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Αλυπίου Καστορίας*, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, 2, Αθήνα 1991, 651.

225. Το εκκλησιαστικό αξίωμα του πρωτοπρεσβυτέρου ή πρωτοπαπά απονέμεται από τον επίσκοπο σε κληρικό που φέρει το βαθμό του πρεσβυτέρου και παρέχει ορισμένα δικαιώματα, κυρίως στην εκτέλεση της Λειτουργίας. Βλ. H-G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, 115. J. Dargrouzès, *Recherche sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'église byzantine*, Paris 1970, 121, 233-236· και για την μεταγενέστερη εποχή Κ. Μ. Ράλλης, *Περί του αξιώματος του Πρωτοπρεσβυτέρου*, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών ΙΑ' (1936), 98 κ.ε. Ιω. Ράμφος, *Το αξίωμα του πρωτοπρεσβυτέρου εν τη Εκκλησία*, Αθήνα 1952.

226. PLP, αρ. 21813.

και αδελφής του αρχιμανδρίτη²²⁷ Γαλακτίωνος²²⁸ αποτέλεσε αφορμή για κάποια δωρεά προς το ναό, η οποία συνοδεύθηκε από τη συγκεκριμένη επιγραφή. Η ακριβής χρονολογία που μνημονεύεται στην επιγραφή είναι η 3η Μαρτίου του έτους 1420, της 13ης ινδικτιώνος²²⁹.

34. *Κοίμηση Θεοτόκου, χωριό Ζευγοστάσι (τ. Ντόλιανη), 1432 (εικ. 111).*

Εσωτερικός δυτικός τοίχος της νότιας κεραίας του σταυρού του κυρίως ναού. Μαύρα γράμματα σε επιφάνεια ώχρας. Στην αρχή το σύμβολο του σταυρού και στο τέλος μία γραμμή και δύο τελείες. Περιβάλλεται από λεπτή μαύρη γραμμή και μεγαλύτερο πλαίσιο. Διατήρηση αρκετά καλή²³⁰.

Φ. Βαφείδης, Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Καστορίας, ΕΑ 20 (1900), 123. Τσαμίσης 1949, 119. D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49, (1956), 101. Απότυπο: Μουτσόπουλος 1977, πίν. 40. E. Τσιγαρίδας, Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι Καστορίας, Φύλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, Γ', Αθήναι 1989, 333- 334, πίν. 81β.

1. ⲛⲓⲉⲙ ⲉⲓⲙⲉⲛ ⲫⲓⲗⲟⲥ ⲡⲉ ⲫⲓⲕⲁⲥⲉⲓⲘⲉⲗⲑⲉⲭⲁⲓⲣⲱⲛ
 ΔΕΧΘΡΟΚΑΙΒΑΣΚΑΝΟΚΑΙ//ΓΕΜΩΝΔΟΛΟΝ
 ΠΟΡΩΠΕΦΕΥΓΕΤ(ΗΝ)ΠΥΛΗΝΤΗΣΕΙΣΟΔΟΥ
 ΙΝΑΜΙΚΛΗΡΟΝΟΜΗΣ{Η}ΟΡΓ(ΗΝ)ΚΥ[ΡΙΟΥ] //
 5. ΕΤ(ΟΥΣ) ⲉ ⲛⲓⲛ(δικτιώνος)Ι:-

+Εἰ μὲν φίλος πέφυκας εἰσελθε χαίρων εἰ δ' ἐχθρὸς καὶ βάσκανος καὶ // γέμων δόλου, πόρρω πέφυγε τ(ήν) πύλην τῆς εἰσόδου. ἵνα μὴ κληρονομῆς ὄργ(ήν) Κυ[ρίου] // ἔτ(ους) ⲉ ⲛⲓⲛ(δικτιώνος) Ι :=

- 1.πέφικας: πέφυκας Βαφείδης Τσαμίσης Nicol
- 2.δόλον: δόλου Βαφείδης Τσαμίσης Nicol
- 3.πόρω: πόρρω Βαφείδης Τσαμίσης Nicol
- 4.ίνα μι κληρονομῆς: ίνα . . κληρονομησ Nicol τ(ην) οργ(ην) Κυ[ρίου]:την βασιλείαν του Κυρίου Βαφείδης τ(ήν ἄ)ρ(άν) του Κυ[ρίου] Τσαμίσης
- 5.ἔτ(ους) ⲉ ⲛⲓⲛ(δικτιώνος) Ι: ΕΤ(ει) απ: Τσαμίσης ἔτει απμ ινδ.ι Nicol.

Στη γραφή διακρίνονται διακοσμητικές τάσεις. Λίγες συνενώσεις γραμμάτων. Συντομογραφίες στις καταλήξεις των λέξεων. Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα. Κόμμα και άνω τελείες χωρίζουν τις προτάσεις. Μερικά ορθογραφικά και συντακτικά λάθη.

Η επιγραφή είναι έμμετρη, γραμμένη σε τέσσερις ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους. Το κείμενό της αποτελεί τυπική φράση που απευθύνεται στους εισερχομένους στους ναούς και συναντάται συχνά στην μεταβυζαντινή εποχή.

227. Το μοναστηριακό αξίωμα του αρχιμανδρίτη απονέμεται από τον επίσκοπο ή τον πατριάρχη στον ηγούμενο μονής ή σε ιερομονάχους που υπηρετούν σε διοικητική θέση στα πλαίσια του εκκλησιαστικού καθεστώτος. Βλ. Beck, ό.π., 137-138, 212. Π.Ι. Παναγιωτάκος, Σύστημα του Εκκλησιαστικού Δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού Δ', Το Δίκαιον των μοναχών, Αθήναι 1957, 346-357.

228. PLP, αρ. 3468.

229. Ο Ορλάνδος (1938, 174) είχε μεταγράψει λανθασμένα τη χρονολογία σε 1422 και αυτή η μεταγραφή πέρασε στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία.

230. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Π. Τσαμίση η επιγραφή ἦτο κεκαλυμμένη διά ἄσβεστοχρίσματος καὶ χονδρῶν σανίδων, ἅτινα ἀφαιρέσαντες εὔρομεν τὴν επιγραφή (1949, 119).

Το έτος 6940 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1431/32 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η δέκατη²³¹.

Η χρονολογία της επιγραφής σχετίζεται με την εποχή της ανοικοδόμησης του κυριώς ναού²³² και συμφωνεί με τη χρονολόγηση των κακώς διατηρημένων τοιχογραφιών του.

Ο εξωτερικός τοίχος της νότιας πλευράς του ναού του Ταξιάρχη Μητροπόλεως είναι κοσμημένος με παραστάσεις κεκοιμημένων, που καλύπτουν τα τρία τύμπανα των τυφλών αφίδων του τοίχου του νάρθηκα, ο οποίος συνδέεται οργανικά με το ναό και είναι σύγχρονός του (εικ. 82-84)²³³. Οι τοιχογραφίες αυτές²³⁴, μαρτυρίες πολυσήμαντες για τους ανθρώπους, τις ενδυμασίες και την τέχνη του τόπου, συνοδεύονται από την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας, σε τύπο αγαπητό στη Μακεδονία, στο τύμπανο μικρής πλάγιας πόρτας, πλαισιωμένης από τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Σε ένα σύνολο πέντε μεμονωμένων παραστάσεων η πρώτη από δυτικά προς ανατολικά είναι η παράσταση της Ευφροσύνης και του Μανουήλ, που συνοδεύουν επιγραφές. Στην τρίτη παράσταση μία γυναικεία μορφή δέεται προς τον Χριστό Ελεήμονα, με επιγραφή αδιάγνωστη σήμερα²³⁵, της οποίας το κείμενο ήταν σύμφωνα με παλαιότερες αναγνώσεις: *έκοιμήθη ή δούλη τοῦ Θεοῦ...μηνί... έτους ...*²³⁶. Ακολουθούν οι απεικονίσεις της Άννας και της θυγατέρας της που συνοδεύουν επιγραφές. Στην τελευταία παράσταση εικονίζεται ένας άνδρας με ένα μικρό παιδί και ο Χριστός Ελεήμων που τους ευλογεί (εικ. 83)²³⁷.

Από την εξέταση επιγραφών που συνοδεύουν τις παραπάνω τοιχογραφίες δεν προκύπτουν ομοιότητες στη γραφή, ούτε υπάρχουν άλλα στοιχεία που να οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι παραστάσεις δημιουργήθηκαν ταυτόχρονα. Τα μικρά ονόματα των εικονιζομένων, Άννα, Μανουήλ, Μιχαήλ και Ευφροσύνη, είναι όλα ελληνικά. Το *επίνομα* Ληστής και το επίθετο Μουστάκης που συνοδεύουν τον Μανουήλ δεν αποτελούν επαρκή στοιχεία για να συνδεθούν όλα τα εικονιζόμενα πρόσωπα με μία οικογένεια, όπως έχει επιχειρηθεί²³⁸.

35. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, 1436 (εικ. 112).

Νότιος εξωτερικός τοίχος, δίπλα στην αφιερώτρια, που στρέφεται προς την ένθρονη Θεοτόκο (εικ. 84). Γράμματα στο χρώμα της ανοιχτής ώχρας σε μαύρη επιφάνεια. Διακρίνονται οι οριζόντιες γραμμώσεις. Έχει ύψος 20 εκ. και μήκος 15 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι

231. Τη χρονολογία της επιγραφής διάβασε σωστά ο Τσιγαρίδας (Ε. Τσιγαρίδας, Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι Καστοριάς, Φύλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν Γ', Αθήναι 1989, 33-334). Ο Τσαμίσης είχε διαβάσει 1080 (1949, 119) και ο Nicol 1740 (D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 101).

232. Τσιγαρίδας, ό.π., 334. Για την αρχιτεκτονική του κτιρίου βλ. και Nicol, ό.π., 100.

233. Βλ. Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, 92.

234. Για τις απεικονίσεις δωρητών στους εξωτερικούς τοίχους ναών βλ. Α. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 290, εικ. 433. Τ. Velmans, La peinture murale byzantine à la fin du moyen-age, I, Paris 1977, 62.

235. Διακρίνονται μόνο ίχνη τεσσάρων γραμμών με μεγαλογράμματη γραφή.

236. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 102.

237. Ορλάνδος 1938, 100, σημ. 1.

238. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 102. Η κακή διατήρηση των τοιχογραφιών και η συνεχιζόμενη φθορά τους καθιστά πλέον δύσκολη την παρατήρηση των λεπτομερειών των παραστάσεων.

2.5-3 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 1.5 εκ. Διατήρηση μέτρια και σε ορισμένα σημεία κακή²³⁹.

Antonin, 150, αρ. 1. Stransky 1936,46-47. Ορλάνδος 1938, 101, εικ. 69, αρ.2, 102. Τσαμίσης 1939, 108. Μουτσόπουλος 1977, 96 (απότυπο).

- 1 + ΜΝΗCΘΙΤΙΚ(ΥΡΙ)Ε
 ΜΟΥΧ(ΡΙCΤ)ΕΤ(ΗC)ΔΟΥΛΗC
 CΟΥΕΥΦΡΟCΗΝ(ΗC)
 ΕΚΗΜ(Η)ΘΗΕΝΜΗ(ΝΙ)
 5 ΝΟΕΥΡΙΟΙΑΕΤ(ΟΥ)C
 C ρ ME +

Μνήσθητι Κύριέ // μου Χριστέ τῆς δούλης // σου Εὐφροσύνης // ἐκοιμήθη ἐν μηνί Νοεμβρίῳ
 ΙΑ' ἔτους C ρ ME .

Γράμματα καλλιγραφημένα, περιορισμένη χρήση συντομογραφιών και συχνά ορθογραφικά λάθη. Η Ευφροσύνη²⁴⁰ δέεται μπροστά στην ἑνθρονη Παναγία, η οποία συνοδεύεται από την επιγραφή *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Ελπίς* και εικονίζεται σε λίγο μικρότερη κλίμακα. Το μόνο γνωστό γι' αυτήν στοιχείο είναι η ημερομηνία του θανάτου της, που ορίζεται στην επιγραφή ως η 11η Νοεμβρίου του ἔτους 6945 από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί στο ἔτος 1436 από Χριστοῦ γεννήσεως²⁴¹.

36. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, 1439 (εικ. 112).

Νότιος εξωτερικός τοίχος, δίπλα από το νέο ἄνδρα που ευλογεί ο Χριστός (εικ. 84). Γράμματα ὄχρας σε μαύρη επιφάνεια. Ὑψος 22 εκ. και μήκος 10-15 εκ. Το ὕψος των γραμμάτων είναι 2 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 1.5 εκ. Η διατήρηση της επιγραφῆς εἶναι μέτρια και σε ορισμένα σημεία κακή.

Antonin 150, αρ. 1. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 101. Τσαμίσης 1939, 108. Μουτσόπουλος 1977, αρ. 98 (απότυπο).

- 1 ΕΚΟΙΜΗΘΥΟΔΟΥΛΟCΤΟΥΘ(ΕΟ)Υ
 ΜΑΝΟΥΗΛΥΘCΜΗΧΑ
 ΗΛΤΟΥΜΟΥ[CΤ]ΑΚΙ·ΤΟΕΠΙ
 ΝΟΜ(Α)ΛΙCΤΗ(C)
 5 Μ(ΗΝ)ΙΙΟΥΛΙΩΚΔ
 [Ε]Τ(ΟΥC) ρ ME
 (Ι)Ν(ΔΙΚΤΙΩΝΟC)[Β]~

Ἐκοιμήθη ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ // Μανουὴλ υἱὸς Μιχαήλ τοῦ Μου[στ]άκη τὸ ἐπί // νομ(α) Λιστη(ς) // μηνί Ἰουλίῳ ΚΔ/ ἔτους ρ ME (ι)ν(δικτιῶνος) [Β]

3. Μουστάκι: Μουζάκι Τσαμίσης

4 Λιστη(ς): Λιστη Stransky Ορλάνδος om. Τσαμίσης

5 ΚΔ: ΚΑ Stransky Ορλάνδος Τσαμίσης.

239. Πρόσφατη ἀπόπειρα καθαρισμοῦ (1990) χειροτέρεψε την κατάσταση των επιγραφῶν ἀλλὰ και των παραστάσεων.

240. PLP, αρ. 6379.

241. Ο Ορλάνδος αναφέρει ως ἔτος θανάτου της Ευφροσύνης το 1439 (Ορλάνδος 1938, 101).

Γραφή όχι ιδιαίτερα φροντισμένη με αρκετά ορθογραφικά λάθη.

1-4. Το όνομα του νέου, του οποίου διακρίνονται τα μακρυνά ως τους ώμους ξανθά μαλλιά και τα σταυρωμένα στο στήθος χέρια, είναι Μανουήλ, γιός του Μιχαήλ²⁴². Εικονίζεται ολόσωμος και ο Χριστός, σε μικρή κλίμακα, τον ευλογεί από ψηλά. Το οικογενειακό του όνομα πρέπει είναι Μουστάκης²⁴³, αν διαβάζουμε σωστά την αρκετά φθαρμένη επιγραφή στην οποία το γράμμα μπροστά από το α της λέξης Μουστάκης είναι κατεστραμμένο. Για το λόγο αυτό δεν πρέπει να αποκλεισθεί και η γραφή Μουζάκης.

5-7. Η χρονολογία του θανάτου του Μανουήλ είναι η 24η Ιουλίου του έτους 6947 από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί στο έτος 1439 από Χριστού γεννήσεως. Στην τελευταία σειρά διακρίνομε την ένδειξη της ινδικιώνος, που πρέπει να είναι η δεύτερη.

37. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, μέσα 15ου αιώνα (εικ. 112).

Νότιος εξωτερικός τοίχος, γραμμένη σε μαύρη επιφάνεια με γράμματα σε χρώμα ανοιχτής ώχρας. Ύψος 16 εκ. και μήκος 18 εκ. περίπου. Το ύψος των γραμμάτων είναι 3 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. Η επιγραφή συνοδεύει νεαρή αφιερώτρια, που εικονίζεται δίπλα στη μητέρα της (εικ. 84). Τα γράμματα διακρίνονται με δυσκολία, ενώ τα γράμματα της επιγραφής που συνοδεύουν τη μητέρα είναι σχεδόν αδιάκριτα γι' αυτό και δεν δημοσιεύουμε το κείμενό της.

Antonin 150, αρ. 1. Stransky 1936,46. Ορλάνδος 1938, 101. Τσαμίσης 1939, 109.

1 [ΜΝ]ΙCΤΙΤΗΚ(ΥΡ)ΙΕ
 ΤΗΔΟΥ[ΛΗ]CΟΥ
 ΆΝΗ[ΚΑΙ]ΤΗΘΥΓΑ
 4 Τ[Ρ]ΟΑΥΤ[ΗC]

Μνήσθητι Κύριε // τῆς δούλης σου // Ἄννης καὶ τῆς θυγα // τρὸς αὐτῆς.

Το κείμενο σύμφωνα με τις προηγούμενες αναγνώσεις είχε ως εξής: *Μνήσθητι ΚΕ τῆς δούλης Ἄννης, Μνήσθητι καὶ τῆς δούλης σου Αἰκ(ατερίνης) τῆς θυγατρὸς αὐτῆς*²⁴⁴, *Μνήσθητι Κύριέ μου τῆς δούλης σου Ἄννης*²⁴⁵, *Μνήσθητι ΚΕ τῆς Δούλης Ἄννης τῆς θυγατρὸς αὐτῆς*²⁴⁶. Η επιγραφή βρίθκει ορθογραφικῶν καὶ συντακτικῶν λαθῶν. Σημειώνουμε τὴν αντικατάσταση τῆς γενικῆς πτώσης ἀπὸ τὴν αιτιατικῆ.

Οἱ δύο ἐπιγραφές χρονολογούνται σὴν ἴδια ἐποχῆ με τὶς υπόλοιπες ἐπιγραφές τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου τοῦ ναοῦ, σύμφωνα με τὸν τύπο τῶν γραμμάτων ἀλλὰ καὶ με τὴν τεχντροπία τῶν τοιχογραφιῶν.

242. PLP, αρ. 19569.

243. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 101. Ο Τσαμίσης διαβάζει Μουζάκης (1949, 109).

244. Antonin 150, αρ. 1.

245. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 101.

246. Τσαμίσης 1949, 109.

38. Άγιος Νικόλαος της μοναχής Ευπραξίας, 1485/86 (εικ. 105).

Επάνω από την αρχική πόρτα του ναού, που αργότερα μετατράπηκε σε παράθυρο²⁴⁷, νότια του ιερού. Μαύρα γράμματα σε γκριζα επιφάνεια. Ύψος 20 εκ. (34 εκ. με το περιθώριο) και μήκος 98 εκ. Περιβάλλεται από λεπτή μαύρη γραμμή και διακρίνονται καθαρά οι οριζόντιες γραμμώσεις που χρησίμευαν ως οδηγοί για τον γραφέα της επιγραφής. Ύψος γραμμάτων 3 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 2 εκ. Διατήρηση πολύ καλή. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού.

Χρησιτίδης 1922, 227, αρ. 29. Ορλάνδος 1938, 167. Τσαμίσης 1949, 126. Μουτσόπουλος, Καστοριά 46, πίν. 11 και 1977, 106, 107 (απότυπο).

- 1 ἈΝΕΚΕΝΗΪΣΤΗΚ(ΑΙ)ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗΘΕΪΘΣΚ(ΑΙ)ΠἈΝΣΕΠΤΟΣ
 ΝΑΟ(Σ)ΟΥΤΟΤΟΥΕΝΑΓΓΕΙΣΠ(ΑΤ)Ρ(Ο)ΣΗΜΩΝΑΡΧΙΕΡΑΡΧΟΥΚ(ΑΙ)
 ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥΝΙΚΟΛΑΟΥ.ΔΙΑΣ(ΥΝ)ΔΡΟΜΗΣΚΟΠΟΥΚ(ΑΙ)ΕΞΟΔ(ΟΥ)
 4 ΤΗ(Σ)ΤΗΜΙ(ΑΣ)(ΜΟΝ)ΑΧ(ΗΣ)ΕΥΠΡΑΞΙ(ΑΣ)·ΕΤΟΣϚ^ωϚ^ωΔΙΝ(ΔΙΚΤΙΩΝΟΣ)Δ

Ἄνεκαινίσθη κ(αι) ἀνιστορήθη ὁ θεῖος κ(αι) πάνσεπτος // ναός οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ός) ἡμῶν ἀρχιεράρχου κ(αι) // θαυματουργοῦ Νικολάου . διὰ σ(υν)δρομῆς κόπου κ(αι) ἐξόδ(ου) // τῆ(ς) τιμί(ας) (μον)αχ(ῆς) Εὐπραξίας. Ἔτος Ϛ^ωϚ^ω Δ ἰν(δικτιῶνος) Δ.

3.εξόδ(ου):om. Χρησιτίδης

4.τημι(ας):om.Χρησιτίδης (μον)αχ(ῆς):αρχόντισσας Χρησιτίδης ::ΠΕΑ Χρησιτίδης ἰν(δικτιῶνος): Ν(οέμβριος) Τσαμίσης ΝΑ Χρησιτίδης

Παρατηρείται εξέλιξη της μεγαλογράμματης γραφής προς τη μικρογράμματη, φανερή τόσο από τη χρησιμοποίηση συγκεκριμένων τύπων όσο και από τη μορφή των γραμμάτων όλης της επιγραφής. Τόνοι και πνεύματα τοποθετούνται με σχετική συνέπεια, καθώς και άνω τελείες. Συντομογραφικά σύμβολα χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν αφαίρεση γραμμάτων από τη μέση και το τέλος λέξεων. Συχνές είναι οι συνενώσεις δύο, τριών και τεσσάρων γραμμάτων. Αρκετά ορθογραφικά λάθη και μετατροπή του σθ σε στ (ανεκενήστη).

1. *ἀνεκενήστη και ἀνιστορήθη*: ο ναός, μία μικρή μονόκλιτη βασιλική, κατά την επιγραφή ανακαινίσθηκε, αλλά σύμφωνα με τον αρχιτεκτονικό τύπο και την τοιχοποιία του, θα πρέπει να ιδρύθηκε την εποχή κατά την οποία γράφτηκε η επιγραφή.

Όπως αναφέρεται στην επιγραφή, την ίδια εποχή, έγινε και η “ανιστόρηση” του ναού με τοιχογραφίες, που σώζονται σε καλή κατάσταση.

2-3. *τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν ἀρχιεράρχου και θαυματουργοῦ Νικολάου*: Ο ναός, όπως δηλώνεται στην επιγραφή είναι αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο, ο οποίος εικονίζεται σε μία μεγάλων διαστάσεων, εν είδει λατρευτικής εικόνας, τοιχογραφία. Η μοναχή Ευπραξία²⁴⁸, που είχε την οικονομική δυνατότητα για την ανέγερση και την τοιχογράφηση του ναού είναι άγνωστη από άλλες πηγές.

4. Το έτος 6994 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1485/86 από Χριστού γεννήσεως και η ἰνδικτιῶνα είναι πράγματι η τέταρτη.

247. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Τσαμίση ὁ ναός ὡν ἐτοιμόροπος ἐπεσκευάσθη πρό τινῶν ἐτῶν ἐξ οὗ και πολλά τοιχογραφία κατέπεσον. Ἡ ἐπιγραφή ὑπάρχει ἀνωθεν τοῦ μεγάλου παραθύρου, ὁπερ ἀντικατέστησε τήν θύραν τοῦ κυρίως ναοῦ (Τσαμίσης 1949, 126).

248. PLP, αρ. 6316.

39. Παναγία Κουμπελίδικη, 1495/96 (εικ. 116).

Επάνω από την είσοδο του εξωτερικού δυτικού τοίχου του ναού. Λευκά γράμματα σε μαύρη επιφάνεια. Ύψος 8 εκ. και μήκος 10 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι 1.6 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1 εκ. Πλαισιώνεται από κόκκινη γραμμή τεσσάρων περίπου εκατοστών και η κατάσταση διατηρήσεώς της είναι πολύ κακή, διότι τα τελευταία κυρίως χρόνια έπεσαν αρκετά τμήματα του σοβά που κάλυπτε την τοιχοποιία²⁴⁹.

Η επιγραφή συνοδεύει παράσταση της Θεοτόκου βρεφοκρατούσας και ανήκει στο ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες που κοσμούν τον εξωτερικό τοίχο του νάρθηκα του ναού.

Ορλάνδος 1938, 155. Τσαμίσης 1949, 110²⁵⁰. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 33, πίν. 5 (απότυπο).

- 1 ✚ ΟΤΟΧΑΪΡΕΠΡ[ΙΝΤΗ]Π(Α)ΡΘΕΝΩΚΟΜΪΣ(Α)Σ.
 ΤΑΣΥΜΒΟΛΑΝ(ΥΝ)ΤΟΥΠΆΘΟΥΣΠΡΟΔΕΙΚΝΥΕΙ
 Χ(ΡΙΣΤΟ)ΣΔ[Ε]ΘΝΗΤ(ΗΝ)[ΣΑΡΚ'ΕΝΔΕΔΥΜΕΝΟΣ]//
 ΠΌΤΜΟΝΔΕΔΟΙΚ[ΩΣΔΕΙΛ]ΙΑΤΑΥΤΑΒΛΕΠΩΝ΃
 5 Δ(ΕΗΣΙ)ΣΤΟΥΔΟΥΛΟΥΤΟΥΘ(ΕΟ)ΥΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥΚ(ΑΙ)ΝΕΟΥΚΤΙΤ[ΟΡΟ
 ΣΕΤΕΙ]ΖωΔ

Ἐ τὸ χαῖρε προ[ἰν τῆ] Π(α)ρθένω κομίσ(ας) τὰ σύμβολα ν(ῦ)ν τοῦ πάθους προδεικνύει Χ(ρι-
 στό)ς δ[έ] θνητ(ήν) [σάρκα ἐνδεδυμένος] // πότμον δεδοικ[ὡς δειλ]ιᾶ ταῦτα βλέπων. Δέ(ησις)
 τοῦ δούλου τοῦ Θε(ο)ῦ Ἀνδρονίκου κ(αί) νέου κτίτ[ορος ἔτει] Ζ ω Δ

1. προδεικνύει: προδεικνύς Τσαμίσης θνητ(ήν):θνητού Τσαμίσης

Η επιγραφή βρίσκεται επάνω από την εξωτερική είσοδο του δεύτερου νάρθηκα, ο οποίος στεγαζόταν αρχικά με καμάρα και μετά την κατάρρευση της τελευταίας με ξύλινη δίροχη στέγη²⁵¹. Είναι μεγαλογράμματη με χρησιμοποίηση μικρογράμματος α, ορθογραφημένη και καλλιγραφημένη. Συντομογραφίες χρησιμοποιούνται για τα κύρια ονόματα, τις καταλήξεις των λέξεων, καθώς και τη λέξη “δέησις”. Οι περισσότεροι τόνοι είναι σωστά τοποθετημένοι. Οι τύποι των γραμμάτων μοιάζουν με αυτούς των επιγραφών της τοιχογραφίας της Θεοτόκου και του Αρχαγγέλου Γαβριήλ, που συνοδεύουν την επιγραφή.

Το κείμενο αποτελεί γνωστό επίγραμμα σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους, το οποίο σχετίζεται με τη μεγάλη παράσταση της Παναγίας του Πάθους που βρίσκεται αριστερά της επιγραφής²⁵².

Η έκφραση *νέος κήτωρ*²⁵³ που αναφέρεται στον Ανδρόνικο υποδηλώνει την ύπαρξη

249. Η τελική ανάγνωση του κειμένου που παραθέτομε στηρίζεται στο απότυπο του Ν. Μουτσόπουλου και στις προσωπικές αυτοψίες των ετών 1984 και 1986.

250. Η επιγραφή ανακαλύφθηκε στις 10/8/1933 από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δ. Ευαγγελίδη.

251. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 84.

252. Για το επίγραμμα βλ. Μ. Σωτηρίου, Παναγία του Πάθους, Βυζαντινή εικόνα της μονής Σινά, (ανάτυπον εκ του πανηγυρικού τόμου επί τη 1400η αμφιετηρίδι της Ιεράς Μονής του Σινά), Εν Αθήναις 1969, κθ'.

253. Ο όρος *νέος κήτωρ* αναφέρεται τον 16ο αιώνα (1547) σε σημείωμα του Κώδικα Μητροπόλεως Καστοριάς (ΕΒΕ 2751, φ. 5ν) σύμφωνα με το οποίο μοναχός που φεύγει για το Άγιον Όρος αφιερώνει στη μονή της Ευαγγελίστριας στη Καστοριά χωράφια, χειρόγραφα, βιβλία, κ.ά. με τον όρο αν ξανάρθει στο μοναστήρι να είναι *νέος κήτωρ* (βλ. Γ. Γκολομπιάς, Τα σημειώματα των εκκλησιαστικών βιβλίων Καστοριάς, Μακεδονικά 25 (1985-86), 311, σημ. 6).

προηγούμενου κτήτορα, προφανώς αυτού ή αυτών που χορήγησαν για την ανέγερση του ναού στα μέσα του 9ου αιώνα καθώς και για την τοιχογράφηση του τον 13ο αιώνα. Ο Ανδρόνικος, στα 1495/96 εκτός από την τοιχογραφία της Θεοτόκου του Πάθους προσέθεσε προφανώς τον εξωνάρθηκα του ναού και μερίμνησε για την τοιχογράφηση του.

40. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, 1504/5 (εικ. 86).

Βορειοδυτική γωνία του βορείου τοίχου. Λευκά γράμματα σε επιφάνεια ώχρας. Ύψος 30 εκ. και μήκος 18 εκ. Ύψος γραμμάτων περίπου 3.5 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1.5 εκ. Διακρίνονται οριζόντιες και κάθετες γραμμώσεις. Διατήρηση κακή.

Η επιγραφή είναι γραμμένη δίπλα από την τοιχογραφία του αφιερωτή.

Χρηστίδης 1922, 278. Ορλάνδος 1938, 166. Τσαμίσης 1949, 126. Πελεκανίδης 1953, πίν. 176, 177α. Μουτσόπουλος, Καστοριά 47, πίν. 99 (απότυπο).

1 ΕΚΗΜΗ
ΘΗΩΔΟΥ
ΛΟCΤΟΥΘ(ΕΟ)Υ
ΑΚΤΑCΗC
5 ΙΩCΑΛΕΞΗ
ΕΝΕΤΗ
ΖΙΓ

Ἐκοιμή//θη ὁ δοῦ // λος τοῦ Θεοῦ // Ἀκτάσης // υἱός Ἀλέξη // ἐν ἔτει/ΖΙΓ

Όχι ιδιαίτερα καλλιγραφημένη. Ορθογραφικά λάθη, χωρίς συντομογραφίες και συννώσεις. Τα γράμματα μοιάζουν με αυτά των υπόλοιπων επιγραφών που συνοδεύουν τις τοιχογραφίες του ναού (εικ. 99)²⁵⁴. Για τις τελευταίες αυτές επιγραφές αξίζει να σημειωθεί ότι είναι σχετικά σύντομες σε σύγκριση με τις συνηθισμένες επιγραφές των ναών, όπως σύντομη και λιτή είναι στη διατύπωσή της και η συγκεκριμένη επιγραφή που εξετάζουμε.

4-5. Για τον Ακτάση, γιο του Αλέξη δεν διατέθηκε άλλα στοιχεία. Το όνομά του, που τουρκικά σημαίνει λευκή πέτρα, οδηγεί στην υπόθεση της ξενικής, μάλλον τουρκικής καταγωγής, και ο εκχριστιανισμός του στη σύνδεση με τους Γκαγκαούζους²⁵⁵. Γνωρίζουμε ότι ένας κλάδος απογόνων του σελτζούκου σουλτάνου Ιζεδίν Καϊκαούς Β΄ ήταν εκχριστιανισμένοι και εγκατεστημένοι στη γειτονική με την Καστοριά Βέρροια τον 14ο αιώνα²⁵⁶.

Το βέβαιο είναι ότι ο Ακτάσης ήταν σίγουρα γόνος αρχοντικής οικογένειας διότι ο Χριστός που εικονίζεται δίπλα του προσφέρει με το αριστερό χέρι μαργαριταρένιο διάδημα,

254. Έχει υποστηριχθεί η αντίθετη άποψη, δηλαδή ότι τα γράμματα της συγκεκριμένης επιγραφής είναι διαφορετικά από αυτά των υπόλοιπων επιγραφών του ναού. (E. Georgitsoyanni, Les peintures murales du vieux catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483) Athènes 1992, 395.

255. Για τους Γκαγκαούζους βλ. ΕΓ, s.v. Gagauz (W. Zajaczkowski) όπου και βιβλιογραφία. Α. Ιορδάνογλου, Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους, Δελτίο Κέντρου Μιζρασιατικών Σπουδών 5 (1984-85), 391-409.

256. Ελ. Ζαχαριάδου, Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζεδίν Καϊκαούς Β΄ στη Βέρροια, Μακεδονικά 6 (1964-65), 62-74.

στοιχείο σημαντικό για την καταγωγή του άνδρα, το οποίο μέχρι τώρα δεν είχε επισημανθεί.

Η απεικόνιση της νεκρικής προσωπογραφίας του Ακτάση και της γυναίκας δίπλα του εντάσσεται στις τοιχογραφίες της κάτω ζώνης του βορείου τοίχου του ναού, που εικονίζουν τη Μεγάλη Δέηση με τους αγίους Δημήτριο, Γεώργιο και Θεοδώρους. Υπάρχει κάποια επέμβαση στον τοίχο στο σημείο που είναι ζωγραφισμένη η παράσταση του Ακτάση και πρέπει να σημειωθεί ότι το κεφάλι του βρίσκεται πολύ ψηλότερα από το ύψος του Χριστού που τον ευλογεί²⁵⁷. Η μητέρα του αφιερωτή, που απεικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα τραβάει με το ένα χέρι τα μαλλιά σε ένδειξη πένθους (εικ. 86). Η παράσταση συνοδεύεται από δυσανάγνωστη επιγραφή. Σύμφωνα με παλιότερες αναγνώσεις το όνομά της ήταν Περισιλάβα, κόρη του Ιωάννη²⁵⁸ ή Βλαδισλάβα, κόρη του Θωμά²⁵⁹.

6-7. Το έτος 7013 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1504/5 από Χριστού γεννήσεως. Η χρονολογία αυτή σχετίζεται με την παράσταση του κεκοιμημένου Ακτάση, ίσως επάνω από τον τάφο του. Για τον Ακτάση προβάλλει το ερώτημα εάν υπήρξε και δωρητής της διακοσμήσεως του ναού με τοιχογραφίες, υπόθεση στην οποία οδηγεί η απεικόνισή του δίπλα από τους αγίους της Μεγάλης Δείσεως και η οικονομική δυνατότητα που του παρείχε η αρχοντική του καταγωγή.

Οι πρώτοι αιώνες της τουρκοκρατίας· η νέα άνθηση

Η εμπορική δραστηριότητα της Καστοριάς που προφανώς είχε διακοπεί τον προηγούμενο αιώνα, λόγω των ταραγμένων πολιτικών και στρατιωτικών συνθηκών, φαίνεται ότι αναζωογονείται κατά τον 15ο αιώνα, μετά την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους. Το φαινόμενο δεν είναι τυχαίο γιατί η τουρκική κατάκτηση αποκατέστησε μια ενότητα στον βαλκανικό κόσμο, η οποία ευνόησε τις χερσαίες εμπορικές σχέσεις²⁶⁰. Έτσι εδραιώνεται η σχέση της Καστοριάς με τις γειτονικές βαλκανικές πόλεις αλλά και με τις πόλεις του κυρίως ελλαδικού χώρου με συνέπεια τις οικονομικές αλλά και τις πνευματικές ανταλλαγές. Σ' αυτές τις συνθήκες το ονομαζόμενο *εργαστήριο της Καστοριάς*, μία καλλιτεχνική κίνηση ανώτερου επιπέδου με κέντρο την πόλη απλώθηκε σε γειτονικές περιοχές και φαίνεται ότι κυριάρχησε στην καλλιτεχνική δραστηριότητα της εποχής. Το παραπάνω φαινόμενο επιβεβαιώνει και επιβεβαιώνεται από την εξέταση των ιστορικών και επιγραφικών στοιχείων από τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, που δηλώνουν την έντονη πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα της Καστοριάς την εποχή αυτή.

257. Είναι φανερό ότι το κεφάλι του αφιερωτή έχει ξαναζωγραφισθεί προφανώς για να γίνει σε μεγαλύτερο μέγεθος αλλά φαίνεται ότι η επέμβαση δεν έγινε σε μεγάλη χρονική απόσταση από την αρχική τοιχογραφία και ίσως να συνδέεται με το θάνατο του αφιερωτή.

258. Χρηστίδης 1922, 278.

259. G. Subotić, Najstarije preštave svetog Georgija kratvlja, ZR 32 (1933), 187-188. Βλ. επίσης Πελεκανίδης 1953, πίν. 177.

260. Βλ. ΑΙ. Ducellier, L'économie albanaise du Moyen-Age. Une traite coloniale, Albanie 11 (1981), 32=VR, 1987, XVI. Για το εμπόριο στις τουρκοκρατούμενες περιοχές βλ. και Αρ. Vacalopoulos, Les villes grecques dans le cadre de l'empire ottoman (XVIe-XIXe siècles), Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, mediterraneennes, slaves et orientales aux XVIe-XIXe siècles. Actes du Colloque International organisé par l'AIESSE, Octobre 1973, Bucarest 1977, 69-80.

Τα μέλη μιας ανώτερης τάξης καστοριανών – με την έννοια τουλάχιστον της οικονομικής δυνατότητας – εκκλησιαστικών ή λαϊκών, δεν περιορίσθηκαν στη χρηματοδότηση της τοιχογραφήσεως ναών της πόλης αλλά επεκτάθηκαν και στην ανέγερση ναών, έστω ταπεινών στο εξωτερικό τους. Μια τέτοια δραστηριότητα, αμέσως μετά την τουρκική κατάκτηση, αποτελεί φαινόμενο που έρχεται σε αντίθεση με τους περιορισμούς που θεωρείται ότι επέβαλλε γενικά το τουρκικό κράτος για την ανέγερση ναών σε πόλεις που είχαν κατακτηθεί με τη βία και επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι κατά τόπους διοικήσεις επέτρεπαν την ανέγερση νέων ναών. Οι παραπάνω εκφάνσεις στη ζωή της πόλης, που και δημογραφικά κατείχε σημαντική θέση μεταξύ των πόλεων της βαλκανικής, δίνουν την εικόνα μιας νέας άνθησης της Καστοριάς την πρώτη μεταβυζαντινή περίοδο αλλά και προετοιμάζουν την ακμή του 17ου αιώνα.

Ε'. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Βασικό αντικείμενο της μελέτης αποτέλεσε ένα σύνολο σαράντα κτητορικών και αφιερωματικών κυρίως επιγραφών¹ που βρίσκονται σε ένδεκα ναούς της πόλης, στη μονή της Μαυριώτισσας² και στα χωριά Ομορφοκκλησιά, Τσούκα και Ζευγοστάσι³.

Από τις σαράντα επιγραφές⁴ οι δεκατέσσερις είναι ακριβώς χρονολογημένες, οι δεκαεννέα χρονολογούνται μόνο με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία των τοιχογραφιών και οι υπόλοιπες σύμφωνα με ιστορικά και επιγραφικά στοιχεία. Χρονικά κατανέμονται δεκατέσσερις στον 12ο αιώνα (αρ. 1-14), δεκατρείς στον 13ο (αρ. 15-27), τρεις στον 14ο (αρ. 28-30), εννέα στον 15ο (αρ. 31-39) και μία στο α' ήμισυ του 16ου αιώνα (αρ. 40). Η κατανομή αυτή δεν είναι άσχετη με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη τις παραπάνω χρονικές περιόδους.

Η σύγκριση μεταξύ του αριθμού των ναών (15) και του αριθμού των επιγραφών (40) δηλώνει την ύπαρξη στον ίδιο ναό συνόλου επιγραφών της ίδιας ή διαφορετικών χρονικών περιόδων. Σημαντικό στοιχείο για τη λειτουργία ορισμένων ναών είναι ότι συγκεντρώνουν ενός είδους επιγραφές, όπως ο Άγιος Στέφανος, στον οποίο συναντούμε πέντε αφιερωματικές επιγραφές σε τοιχογραφίες εκτός εικονογραφικού προγράμματος και ο Ταξιάρχης Μητροπόλεως, όπου υπάρχει ένα σύνολο τεσσάρων επιγραφών δίπλα σε απεικονίσεις κεκοιμημένων καστοριανών.

Η μελέτη στηρίχθηκε στην επιτόπια έρευνα και στην επεξεργασία του φωτογραφικού υλικού. Οι περισσότερες δυσχέρειες προήλθαν από την κακή διατήρηση των επιγραφών, από τις οποίες πολλές καταστράφηκαν σημαντικά τα τελευταία χρόνια.

1. Ενδιαφέρουσες είναι οι γενικές παρατηρήσεις για τις κτητορικές επιγραφές του 13ου αιώνα στη σχετική μελέτη της Σ. Καλοπίση-Βέρτη· βλ. Kalopissi-Verti 1992, 23-26.

2. Η μονή της Μαυριώτισσας, στις όχθες της λίμνης, είναι στενά συνδεδεμένη με τη ζωή και την ιστορία της Καστοριάς.

3. Οι τρεις επιγραφές που δεν ανήκουν σε ναούς της πόλης επελέγησαν λόγω της σημασίας τους και των ιδιαίτερων προβλημάτων που παρουσιάζουν.

4. Παράλληλα με τις επιγραφές που εκδίδονται, μελετήθηκαν και οι επιγραφές που συνοδεύουν τοιχογραφίες των ίδιων ναών, καθώς επίσης και οι επιγραφές των τοιχογραφιών των υπόλοιπων ναών της Καστοριάς που χρονολογούνται μεταξύ του 12ου και των αρχών του 16ου αιώνα. Η μελέτη αυτού του υλικού στάθηκε χρήσιμη γιατί επέτρεψε την επισήμανση ορισμένων τύπων γραμμάτων, ορθογραφικών και γλωσσικών λαθών. Επέτρεψε επίσης να συγκριθούν οι γραφές των κτητορικών ή αφιερωτικών με αυτές των υπολοίπων επιγραφών των ναών.

Μορφή - τυπολογικά στοιχεία

Η γραφή σε τοίχο αποτελεί τον κανόνα για τις επιγραφές που εξετάσαμε, με προετοιμασία και εκτέλεση ίδια με αυτή των τοιχογραφιών, ενώ εξαίρεση αποτελούν τα τρία χαράγματα του εξωτερικού τοίχου της Μαυριώτισσας⁵.

Η προτιμητέα θέση στο ναό για τις κτητορικές επιγραφές ήταν επάνω από την κύρια είσοδο, θέση στην οποία συναντάμε δέκα επιγραφές. Αρκετές είναι γραμμένες σε εξωτερική πλευρά των ναών, καθώς και δίπλα ή επάνω από τους αφιερωτές. Στη μοναδική τρουλαία εκκλησία της Καστοριάς η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στη βάση του τυμπάνου του τρούλλου.

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι κτητορικές επιγραφές έχουν παραλληλόγραμμο σχήμα με μήκος 70-100 εκ. και ύψος γύρω στα 30 εκ. Αξιοσημείωτη περίπτωση αποτελεί η κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη, η οποία απλώνεται σε όλο το μήκος του δυτικού τοίχου της εκκλησίας (εικ. 41) φθάνοντας το μήκος των 4,50 μ. (ύψος: 30 εκ.). Το ύψος των γραμμάτων των επιγραφών είναι κατά μέσον όρο 3 εκ.

Με το σημείο του σταυρού σχηματισμένο με γραμμές ή τελείες, ή και διακοσμημένο αρχίζουν αρκετές επιγραφές του 12ου⁶ του 13ου⁷ του 14ου⁸ και 15ου αιώνα⁹ όπως συνηθίζεται γενικά στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές επιγραφές. Το ίδιο σημείο σπανιότερα συναντάμε στο τέλος ορισμένων επιγραφών¹⁰.

Ένα ευθύγραμμο πλαίσιο που αποτελείται από μια λεπτή γραμμή, συνήθως στο ίδιο χρώμα με τα γράμματα, περιβάλλει συχνά τις κτητορικές επιγραφές¹¹ και σε ορισμένες διακρίνονται οι οριζόντιες γραμμές που χρησίμευαν ως οδηγοί για το ζωγράφο-γραφέα¹².

Επιγραφικά στοιχεία

Μορφές γραμμάτων¹³

Το κεφαλαίο γράμμα Α συναντάται σε δύο βασικούς τύπους: με τη μεσαία κεραία πλάγια, που ξεκινά από το άκρο της αριστερής γραμμής, ή αργότερα οριζόντια που ενώνει τις δύο κάθετες γραμμές του γράμματος περίπου στη μέση και με μία οριζόντια ακρεμόνα στην κορυφή του γράμματος Α. Ο πρώτος τύπος συναντάται στις επιγραφές του 12ου και 13ου αιώνα παράλληλα με την παραλλαγή Α¹⁴. Σε επιγραφή του 13ου αιώνα υπάρχει ο τύπος του κεφαλαίου

5. Επιλέξαμε τα τρία χαράγματα της Μαυριώτισσας από τα διάφορα χαράγματα που υπάρχουν στους ναούς της Καστοριάς διότι είναι χρονολογημένα σε σχετικά πρώιμη εποχή και κυρίως διότι σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση.

6. Αρ. 1, 6, 11, 14.

7. Αρ. 19, 22, 25, 26.

8. Αρ. 28, 29.

9. Αρ. 34, 35, 39.

10. Αρ. 3, 14, 18. Βλ. πίν. γραμμάτων. Βλ. και Kalopissi-Verti 1992, 24. Για παρόμοια σύμβολα σε σφραγίδες 6ου-15ου αιώνα βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 1, 4, 5, 11.

11. Αρ. 6, 22, 28, 29, 32, 34, 38.

12. Αρ. 22, 28, 30, 32, 35 και 38.

13. Βλ. πίν. γραμμάτων.

14. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 25.

Α με καμπύλη την αριστερή γραμμή (αρ. 18) και σε επιγραφή του 15ου αιώνα η μεσαία πλάγια κεραία αρχίζει από τη μέση περίπου της δεξιάς γραμμής και ανεβαίνοντας την ενώνει με την αριστερή (αρ. 33)¹⁵. Το δεύτερο τύπο του γράμματος λ εντοπίσαμε τον 12ο (αρ. 6), 14ο (αρ. 28), 15ο (αρ. 36) και 16ο αιώνα (αρ. 40), και σε διάφορες παραλλαγές (αρ. 22, 25, 26). Από τον 14ο αιώνα και εξής ο πιο συχνά συναντώμενος τύπος του άλφα είναι ο προηγούμενος χωρίς την οριζόντια κεραία στην κορυφή. Σε επιγραφή του 15ου αιώνα συναντήσαμε τον τύπο του νεοελληνικού κεφαλαίου Α (αρ. 34)¹⁶. Τη μικρογράμματη μορφή α συναντήσαμε σε επιγραφές του 12ου, 13ου, 14ου και 15ου αιώνα¹⁷.

Τον βασικό τύπο του κεφαλαίου Β με τους δύο κύκλους μη ενωμένους συναντήσαμε αποκλειστικά τον 12ο αιώνα. Τον τύπο του γράμματος με τους κύκλους ενωμένους εντοπίσαμε τον 13ο και 15ο αιώνα. Παραλλαγές του πρώτου τύπου του γράμματος υπάρχουν με τα τόξα οξυγώνια (14ος και 15ος αι.), ένα καμπύλο και ένα οξυγώνιο (14ος, 15ος αι.)¹⁸ και με τα δύο τετραγωνισμένα (14ος αι.). Ας σημειωθεί ότι στα χαράγματα του 13ου αιώνα συναντήσαμε το Β καρδιόσχημο, καθώς και σε σχήμα οκτώ¹⁹.

Το βασικό τύπο του κεφαλαίου Δ που μοιάζει με το Α και η οριζόντια κεραία του τέμνει περίπου στη μέση τις κάθετες (ξεκινώντας χαμηλότερα από τα αριστερά προς τα δεξιά) και την οριζόντια ακρεμόνα στην κορυφή Δ εντοπίσαμε τον 12ο, 13ο, 14ο και 15ο αιώνα. Την αριστερή κεραία του γράμματος καμπύλη συναντήσαμε τον 13ο και τον 15ο αιώνα, ενώ ο τύπος αυτός του γράμματος εμφανίζεται και χωρίς την οριζόντια ακρεμόνα στην κορυφή κατά τον 15ο αιώνα. Την ίδια εποχή υπάρχει και μορφή του Δ με εξέχουσες τις οριζόντιες απολήξεις της βάσης (αρ. 38)²⁰.

Μικρογράμματη μορφή δ του γράμματος υπάρχει σε χάραγμα του 13ου αιώνα (αρ. 20)²¹.

Το γράμμα Ε συναντήσαμε σε όλες τις επιγραφές με σχήμα ημικυκλικό²² εκτός από ένα χάραγμα του 13ου αιώνα, όπου ήταν τριγωνικό (αρ. 21).

Το στίγμα χρησιμοποιείται μονίμως αντί του CT. Μόνο σε μία επιγραφή του 13ου αιώνα συνυπήρχε με το CT (αρ. 22).

Η μορφή του Ζ, σε όλη τη χρονική περίοδο που εξετάσαμε, διαφοροποιείται από τη μορφή του Ξ έχοντας μία μπούκλα λιγότερη. Σε μία μόνο περίπτωση, σε επιγραφή του 15ου αιώνα, το Ζ είναι αρκετά διαφορετικό λόγω της μεγάλης του καμπύλης (αρ. 36).

Το κεφαλαίο Ι συναντάται συχνά με διαλυτικά από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα²³.

15. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 23.

16. Δείγματα γραφής του Α σε επιγραφές από τον 9ο ως τον 19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.

17. Για την ύπαρξη του τύπου κατά την πρωϊμότερη εποχή βλ. V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, II, Leipzig 1911-1913, πίν. 3.

18. Για την ύπαρξη του τύπου κατά την πρωϊμότερη εποχή βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 3.

19. Βλ. E1. Mioni, Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία (μτφρ. Ν. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1985, πίν. σελ.

81. Δείγματα γραφής του Β σε επιγραφές από τον 9ο-19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.

20. Βλ. Gardthausen, ό.π. Δείγματα γραφής του Δ σε επιγραφές από τον 9ο ως τον 19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος, ό.π.

21. Βλ. Mioni, ό.π., πίν. σελ. 81.

22. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 36.

23. Βλ. V. Gardthausen, ό.π., πίν. 3.

Τον τύπο του κεφαλαίου Κ με την αρχή των πλαγίων κεραιών στο κέντρο της κάθετης κεραιάς του γράμματος και τις απολήξεις προς τα επάνω συναντήσαμε σε όλη τη χρονική περίοδο που εξετάσαμε. Τον 12ο αιώνα υπάρχει η μορφή του Κ με την κάτω γραμμή καμπύλη και στραμμένη προς τα μέσα (αφ. 5). Τον 13ο αι. συναντήσαμε παραλλαγή του γράμματος με απομακρυσμένες τις πλάγιες κεραιές (αφ. 18)²⁴.

Το κεφαλαίο Λ συναντάται με τις μορφές Λ και $\tilde{\Lambda}$, καθώς και με τις δύο γραμμές ισομεγέθεις να σχηματίζουν οξεία γωνία από τον 12ο αιώνα. Κατά την ίδια εποχή οι γραμμές του γράμματος καμπυλώνουν και πλησιάζει τη μορφή του λ, την οποία βρίσκουμε σε χάραγμα του 13ου αιώνα. Κατά το 14ο και 15ο αιώνα η δεξιά γραμμή του Λ παραμένει σταθερή, ενώ η αριστερή έχει την τάση να χαμηλώνει καμπυλώνοντας και έτσι πλησιάζει τη μικρογράμματη μορφή του γράμματος²⁵.

Στο βασικό τύπο του κεφαλαίου Μ οι μεσαίες λοξές κεραιές κατεβαίνουν και αγγίζουν τη γραμμή βάσης του γράμματος Μ. Τον τύπο αυτόν συναντάμε από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα. Σύμφωνα με παραλλαγή αυτού του τύπου οι μεσαίες κεραιές, ευθείες ή καμπύλες ξεκινούν από την κορυφή των καθέτων κεραιών, όπου συναντώνται και κατόπιν μία γραμμή φθάνει ως τη γραμμή βάσης του γράμματος Μ²⁶. Σε άλλη παραλλαγή οι μεσαίες λοξές κεραιές αντικαθίστανται από οριζόντιες που συναντώνται σε ύψος τριών τετάρτων από τη γραμμή βάσης του γράμματος, έως την οποία προεκτείνονται Η. Οι δύο παραπάνω τύποι του Μ συναντώνται συνεχώς από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα. Σε άλλη μορφή του γράμματος που εντοπίσαμε τον 13ο και 14ο αιώνα, οι μεσαίες λοξές κεραιές ενώνονται με τις κάθετες σε ύψος τριών τετάρτων από τη γραμμή βάσης του γράμματος χωρίς να προεκτείνονται προς τα κάτω Η²⁷. Η προέκταση γίνεται όταν οι μεσαίες λοξές κεραιές ξεκινούν από τη μέση των καθέτων κεραιών, όπως παρατηρείται σε παραλλαγή του Μ σε επιγραφές του 13ου και 16ου αιώνα. Μικρογράμματες μορφές του γράμματος μ, υπάρχουν στα χαράγματα του 13ου αιώνα²⁸.

Στο βασικό τύπο του Ν που συναντάμε κατά τον 12ο, 13ο, 14ο και 16ο αιώνα η μεσαία κεραιά αρχίζει από την κορυφή της αριστερής και φθάνει ως τη βάση της δεξιάς κεραιάς²⁹. Σε παραλλαγή, που συναντάται σε επιγραφές του 13ου, 14ου και 15ου αιώνα, η πλάγια κεραιά σε ύψος τριών τετάρτων από τη γραμμή βάσης ενώνει τις δύο κάθετες κεραιές του γράμματος. Σε επιγραφές του 12ου, 13ου και 14ου αιώνα συναντήσαμε τον τύπο Η, ο οποίος συνηθιζόταν κυρίως τον 13ο αιώνα³⁰. Μικρογράμματη μορφή του ν υπάρχει σε επιγραφές του 13ου και 14ου αιώνα.

Όπως αναφέρθηκε και στις παρατηρήσεις για το γράμμα Ζ, η μορφή του Ξ, όπως τη συναντήσαμε από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα μοιάζει με τη μορφή του Ζ με μία μπούκλα περισσότερη³¹.

24. Δείγματα γραφής του Κ σε επιγραφές από τον 9ο ως τον 19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.

25. Βλ. Gardthausen, ό.π., Mioni, ό.π., 83. Δείγματα γραφής του Λ σε επιγραφές από τον 9ο-19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.

26. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αφ. 49.

27. Βλ. C. Morisson, L'épigraphie des monnaies et des sceaux à l'époque byzantine, Paleografia e Codicologia Greca, Atti del Colloquio internazionale (Berlino - Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983), Alessandria 1991, 267.

28. Δείγματα γραφής του Μ σε επιγραφές από τον 9ο ως τον 19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 4-8.

29. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αφ. 51.

30. Βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 3. Morisson, ό.π., 267-268.

31. Βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 3.

Το σύμπλεγμα των γραμμάτων Υ χρησιμοποιείται σε όλη τη διάρκεια των αιώνων που εξετάζουμε παράλληλα, αλλά με μεγαλύτερη συχνότητα, από το ΟΥ. Τον 12ο αιώνα υπάρχει ο τύπος του συμπλέγματος με τις πλάγιες γραμμές να φέρουν απολήξεις Υ , επαναλαμβανόμενος και σε επιγραφή του 15ου αιώνα³². Ο ίδιος τύπος χωρίς τις ακρεμόνες συναντάται κατά το 12ο, 13ο, 15ο και 16ο αιώνα. Ο πιό συνηθισμένος τύπος του συμπλέγματος Υ συναντάται σε επιγραφές του 12ου, 13ου και 15ου αιώνα³³. Δύο παραλλαγές που εντοπίσαμε έχουν τις τελικές απολήξεις πλάγιες προς τα κάτω Υ (13ος, 14ος αι.) και τη βάση του γράμματος τριγωνική Υ (14ος, 15ος αι.). Τον 15ο αιώνα τα δύο γράμματα εμφανίζονται χωρισμένα με τη μορφή Υ ή δ .

Το Ρ συναντήσαμε μία μόνο φορά με δασεία (αρ. 2).

Εκτός από τη σταθερή μορφή του γράμματος C, κατά τον 13ο και 14ο αιώνα συναντήσαμε τη μικρογράμματη μορφή του σ (αρ. 20, 21, 28)³⁴.

Εκτός από τον συνηθισμένο τύπο του γράμματος Φ σημειώνουμε μία παραλλαγή με τριγωνικό αντί στρογγυλεμένο το δακτύλιο σε επιγραφή του 13ου αιώνα (αρ. 22) και τη μορφή του γράμματος σαν κλειδί του σολ σε χάραγμα της ίδιας εποχής (αρ. 20)³⁵.

Ο βασικός τύπος του Ω με τις δύο καμπύλες κεραιές ενωμένες στη βάση και ανοικτές στην κορυφή υπάρχει στις επιγραφές από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα³⁶. Τον 12ο αιώνα συναντάται το Ω με τις δύο καμπύλες κεραιές ενωμένες στην κορυφή Ω , καθώς και με τις πλάγιες κεραιές να σχηματίζουν οξεία γωνία Ψ . Σε παραλλαγή του γράμματος του 13ου αιώνα οι καμπύλες καταλήγουν σε πλάγιες απολήξεις Ω . Σε άλλο τύπο του γράμματος οι δύο καμπύλες κλείνουν, σαν να πρόκειται για δύο ο ενωμένα Ω , όπως στη μικρογράμματη μορφή του γράμματος που συναντάται κατά τον 12ο, 13ο και 14ο αιώνα³⁷.

Συντομογραφίες

Οι συντομογραφίες των κειμένων των επιγραφών σημειώνονται συνήθως με το υπερκείμενο σύμβολο \sim ή \wedge που δηλώνει σύμπτυξη, αποκοπή ή συνένωση γραμμάτων. Η σύμπτυξη, δηλαδή παράλειψη του κεντρικού τμήματος μιας λέξης χρησιμοποιείται κυρίως για τα nomina sacra³⁸, τα κύρια ονόματα και τις χρονολογικές ενδείξεις.

Η αποκοπή ή αιώρηση χρησιμοποιείται για τη συντομογράφηση του τελευταίου τμήματος μιάς λέξης³⁹. Ειδικότερα, για την αφαίρεση καταλήξεων πτώσεων και προσώπων, στις προθέσεις, στους συνδέσμους και τα επιρρήματα και σε ορισμένους όρους που επαναλαμβάνονται συχνά⁴⁰.

32. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 58.

33. Βλ. Oikonomides ό.π., πίν. αρ. 60.

34. Βλ. Mioni, ό.π., 83.

35. Βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 4b. Mioni ό.π., 83, πίν. σελ. 81.

36. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 68.

37. Βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 4b. Mioni, ό.π., 83. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 71. Δείγματα γραφής του Ω σε επιγραφές από τον 9ο-19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.

38. Βλ. Mioni, ό.π., 115-116.

39. Βλ. και Oikonomides 1986, πίν. αρ. 15.

40. Για τα συντομογραφικά σύμβολα βλ. G. Zeretelli, De complexdiis scripturae, Petropoli 1904. Mioni, ό.π., 115-119.

Συνενώσεις γραμμάτων μπορούν να γίνουν με συμπλέγματα ή συνδυασμούς⁴¹. Συνενώσεις δύο μέχρι και τεσσάρων γραμμάτων συναντώνται στις επιγραφές του ναού των Αγίων Αναργύρων, κυρίως στις μακροσκελείς (αρ. 4, 6), ενώ αποφεύγονται στις επιγραφές του Αγίου Νικολάου της ίδιας εποχής. Οι περισσότερες συνηθισμένες ενώσεις διφθόγγων και φωνηέντων με σύμφωνα υπάρχουν στις επιγραφές αρ. 19, 20 (13ος αι.) και αρ. 35, 37 (15ος αι.), ενώ περισσότεροι συνδυασμοί, μέχρι και τεσσάρων γραμμάτων παρατηρούνται σε ορισμένες επιγραφές του 13ου (αρ. 24, 25), του 14ου (αρ. 29, 30) και του 15ου αιώνα (αρ. 31, 32, 38)⁴².

Μεγαλογράμματα ήταν όλες οι επιγραφές που εξετάσαμε⁴³ εκτός από τα χαράγματα, όπου συνυπήρξε η μεγαλογράμματη και μικρογράμματη γραφή⁴⁴. Σε τέσσερις κτητορικές επιγραφές⁴⁵ υπήρξε σε πολύ περιορισμένη κλίμακα παρείσφρηση μικρών γραμμάτων, ενώ αρκετές φορές εντοπίστηκαν περισσότεροι του ενός τύποι του ίδιου γράμματος στην ίδια επιγραφή⁴⁶.

Όπως φαίνεται και από τους πίνακες, τα γράμματα των επιγραφών εμφανίζονται με διαφορετικούς τύπους την ίδια εποχή, και ακόμη οι ίδιοι βασικοί τύποι γραμμάτων χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές εποχές σε όλη τη διάρκεια των αιώνων που εξετάζουμε. Αλλά και όπως παρατηρείται γενικότερα στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές επιγραφές⁴⁷ οι μορφές των γραμμάτων της παλαιохριστιανικής εποχής επαναλαμβάνονται στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή χωρίς ουσιαστικές διαφορές και εξελίξεις.

Οι γραφείς

Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται η ιδιαίτερη φροντίδα του γραφέα για την καλλιγραφία και το στολισμό των γραμμάτων, όπως η διανθισμένη γραφή (*fleurit*) στις επιγραφές των Αγίων Αναργύρων του 12ου αιώνα (εικ. 45), την οποία συναντάμε και σε ορισμένες επιγραφές του Οσίου Λουκά, καθώς και του Kurbinovo⁴⁸. Διανθισμένη γραφή παρατηρείται σε

41. Βλ. Mioni, ό.π., 116.

42. Συνενώσεις γραμμάτων σε επιγραφές από τον 9ο έως τον 19ο αιώνα βλ. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 9-11.

43. Για τη μεγαλογράμματη ελληνική γραφή βλ. Mioni, ό.π., 63-75. Για τη γραφή των επιγραφών βλ. H. Hunger, *Epigraphische Auszeichnungsmajuskel*, JÖB 26 (1977), 195-198. Η μεγαλογράμματη βυζαντινή γραφή προέρχεται από τη βιβλική μεγαλογράμματη, την οξυκόρυφη και την αλεξανδρινή μεγαλογράμματη. Βλ. G. Cavallo, *Funzione e strutture della Maiuscola Greca tra i secoli VIII-XI*, *La Paléographie Grecque et Byzantine*, Ed. CNRS, Paris 1977, 95-137. Από τον 9ο αιώνα που εξαφανίζεται η βιβλική μεγαλογράμματη την αντικαθιστά η μεγαλογράμματη λειτουργική που χρησιμοποιείται για τη συγγραφή εκκλησιαστικών κειμένων (βλ. Cavallo, ό.π.).

44. Για τη μικρογράμματη ελληνική γραφή από τον 9ο έως τον 13ο αιώνα βλ. Α. Σιγάλας, *Ιστορία της ελληνικής γραφής*, Θεσσαλονίκη 1934, 210-233. Για την περίοδο από τον 13ο αιώνα κ.ε. βλ. Σιγάλας, ό.π., 233-240. Βλ. και Mioni, ό.π. 77-92.

45. Αρ. 22, 30, 38, 39.

46. Βλ. πίνακα γραμμάτων.

47. Βλ. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 1, 2, 3.

48. Βλ. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 19. Παρόμοια γραφή συναντήσαμε στα γράμματα του Ευαγγελίου εικόνας του Χριστού της Μονής Σινά, που χρονολογείται τον 12ο αιώνα (βλ. M. Chatzidakis, *L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon*, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, I, Art et Archéologie, Athènes 1979, πίν. XLVIII, εικ. 24).

λειτουργικά κείμενα των αρχών του 11ου αιώνα⁴⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτές τις ιδιαίτερα καλλιγραφημένες κτητορικές και αφιερωματικές επιγραφές του ναού των Αγίων Αναργύρων, καθώς και αυτές των ειλητών των αγίων σε όλα τα κλίτη του ναού, φαίνεται ότι τις έγραψε ο ίδιος ζωγράφος, ενώ είναι βέβαιο ότι έχουν εργασθεί και άλλοι ζωγράφοι στον ίδιο ναό. Διακοσμητικές τάσεις συναντώνται και σε μεταγενέστερες του 12ου αιώνα επιγραφές της Καστοριάς⁵⁰.

Από τη σύγκριση των γραμμάτων των κτητορικών ή αφιερωματικών επιγραφών με τις υπόλοιπες επιγραφές των ναών, προκύπτει ότι κατά κανόνα όλες οι επιγραφές γράφονται από τον ίδιο γραφέα.

Επίσης, η σύγκριση των γραμμάτων των επιγραφών ορισμένων ναών του 15ου αιώνα, των οποίων οι τοιχογραφίες θεωρείται ότι έγιναν από το ίδιο εργαστήριο ζωγραφικής απέδειξε ότι και τα γράμματα παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, τα γράμματα της κτητορικής αλλά και άλλων επιγραφών του ναού του Αγίου Νικολάου Ευπραξίας (εικ. 118) στην Καστοριά παρουσιάζουν εντυπωσιακή ομοιότητα με τα αντίστοιχα γράμματα των επιγραφών του Παλαιού Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου (εικ. 117)⁵¹ του οποίου οι τοιχογραφίες θεωρείται ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο⁵². Ομοιότητα με τις παραπάνω επιγραφές παρουσιάζουν τα γράμματα και άλλων ναών της Καστοριάς, των οποίων οι τοιχογραφίες ανήκουν στο ίδιο εργαστήριο, όπως αυτά της επιγραφής *Μ(ήτηρ) Ρ Θ(εο) Υ Η ΡΑCΙΟΤΗCΑ* στην τοιχογραφία του ομώνυμου ναού (εικ. 101)⁵³ τα γράμματα του ειλητού του Ιωάννη Προδρόμου από την αποτειχισμένη τοιχογραφία του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα⁵⁴ και της επιγραφής *Ο ΑΓ(ιος) ΘΕΟΔΩΡΟΣ* από παράσταση του ναού του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας⁵⁵. Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στις ομάδες των ζωγράφων υπήρχε ένας καλλιγράφος, ο οποίος αναλάμβανε τη γραφή όλων των επιγραφών του ναού.

Η γλώσσα

Μολονότι μερικοί αφιερωτές ήταν σλαβικής καταγωγής, αξίζει να σημειωθεί ότι σε καμία επιγραφή, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που συνοδεύουν μεμονωμένους αγίους ή σκηνές, δεν παρατηρήθηκε λέξη ή και τύπος γράμματος που να σχετίζεται με τη σλαβική γραφή.

Σε αρκετές επιγραφές, του 12ου κυρίως αιώνα, η γλώσσα ακολουθεί λόγιο ύφος. Πρόκειται για επιγράμματα, γραμμένα σε ιαμβικούς παροξύτονους δωδεκασύλλαβους στίχους, συνήθως τέλειους μετρικά, εκτός από τα σημεία όπου υπάρχουν κύρια ονόματα ή χρονολογίες. Οι

49. Βλ. Cavallo, ό.π. 108, πίν. 43 (Vat. gr. 351).

50. Αρ. 22, 30, 32, 34. Βλ. και Μουτσόπουλος 1977, πίν. 20, 21.

51. Βλ. Μ. Χατζηδάκης- Δ. Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη, Αθήνα 1990, 66, 67, 89, 91, 93, 95.

52. Βλ. σελ. 119-121.

53. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 229α, β. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 49.12.

54. Βλ. Ορλάνδος 1938, 182, εικ. 123, 127.

55. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 249α.

έμμετρες αυτές επιγραφές είναι συντακτικά σωστές, όπως και όλες οι επιγραφές του 12ου αιώνα στους ναούς των Αγίων Αναργύρων και Νικολάου Κασνίτζη. Στις μεταγενέστερες έμμετρες επιγραφές, όπως του 14ου αιώνα στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως και του 15ου αιώνα στους Αγίους Τρεις, το μέτρο παρουσιάζει πολλές ατέλειες.

Ως προς την ορθογραφία παρατηρήθηκε ότι στα μνημεία όπου υπήρχαν ορθογραφήμενες κτητορικές ή αφιερωματικές επιγραφές, κυρίως του 12ου αιώνα, οι υπόλοιπες επιγραφές των ναών, αν και γραμμένες από το ίδιο χέρι είχαν πολλά ορθογραφικά λάθη. Από την παρατήρηση αυτή συνάγεται ότι το κείμενο αυτών των επιγραφών, ιδιαίτερα όπως είναι φυσικό, των εμμέτρων, δινόταν στο ζωγράφο έτοιμο για αντιγραφή, ενώ ο ίδιος έγραφε τις επιγραφές στις τοιχογραφίες των αγίων.

Σε σύνολο τριάντα εννέα επιγραφών, των οποίων μπορούμε να ελέγξουμε πλήρως το κείμενο, μόνο δέκα είναι ορθογραφήμενες, ποσοστό περίπου 25%. Από το σύνολο των ορθογραφήμενων επιγραφών οι επτά χρονολογούνται στον 12ο αιώνα και ανήκουν στην κατηγορία που αναφέρθηκε προηγουμένως. Από τις υπόλοιπες τρεις επιγραφές, οι δύο αποτελούν αφιερώματα ιερέων και είναι προφανές ότι οι ίδιοι είχαν μεριμνήσει για την ορθογράφησή τους, ενώ στην τρίτη αναγράφεται ένα πολύ διαδεδομένο επίγραμμα προς τη Θεοτόκο.

Τα κυριότερα ορθογραφικά λάθη οφείλονταν στην ομοιοφωνία φωνηέντων και διφθόγων. Έτσι γράφεται για παράδειγμα *E MIPOΦΩPE, KHPIAKY, KOMNINOC* λόγω ιωτακισμού, *NOEYPIO, AYΦΘENTEYONTOC*. Συνηθισμένο επίσης λάθος ήταν η απλογραφία, δηλαδή η παράλειψη ενός γράμματος που επαναλαμβανόταν, όπως *KTHTOPICA, ΠOPO*, καθώς και η μετατροπή του σθ σε στ που οφειλόταν στην προφορά, όπως στις λέξεις *ΠAYCAYCTE, MNHCTITI, ANEKENICTH*. Σε χάραγμα του 1264, κατά το συνηθισμένο και σήμερα φωνητικό λάθος, ο μήνας Οκτώβριος γράφεται *OKTΩMBPHOC*.

Συντακτικά λάθη υπήρχαν αρκετά στις επιγραφές που εξετάσαμε, εκτός από αυτές του 12ου αιώνα.

Τόνοι και πνεύματα σημειώνονται με σχετικά μεγάλη συχνότητα, αν και όχι πάντα σωστά, όπως συμβαίνει στις περισσότερες επιγραφές του 12ου αιώνα.

Σημεία στίξεως (κόμμα, τελεία) υπήρχαν σε μία επιγραφή του 12ου και μία του 15ου αιώνα, τα οποία όμως σημείωναν κυρίως το τέλος των στίχων. Σε τέσσερις συνολικά επιγραφές του 13ου, 14ου και 15ου αιώνα σημειώσαμε την ύπαρξη άνω τελείας.

Γλωσσικά στοιχεία- κοινές εκφράσεις

Η λέξη *κτητωρ*, συχνότατη σε βυζαντινές και μεταβυζαντινές επιγραφές, συναντάται σε εννέα επιγραφές του 12ου και δύο του 15ου αιώνα (αρ. 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 33, 39).

Τα κυριότερα επίθετα τα οποία συνοδεύουν τους κτήτορες είναι *μεγάλος, νέος* (15ος αι.), *πιστός, ευτελής λάτρης* (12ος αι.), *ικέτης* (12ος, 14ος αι.), *ελάχιστος* (14ος αι.), και *πανευγενέστατος* (13ος αι.)⁵⁶. Η λέξη *κυρ* προηγείται του ονόματος του κτήτορα σε μία επιγραφή του τέλους του 13ου και μία του τέλους του 14ου αιώνα, όπως παρατηρείται στις επιγραφές του Ταξιάρχη Μεσαριάς στην Άνδρο (1158), της Αγίας Τριάδας Κρανιδίου, (1244/45) και του Αγίου Γεωργίου στο Οίτυλο της Μάνης (1331/32)⁵⁷.

56. Πρβλ. επιγραφή ναού Αγίου Νικολάου Πλάτσας, 1337/38 (Philippidis- Braat 1985, αρ. 70).

57. Ορλάνδος 1955-56, 28. Djurić-Tsitouridou 1986, αρ. 68. Philippidis- Braat 1985, αρ. 68.

Γενικά, στις επιγραφές που εξετάσαμε, κτήτωρ αποκαλείται όχι μόνο ο ιδρυτής ή ο ανακαινιστής του ναού αλλά και ο αφιερωτής τοιχογραφιών, έστω και μεμονωμένων, όπως ο Θεόφιλος Λημνιώτης στο ναό του Αγίου Στεφάνου.

Η σύζυγος του κτήτορα αποκαλείται *σύνεννος* και *σύμβιος* στις επιγραφές του 12ου αιώνα, σε μία επιγραφή του 13ου και σε μία του 15ου αιώνα⁵⁸.

Ο ναός αναφέρεται ως *θείος δόμος* τον 12ο, 14ο, και 15ο αιώνα⁵⁹. Οι τοιχογραφίες αποκαλούνται *χρωματοουργία* (12ος αι.) και *καλητεχνουργία* (14ος αι.), ενώ από τα τέλη του 13ου αιώνα και εξής χρησιμοποιείται συνήθως το ρήμα *ανιστορήθη*.

Εκκλησιαστικά κείμενα σχετικά με τη Θεοτόκο έχουν χρησιμοποιηθεί σε δύο επιγραφές, του 13ου και 15ου αιώνα, που βρίσκονται στον ίδιο, αφιερωμένο στη Θεοτόκο, ναό και σε επιγραφή άλλου ναού που συνοδεύει τοιχογραφία ένθρονης Παναγίας του 14ου αιώνα.

Στο κείμενο μιας επιγραφής του έτους 1432 απειλείται κάθε ασεβής που επιχειρεί να εισέλθει στο ναό. Παρόμοιο κείμενο συναντάται κυρίως σε μεταγενέστερες επιγραφές στην Καστοριά και αλλού, όπως σε επιγραφή του 1685 στο ναό της Γεννήσεως της Θεοτόκου στο χωριό Κάτω Κλεινές Φλωρίνης⁶⁰.

Την έκφραση *Δέησις του δούλου (ης) του Θεού* συναντήσαμε σε οκτώ συνολικά επιγραφές, από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα⁶¹. Η έκφραση αυτή μπορεί να συνοδεύει τον χορηγό όλης ή ενός μεγάλου μέρους της τοιχογραφίσεως του ναού ή τον αφιερωτή μιας μόνο τοιχογραφίας, όπως συμβαίνει με τους αφιερωτές μεμονωμένων τοιχογραφιών στο ναό του Αγίου Στεφάνου.

Η έκφραση *έκοιμήθη* ακολουθούμενη από το όνομα του δούλου του Θεού και τη χρονολογία συναντάται σε τρεις επιγραφές του 13ου και δύο του 15ου αιώνα και η έκφραση *μνήσθητι Κύριε του δούλου* σε δύο επιγραφές του 15ου αιώνα.

Γιά την ανέγερση, ανακαίνιση και τοιχογράφηση των ναών χρησιμοποιούνται οι εκφράσεις *ανιγέρθη εκ βάθρων και ιστορήθη* (13ος αι.), *ανηγέρθη εκ βάθρων και ανιστορήθη* (14ος αι.), *ανακαινισμός του θείου δόμου* (14ος αι.), *ανιγέρθει και ηνεκενίστει εκ βάθρου* (15ος αι.) και *ανεκαινίσθη και ανιστορήθη* (15ος αι.)⁶². Αξίζει να σημειωθεί ότι σε μία επιγραφή του 15ου αιώνα⁶³ αναφέρεται στο κείμενο ταυτόχρονη ανέγερση και ανακαίνιση, ενώ σε άλλη της ίδιας εποχής⁶⁴ η λέξη ανακαίνιση δεν χρησιμοποιείται σωστά νοηματικά, διότι

58. Πρβλ. επιγραφές ναού Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου, 1158 (Ορλάνδος, ό.π.), Αγίων Αναργύρων, 1265, στην Κηπούλα και Αγίου Νικολάου, 1337/38 στη Λαγκάδα της Μάνης (Philippidis-Braat 1985, αρ. 55, 70).

59. Πρβλ. τις σχετικές εκφράσεις σε επιγραφές της Μάνης: Ν. Δρανδάκης, Χριστιανικά Επιγραφαί Λακωνικής, ΑΕ (1967), 137 κ.ε. (σποραδικά).

60. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, 24.

61. Αρ. 7, 9, 11, 15, 16, 25, 26, 39. Για τις αφιερωτικές αυτές εκφράσεις στις μεταβυζαντινές επιγραφές βλ. Στ. Παπαδόπουλος, Επιγραφές Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου, Επιγραφές της Πάτμου, Αθήναι 1966, 7.

62. Πρβλ. επιγραφές ναών Αγίας Τριάδας Κρανιδίου, 1244/45 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 54), Αγίων Αναργύρων, 1265 στην Κηπούλα της Μάνης (Philippidis-Braat 1985, αρ. 55), Χριστού των Μεσκλών, κοντά στα Χανιά, 1303 (Ορλάνδος 1955-56, 166), Αγίου Κλήμη Αχρίδας, 1377 (Μουτσόπουλος 1977, αρ. 86), Αγίου Νικολάου Πλάτσας, 1348/49 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 70), Προδρόμου, 1367/68 στα Χρυσάφα Λακωνίας (Philippidis-Braat 1985, αρ. 76).

63. Αρ. 30.

64. Αρ. 38.

δεν πρόκειται για ανακαινίση αλλά για ανέγερση του ναού. Η λανθασμένη χρησιμοποίηση των λέξεων ανηγέρθη και ανακαινίσθη είναι συχνή, ιδίως στις μεταβυζαντινές επιγραφές, όπως για παράδειγμα στην επιγραφή του 1758 στη μονή Προφήτη Ηλιού στα Καλλιανείικα της Μάνης, όπου αναφέρεται: *ανιέρθη εκ βάθρων γής και ανακαινήσθη*⁶⁵.

Η χορηγία δηλώνεται με τις εκφράσεις *δαπάνη*⁶⁶, *διά συνδρομής κόπου και έξόδου*⁶⁷ *διεξόδου και κόπου*⁶⁸ και *κόπου και μόχθου*⁶⁹.

Η από κτίσεως κόσμου χρονολογία των δεκαπέντε ακριβώς χρονολογημένων επιγραφών εκφέρεται αναφέροντας το έτος, σε γενική ή δοτική πτώση, την ινδικτιώνα, πάντοτε με το σχετικό σύμβολο, το μήνα και την ημέρα⁷⁰. Την πιο περίπλοκη διατύπωση χρονολογίας συναντήσαμε στον 14ο αιώνα (αρ. 29). Κατά τον 15ο αιώνα, η διατύπωση της χρονολογίας φαίνεται ότι γίνεται απλούστερη δηλώνοντας μόνο το έτος και σπανιότερα το μήνα και την ινδικτιώνα.

Το όνομα του ζωγράφου τοιχογραφιών αναφέρεται μία μόνο φορά σε επιγραφή του 14ου αιώνα. Η απουσία της μνείας ζωγράφων δεν παρατηρείται μόνο στις επιγραφές της Καστοριάς αλλά αποτελεί γενικότερο φαινόμενο κατά τη βυζαντινή και πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή και πρέπει να συσχετισθεί με την επαγγελματική συνείδηση αλλά και την κοινωνική αναγνώριση των ζωγράφων και του έργου που επιτελούσαν⁷¹.

65. Ν. Β. Δρανδάκης-Ε. Δωρή-Σ. Καλοπίση-Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1981, Β', 519, πίν. 291α βλ. και επιγραφή αρ. 22.

66. Αρ. 16 του 13ου αιώνα.

67. Αρ. 27 του 13ου αιώνα και αρ. 38 του 15ου αιώνα. Όπως σε επιγραφή του 1591 στο ναό της Αγίας Σωτήρας στο Πλατύ της Φλώρινας (Ν. Μουτσόπουλος, Οι Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, 13).

68. Αρ. 22 του 13ου αιώνα.

69. Αρ. 30 του 15ου αιώνα. Για τις εκφράσεις αυτές στις βυζαντινές επιγραφές βλ. Η. Ahrweiler-Glykatzī, Une inscription méconnue sur les Melingues du Taygète, BCH 86 (1962), 4 και στις μεταβυζαντινές επιγραφές βλ. Στ. Παπαδόπουλος, Επιγραφές Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου, Επιγραφές της Πάτμου, Αθήναι 1966, 6-7. Πρβλ. επίσης επιγραφές ναών Ζωοδόχου Πηγής Βρονταμά Μάνης, 1201 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 53), Αγίας Τριάδας Κρανιδίου, 1244/45 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 54), Χριστού των Μεσολών, κοντά στα Χανιά, 1303 (Ορλάνδος 1955-56, 166), Αγίου Κλήμη Αχρίδας, 1377 (Μουτσόπουλος 1977, αρ. 86), Αγίου Νικολάου Πλάτσας, 1348/49 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 70), Προδρόμου, 1367/68 στα Χρύσαφα Λακωνίας (Philippidis-Braat 1985, αρ. 76).

70. Για τον τρόπο που δηλώνονται τα στοιχεία της χρονολογίας βλ. V. Gardthausen, Griechische Paleographie II, 441-483. Βλ. και Α. Σιγάλας, Ιστορία της ελληνικής γραφής, Θεσσαλονίκη 1934, 310-312. Για τη χρονολογία σε επιγραφές του 13ου αιώνα, βλ. Kalopissi-Verti 1992, 24-25.

71. Βλ. και S. Kalopissi-Verti, Painters in late byzantine Society, The evidence of church inscriptions, CA 42 (1994), 139-158.

**ΠΙΝΑΚΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ
(αρ. 1-40)**

(A, a)	12ος αι.	13ος αι.	14ος αι.	15ος αι.	16ος αι.
Α Α Α	1, 2, 3, 5, 7 8, 9, 13, 14	17, 19			
α	4, 6, 7, 8 10, 11			34	
α	6		28	36	40
α	Τοιχογραφίες ναού Αγ. Αναγύρων	20, 21	30		
α	Τοιχογραφίες ναού Αγ. Αναγύρων	19, 20		38	
Α		18			
α		22		39	
α		25, 26			
Α		24			
Α				36	
α		25	28, 29	31, 33, 34 36, 37, 39	
Α				33	
α				38	
Α				34	
(B, β)					
Β	1, 4, 6 10, 13				
Β		22, 25		34	

(B, β)	12ος αι.	13ος αι.	14ος αι.	15ος αι.	16ος αι.
В			28		
8		19			
β		20			
В			29, 30	31	
В			30	39	
(Δ, δ)					
Δ Δ	1, 4, 7 9, 10, 11	25, 26	29	34	
Δ	1				
Δ	4, 6				
Α		17, 18, 28			
Δ		19, 20, 21			
δ		20			
Δ		22		38, 39	
Δ		24		31, 36	
Δ Δ				30	
Δ				38	
Δ					40
(Ζ, ζ)					
ζ	1				

(Ζ, ζ)	12ος αι.	13ος αι.	14ος αι.	15ος αι.	16ος αι.
ζ	1				
ζ	6				
ζ	Τοιχογραφίες ναού Αγ. Αναγύρων				
ζ			30		
ξ				36	
(Α, λ)					
λ λ	1, 4, 6, 7 8, 9, 14	25		34, 39	40
λ	13		28	34	
λ λ	4, 5, 11				
λ		17, 18, 24	29	35, 36, 37	
λ		20		38	
λ		22			
λ			29, 30	31, 33	
(Μ, μ)					
μ	1	26	29	34, 38	
μ μ μ	4, 6, 7 8, 14	17, 18		31, 37, 39	
μ	13	19, 20, 21	28	33, 35, 36	
μ		19			
μ		20			

(Μ, μ)	12ος αι.	13ος αι.	14ος αι.	15ος αι.	16ος αι.
Μ		22			40
Μ		24	30		
(Ν, ν)					
Ν Ν	1, 4, 5, 6 7, 9, 10, 14	20, 24, 25	29		40
Ν		18		33, 34, 35, 36 37, 38, 39	
Μ		20	30		
Ν Ν		22		31	
Η		28	30		
(Ξ, ξ)					
ξ	4				
ξ	Τοιχογραφίες ναού Αγ. Αναργύρων				
ξ		22			
ξ		22			
ξ			29		
ξ				31	
ξ				38	
(Ου)					
υ	4, 7 10, 11			33	
υ	4, 6, 9	17		39	40

(Ου)	12ος αι.	13ος αι.	14ος αι.	15ος αι.	16ος αι.
ϝ		18, 25, 26	28		
Ϟ	5	22, 24		35, 36, 37, 39	
Ϡ			28	31, 38	
ϡ			30		
ϣ				34, 36	
(Ω, ω)					
ω	1, 4, 6	18, 22	28, 29, 30	31, 33, 34 36, 38, 39	40
ω̄	1			39	
ω̅	4, 6				
ω̆	5, 14	18	28		
ω̇		24			
ω̈				31	
(Σύμβολα - Διακοσμητικά)					
+	1	19, 21	29	35, 39	
⦿	3		28		
⦿̄	6, 11, 14	18			
⦿̅	6				
⦿̆	9	25	30		
⦿̇	11				

(Σύμβολα - Διακοσμητικά)	12ος αι.	13ος αι.	14ος αι.	15ος αι.	16ος αι.
✠		17			
➤		18			
✠		22			
✠			30		
✠				34	
⋮				34	

ΣΤ'. ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ, ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΣΗ

Στην πληρέστερη κατανόηση της ιστορικής και πολιτιστικής πορείας της πόλης της Καστοριάς οδηγεί η επισήμανση των σχέσεών της με τις πόλεις των Βαλκανίων, του ελλαδικού χώρου και της δύσης.

Ο εντοπισμός των πόλεων αυτών γίνεται με βάση τις ιστορικές πληροφορίες, τις εμπορικές σχέσεις αλλά και με την ανίχνευση των καλλιτεχνικών ρευμάτων και επιρροών στα μνημεία της πόλης, όπως έχουν αναπτυχθεί στα προηγούμενα κεφάλαια.

Σημαντικό ρόλο στην ιστορική της εξέλιξη έπαιξε η θέση της Καστοριάς στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, η οποία προσφέρει εύκολη πρόσβαση από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία και βρίσκεται στη μέση της διαδρομής από την Αδριατική στην κεντρική και δυτική Μακεδονία.

Ο 12ος αιώνας

Μέχρι τον πρώιμο 13ο αιώνα η Εγνατία Οδός ήταν ο πιο σημαντικός τρόπος διασυνδέσεως των πόλεων της Αδριατικής αλλά και των ιταλικών πόλεων με το εσωτερικό των Βαλκανίων και την Κωνσταντινούπολη¹. Από το κάστρο του Δυρραχίου μέσω Ελμπασάν οδηγούσε στην Αχρίδα, το Μοναστήρι (Ηράκλεια), την Έδεσσα, την Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Οι προσβάσεις της Καστοριάς στην Εγνατία ήταν αφενός η σύνδεση με την Αυλώνα, που την έφερε σε επικοινωνία με το Δυρράχιο, από όπου ξεκινούσε η Εγνατία οδός, και στη συνέχεια με τη Ραγούσα και αφ' ετέρου ο δρόμος της Πελαγονίας, η οποία βρισκόταν επάνω στην Εγνατία. Ο δεύτερος δρόμος, Καστοριάς - Πελαγονίας χρησιμοποιήθηκε το 1096 από τους Νορμανδούς της Α' Σταυροφορίας, οι οποίοι από την πεδιάδα της Αδριανουπόλεως πέρασαν στην Καστοριά και από εκεί στην Πελαγονία².

Ο δρόμος της Αυλώνας γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιήθηκε κατά την υποχώρηση του Μιχαήλ Β' της Ηπείρου από την Καστοριά στην Αυλώνα³. Συγκεκριμένα μέσω της Βίγλιστας, που πιθανότατα ταυτίζεται με τις Καλές Δρυς των βυζαντινών, ο δρόμος συνέδεε την Καστοριά με την Πρέσπα από τη Βίγλιστα ακολουθώντας την κοίτη του ποταμού Δεβόλ στη

1. Βλ. K. Miller, *Itineraria Romana*, Roma 1964, 516-519. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500-1453*, London 1971, 22-23.

2. Βλ. σελ. 27.

3. Η ύπαρξη του δρόμου της Αυλώνας επιβεβαιώνεται και από την αναφορά της Άννας Κομνηνής (II, 43, 12-15).

Δεάβολη και από εκεί συνεχίζοντας παράλληλα με την κοίτη του Δεβόλ στην Τομορίτσα, το Βεράτι (Βελέγραδα) και την Αυλώνα. Η άλλη επιλογή ήταν πάλι από τη Δεάβολη μέσω της Κορυτσάς (Κούρεστον) στη Δρυϊνούπολη, στο σημείο όπου ο Δρίνος ενώνεται με τον Αώο και στη συνέχεια ακολουθώντας την κοίτη του Αώου στην Αυλώνα⁴.

Ο εμπορικός δρόμος των Βενετών

Την ίδια εποχή η πόλη βρισκόταν στον εμπορικό άξονα που ακολουθούσαν οι βενετοί ξεκινώντας από τις ακτές της Αλβανίας, διασχίζοντας τη Μακεδονία και φθάνοντας στην Κεντρική Ελλάδα ή την Κωνσταντινούπολη. Η δράση των βενετών στην Καστοριά επιβεβαιώνεται ιστορικά από την έκδοση του χρυσοβούλλου υπέρ των βενετών το 1198⁵. Ο δρόμος της Αυλώνας που σημειώθηκε προηγουμένως αναφέρεται και από τον Edrisi, σύμφωνα με τις πληροφορίες του οποίου οι βενετοί από την Αυλώνα μέσω Δρυϊνουπόλεως περνούσαν στην πεδιάδα του Δρίνου και από εκεί κατευθύνονταν προς τα Ιωάννινα, την Καστοριά, τα Τρίκαλα ή τη Λάρισα και κατέληγαν στον Αλμυρό του Βόλου, λιμάνι στο Αιγαίο, όπου είχαν σημαντική παροικία⁶. Κατά τον Edrisi, οι παραπάνω αποστάσεις ήταν μία ημέρα από την Δρυϊνούπολη για τα Ιωάννινα και οι επόμενοι σταθμοί ήταν η Καστοριά, τα Τρίκαλα και η Λάρισα από όπου έφθαναν στον Αλμυρό. Η απόσταση Καστοριά- Ιωάννινα ήταν τρεις ημέρες και Δρυϊνούπολη-Καστοριά δύο ημέρες⁷.

Πολιτιστικές σχέσεις

Σχετικά με τις πολιτιστικές σχέσεις της Καστοριάς, κατά τον 12ο αιώνα, από την τεχνολογία των μνημείων είναι πρόδηλη η άμεση τεχνολογική συγγένεια και η προφανής παρουσία των ίδιων καλλιτεχνικών εργαστηρίων στους ναούς των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Νικολάου που χρονολογούνται στον 12ο αιώνα με τους ναούς στο Κουρμπίνοβο και στο Νέρεζι της Γιουγκοσλαβίας και υποδηλώνουν την επικοινωνία των δύο περιοχών μέσω του δρόμου Καστοριάς- Πρέσπας που αναφέρθηκε προηγουμένως. Επίσης στα μνημεία της πόλης διαφαίνονται οι επιρροές από μνημεία της δυτικής Μακεδονίας και απηχήσεις από την τέχνη που αναπτύχθηκε την ίδια εποχή στην Κύπρο, την Κρήτη και τη Β. Ιταλία. Η εκλεκτή τέχνη των εργαστηρίων που έδρασαν στην Καστοριά αλλά και η διάδοση των τεχνολογικών τους χαρακτηριστικών αποτελεί, όπως έχει υποστηριχθεί, ισχυρή ένδειξη για την προ-

4. Βλ. Κ. Moustakas, *Byzantine Kastoria*, University of Birmingham 1992, 12-14 (ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία).

5. Βλ. σελ. 28.

6. Al. Ducellier, *L'Albanie entre Orient et Occident aux XIe et XIIe siècles: aspects politiques et économiques*, Cahiers de Civilisation Médiévale XIX (1976) = VR 1987, XV, 6-7. Βλ. και R.G.Lilie, *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Komnenen Venedig, Pisa und Genoa in der epochen der Komnenen und der Angeleri. 1081-1204*, Amsterdam 1984, 243-269.

7. P. A. Jaubert, *La géographie d'Edrisi*. Traduite de l'arabe d'après deux manuscrits de la Bibliothèque Nationale, Amsterdam 1975, 291-292.

έλευση του καλλιτεχνικού αυτού κινήματος από την Κωνσταντινούπολη και αποδεικνύει τη στενή συνάφεια της Καστοριάς και ολόκληρης της Μακεδονίας με την πολιτιστική ζώνη της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης⁸.

Ο 13ος αιώνας

Κατά τον 13ο αιώνα, σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες η πόλη επικοινωνούσε με την Αχρίδα, μέσω Δεάβολης και Στρούγκας, τα Σέρβια, μέσω της κοίτης του Αλιάκμονα και τον Όστροβο⁹. Από τα ταξίδια των διαφόρων αξιωματούχων που πέρασαν από την Καστοριά διαφαίνεται το δίκτυο της επικοινωνίας με τις πόλεις του μακεδονικού χώρου. Το 1253 ο Ιωάννης Βατάτζης ταξιδεύει από την Έδεσσα στην Αχρίδα, κατόπιν στη Δεάβολη, την Καστοριά και τη Θεσσαλονίκη¹⁰. Τρία χρόνια αργότερα ο Ακροπολίτης μετακινείται από τη Θεσσαλονίκη στη Βέροια, στα Σέρβια, στην Καστοριά, την Αχρίδα, το Δυρράχιο, τη Δέβρη, τον Πρίλαπο και επιστρέφει στην Πελαγονία¹¹. Η άμεση επικοινωνία Πελαγονίας- Καστοριάς επιβεβαιώνεται και από την παρουσία του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου στην Καστοριά μετά τη μάχη της Πελαγονίας¹².

Όσον αφορά στο βυζαντινό εμπόριο, όταν μετά τη λατινική κατάκτηση δημιουργήθηκε το κράτος της Ηπείρου στο οποίο γρήγορα υποτάχθηκε η Θεσσαλονίκη, η γραμμή της Θεσσαλονίκης - Στόβων - Σκοπίων γνώρισε νέα ακμή, η οποία συνεχίστηκε και όταν η πόλη πέρασε στην κυριαρχία της Νικαίας. Οι Σέρβοι έμποροι, που υπήρξαν οι μεσάζοντες μεταξύ της Θεσσαλονίκης και της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης θα πρέπει να περνούσαν από την Καστοριά¹³.

Οι έμποροι της Ραγούσας είχαν συχνή επικοινωνία τον 13ο αιώνα με την περιοχή της Ηπείρου και στο δεύτερο μισό του αιώνα, οι σχέσεις μεταξύ Ραγούσας, περιοχής Άρτας, Βαλόνων, Δυρραχίου και Κέρκυρας ήταν στενές και από τη θάλασσα και από τη στεριά¹⁴. Η οικονομική δραστηριότητα των ραγουσαίων, που ήταν προσανατολισμένη προς τη θάλασσα, στράφηκε μετά τη συνθήκη του 1232 προς το εσωτερικό των Βαλκανίων, εξαιτίας των ελαθρών όρων που τους έθεσαν οι Βενετοί¹⁵.

Η άμεση επικοινωνία της Καστοριάς με την Αχρίδα, που ήταν και το εκκλησιαστικό της κέντρο και η παρουσία των ραγουσαίων εμπόρων πρέπει να την έφερε σε επαφή με τους δυτικούς εκφραστικούς τρόπους στην τέχνη. Δεν είναι άρα τυχαία η ύπαρξη αρκετών δυτικών

8. Μ. Χατζηδάκης, *Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, Μακεδονία* 1982, 303-304.

9. Χωματιανός, 136.541. *Ακροπολίτης*, 90, 140.

10. *Ακροπολίτης*, 92.

11. *Ακροπολίτης*, 139-140.

12. *Ακροπολίτης*, 170, 23.

13. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Θεομοί- Κοινωνία- Οικονομία, από το 1204 έως την άλωση της πόλης από τους Τούρκους, Μακεδονία* 1982, 327

14. Β. Κρεκίć, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris 1961, 26, 30.

15. Κρεκίć, ό.π., 28-29.

επιδράσεων στα μνημεία της Καστοριάς αυτήν την εποχή¹⁶, όπως η Κουμπελίδικη αλλά και η κατασκευή ξύλινων εικόνων, μια καλλιτεχνική και θρησκευτική έκφραση διαδεδομένη στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς, με σαφή επηρεασμό από τη Δύση. Όπως αναλύεται αλλού, θεωρούμε πιθανό ότι η καλλιτεχνική αυτή έκφραση που είναι πολύ συνηθισμένη στη Δύση έφθασε στην Καστοριά από την Αχρίδα, σε ναό της οποίας επίσης συναντάται παρόμοια εικόνα. Οι δυτικές επιδράσεις φαίνεται ότι έφθασαν στην Αχρίδα μέσω των πόλεων της Αδριατικής¹⁷.

Κατά τον 13ο αιώνα, μετά την αναστολή της λειτουργίας της Κωνσταντινούπολης ως καλλιτεχνικού κέντρου, στην τέχνη της Καστοριάς παρατηρούνται απηχήσεις της *ογκηρής τεχνοτροπίας* (Κουμπελίδικη, Ομορφοκκλησιά) αλλά και ένα ρεύμα αντικλασικό που συνδέεται με έργα της φραγκοκρατούμενης περιοχής της Αν. Μεσογείου (Μαυριώτισσα, παραστάσεις Αγίου Στεφάνου).

Ο 14ος αιώνας

Σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες η πόλη επικοινωνούσε με την Έδεσσα¹⁸, τα Τρίκαλα και τα Ιωάννινα¹⁹, τα Σκόπια, την Αχρίδα, και τα Σέρβια²⁰.

Την εποχή αυτή, που οι πολιτικές συνθήκες και οι πολεμικές συγκρούσεις εμπόδιζαν την ελεύθερη ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας στις πόλεις της βαλκανικής, οι βενετοί και οι ραγουσαίοι κυριαρχούσαν στις εμπορικές συναλλαγές, ενώ πολύ λίγοι ήταν οι έλληνες έμποροι²¹.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως η σύνδεση με τη Βενετία γινόταν μέσω των πόλεων της Αδριατικής. Το Δυρράχιο και η Αυλώνα ήταν και την εποχή αυτή τα σημεία εκκινήσεως της διαβαλκανικής οδού μέσω της οποίας οι ραγουσαίοι και οι βενετοί έρχονταν σε επαφή με τους εμπόρους από την Καστοριά²². Μαρτυρία του γνωστού από τους προηγούμενους αιώνες δρόμου που ένωνε την Καστοριά, την Αυλώνα και τη Βενετία αποτελεί και το έγγραφο του αρχείου της Ραγούσας σχετικά με την πώληση του μεταξιού. Το 1337, ο βενετός έμπορος N. Contarini έστειλε στη Βενετία μέσω Αυλώνας ακατέργαστο μετάξι από την Καστοριά²³.

16. Την ύπαρξη τέτοιων επιδράσεων επισημαίνει και ο Ε.Τσιγαρίδας, *Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός Τόμος 50 χρόνια, 1939-1989, Θεσσαλονίκη 1992, 157-207.

17. Βλ. σελ. 71.

18. Καντακουζηνός, I, 275.

19. *Epirotica*, 34, 76.

20. Χωματιανός, 136.541. Ακροπολίτης, 140.

21. Ducellier 1981, 402. Βλ. και Α.Λαίου, *In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourteenth Century*, Byzantina kai Metabyzantina, ed. Sp. Vryonis, Byzantine Studies in honor of Milton V. Anastos, Malibu 1985, 144-145, 147.

22. Ducellier 1981, 402-403. Για τις εμπορικές σχέσεις Βενετίας και βαλκανικής χερσονήσου βλ. Β.Κρεκίτ', *Venice in the Balkan hinterland in the fourteenth century*, ZR 21 (1982), 143-158.

23. Κρεκίτ', ό.π., αρ. 230. Ducellier 1981, 364-365 (λανθασμένη χρονολογία). Ver. Han, *La culture materielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica III, (1972), 180-181.

Γνωρίζουμε ακόμη ότι αιχμάλωτοι από την Καστοριά οδηγούνταν στη Ραγούσα, από εκεί στη Βενετία και κατόπιν στην Κρήτη (1390)²⁴.

Σχετικά με το άμεσο εμπόριο μεταξύ των βυζαντινών πόλεων και των πόλεων του εσωτερικού των Βαλκανίων, σύμφωνα πάντα με τις έγγραφες μαρτυρίες, είναι βέβαιο ότι σημαντικό κέντρο υπήρξε η Θεσσαλονίκη²⁵, η οποία αποτελούσε και κέντρο δραστηριότητας σέρβων εμπόρων. Ειδικά στη Καστοριά, στη διάρκεια κυρίως της αλβανικής κατοχής, η καλλιτεχνική κίνηση της πόλης δηλώνει σχέση με καλλιτεχνικά εργαστήρια της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα στις τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Τριών²⁶ με την απεικόνιση του Γρηγορίου Παλαμά φαίνεται η επίδραση των πνευματικών κινήματων της Θεσσαλονίκης αλλά και στις τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη. Οι τελευταίες σχετίζονται άμεσα με τις τοιχογραφίες του Mali Grad στην Πρέσπα και της Ζωοδόχου Πηγής στο Βορτζε της Αλβανίας.

Η αντικλασσική τάση στα μνημεία του 14ου αιώνα στην Καστοριά, όπως εκφράζεται κυρίως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως, δεν εντοπίζεται μόνο στη βόρεια Ελλάδα αλλά και στην Πελοπόννησο και στα νησιά²⁷. Την ίδια εποχή, η πόλη συνδέεται καλλιτεχνικά με την Αχρίδα, όπου οι λόγιοι μητροπολίτες καλούσαν ζωγράφους από τα μεγάλα κέντρα.

Γενικά, για όλη την περίοδο, που αρχίζει τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα και ολοκληρώνεται με την Άλωση, στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο έχει σωστά σημειωθεί ότι *δεν υπάρχουν εθνικές σχολές και ότι η βυζαντινή τέχνη στην οικουμενική της ορθοδοξία φαίνεται αδιάφορη προς την ιστορική συγκυρία*²⁸.

Ο 15ος- 16ος αιώνας

Η λειτουργία των οδών, τις οποίες γνωρίζουμε κατά τη βυζαντινή εποχή από τη χρήση τους κυρίως για στρατιωτικές επιχειρήσεις αποκαταστάθηκε μετά την ολοκλήρωση της τουρκικής κατακτήσεως. Επιπλέον δημιουργήθηκαν καινούριοι δρόμοι που εξυπηρετούσαν και τις εμπορικές συναλλαγές συνδέοντας την περιοχή με την Αλβανία²⁹, την ανατολική Μακεδονία, τη Σερβία και τη Ρουμανία και αργότερα με την Αυστρία και την Ουγγαρία³⁰.

24. Βλ. σελ. 65.

25. Krekic', ό.π., 68-69.

26. Βλ. σελ. 114.

27. M. Chatzidakis, Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, Actes du XIVe Congrès International d'Etudes Byzantines (1971), I, Rapports, Βουκουρέστι 1974, 186.

28. Μ. Χατζηδάκης, Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, Μακεδονία 1982, 351.

29. Al. Duceille, Les mutations de l'Albanie au XVe siècle. Du monopole ragusain à la redécouverte des fonctions de transit, Et. Balkaniques 1 (1978)= VR 1987, XVII, 76-78.

30. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, Η οργάνωση του γένους από τους Τούρκους και η επιβίωσή του. Οικονομικά και εμπορικά κέντρα, ΙΕΕ Ι', 171.

Για τους δρόμους μετά την τουρκική κατάκτηση βλ. I. Spisareska, Le reseau routier entre l'Adriatique et la Mer Noire dans le cadre des échanges commerciaux des territoires bulgares aux XVe - XVI siècles, Etudes Historiques IX (1979), 151-172 και Α. Mehlman, Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία, Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, Αθήνα 1979, 369-407, ιδίως σελ. 376.

Η πόλη της Καστοριάς είχε ακόμη σχέσεις με τις μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους³¹ και των Μετεώρων, ιδιαίτερα με τη μονή Μεταμορφώσεως³².

Σε κώδικα του 16ου αιώνα της ίδιας μονής αναφέρονται τοπωνυμικά και βαπτιστικά από την περιοχή και την πόλη της Καστοριάς³³. Τέλος, σε κώδικα 16ου-17ου αιώνα της μονής Μεταμορφώσεως αναφέρονται οι μοναχοί που κατάγονται από την Καστοριά³⁴. Οι αναφορές αυτές καστοριανών σε κώδικες της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων είναι ιδιαίτερα σημαντικές διότι φωτίζουν την σχέση μεταξύ της μονής και του καλλιτεχνικού εργαστηρίου που είχε κέντρο την Καστοριά και το πρώτο γνωστό έργο του βρίσκεται στο καθολικό της μονής των Μετεώρων³⁵. Εκτός από την τοιχογράφηση τουλάχιστον πέντε μνημείων στην πόλη, η δραστηριότητα του εργαστηρίου αυτού επεκτάθηκε και στις γειτονικές περιοχές της Χερσονήσου του Αίμου, ενώ οι επιδράσεις του είναι φανερές σε ναούς της υπόλοιπης Μακεδονίας, στις περιοχές της Βέροιας, των Σερβίων, των Γρεβενών και της Κοζάνης.

Βενετία και Καστοριά

Αν από τους προηγούμενους αιώνες, ήδη από τον 12ο εμφανίζεται η σχέση Καστοριάς και Βενετίας, μέσω των δρόμων του εμπορίου κυρίως, φαίνεται ότι την εποχή αυτή πυκνώνουν, όχι μόνο οι εμπορικές αλλά και οι πολιτικές και οι πολιτιστικές σχέσεις.

Ο Marino Sanuto είναι απεσταλμένος της Βενετίας για να συγκεντρώνει πολιτικές και στρατιωτικές πληροφορίες για την περιοχή της Καστοριάς και για το λόγο αυτό έχει εγκατασταθεί στην Κέρκυρα³⁶. Ο ίδιος το 1531 μας πληροφορεί ότι *marinari de terra ferma* με τουρκική διαταγή θα πήγαιναν στην Καστοριά να κατασκευάσουν κουπιά, που θα μετέφεραν οι ίδιοι στην Αυλώνα. Από την Αυλώνα τα κουπιά θα μεταφέρονταν στο Δυρράχιο και κατόπιν στη Ραγούσα³⁷.

31. Γνωρίζουμε ότι το 1439 ο μοναχός Μιχαήλ της μονής Βατοπεδίου ήλθε στην Καστοριά διότι είχαν αιχμαλωτισθεί οι γονείς του (Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854, Α', Εν Αθήναις 1856, 167). Το 1547 ένας μοναχός που φεύγει για το Άγιον Όρος αφιερώνει στη μονή της Ευαγγελίστριας στην Καστοριά χωράφια, χειρόγραφα και βιβλία, με τον όρο εάν επιστρέψει να αναγνωρισθεί ως νέος κήτωρ της μονής (Γκολομπιάς 1986, 311, σημ. 6.).

32. Σε σημείωμα κώδικα της μονής του 15ου αιώνα αναφέρεται ο *Αλέξιος ο καστοριάτης* και η περιουσία που αφήνει στην κόρη του (Ν. Βέης, Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τ. Α', Αθήναι 1967, Μονή Μεταμορφώσεως, αρ. εγγρ. 116, φ. 66). Σε σημείωμα που χρονολογείται στον 15ο-16ο αιώνα και βρίσκεται σε βιβλίο του Ιωάννη της Κλίμακος αναφέρεται: *τό παρόν βιβλίον Ιω(άν)νου τής κλήμακος ύπάρχη Σταματίου είρέ(ως) μεγάλου ικονόμου τής άγνω(ά)της μη(η)τροπόλεως Καστορί(ας): και άφιερώθει παραντοῦ είς τόν ναόν τής Μεταμορφώσεως τοῦ Μετεώρου* (Βέης, ό.π., αρ. εγγρ. 161, φ. 1α.).

33. Βέης, ό.π., αρ. εγγρ. 268, φ.1-4, 141-146.

34. Βέης, ό.π., αρ. εγγρ. 681.

35. Βλ. σελ. 118.

36. Βλ. σελ. 108.

37. Βλ. σελ. 109.

Ο γνωστός δρόμος της Αυλώνας αναφέρεται το 1547, όταν ραγουσαίοι έμποροι διαμαρτύρονται γιατί τους έκλεψαν στο Βεράτι, ενώ το καραβάνι κατευθυνόταν από την Αυλώνα στην Καστοριά³⁸.

Η σχέση της Καστοριάς με τα Ιόνια νησιά και με τη Βενετία αποδεικνύεται και από τη μαρτυρία του Marino Sanuto ότι τις πληροφορίες του σχετικά με τις αποφάσεις της τουρκικής διοίκησης συγκεντρώνει από κερκυραίους και κεφαλώνίτες εμπόρους που πηγαينوέρχονταν στην Καστοριά³⁹. Η επικοινωνία Κέρκυρας- Καστοριάς βεβαιώνεται και από ταξίδι του 1531 με πλοίο από την Κωνσταντινούπολη στην Καστοριά, με τελευταίο σταθμό την Κέρκυρα⁴⁰.

Η επαφή της Καστοριάς με τους δυτικούς εκφραστικούς τρόπους στην τέχνη έχει αποδοθεί στις επαφές της με τους καλλιτέχνες που δρούσαν στην Ήπειρο και κυρίως στην περιοχή της Άρτας⁴¹, καθώς και με τα δυτικά στοιχεία της τέχνης τους. Την επίδραση της δυτικοευρωπαϊκής ζωγραφικής στο εργαστήριο της Καστοριάς έχει επισημάνει και η Μ. Αχειμάστου- Ποταμιάνου⁴², καθώς και τις σχέσεις της τέχνης του εργαστηρίου με αυτήν του ανώνυμου ζωγράφου στη Μονή Φιλανθρωπικών της Ηπείρου⁴³. Ένα από τα χαρακτηριστικά της τέχνης του εργαστηρίου της Καστοριάς είναι η καταφανής σχέση με δυτικούς εκφραστικούς τρόπους⁴⁴. Οι τελευταίοι είναι φανεροί τόσο στην τεχνοτροπία όσο και στην εικονογραφία, ιδίως στο σχεδιασμό των πανοπλιών και των οικιακών σκευών⁴⁵.

Οι επαφές της Καστοριάς με την Ήπειρο, την εποχή αυτή, μπορούν να ερμηνεύσουν την προέλευση των δυτικών στοιχείων της τέχνης του εργαστηρίου της πόλης. Λόγω όμως της συχνής επικοινωνίας που είχε η Καστοριά με τα νησιά του Ιονίου και τις πόλεις της Αδριατικής, όπως αποδεικνύεται από τα ιστορικά στοιχεία, θεωρούμε πιθανότερο οι δυτικές επιρροές να οφείλονται στις επαφές της πόλης με τις παραπάνω περιοχές και μέσω αυτών με την ίδια τη Βενετία. Η άμεση σχέση της πόλης της Καστοριάς με τη Βενετία διαφαίνεται και από την ύπαρξη δύο μεγάλων εικόνων στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς, που προέρχονται από ναό της πόλης και έχουν υπογραφή *χειρ Ιω(άννου) του Πεορμενιώτη*⁴⁶.

38. Βλ. σελ. 155, σημ. 29.

39. Βλ. Κ. Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 103, 113.

40. Βλ. σελ. 109, σημ. 99.

41. S. Kissas, L'art de Salonique du début du XIIIe siècle et la peinture de Mileševa (σερβ.), Beograd 1987, 39-40.

42. Μ. Αχειμάστου- Ποταμιάνου, Η Μονή των Φιλανθρωπικών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, Αθήνα 1983, 230. Βλ. επίσης Garidis 1989, 57-59, 70, 74.

43. Αχειμάστου- Ποταμιάνου, ό.π., 204, 222.

44. Βλ. και Μ. Χατζηδάκης-Δ. Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη, Αθήνα 1990, 35.

45. Βλ. για παράδειγμα τον Αρχάγγελο Μιχαήλ του Παλαιού Καθολικού των Μετέωρων (Χατζηδάκης - Σοφιανός, ό.π., 95), το Μυστικό Δείπνο στον ίδιο ναό (στο ίδιο, 77), την Προδοσία του Ιούδα στο Roganovo (A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, πίν. LXII, LXa).

46. Ε. Δρακοπούλου, Η χριστιανική Καστοριά με βάση τις επιγραφές των ναών της (12ος-16ος αιώνας), Β', 406. (διατρ. δακτυλογρ.). Ε. Τσιγαρίδας, Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός τόμος 50 χρόνια, 1939 - 1989, Θεσσαλονίκη 1992, 165, εικ. 20. Ο ίδιος, στον κατάλογο Εικόνες της κρητικής τέχνης, Ηράκλειο 1993, λήμματα αρ. 179, 180. Στον ίδιο κατάλογο δημοσιεύεται και εικόνα του Χριστού, προερχόμενη ασφαλώς από κρητικό εργαστήριο, η οποία βρίσκεται στη Συλλογή της Καστοριάς (λήμμα αρ. 178). Για το ζωγράφο βλ. Ν. Χατζηδάκη, Εικόνα της Προσκύνησης των Μάγων, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη, 2, Αθήνα 1992, 735-736.

Οι εικόνες παριστάνουν τη Θεοτόκο Οδηγήτρια και το Χριστό Παντοκράτορα, ο οποίος αντιγράφει τον τύπο της εικόνας του Χριστού στο τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία⁴⁷. Παρά τη μικρή διαφορά στο όνομα, είναι πιθανόν ο ζωγράφος των εικόνων της Καστοριάς να ταυτίζεται με τον Ιωάννη Περμενιάτη (Zuan Permeniatis), γνωστό από έγγραφα του Αρχείου Βενετίας, όπου έζησε στις αρχές του 16ου αιώνα (1523) και ήταν μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας⁴⁸.

Από την τεχνοτροπία των εικόνων της Καστοριάς φαίνεται ότι ο καλλιτέχνης ζωγράφιζε σύμφωνα με τα πρότυπα της κρητικής ζωγραφικής που ανθούσε της εποχή εκείνη στη Βενετία⁴⁹. Σχετικά με τις πολιτιστικές επαφές των καστοριανών με την κρητική ζωγραφική, ως σημειωθεί εδώ και η ύπαρξη αρκετών εικόνων κρητικής τέχνης στην πόλη, που η πιθανότερη προέλευσή τους είναι η Βενετία⁵⁰.

47. Για την εικόνα της Βενετίας βλ. Μ. Chatzidakis, *Icônes de Saint- Georges des Grecs et la Collection de l'Institut Hellénique de Venise*. Venise 1962, 4-6, πίν. Ι.

48. Μ. Μανούσακας, 'Έλληνες ζωγράφοι εν Βενετία, μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας κατά τον ΙΣΤ' αιώνα, Μνημόσυνο Σ. Αντωνιάδη, Βενετία 1974, 215, αρ. 7. Α. Πάρδος, *Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 129 (1498- 1530)*, *Θησαυρίσματα* 16 (1979), 366. Μία εικόνα με την υπογραφή *Joannes Permeniates p(inxit)* υπάρχει στο Μουσείο Correr της Βενετίας (Ν. Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος- 16ος αιώνας*, *Κατάλογος Εκθέσεως*, Αθήνα 1993, 134-136, αρ. 32, εικ. 32, 32α, 32β.

49. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση*, 1, Αθήνα 1987, 79-85.

50. Για μεταγενέστερες του 16ου αιώνα εικόνες της κρητικής σχολής στο Μουσείο της Καστοριάς βλ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, 34, 35, 68.

Ζ'. ΚΑΣΤΟΡΙΑ: Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο διαγράφηκε ένα σχήμα εισροής διαφόρων επιδράσεων στην πόλη της Καστοριάς, καθώς και η ακτίνα των επιρροών της, οικονομικών, εμπορικών και πολιτιστικών. Αν τα κέντρα επικοινωνίας άλλαζαν ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες και με τις πολιτικές συγκυρίες, υπάρχουν ωστόσο κάποια σταθερά χαρακτηριστικά της ιστορικής και πολιτιστικής διαδρομής της Καστοριάς που αξίζει να επισημανθούν.

Αρχικά πρέπει να τονισθεί ο ρόλος του φυσικού περιβάλλοντος, όπου κυριαρχεί το ορεινό τοπίο και η λίμνη, καθώς και το κλίμα με τους βαρείς χειμώνες, στοιχεία που υπαγόρευαν δραστηριότητες και στη συνέχεια επαγγελματικές ενασχολήσεις των κατοίκων (αλιεία, γουναρικά), αλλά και τρόπους διαμόρφωσης κατοικίας και περιβάλλοντος. Στο αρχιτεκτονικό περιβάλλον, συγγενικό με αυτό γειτονικών περιοχών - Αλβανίας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας - με παρόμοιες φυσικές και κλιματολογικές συνθήκες, είναι φανερό ότι παρά τις πολλαπλές επιρροές και τις αλλαγές των ιστορικών συνθηκών, παρέμεινε αναλλοίωτη η ικανότητα των κατοίκων για προσαρμογή και εκμετάλλευση των κλιματικών συνθηκών και διατηρήθηκε η αίσθηση του μέτρου στην κλίμακα των κτιρίων και η αρμονική τους συνύπαρξη με το φυσικό τοπίο της Καστοριάς.

Αξίζει επίσης να αναζητηθεί η σχέση της πόλης με τη γύρω περιοχή. Ένα πρώτο στοιχείο που προκύπτει είναι ο μικρός αριθμός βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της γύρω περιοχής σε σχέση με τον αριθμό των μνημείων της ίδιας της πόλης. Το ίδιο χρονικό διάστημα, από τον 11ο έως τις αρχές του 16ου αιώνα, που τα μνημεία της πόλης υπερβαίνουν τα τριάντα, τα μνημεία της περιοχής μαζί με τη μονή της Μαυριώτισσας είναι μόλις έξι. Είναι προφανές ότι το φαινόμενο της συγκέντρωσης των μνημείων στα αστικά κέντρα, που παρατηρείται γενικά στην περιοχή βόρεια του Ολύμπου¹, σε αντίθεση με το διασκορπισμό που παρατηρείται σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος και η Κρήτη, ισχύει και για την περιοχή της Καστοριάς και πιθανώς σχετίζεται με την ανασφάλεια της υπαίθρου λόγω εχθρικών επιδρομών. Ως προς τη συγκέντρωση του πληθυσμού και της οικονομικής κίνησης, παρά την έλλειψη επαρκών στοιχείων, γνωρίζοντας την ύπαρξη μιας τοπικής του 12ου αιώνα αριστοκρατίας που κατοικούσε στην πόλη, υποθέτουμε την εκεί μεταφορά του πλούτου που παρήγαγε η υπαίθρος. Στην μεταγενέστερη εποχή (14ος αι.) η εμπορική δραστηριότητα πρέπει να συγκεντρώνει στην πόλη ένα μέρος του πληθυσμού που ζει και πλουτίζει από το εμπόριο και τις οικονομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με αυτό². Μένει να ερευνηθούν οι συνθήκες της

1. Βλ. Μ. Chatzidakis, *Holy Image- Holy Space*, 34, 95.

2. Βλ. Α. Λαΐου, *Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: Οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα*, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη, 1, Αθήνα 1991, 287.

περιοχής της Καστοριάς, ιδίως όσον αφορά την πληθυσμιακή σύνθεση και τη συμμετοχή της στην οικονομική και την πολιτιστική ζωή.

Ο αστικός πληθυσμός στηριζόμενος στην εκμετάλλευση των προϊόντων της περιοχής, που προέρχονταν από την αλιεία και την καλλιέργεια των αμπελιών, αργότερα το μετάξι (14ος αι. κ.ε.) και τη γούνα – για τη γούνα η πρώτη μαρτυρία που επισημάναμε προέρχεται από τα τουρκικά κατάστιχα και αναφέρεται στην ύπαρξη συνοικίας γουναράδων από τα μέσα του 15ου αιώνα, ενώ στα 1529/30 μαρτυρείται η εξαγωγή γουναρικών – και στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με τα Βαλκάνια και τη Δύση δημιούργησε την οικονομική άνθηση σε όλο το χρονικό διάστημα που εξετάσαμε, εκτός από κάποια κάμψη τον 13ο αιώνα, οφειλόμενη στις γενικότερες μή ομαλές πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες.

Η οικονομική άνθηση και η συνεχής επικοινωνία με τα μεγάλα κέντρα της Βαλκανικής, την Αδριατική και τη Βενετία έδωσε τη δυνατότητα στους καστοριανούς να χρηματοδοτούν έργα τέχνης, ανάλογα με την εποχή και την οικονομική τους δυνατότητα.

Η καλλιτεχνική δραστηριότητα στην πόλη, έως τις αρχές του 16ου αιώνα, αφορά, σύμφωνα με τις έως τώρα γνώσεις μας, σε 36 τοιχογραφικά σύνολα ή και στρώματα τοιχογραφιών. Από αυτά το 8,33% έγιναν πριν τον 12ο αιώνα, το 11,11% τον 12ο, το 16,66% τον 13ο, το 19,44% τον 14ο αιώνα έως το 1389 και το 44,44% από το 1389 έως το 1504/5. Οι χορηγίες της ανεγέρσεως ναών, της δημιουργίας τοιχογραφικών συνόλων αλλά και μεμονωμένων παραστάσεων ανήκαν σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα με ποικίλες οικονομικές δυνατότητες και με διαφορετικά κίνητρα ανάλογα με την εποχή. Μια υπόθεση που μένει να ερευνηθεί διεξοδικότερα είναι η σχέση των κλητόρων με τους ναούς, που αρκετές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ήταν ιδιωτικοί. Εάν οι λόγοι της χορηγίας διαχρονικά, όπως διατυπώνονται στις επιγραφές είναι η ψυχική σωτηρία, η προσφορά ή το αντάλλαγμα του πιστού για την εξασφάλιση της προστασίας του στην επίγεια ζωή αλλά και της σωτηρίας της ψυχής του, δεν πρέπει να υποτιμάται η σημασία της ιδεολογίας, της κοινωνικής ή και της πολιτικής σκοπιμότητας και φυσικά της οικονομικής δυνατότητας.

Τον 12ο αιώνα, η ιδεολογία της τοπικής αριστοκρατίας την οδηγεί να κτίζει ναούς, μονές και πιθανώτατα πολυτελείς κατοικίες³. Αργότερα, αλλοεθνείς κατακτητές, βούλγαροι, σέρβοι και αλβανοί κτίζουν ή τοιχογραφούν ναούς, απόδειξη της παρουσίας και της ουσιαστικής συμμετοχής τους στη ζωή της πόλης αλλά και μίμηση των βυζαντινών συνηθειών.

Η οικονομική δυνατότητα των χορηγών είναι φανερό από την ποιότητα των τοιχογραφιών ότι σχετίζεται με την επιλογή των ζωγραφικών εργαστηρίων. Οι δωρητές δεν φαίνεται να επεμβαίνουν στις επιλογές των ζωγράφων, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις⁴. Αποκλίσεις στα εικονογραφικά προγράμματα και παρουσίες τοπικών αγίων δεν είναι εύκολο να ξεκαθαρισθεί εάν οφείλονται σε επεμβάσεις των χορηγών ή σε επιλογές των ζωγράφων.

3. N. Oikonomidès, *Hommes d'Affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe - XVe siècles)*, Paris 1979, 127-128.

4. Βλ. Μ. Panayotidi, *The question of the role of the donor and the painter. A rudimentary approach*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΖ', (1993-94), 143-156.

Τα τοιχογραφικά σύνολα αλλά και τις μεμονωμένες παραστάσεις στους ναούς συνοδεύουν επιγραφές - πολύτιμες μαρτυρίες και πηγές ποικίλων πληροφοριών. Από όλα τα στοιχεία που παρέχουν αυτές οι επιγραφές ως τονισθεί η χωρίς καμία εξαίρεση χρήση της ελληνικής γλώσσας.

Η γλώσσα και η βυζαντινή παράδοση στα ήθη και στην τέχνη αποτέλεσαν τις βάσεις για την κοινωνική και πολιτιστική υπόσταση και ανάπτυξη της Καστοριάς σε όλο το χρονικό διάστημα που εξετάστηκε, ένα διάστημα τεσσάρων αιώνων, κατά το οποίο η βυζαντινή πόλη του 12ου αιώνα, μετά από σχετικά σύντομες κατακτήσεις βουλγάρων, σέρβων και αλβανών, υποτάχθηκε στους τούρκους στα τέλη του 14ου αιώνα. Μετά την εποχή των Κομνηνών, η Καστοριά εμφάνισε ένα αξιόλογο επίπεδο πολιτισμού, μαρτυρίες του οποίου αποτελούν τα μνημεία, η ζωγραφική και οι επιγραφές τους· μετά τις πολιτικές ταραχές του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, η πόλη, στηριγμένη στην προϋπάρχουσα κοινωνική και οικονομική υπόσταση, στην ασφάλεια και τη σχετική ελευθερία που της προσέφερε η οθωμανική κατάκτηση αναπτύχθηκε ως πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Συγχρόνως όμως διατήρησε στενό σύνδεσμο με τη βυζαντινή παράδοση, που η επιβίωσή της διαφαίνεται στις ενέργειες των αρχόντων της και στην τεχνοτροπία των καλλιτεχνών της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AAA *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα* εξ Αθηνών.
- ABME *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος.*
- Αβραμέα Ά., *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Εν Αθήναις 1974.
- Αβραμέα Ά., Ο επίσκοπος και η πόλη: τα κοσμικά κτίσματα, *Βυζαντιακά* 7 (1987), 78-89.
- Anramea A., - Feissel D., *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores)*, *TM* 10 (1987), 357-398.
- ABSA *Annual of the British School of Athens.*
- Acta Albaniae Veneta : *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, I,1, Palermo 1967.
- Acta et Diplomata Res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I, I, Vindobonae 1913-1918.
- Actes Dionysiou : Oikonomidès N. (ed.), *Actes de Dionysiou*, Archives de l'Athos IV, Paris 1968.
- Actes Docheiariou: Oikonomidès N. (ed.), *Actes de Docheiariou*, Archives de l'Athos XIII, Paris 1984.
- Actes d'Esphigménou: J. Lefort (ed.), *Actes d'Esphigménou*, Archives de l'Athos VI, Paris 1973.
- Actes de Kutlumus: Lemerle P.(ed.), *Actes de Kutlumus*, Archives de l'Athos II, Paris 1945.
- Actes de Lavra I: Guillou A.- Lemerle P.- Svoronos N.(ed.), *Actes de Lavra I*, des origines à 1204, Archives de l'Athos V, Paris 1970.
- Actes de Lavra III: Guillou A.- Lemerle P.- Papachryssanthou D. - Svoronos N. (ed.), *Actes de Lavra III*, de 1329 à 1500, Paris 1977.
- Actes de Xeropotamou: Bompaire J.(ed.), *Actes de Xeropotamou*, Archives de l'Athos III, Paris 1964.
- Actes de Zographou: Regel P.- Kurtz E.- Korabler B., *Actes de Zographou*, Archives de l'Athos IV, *VV* 13, 1907.
- Actes de Pantéléemon : Dagron G.- Lemerle P.- Cirkovič S., *Actes de Saint -Pantéléemon*, Archives de l'Athos XII, Paris 1982.
- ΑΔ *Αρχαιολογικόν Δελτίον.*
- ΑΕ *Αρχαιολογική Εφημερίς.*
- Ακροπολίτης : *Georgii Acropolitae Opera*, I, A. Heisenberg (ed.), Leipzig 1903.
- Affreschi e icone dalla Grecia : *Affreschi e icone dalla Grecia (X-XVII secolo)*, Κατάλογος εικόνων, Αθήνα 1986.
- Ahrweiler H., *Byzance et la Mer, La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe-XVe siècle*, Paris 1966.
- Ahrweiler H., *Recherches sur la société byzantine au XIe siècle*, *TM* 6 (1976), 99-124.
- Alexander 1985 : Alexander J., *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames*

- for the Greek Lands circa 1500- circa 1600, Athens 1975.
- Αναστασίου Ι. Ε., Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1979, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής* 22, παρ/μα 25.
- Andreades A., *The Jews in the Byzantine Empire, Economic History*, III, London 1934.
- Andreev S.(ed.), *Ottoman documents on Balkan Jews, XVIth- XVIIth centuries*, Sofia 1990.
- Angold M., *Archonts and Dynasts: Local aristocracies and the cities of the later Byzantine Empire, The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries*, BAR International Series 221, 1984, 236-253.
- Angold M., The spacing of the medieval byzantine “city”, *BF X* (1985), 1-37.
- Αννα Κομνηνή I-III: *Anne Comnène, Alexiade*. Texte établi et traduit par B. Leib, I-III, Paris 1937-1945, 1967².
- Antonin: Antonin, Archimandrite, *Iz Rumelij*, Sanktpetersburg 1886.
- Antonini Itineraria : *Antonini Augusti et Burdigalense Itineraria*, Ot. Guntz (ed.), Lipsiae in aedibus B. G., Teubner 1929.
- Ασδραχάς Σπ., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1978.
- Ατέσης Β., Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερα, *ΕΦ* 56 (1974), 105-180, 417-496 και 57 (1975), 11-173, 447-450.
- Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μ., *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983.
- Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μ., *Ελληνική Τέχνη – Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, Αθήνα 1994.
- Babinger Fr., *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II der Eroberers*. München 1956.
- Babinger F., *Beitrage zur Frühgeschichte der Turkenherrschaft in Rumelien (14-15. Jahrhundert)*, München 1944.
- Babinger F., Witwensitz und sterbeplata der Sultanin Mara, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 240-244.
- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1961.
- Βακαλόπουλος Απ., *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, Ι', 1204-1669, Θεσσαλονίκη 1965.
- Βακαλόπουλος Απ., *Η οργάνωση του γένους από τους Τούρκους και η επιβίωσή του, Οικονομικά και εμπορικά κέντρα, Οι κοινότητες*, *ΙΕΕ* Ι', Αθήνα 1974, 150-179.
- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Balard M., *La Romanie Génoise (XII - début du XVe siècle)* I. Rome- Genova 1978.
- Βαρζός Κ., *Γενεαλογία των Κομνηνών*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Barkan Ö.L., *Turkiye' de Imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri (Les grands registres de recensement et de cadastre au temps de l' Empire Ottoman en Turquie, İktisat Fakültesi Mecmuası* II.1.2 (1940-41), 20- 60, 214-247.
- Barkan Ö.L., “Tarihî”, *demografiî arastımalari ve Osımanlı tarihî (Les recherches en démographie historique et l'histoire ottomane)*, *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 1-26.
- Barkan Ö.L., *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles, Journal of Economic and Social History of the Orient* I.1 (1957), 9-36.
- Barkan Ö.L., *Αι “ιστορικά δημογραφικά” έρευνα και η οθωμανική ιστορία (τουρκικά με ελληνική περιλήψη)*, *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας* Γ.7. Θεσσαλονίκη. Αύγουστος 1969, 5-20.

- Barkan Ö.L., Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles. *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales aux XVIe, XIXe siècles. Actes du Colloque International organisé par l'AIESSE*, Bucarest 1977, 270-301.
- Βαρναλίδης Σ., Ο Καστοριάς μητροπολίτης και όχι επίσκοπος κατά τον ΙΣΤ' αι., *Μακεδονικά* 22 (1982), 495-498.
- Βαφειδής Φιλ., Περί των εν επαρχία Καστοριάς ιερών μονών, *ΕΑ Κ'* (1900), 316-320.
- Βαφειδής Φιλ., Κώδιξ Ιεράς Μητροπόλεως Καστοριάς, *ΕΑ Κ'* (1900), 108-110, 123-125, 140-143. *BCH Bulletin de Correspondance Hellénique*.
- Βέης Ν., Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετεώρων και της περίξ χώρας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων, *Βυζαντίς* 1 (1909), 557-626.
- Bees N., *Die Griechisch- Christlichen Inschriften des Peloponess, I: Isthmos- Korinthos*, Athen 1941.
- Βέης Ν., *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων*, τ. Α', Αθήνα 1967.
- Beck H.G., *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1939.
- Beldiceanu 1960 : Beldiceanu N., *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris. Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms fonds turc ancien 39*, Paris 1960.
- Beldiceanu- Steinherr Ir., *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I. Acta Historica VII*, München 1967.
- Beldiceanu 1973: Beldiceanu N., *Recherches sur la ville ottomane au XVe siècle. Etude et actes*, Paris 1973.
- Beldiceanu 1980: Beldiceanu N., *Le timar dans l'état Ottoman (début XIVe-début XVIe s.)*, Wiesbaden 1980.
- Belding H., *Das Bild und sein Publicum im Mittelalter*, Berlin 1981.
- Belding H., An Image and its Function in the Liturgy: The man of Sorrows in Byzantium, *DOP* 34-35 (1980-81), 1-16.
- Benjamin of Tudela: The itinerary of Benjamin of Tudela, London 1907, (μτφρ. M. Adler). *BF Byzantinische Forschungen*.
- BHG : Halkin F., *Bibliotheca Hagiographica Graeca I-III*, Bruxelles 1957³.
- Birken A., *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976.
- BNJ Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*.
- Βοκοτόπουλος 1989 : Βοκοτόπουλος Π. Α., Η βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Χερσόνησο του Αίμου τον 10ο αιώνα, *Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, Αθήνα 1989, 185-216.
- Βοκοτόπουλος 1992² : Βοκοτόπουλος Π. Α., *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, *Βυζαντινά Μνημεία II*, Θεσσαλονίκη 1992².
- Βουέ Ami, *Die europäische Türkei*, Wien 1889.
- Božilov I., *Familijata na Asenevci (1186-1460): genealogia- prosopografija*, Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, 1985.
- Brand C. M., *Byzantium confronts the West 1180-1204*, Cambridge 1968.

- Βρανούση Έ., *Βυζαντινά Έγγραφα της μονής Πάτμου. Α' Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980.
- Βρανούσης Λ., Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν, *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), 57- 115.
- Brubaker L., Kastoria, *Dictionary of the Middle Ages* 7 (1986), 224.
- BS *Balkan Studies*.
- Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη: *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Παλιό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1985.
- Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Νάξος*, γενική εποπτεία Μ. Χατζηδάκης, Αθήνα 1989.
- Buchta H. - Belding H., *Patronage in 13th century. Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, *Dumarton Oaks Studies* 16, Washington 1978.
- BZ *Byzantinische Zeitschrift*.
- CA *Cahiers Archéologiques*.
- Garidis 1989 : Garidis M., *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989.
- Carile A., La partitio terrarum Imperii Romaniae del 1204 nella tradizione storica dei Veneziani, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 2-3 (1965-66), 167-179.
- Carile A., Partitio terrarum imperii Romaniae, *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.
- Georgitsoyanni 1992 : Georgitsoyanni E., *Les peintures murales du vieux catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes 1992.
- Chadschi Chalfa βλ. Hadschi Chalfa.
- Cheyne J. Cl., *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, *Byzantina Sorbonensia* 9, Paris 1990.
- Γιαννόπουλος Ν. Ι., Ο εν Γραλίστη (παρά την Καστοριά) βυζαντιακός ναός και το εν αυτώ ξύλινον ανάγλυφον του Αγίου Γεωργίου, *BNJ* 4.1-2 (1923), 93-95.
- Γκολομπιάς 1986 : Γκολομπιάς Γ., Τα σημειώματα των εκκλησιαστικών βιβλίων Καστοριάς, *Μακεδονικά* 25 (1985-86), 297-360.
- Γκολομπιάς 1988: Γκολομπιάς Γ., Ανέκδοτες επιγραφές και συσχετισμοί τοιχογραφικών συνόλων Καστοριάς, *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 53-88.
- Γλαβίνας Απ., Οι Νορμανδοί στην Καστοριά (1082-1083), *Βυζαντινά* 13.2 (1985), *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*, 1255- 1265.
- Cormack R., *Aristocratic Patronage of the Arts in 11th and 12th century*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London 1985.
- Cousinery E., *Voyage dans la Macédoine contenant les recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, I, II, Paris 1831.
- Γρηγοράς I-III : *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I-II, (ed.) L. Schopen, Bonn 1829-1830, III, (ed.) I. Bekker, Bonn 1855.
- Cutler A., Art in Byzantine society: motive forces of Byzantine Patronage, *JÖB* 31.2 (1981), 759-787.
- Cvijić J., *La peninsule balkanique. Géographie Humaine*, Paris 1918.
- Darrouzès J., Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173, *Byzantinoslavica* 24 (1963), 65-86.
- Darrouzès J., *Georges et Démétrius Tornikès, Lettres et discours*, Paris 1970.
- Darrouzès J., *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople* I, V, VI, Paris 1977, 1979.

- Darrrouzès J., *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Texte, Critique, Introduction et Notes*, Paris 1981.
- Demus O., *Die Entstehung des Paleologenstils in der Malerei, Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten Kongress*, München 1958, IV.2, 1-63.
- Demus O., Studien zur Byzantinischen Buchmalerei des 13 Jahrhunderts, *JÖBG IX* (1960), 77-89.
- Demus O., *Zinopiši XI-XII vekov v Makedonii, Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Ochride 1961, I, 341-349.
- DHGE *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*.
- Δημητριάδης 1973 : Δημητριάδης Β., *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Δήμιτσας Μ., *Αρχαία γεωγραφία Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τας πηγάς και τα βοηθήματα. Μέρος Α'. Χειρόγραφα*, Αθήνησιν 1870.
- Δήμιτσας Μ., *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζομένοις, ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και 189 λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιοτέρων καλλιτεχνικών μνημείων. Α', Β'*, Αθήνησιν 1896.
- Djurić V., *Byzantinische Fresken in Jugoslavia*, München 1976.
- Djurić V., Mali Grad - Saint Athanase à Kastoria - Borje, *Zograf 6* (1975), 31-50.
- Djurić V., La peinture murale byzantine, *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Athènes 1976, I, Αθήνα 1979, 159-252.
- Djurić -Tsitouridou 1986: Djurić V.-Tsitouridou A., *Namentragente Inschriften aus Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7 bis 13 Jahrhundert. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Beiheft 4, Stuttgart 1986.
- Dölger, Regesten : Dölger F., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, I (565-1025), München und Berlin 1924, II (1025-1204), München und Berlin 1925, III (1204-1282), München und Berlin 1932, IV (1282-1341), München und Berlin 1960, V (1341-1453): unter verant- wortlicher Mitarbeit v. P. Wirth), München und Berlin 1965.
- Drăguț V., *Wie Wandmalerei in der Moldau im 15. und 16. Jahrhundert*, Bucarest 1983.
- DOP *Dumbarton Oaks Papers*.
- Δρακοπούλου Ε., Η πόλη της Καστοριάς στην εποχή των Κομνηνών, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-88), 307-314.
- Δρακοπούλου Ε. - Λουκάκη Μ., Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστοριάς στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, *Βυζαντικά 9* (1989), 121-137.
- Du Cange, *Historia Byzantina prior Familias ac stemmata imperatorum*, Venetiis 1729.
- Ducellier Al., Les Albanais du XIe au XIIIe siècles. nomades ou sédentaires? *BF 7* (1979) = *VR 1987*, VI, 23-36.
- Ducellier 1981 : Ducellier Al., *La façade maritime d'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thésalonique 1981.
- Ducellier Al., Les mutations de l'Albanie au XVe siècle. Du monopole ragusain à la recouverte des fonctions de transit, *Et. Balk. 1* (1978) = *VR 1987*, XVII, 55-79.
- Dujčev J., *Prinosi kum istorijecta na Ivan Asenja II in Bulgarsko srednovekovie*, Sofia 1972.

- ΔΧΑΕ* Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- ΕΑ* Εκκλησιαστική Αλήθεια.
- Edrisi βλ. Jaubert.
- ΕΕΒΣ* Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών.
- ΕΙ* Encyclopédie de l'Islam.
- Έκθεση 1964 : Η βυζαντινή τέχνη, τέχνη ευρωπαϊκή. Ενάτη έκθεσις υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, Αθήναι 1964.
- Epirotica : *Chronique de Comnènos et Proklos*, (ed.), Cirak Estopañan, *Bizancio y España* II, 35-54.
- Epstein 1980 : Epstein A. W., Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications, *Art Bulletin* 62 (1980), 190-207.
- Epstein A. W., Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria, Evidence of Millenerism and Anti-Semitism in the Wake of the First Crusade, *Gesta* 21.1 (1982), 21-29.
- Epstein A. W., βλ. Kazhdan A. P.
- Et. Balk.* Etudes Balkaniques.
- Ευαγγελιάτου-Νοταρά Φλ., Σημειώματα ελληνικών κωδίκων ως πηγή διά την έρευναν του οικονομικού βίου του Βυζαντίου. Από του 9ου αιώνος μέχρι του έτους 1204. Διατριβή επί διδακτορίας, Αθήναι 1984.
- ΕΦ* Εκκλησιαστικός Φάρος.
- Gardthausen V., *Griechische Paleographie*, I, II, Leipzig 1911- 1913².
- Geanakoplos D. J., Greco-latin relations on the eve of the byzantine restoration: the battle of Pelagonia (1259), *DOP* 7 (1953), 99-141.
- Gelzer H., *Der Patriarchat von Achrída. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902.
- Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ* 1 (1892), 245-282.
- Gelzer H., Ungedruckte und wenig Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ* 2 (1893), 22-79.
- Gelzer H., *Der wiederaufgefundene Kodex des hl.Klemens und andere auf den Patriarchat von Achrída bezugliche Urkunden- sammlungene. Abdruck aus den Berichten der philologisch- historischen Klasse der Konigl. Sachs Gesellschaft der Wissenschaft zu Leipzig*, Leipzig 1903.
- Gelzer H., *Vom heiligen Berge und aus Makedonien*, Leipzig 1904.
- Gesta Francorum* : Hill R.,(ed.), *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum. The deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1979³.
- Grabar A., *La peinture religieuse en Bulgarie*, Album, Paris 1928.
- Gregoriadou L., *L'image de la déesis royale dans une fresque du XIVe siècle à Castoria*, *Actes du XIVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, II, Bucarest 1975, 47-52.
- Grozdanov Cv., *Chridsko zidno slikarstva XIV veka*, Beograd 1980.
- Grozdanov Cv.- Hadermann-Misguich L., *Kurbinovo*, Skopje 1992.
- Grumel V., *La chronologie, Traite d'Etudes Byzantines* I, Paris 1958.
- Guilland R., Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73), 14-25.
- Zacos G., *Byzantine Lead Seals* I, II, Berne 1984.

- Ζακυθηνός Δ., Μελέται περί της διοικητικής διαίρεσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει, *ΕΕΒΣ* 17 (1941), 208-274 και 21 (1951), 170-209.
- Zachariadou El., The conquest of Adrianople by the Turks, *Studi Veneziani* 12 (1970), 211-217.
- Zachariadou El., Lauro Orbini and the Turkish sandjaks (ca. 1430), Raiyyet Rüsümü, Essays presented to H. Inalcik, *Journal of Turkish Studies* 11 (1987), 237- 247.
- Ζαχαριάδου Ελ., Εφήμερες απόπειρες γιά την αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, *Αριάδνη* 5 (1989), 345- 351.
- Ζωναράς : *Ioannis Zonarae, epitomae historianum libri XIII - XVIII*, T. Büttner-Wobst (ed.), Bonnae 1897.
- Falkenhause von V., *The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries*, *BAR International Series* 221, (M. Angold ed.), Oxford 1984, 211-235.
- Ferjančić B., *Tesalija u XIII i XIV veku*, Beograd 1974.
- From Byzantium to El Greco: *From Byzantium to El Greco- Greek Frescoes and Icons*. Κατάλογος Εκθεσης, Royal Academy of Arts, Αθήνα 1987.
- Ηπ. Χρ. *Ηπειρωτικά Χρονικά*.
- Hadermann- Misguich L., *Kurbinovo. Les fresques de saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, I, II, Bruxelles 1975.
- Hadermann-Misguich L., *La peinture monumentale tardo-connène et ses prolongements au XIIIe siècle*, *Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines*, Athènes 1976, I, 255-284.
- Hadermann- Misguich L., Une longue tradition byzantine. La décoration des églises, *Zograf Z* (1976), 6-10.
- Hadermann- Misguich L., À propos de la Mavriotissa de Castoria. Arguments iconographiques pour le maitien de la datation des peintures dans la première moitié du XIIIe siècle, *Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia* I, (1988-89), 143-148.
- Hadschi Chalfa : *Rumeli und Bosna geographisch beschrieben von Mustafa Ben Abdalha Hadschi Chalfa*, (μτφρ. J. von Hammer), Wien 1812.
- Hammond N. G. L., *A History of Macedonia*, I, Oxford 1972.
- HC *L'Hellénisme Contemporain*.
- Herrin J., Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, *DOP* 29 (1975), 252-285.
- Holy Image- Holy Space: *Holy Image- Holy Space, Icons and Frescoes from Greece*. Κατάλογος Εκθέσεως Η.Π.Α. (21 Αυγούστου 1988- Απρίλιος 1990), Αθήνα 1988.
- Hopf C., *Chroniques grecoromanes inédites ou peu connues publiés avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873.
- Hunger H., *Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung*, *Österr. Akad. der Wiss. Phil.-hist. Kl. 105*, Graz - Wien - Köln 1968.
- Hunger H.-Kresten O., *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek* III, 2. cod. Theologici 101-200, Wien 1984.
- Θεοφύλακτος Αχρίδος : Gautier Th., (ed.), *Theophylacte d'Achrida, Lettres, Introduction, Texte, Traduction et Notes*, Thésalonique 1986.
- Imber C., *The ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul 1990.

- Inalcik H., Ottoman Methods of Conquest, *Studia Islamica* II (1954), 103-129.
- Inalcik H., *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954.
- Inalcik H., *L'empire ottoman, Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, III, Sofia 1969, 75-104.
- Inalcik H., *The Foundation of the Ottoman economicosocial System in cities, La Ville balkanique XVe-XIXe s.*, (Sofia 1970), 17-24.
- Iorga N., *Byzance après Byzance*, Bucarest 1971².
- IEE* *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
- Ιωάννου Π., Περιγραφή της εν Μακεδονία Καστορίας, εκ της του Πουκεβίλου περιηγήσεως εις την Ελλάδα ερηνισθείσα και μετα τινων προσθηκών αυξηθείσα, *Νέα Πανδώρα Δ'*, Φυλλάδιον ΠΖ', Νοέμβριος 1853, Αθήνησι 1853, 385-388.
- Izvori : *Izvori za bulgarskata istorija* I-XX, Sofia 1958-1974.
- Jacoby D., *La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie". Sources, application et diffusion*, Paris 1971.
- Jacoby D., Catalans, Turcs et Venitiens en Romanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello, *Studi Medievali* III, 15 (1974), 217-261.
- Janin R., *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, III, *Les Eglises et les Monastères*, Paris 1969.
- Jaubert P.A., *La Géographie d'Edrisi. Traduite de l'arabe d'après deux manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, Amsterdam 1975².
- Jireček C., *Geschichte der Serben*, I, II, Gotha 1911 (Amsterdam 1967²).
- JÖB* *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*.
- JÖBG* *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik Gesellschaft*.
- Jurewicz O., *Andronikos I Komnenos*, Amsterdam 1970.
- Kalopissi - Verti S., *Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo, XXII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1984, 221-253.
- Kalopissi - Verti 1992: Kalopissi - Verti S., *Dedicatory inscriptions and donor portaits in thirteenth-century churches of Greece*, Wien 1992.
- Καντακουζηνός I-III: *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, L. Chopen (ed.), I-III, Bonn 1828 - 1832.
- Καραγκούνης Χρ., Τετράδια 1-9. Δημοτική Βιβλιοθήκη Καστορίας (ανέκδοτα αυτόγραφα).
- Karayannopoulos J., Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte, *JÖB* 30 (1981), 207-238.
- Kazdhan A. P., *Social'nyj sostav gospodstvujushchego klassa Vizantii XI-XIIvv.*, Moscow 1974. Βλ. επίσης περιληψη της μελέτης από τον I. Sorlin, *TM* 6 (1976), 367-398.
- Kazdhan A. P., Two notes on byzantine demography of the eleventh and twelfth centuries, *BF* VIII (1982), 115-121.
- Kazdhan A. P.- Constable G., *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982.
- Kazdhan A. P.- Epstein A., W., *Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th centuries*, Berkley - Los Angeles - London 1985.
- Κεδρηγός : Cedrenus Georgius, *Corpus Script. Historiae Byzant. consilio B. G. Nieburii CE*, (ed.) Weberi, Bonnae 1838.

- Κεκαυμένου, Στρατηγικόν : *Cecaumenos Strategikon*, G. G. Litavrin (ed.), Moskva 1972.
- Κεραμόπουλλος Α., Ορειστικόν Άργος- Διοκλητιανούπολις- Καστοριά, *BNJ IX* (1932-33), 55-63.
- Κίνναμος : *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, A. Meineke (ed.), Bonn 1836.
- Kitzinger E., Byzantium and the West in the Second Half of the Twelfth Century: Problems of Stylistic Relationships, *Gesta IX.2* (1970), 49-55.
- Κομίνης Αθ., *Το βυζαντινόν ιερόν επίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί*, Εν Αθήναις 1966.
- Kondakov P. N., *La Macédoine, Voyage archéologique en 1909* (ρωσικά), St. Petersburg 1909.
- Κονιδάρης Γ., *Συμβολαί εις την εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Αχρίδος*, Αθήναι 1967.
- Κονιδάρης Γ., Περί του ζητήματος της γενέσεως της Αρχιεπισκοπής Αχριδών και της not. 3 παρά Parthey, Αθήναι 1966, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 16 (1968), 221-291.
- Kravari V., *Villes et Villages de Macédoine occidentale. Réalités byzantines*, Paris 1989.
- Krekić B., *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge. Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Âge*, Paris 1961.
- Kunt M., *The Sultan's Servants. The transformation of ottoman provincial government, 1550-1650*, New York 1983.
- Κυριακίδης Στ., Βυζαντιναί μελέται και παρατηρήσεις επί της εξελίξεως της θεματικής διαιρέσεως των Βυζαντινών και των ονομάτων των θεματικών αρχόντων, *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 3. Γ (1939), 291-494, 536-557.
- Κυριακούδης 1981: Κυριακούδης Ε., Ο κτίτορας του ναού των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς Θεόφιλος (Θεόδωρος) Λημνιώτης, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* I, Θεσσαλονίκη 1981, 3-27.
- Κωνσταντίνου ή Τέγου- Στεργιάδου Ε., *Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας Σιγίλλια του Βασιλείου Β'*, (Διδ. Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1988.
- Laiou A.E., The Byzantine Aristocracy in the Palaeologian Period: a story of arrested development, *Viator* 4 (1973), 131- 151.
- Λαίου Α., *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987 (μτφρ. Α. Κάσδαγλη).
- Λαίου Α., Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, 1261- 1400, *9ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ*, Αθήνα 1989, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 15-16.
- Λάμπρος Σπ., *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, Β', Εν Αθήναις 1879, 1880.
- Λάμπρος Σπ., *Κατάλογος των εν ταίς Βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους Ελληνικών Κωδίκων* I, Cambridge 1895.
- Lascaris M., Byzantinoserbica saeculi XIV, Deux chartes de Jean Uroš, *Byzantion XXV-XXVII* (1955-57), 278-323.
- Laurent V., *Documents de sigillographie byzantine, La collection C. Orhidam*, Paris 1952.
- Laurent V., *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin V2, L'église*, Paris 1965.
- Lazarev B. H., *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967.
- Lazarev B. H., Zinopis Macedonii, *Actes du XXIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Ohrid 1961, 105-134.
- Leake M. N., *Travels in Northern Greece I*, London 1835.

- Lemerle P., *Prolegomenes à une édition critique et commentée des "Conseils et Recits" de Kekaumenos*, Bruxelles 1960.
- Lemerle P., βλ. Guillou A.
- Lemerle P., βλ. Dagron G.
- Le Quien M., *Oriens Christianus* II, III, Paris 1740.
- Lilie R. G., *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Komnenen Venedig, Pisa und Genoa in der epochen der Komnenen und der Angeleri. 1081-1204*, Amsterdam 1984.
- Λουκάκη Μ., βλ. Δρακοπούλου Ε.
- Loukaki M., *Grégoire Antiochos. Eloge au patriarche Basile Kamatèros, Texte, Traduction, Commentaire suivis d'une analyse des oeuvres de Grégoire Antiochos*, Byzantina Sorbonensia 13, Paris 1996.
- Magdalino P., The emperor in byzantine art of the 12th century, *BF* VIII (1982), 123-183.
- Μακεδονία 1982 : *Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, γενική εποπτεία Μ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1982.
- Makšimović J., L'art serbe du XIIe siècle entre Byzance et l'Occident, *Actes de XVe Congrès International d'Etudes Byzantines*, II, Art et Archéologie. Communications I, Αθήνα 1981, 367-378.
- Makšimović L., *The Byzantine provincial administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988.
- Malquist 1979 : Malquist T., *Byzantine 12th century frescoes in Kastoria, Ag. Anargyroi, Ag. Nicolaos tou Kasnitzi*, Uppsala 1979.
- Marino Sanuto τ. 2, 3.1, 7, 55: I Diarii di Marino Sanuto, τ. 2, 3.1, 7, 55, Venezia 1886 κ.ε.
- Matschke Kl. P., *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14.Jahrhundert. Konstantinopel in der Burger kriegsperiode von 1341 bis 1354*, Berlin 1971.
- Μαυροπούλου - Τσιούμη Χρ., *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Μέρτζιος Κ., Το εν Βενετία Ηπειρωτικών Αρχείου, *Ηπ. Χρον.* ΙΑ' (1936), 1-351.
- Μέρτζιος Κ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.
- Μηλιαράκης Α., *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Εν Αθήναις 1898.
- Miljković - Pepek P., La peinture murale chez les slaves macédoniens depuis le IXe jusqu' à la fin du XIIe siècle, *XXXIII Corso di Cultura Ravennate e Bizantina, Seminario Internazionale di Studi su "La Macedonia Jugoslava"*, Ravenna 1986, 279-309.
- Miljković - Pepek P., La collection macédonienne d'icônes du XIe au commencement du XVe siècle, *XXXIII Corso di Cultura Ravennate e Bizantina, Seminario Internazionale di Studi su "La Macedonia Jugoslava"*, Ravenna 1986, 311- 334.
- Millet G., Portaits byzantins, *Revue de l'art chrétien* LXI (1911), 445-451.
- Millet G., *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.
- MM VI : Miklosich F.,- Müller J., *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, VI, Vienna 1890.
- Mioni El., *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία* (μτφρ. Ν. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1985.
- Molho M., *Histoire des Israelites de Castoria*, Salonica 1938.
- Mouriki D., Stylistic Trends in monumental painting of Greece in the beginning of the 14th century.

- L'art byzantin au début du 14e siècle*. Symposium de Gračanica 1973, Beograd 1978, 55-86.
- Mouriki D., Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the 11th and 12th century, *DOP* 34-35 (1980-81), 77-124.
- Μουτσόπουλος Ν., *Παναγία η Μανριώτισσα*, Αθήνα 1967.
- Μουτσόπουλος 1974 : Μουτσόπουλος Ν., Καστοριά, Ιστορία, Μνημεία, Λαογραφία, *ΣΤ' Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1974, 257 - 474.
- Moutsopoulos N., La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, *Cyrrilomethodianum* III, (1975), 53-105.
- Μουτσόπουλος 1977: Μουτσόπουλος Ν., *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής, Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977.
- Μουτσόπουλος, Καστοριά: Μουτσόπουλος Ν., *Καστοριά, Λεύκωμα. Ιστορική - Χωροταξική-Πολεοδομική - Μορφολογική Μελέτη Καστοριάς*, Αθήνα (1981).
- Μουτσόπουλος Ν., *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος- 10ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Μπακιτζής Χ., Επιγραφή στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς, *Μακεδονικά* 11 (1971), 324-334.
- Bouras Ch., City and Village: Urban Design and Architecture, XVI International Byzantinischen Kongress, *JÖB* 31.2 (1981), 611-653.
- Bouras Ch., Church Architecture in Greece around the year 1200, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Beograd 1988, 271-278.
- Muralt M. E. de, *Essai de chronographie byzantine pour servir à l'examen des annales du bas-empire et particulièrement des chronographes slaves* I (de 395 a 1057), St- Peterbourg 1855, II (de 1057-1453), St-Petersbourg 1871.
- Nicol D., The date of the Battle of Pelagonia, *BZ* 49 (1956), 68- 71.
- Nicol D., Two churches of Western Macedonia, *BZ* 49 (1956), 96- 105.
- Nicolaidu B., *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, II, Paris 1859.
- Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth*, London 1971.
- Oikonomidès N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.
- Oikonomidès N., L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *TM* 6 (1976), 125-152.
- Oikonomidès N., La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: A propos de la "Partitio Romaniae", *XVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Rapports I.1, Athènes 1976, 3-28.
- Oikonomides 1986: Oikonomides N., *A Collection of dated Byzantine lead seals*, Washington 1986.
- Oikonomides N., Magistros, *Dictionary of Middle Ages* 8, 1987, 41.
- Orbini M., *Il regno dei Slavi*, Pesaro 1601.
- Ορλάνδος 1938 : Ορλάνδος Αν., Βυζαντινά Μνημεία Καστοριάς, *ΑΒΜΕ Δ'* (1938).
- Ορλάνδος 1955-56 : Ορλάνδος Αν., Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, *ΑΒΜΕ Η'* (1955-56), 1-67.
- Ostrogorsky G., Byzantine Cities in the early Middle Ages, *DOP* 13 (1959), 45-66.
- Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, *DOP* 25 (1971), 3-32.
- Ostrogorsky G., *Zur Byzantinischen Geschichte*, Darmstadt 1973.
- ΠΑΕ *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.*

- Παναγιωτόπουλος Β., *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, Αθήνα 1985.
- Panayotidi M., La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'icônoclisme jusqu' à l'avènement des Comnènes (843- 1081), *CA* 34 (1986), 75-108.
- Panayotidi M., The character of monumental painting in the tenth century. The question of Patronage. *Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, Αθήνα 1989, 285-331.
- Panayotidi M., The Wall-paintings in the Church of the Virgin Kosmosoteira at Ferai (Vira) and Stylistic Trends in 12th century Painting, *BF* XIV.1 (1989), 459-484.
- Panayotov βλ. Bozhinov V.- Panayotov L.
- Papadopoulos Av. Th., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*. München 1938.
- Παπαδόπουλος- Κεραμεύς Α., *Συμβολή εις την ιστορίαν της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος*, Πετρούπολη 1905.
- Παπαμαστοράκης Τ., Η αφιερωτική επιγραφή της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά. *10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ*, Αθήνα 1989, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 71-72.
- Παπαμαστοράκης Τ., Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΕ' (1989-90), 221-238.
- Parthay G., *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae episcopatum*, Berlin 1866.
- Παχυμέρης I-II: Georgii Pachymeris, *De Michaelae et Andronico Paleologis libri tradecim*, (ed.) I. Bekker I-II, Bonnae 1835.
- PG* : J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*.
- Πελεκανίδης 1953: Πελεκανίδης Στ., *Καστοριά, I, Βυζαντινά Τοιχογραφία, Πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1953.
- Πελεκανίδης Στ., *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη* 1960.
- Πελεκανίδης Στ., Μεσαιωνικά Μακεδονίας, Καστοριά και η περιφέρεια αυτής, *ΑΔ* 16 (1960), 229.
- Πελεκανίδης Στ., Έρευνα εν Άνω Μακεδονία, *Μακεδονικά* 5 (1961- 63), 363-414.
- Pelekanides St., Byzantine Monument in Greek Makedonia research work and restoration 1912-1962, *Balkan Studies* 3 (1962), 459-468.
- Pelekanides St., I piu antichi affreschi di Kastoria, *Corsi di Cultura sull' arte ravennate e bizantina*, Ravenna X-XI (1963-64), 351-366.
- Πελεκανίδης Στ., Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της Παναγίας Μαυριώτισσας, *ΑΕ* (1978), Αθήναι 1980, 147-169.
- Pelekanides St., Kastoria, *Reallexicon zur Byzantinischen Kunst* III (1978), 1190-1224.
- Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984 : Πελεκανίδης Στ.- Χατζηδάκης Μ., *Καστοριά*, Αθήνα 1984.
- Πελεκανίδου Έ., Η εικόνα της Οδηγήτριας στην Αρχαιολογική Συλλογή Καστοριάς, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, *Μακεδονικά*, Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1983, 389-396.
- Philippidis- Braat 1985: Philippidis- Braat A., Inscriptions du IXe au XVe siècle, *TM* 9 (1985), 299-357.
- Πηχιών Κ., *Τουριστικός Οδηγός Καστοριάς*, Καστοριά 1958.
- Πικιώνης Δ., *Αρχοντικά της Καστοριάς*, Αθήναι 1948.
- PL* *Patrologia Latina*.

- Pljakov Z., Le statut de la ville byzantine balkanique aux XIIIe-XIVe siècles, *Et. Balk.* 21.3 (1985), 73-96.
- Pljakov Z., La production artisanale dans les villes byzantino- balkaniques aux XIIIe et XIVe siècles, *Et. Balk.* 22.2 (1986), 44-60.
- PLP *Prosopographisches Lexicon der Paleologenzeit.*
- Polemis D., *The Doukai, a contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968.
- Πολίτης Λ., Παλαιογραφικές έρευνες στην Μακεδονία και Θεσσαλία, *Ελληνικά* 19 (1966), 452-453.
- Πολίτης Λ., Δύο χειρόγραφα από την Καστοριά, *Ελληνικά* 20 (1967), 29-41.
- Πολίτης Λ., *Συνοπτική αναγραφή ελληνικών χειρογράφων*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Rouqueville F. C. H. L., *Voyage dans la Grèce*, τ. 2, Paris 1820.
- Προκόπιος, Περί Κτισμάτων IV : *Procopii Caesariensis opera omnia recognovit, IV, De aedificiis*, J. Haurly (ed.), Lipsiae 1964.
- Predelli R., *I Libri commemoriali della Repubblica di Venezia I*, Venezia 1876.
- Radojčić Sv., Une école de peinture de la deuxième moitié du XVe siècle. Contribution à l'histoire de l'art chrétien des Balkans sous la domination des Turcs, *Matica Srpska*, 1 (1965), 60-104.
- REB *Revue des Études Byzantines.*
- Ριζάκης- Τουράτσογλου 1985 : Ριζάκης Θ.- Τουράτσογλου Γ., *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας (Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστίς, Ορεστίς) Α'.* Κατάλογος Επιγραφών, Αθήνα 1985.
- Σβορώνος Ν., Πολιτεία- Κοινωνία- Οικονομία, *ΙΕΕ* Θ', Αθήνα 1980, 50-61.
- Σβορώνος Ν., Η νομισματική κυκλοφορία στην Τουρκοκρατία, εικόνα εξαρτημένης οικονομίας, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 19 (1980), 299-313.
- Σβορώνος Ν., Η Μακεδονία κατά τους νεωτέρους χρόνους, Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, *Μακεδονία* 1982, 354-385.
- Schmalzbauer G., Der Evangelientext der Inschriften der Mavriotissa Kirche ins Kastoria, *Byzantios, Festschrift für H. Hunger*, Wien 1984, 293-299.
- Schulze L., *Makedonien*, Jena 1927.
- Σιγάλας Α., Ειδήσεις. Α'. Αρχαία Μακεδονίας. Β'. Δημοτικά και άλλα Βιβλιοθήκαι Δυτικής Μακεδονίας, *Μακεδονικά* I' (1940), 612-614.
- Σιγάλας Α., *Ιστορία της ελληνικής γραφής*, Θεσσαλονίκη 1934, 1974².
- Σίσιου Γ. (Κείμενα), Δόικος Ν. (Γ. Εποπτεία), Τσουρτσούλας Δ. (Φωτογραφίες), *Καστοριανά Μνημεία, Καταγραφή των Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών και Νεώτερων Εκκλησιαστικών και Λαϊκών Μνημείων της Καστοριάς*, Αθήνα 1995.
- Σκυλίτζης : *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, I. Thurn (ed.), CFHB V, Berlin-New York 1973.
- Sokoloski 1958: Sokoloski M., Prilog kon procuvanjeto na turskoš- osmankiof feudalen sistem so posedem osvrt na Makedonija vo XV i XVI vek, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 2/1 (1958), 157-228.
- Sokoloski M., Costur i Costurko vo srednata na XV vek, *Istorija* II (1966), 118-130.
- Sokoloski 1970: Sokoloski M., Le développement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVI siècles, *Balkanica* I (1970), 82-106.
- Σούλης Γ., Η πρώτη περίοδος της Σερβοκρατίας εν Θεσσαλία (1348- 1356), *ΕΕΒΣ* 20 (1950), 56-73.

- Σοφριανός Δ., βλ. Χατζηδάκης Μ.
- Spatharakis I., *The portait in Byzantine Illuminated manuscripts*, Leiden 1976.
- Spieser J.-M., *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance*, I, Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973), 145-180.
- Spiridonakis B. G., *Essays in the Historical Geography of the Greek world in the Balkans during the Turcokratia*, Θεσσαλονίκη, Ιστιντούτο Βαλκανικών Σπουδών, 1977.
- Stephanou P., *Kastoria, une édition monumentale d'une fresque restée inédite*, *Orientalia Christiana Periodica* XIX (1953), 429-430.
- Stikas 1958 : Stikas E., *Une église des Paléologues aux environs de Castoria*, *BZ* 51 (1958), 100-109.
- Storia d'Italia: G. Einaudi ed., *A cura di Cesare de Deta, Storia d'Italia, annali 8, Insediame e territorio*, Torino 1985.
- Stransky 1936: Stransky A., *Remarques sur la peinture du Moyen- Age en Bulgarie, en Grèce et en Albanie*, *Actes du IVE Congrès International d' Etudes Buzantines*, Sofia 1936, II, 37-47.
- Subotic' G., *L'école de la peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Belgrade 1980.
- Subotic' G., *Manastir Bogorodice Mesonisiotise*, *ZR* 26 (1987), 125-171.
- Tafel G.- Thomas G., *Urkunden zur älteren Handels und Staatesgeschichte der Republik Venedig*, I, II, Amsterdam 1964.
- Τζέτζης: *Ioannis Tzetze Historiae* P. Al. M. Leone (ed.), Napoli 1968.
- Theiner A., *Vetera Monumenta slavorum meridionalium historiam sacram illustrantia* I, Rome 1863.
- Tivčev T., *Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles*, *Byzantinobulgaria* I (1962), 145-182.
- TM Travaux et Mémoires.*
- Todorov N., *Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, Αθήνα 1979, 261- 287.
- Τοντόροφ 1986 : Τοντόροφ Ν., *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αι. Κοινωνική- οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη, Α', Β' (μτφρ. Ε. Αβδελά-Γ. Παπαγεωργίου)*, Αθήνα 1986.
- Todorov- Velkov 1988 : Todorov N. - Velkov A., *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe- début du XVIe siècle)*, Sofia 1988.
- Tomeković-Reggiani S., *Portaits et structures sociales au XIIe siècle, un aspect du problème: le portait laïque*, *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Athènes 1976, II, 823-836.
- Tomeković S., *Les repercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse*, *Zograf* IB (1981), 25- 42.
- Τσαμίσης 1949 : Τσαμίσης Π., *Η Καστορία και τα μνημεία της*, Αθήνα 1949.
- Τσιγαρίδας Ε., *Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. I (1980-81), 273-287.
- Τσιγαρίδας 1985-86 : Τσιγαρίδας Ε., *Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς*, *Μακεδονικά* 25 (1985-86), 379-389.
- Τσιγαρίδας 1986 : Τσιγαρίδας Ε., *Εικονιστικές μαρτυρίες αγίου Γρηγορίου Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς και Βεροίας, Συμβολή στην εικονογραφία του αγίου*, *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην Γρηγορίου Παλαμά* (1984), Θεσσαλονίκη 1986, 263-294.
- Tsigaridas E., *La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icones*. *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Beograd 1988, 309-319.

- Τσιγαρίδας 1988 : Τσιγαρίδας Ε., Η μνημειακή ζωγραφική στην Μακεδονία τον 15ο αιώνα, 8ο Συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ, Αθήνα 1988, Περιλήψεις εισηγήσεων, 16-20.
- Τσιγαρίδας Ε., Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως στο Ζευγοστάσι Καστοριάς, *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν Γ'*, Αθήνα 1989, 332-338.
- Τσιγαρίδας Ε., Η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Αλυπίου Καστοριάς, *Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1991, 648-656.
- Τσιγαρίδας Ε., Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός τόμος 50 χρόνια*, 1939-1989, Θεσσαλονίκη 1992, 157-207.
- Τσιγαρίδας Ε. Φορητές εικόνες του 15ου αιώνα του βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς, *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1995, 345-367.
- Τσολάκης Ε. Θ., *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση*, Θεσσαλονίκη 1968.
- Τσολάκης Π., *Πολοδομικές και αρχιτεκτονικές έρευνες στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Vasmer M., *Die Slaven n Griechenland*, Berlin 1941.
- Verlinden C., Les routes mediterranéennes, Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, mediterranéennes, slaves et orientales aux XVI-XIXe siècles. *Actes du Colloque International organisé par l'AIESSE*. Octobre 1973. Bucarest 1977, 27-42.
- Verlinden C., *L'esclavage dans l'Europe Médiévale*, 2, Gent 1977.
- Φειδάς Βλ., *Εκκλησιαστική Ιστορία ΙΙ, από της Εικονομαχίας μέχρι της Αλώσεως (726-1453)*, Αθήνα 1983.
- Φιλόθεος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος Εγκωμιαστικός εις τον Θεσσαλονίκης Γρηγόριον τον Παλαμάν, *PG* 151, 775- 780.
- ΧΑΕ *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία*.
- Charanis P., A note on the Population and cities of the Byzantine Empire in the 13th century, *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York 1953, 136-148.
- Chatzidakis M., Contribution à l'étude de la peinture post- byzantine, *L'Hellénisme Contemporaine. Le Cinquantième Anniversaire de la Prise de Constantinople, 29 mai 1953*, Αθήνα 1953, 1-31.
- Chatzidakis M., Rapports entre la peinture de la Macédoine et de la Crète, *Θ' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1953, Α', 136-148.
- Chatzidakis M., Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise, Venise 1962.
- Χατζηδάκης Μ., Η χρονολόγηση μιάς εικόνας από την Καστοριά, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 4-5 (1964-69), 303-307.
- Chatzidakis 1965 : Chatzidakis M.- Wietzmann K.- Miatev K.- Radojčić' S., *Frühe Ikonen. Sinai- Griechenland- Bulgarien - Jugoslavien*, Wien, München 1965.
- Chatzidakis M., Considérations sur la peinture postbyzantine en Grèce, *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia 1966, ΙΙ, 705-714.
- Chatzidakis M., Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, "*L'art byzantin du 13e siècle*", *Symposium de Sopocani*, 1965, Beograd 1967, 59-73.
- Χατζηδάκης Μ., Ο ζωγράφος Φράγγος Κονταρής, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ε' (1966-69), 299-302.
- Chatzidakis M., Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans, *Aspects of the Balkans, Continuity*

- and Change, Contribution to the International Balkan Conference held at the University of California, Los Angeles 1969, 177-197.*
- Chatzidakis M., Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, *Actes du XIVe Congrès International d'Etudes Byzantines* (1971) I, Rapports, Βουκουρέστι 1974, 153- 188.
- Chatzidakis M., Les débuts de l'école crétoise et la question dite italogrecque, *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, 169-211.
- Chatzidakis M., L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Athènes 1976, I, Art et Archéologie, Athènes 1979, 333-366.*
- Χατζηδάκης Μ., Η ύστερη βυζαντινή τέχνη, 1204-1453, *ΙΕΕ Θ'*, Αθήνα 1980, 423-457.
- Χατζηδάκης Μ., Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, *Μακεδονία* 1982, 338-351.
- Χατζηδάκης βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984.
- Χατζηδάκης Μ. - Σοφιανός Δ., *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990.
- Χρησιτίδης Γερμανός, αρχιμανδρίτης, Η Μητρόπολις Καστορίας μέχρι του 1767, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 5 (1921), 339-348.
- Χρησιτίδης 1922 : Χρησιτίδης Γερμανός, αρχιμανδρίτης, Αι εκκλησίαι της Καστορίας, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 6 (1922), 128-132, 165-176, 277-281, 342-345, 388-392.
- Χαλκοκονδύλης : Laonici Chalcocondylae, *Historiarum Demonstrationes*, E. Darkò (ed.), Budapest 1922-23.
- Χρονικόν των Ιωαννίνων βλ. Βρανούσης Α.
- J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica VI. Juris ecclesiastici graecorum. Demetrius Chomatianus*, Ρώμη 1891.
- Χωνιάτης : *Nicetae Choniatae Historia*, J. A. van Dieten (ed.), CFHB XI Berlin- New York 1975 .
- VR *Variorum Reprints.*
- VV *Vizantijskij Vremennik.*
- Životi : Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskij*, Dj. Daničić' (ed.), Zagreb 1866.
- ZR *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta.*

RÉSUMÉ*

LA VILLE DE KASTORIA PENDANT LA PÉRIODE BYZANTINE ET POST-BYZANTINE (12e-16e siècle) L'histoire - l'art - les inscriptions

La ville de Kastoria attire l'intérêt du chercheur par ses églises byzantines et post-byzantines, mais aussi par l'existence de grand nombre d'inscriptions dédicatoires et votives. Le développement culturel de la ville - déterminé par la particularité de l'espace dans lequel celle-ci a évolué - recouvrant la période entre le 9e et le 19e siècle fût la base de notre réflexion sur Kastoria et sur les inscriptions de ses églises. De plus, le fait que la ville s'est développée dans un endroit central de la Macédoine occidentale, par où étaient passés et s'étaient installés, pendant de longues périodes des conquérants de race et de religion différentes a apporté à la recherche un intérêt complémentaire, celui de la quête de son identité culturelle.

La combinaison des témoignages sur l'évolution historique, sur le développement économique, la composition sociale et sur l'expression artistique, appuyée par les sources historiques, par les inscriptions dédicatoires et votives, ainsi que par les monuments préservés a été choisie comme la méthode la plus indiquée et compréhensive de recherche sur le développement de la ville du 12e jusqu'au 16e siècle.

Les témoignages épigraphiques et notamment les inscriptions dédicatoires constituent un des axes principaux de la présente étude. Matière première et source multiple d'informations, ces inscriptions ont été étudiées sur place et les conclusions concernant leur forme, les formes des lettres, les scribes, la langue et l'orthographe se trouvent dans un chapitre réservé à ce bât.

La ville

En examinant la position géographique et la situation de la ville, nous nous apercevons d'emblée que les composantes géophysiques les plus importantes et qui ont formé l'environnement humain, sont d'une part l'endroit montagneux fermé au climat sec ainsi que la rivière Aliakmon qui a irrigué en rendant arable la seule plaine de la région et qui a formé le lac. Ce dernier, hormis les biens, produits de la pêche, qu'il a procuré à l'homme, il a également concentré autour de lui la vie de la ville, comme il apparaît par le développement des quar-

* Traduction du grec par Vicky Drossou.

tiers et par l'orientation des maisons. Il est allé même jusqu' à créer une sensation de ville marine, à en juger par les nombreuses églises dédiées à st. Nicolas.

L'impression créée par les monuments byzantins préservés, par les églises de la période de l'occupation ottomane, et par les vestiges des maisons de notables, est que malgré les influences multiples et les changements des circonstances historiques, les habitants de la ville ont toujours voulu s'adapter et exploiter les conditions climatiques, et qu'ils ont toujours eu le souci de l'harmonie architecturale ainsi que celui de l'intégration de la ville dans l'environnement naturel.

Kastoria au 12e siècle; lieu d'exil ou d'épanouissement culturel?

La référence de l'inscription ἀφ οὔπερ ἦλθον εἰς τὸν κλαυθμῶνος πέδον, dans l'église de st. Nicolas, dédiée au saint homonyme par Nicephore Kasnitzès fut l'objet d'une interprétation erronée malgré les quelques doutes exprimés à savoir que le ctétor arrive au lieu des pleurs, c'est à dire à l'exil de Kastoria. L'idée est fermement établie dans l'esprit de la plupart des chercheurs et de tous ceux qui s'occupent de la ville et de son histoire que Kastoria était lieu d'exil et les donateurs de ses églises étaient des exilés de Constantinople. L'expression κλαυθμῶνος πέδον pourtant se réfère à la vie sur terre du donateur et donc il n'y a pas lieu de considérer Kastoria comme lieu d'exil. C'est une conclusion à la quelle nous sommes conduits par le sens et par le style de l'inscription ainsi que par la recherche dans les textes de l'époque selon les quels la vie sur terre est souvent appelée lieu des pleurs, *πλήρης πόνων, κόπων καὶ δακρύων*. Le ctétor donc de l'église de St. Nicolas, Nicephore Kasnitzès fut un des représentants de l'aristocratie locale et non un exilé.

En outre, comme il a été très adroitement remarqué, dans un autre cas semblable, les donateurs préféraient faire des dons d'églises dans leur pays natal ou tout au plus à Constantinople, et non dans des villes où ils étaient placés ou bien pire encore, dans des villes où ils avaient été exilés. Indicatif de la position sociale de la famille Lemniotès est, hormis les costumes luxueux, la parenté avec les Radèni dont les membres ont une présence importante dans le milieu de l'empereur et y détiennent des hautes fonctions. Aussi la présence constante et continue des membres de la famille Lemniotès à Kastoria, même un siècle plus tard, constituent des indications importantes quant à leur intégration dans la noblesse locale. La qualité des fresques, ainsi que le choix des programmes iconographiques pour les églises de St. Anargyroi et de St. Nicolas témoignent de la relation de leurs ctétores avec des cercles d'un niveau culturel très haut, ainsi que de leur importance économique considérable. Leur statut social et leur idéologie apparaissent à travers leur choix des saints représentés qui, par leurs armures luxueuses et par la spiritualité et la noblesse des leurs visages prédominant dans les ensembles iconographiques dont ils furent les donateurs. Leurs préférences littéraires deviennent-elles apparentes dans la perfection linguistique et métrique des inscriptions- épigrammes, de leurs dons commandités de toute évidence à des écrivains savants de leur temps. Les manifestations culturelles dans la vie des familles Lemniotès et Kasnitzès permettent de les situer non seulement dans la noblesse locale mais aussi au centre d'un cercle savant, qui est lié de toute évidence à des cercles semblables de Thessalonique et de Constantinople.

Un élément qu'il faudrait souligner est le rapport existant entre la qualité d'une oeuvre d'art et le statut économique du donateur. Nous considérons que la réalisation de deux en-

semble iconographiques tels que ceux des St. Anagryroi et de St. Nicolas attestent de l'envergure économique des donateurs de Kastoria.

La montée dynamique, tant sociale qu' économique de la noblesse locale suit de près les changements structurels de la ville byzantine du Moyen-Âge, produits, eux, des dispositions administratives des Komnènes. Ces nobles furent des patrons au niveau local, leur pouvoir émanant des fonctions qu'ils détenaient, mais également de leur propriété foncière. Par conséquent leur intervention était décisive tant au niveau du devenir social, qu' à celui des prouesses artistiques de la région.

Le 12e siècle surtout jusqu' à 1200 à peu près, fût une période favorable, notamment pour la ville de Kastoria, où la classe supérieure locale, a su tirer profit des conditions généralement avantageuses - pour le développement des villes - de la période des Komnènes. Cette ville déjà favorisée par sa situation géographique, se distingue au niveau intellectuel et artistique comme il apparaît par les rapports de ses metropolitites avec Constantinople, mais également par le choix des donateurs de ses églises qui se tournaient pour leurs commandes vers les ateliers artistiques de la plus haute qualité de travail de toute la Macédoine (Kurbinovo, Nerezi) et qui étaient en contact avec des centres comme l'Achris ou Thessalonique.

Un nouvel aperçu des témoignages épigraphiques et artistiques a conduit au renversement de l'idée reçue qui faisait de Kastoria un lieu d' exil, et a démontré qu'au contraire il s'agissait d'un lieu d'épanouissement culturel pendant la période des Komnènes.

Les influences des conquérants successifs étrangers

Dans les conditions politiques et militaires troubles des 13e et 14e siècle la ville-forteresse a développé une autonomie plus grande mais également un sens de responsabilité pour son autoprotection et autopréservation. Après 1260 surtout, la ville de Kastoria comme il apparaît par ses activités intellectuelles et artistiques, a dû suivre le développement économique et social du petit mais dynamique état byzantin.

À l'époque où la ville fût conquise par des bulgares, des serbes et des albanais, il est évident par la construction et la décoration des églises, que ses conquérants étrangers voulaient imiter ouvertement les moeurs byzantins. Il est à noter que Michel Ašan et sa mère ont fait faire les fresques extérieures de l'église des Taxiarches dans la ville, et étant bien au fait des habitudes byzantines, ils ont fait accompagner l'inscription grecque sur le mur extérieur de leurs représentations. Même les conquérants albanais de la famille Mouzakès ont fait ériger une église dans la ville et ils ont assuré l'exécution de ses fresques par des peintres renommés, tout en se faisant évoquer dans l'inscription dédicatoire en *πανευγενέστατοι ἀρχοντες*.

Les premiers siècles de l'occupation turque; le nouvel épanouissement

L'activité commerciale de Kastoria qui était de toute évidence interrompue pendant le siècle précédent, à cause des conditions politiques et militaires troubles, semble reprendre durant le 15e siècle, après la prise de la ville par les ottomans. Ce phénomène n'est pas un hasard, car l'occupation ottomane a rétabli une certaine unité dans le monde balkanique, laquelle a favorisé les relations commerciales par voie terrestre. Ainsi, est établie la relation de

Kastoria avec les pays balkaniques voisins, mais également avec les villes de Grèce propre, pour conséquence des échanges économiques et culturels. Dans ce cadre là l'atelier connu comme *l'atelier de Kastoria*, un mouvement artistique d'un niveau supérieur basé sur la ville, s'est étendu dans les régions voisines et il paraît qu'il a prédominé dans l'activité artistique de l'époque. Ce phénomène est corroboré par l'examen des sources historiques et épigraphiques provenant des premiers siècles de l'occupation ottomane, et qui démontrent une activité intellectuelle et artistique très intense de la ville de Kastoria pendant cette période là.

Les membres d'une classe supérieure - au sens économique - laïques ou appartenant au clergé, ne se sont pas limités au financement de l'exécution des fresques des églises, mais ils ont également fait ériger des églises, ne serait-ce qu'humiles, quand vues de l'extérieur. Une telle activité juste après la prise de la ville par les ottomans, est en contradiction avec les restrictions imposées en général par l'administration ottomane, concernant la construction des églises dans des territoires conquis par la force des armes, et vient confirmer que par endroit les différentes autorités ottomanes permettaient la construction de nouvelles églises. Ces manifestations de la vie d'une ville qui détenait une place prépondérante parmi les villes des Balkans, également du point de vue démographique, créent l'image d'un nouvel épanouissement pendant la première période post-byzantine, et elles préconisent également l'apogée du 17e siècle.

Les relations de Kastoria avec la reste de la Grèce, les Balkans et l'Occident

Un aperçu détaillé des rapports développés entre Kastoria et les villes des Balkans, de la Grèce et de l'Occident conduit à une compréhension plus complète du parcours historique et culturel de la ville.

Ces villes sont localisées par l'intermédiaire des informations historiques, des relations commerciales, mais également par le repérage des courants artistiques et des influences sur les monuments de la ville, comme développés dans les chapitres précédents. L'évolution historique de Kastoria est déterminée en grande partie par sa situation dans la plaine d'Aliakmon qui facilite la communication entre la Macédoine et la Thessalie et qui se trouve au milieu du parcours entre l'Adriatique et la Macédoine centrale et occidentale.

Jusqu'au début du 13e siècle la route Egnatia était celle qui liait les villes de l'Adriatique et de l'Italie à l'intérieur des Balkans et à Constantinople. Depuis la forteresse de Dÿrrache et via l'Elbassan, elle conduisait à AChris, au Monastiri (Herakleia) à Edessa, à Thésalonique et à Constantinople. La ville de Kastoria avait accès à l'Egnatia par le biais d'Aulôn d'une part, qui la liait à Dÿrrache point de départ de la route et par là à Ragoussa, et d'autre part par le biais de la route de Pélagonia qui se trouvait, elle, sur l'Egnatia.

Pendant cette même période la ville se trouvait sur l'axe commercial emprunté par les venitiens qui partaient des côtes Albanaises, traversaient la Macédoine et arrivaient en Grèce centrale ou bien à Constantinople. L'action des venitiens à Kastoria est confirmée historiquement par la publication en faveur des venitiens en 1198, d'un chryssobule.

En ce qui concerne les rapports culturels de Kastoria au 12e siècle le style de ses monuments et la présence des mêmes ateliers témoignent manifestement d'une relation stylistique

étroite entre les églises des St. Anargyroi et de St. Nicolas, qui sont datées au 12e siècle, et celles de Kourbinovo et de Nerezi de la Yougoslavie, relation qui indique la communication qui existait entre les deux régions via la route mentionnée ci-dessus.

Aussi les monuments de la ville présentent des similarités avec ceux de la Macédoine occidentale, et font écho des styles développés pendant cette même période à Chypre, en Crète et en Italie du Nord. L'art raffiné des ateliers de Kastoria et la diffusion de leur style constituent de très fortes indications, comme il a été maintenu, de la provenance de ce courant artistique de Constantinople et font preuve de la proximité étroite existant entre Kastoria et la Macédoine toute entière d'une part, et la zone culturelle de Thessalonique et de Constantinople d'autre part.

Pendant le 13e siècle, selon les témoignages historiques la ville communiquait avec l'Achris via Déaboli et Strouga, avec les Serbia à travers le lit d' Aliakmon et l'Ostrovo. Les voyages des officiers qui sont passés par Kastoria laissent entrevoir tout un réseau avec les villes de la Macédoine. En 1253 Jean Vatatzès va d'Edessa à Achris, puis à Déaboli, à Kastoria et à Thessalonique. Trois ans plus tard Acropolitès part de Thessalonique et voyage à Serbia, à Kastoria, à l'Achris, à Dýrrache, à Devri, à Prilapos et retourne à Pélagonia. Quant à la communication directe entre Kastoria et Pélagonia, elle est confirmée par la présence de Guillaume Villeardouin à Kastoria après la bataille de Pélagonia.

Le contact direct entre Kastoria et Achris qui était aussi son centre ecclésiastique, ainsi que la présence dans la ville des commerçants de Ragoussa a dû mettre Kastoria en contact avec les expressions artistiques occidentales. L'existence donc de l'influence occidentale sur les monuments de Kastoria à cette époque, n'est pas dû au hasard. Nous faisons référence notamment à Koumbelidiki, mais également aux icônes en bois, une expression artistique et religieuse répandue dans toute la région de Kastoria, et manifestement marquée par l'occident. Nous considérons que très probablement cette forme d'art, très répandue à l'occident, est arrivée à Kastoria par le biais d'Achris dans une église où une icône de ce style a été trouvée. Il paraît que l'influence occidentale est arrivée à Achris par l'intermédiaire des villes de l'Adriatique.

Pendant le 13e siècle quant Constantinople a cessé d'être un pôle artistique, certains éléments de l'art de Kastoria sont réminiscent du style *ογκηρόν* (Koumbelidiki, Omprphoklissia). En même temps fait son apparition un courant anti-classique qui est lié aux œuvres de la période de l'occupation de la Méditerranée de l'est (Mavriotissa, des représentations de St. Stephanos.)

Selon les témoignages artistiques la ville était en contact avec Edessa, Trikalla, Jannina, les Skopie, l'Achris et les Serbia.

Pendant cette période où les conditions politiques et les conflits armés empêchaient le libre développement du commerce et de la manufacture dans les villes des Balkans, le commerce se trouvait entre les mains des vénitiens et des commerçants de Ragoussa, tandis que la présence des commerçants grecs était-elle quasi-inexistante.

Comme il a été déjà mentionné la communication avec Venise se faisait par les villes de l'Adriatique. Dýrrache et Aulôn étaient à cette époque là le point de départ de la route interbalkanique empruntée par les commerçants de Ragoussa et de Venise, et les mettait en contact avec ceux de Kastoria.

En ce qui concerne le commerce direct entre les villes byzantines et celles de l'intérieur des Balkans, toujours selon les témoignages écrits, le centre en était la ville de Thessalonique.

que, qui était aussi le centre des activités des commerçants serbes. À Kastoria surtout, pendant l'occupation albanaise l'activité artistique de la ville est indicative des rapports existant avec des ateliers de Thessalonique. Dans les fresques de l'église des St. Treis, notamment, la représentation de Grégoire Palamas fait preuve de l'influence des mouvements intellectuels de Thessalonique, et de même sur les fresques de St. Athanase de Mouzakès. Ces dernières sont étroitement liées aux fresques de Mali Grad à Prespa et à celles de Zoodochos Pégé à Borje en Albanie.

La tendance anti-classique observée dans les monuments du 14e siècle à Kastoria, telle qu'elle est exprimée surtout dans le Taxiarche de Métropole, existe-elle également au Peloponnèse et dans les îles. Pendant cette même période, la ville présente des affinités artistiques avec l'Achris, où les métropolitains savants faisaient appel aux peintres des grands centres artistiques.

En termes générales, en Macédoine pendant toute la période qui commence avec les premières décennies du 14e siècle et qui se complète avec la prise de Constantinople, il n'existait pas d'écoles nationales et comme il a été observé l'art byzantin dans son orthodoxie oecuménique paraît être indifférent vis à vis la conjoncture historique.

Après l'achèvement de la conquête ottomane, les routes, qui pendant la période byzantine étaient utilisées à des buts militaires, reprennent leur usage habituel. De plus, de nouvelles routes avaient été construites qui facilitaient ces échanges commerciaux en liant la région à l'Albanie, la Macédoine de l'est, la Serbie et la Roumanie et plus tard à l'Autriche et à la Hongrie.

La ville de Kastoria avait aussi établi des relations avec les communautés monacales du Mont Athos et des Météores notamment avec le monastère de la Transfiguration. Les références faites aux habitants de Kastoria dans des codices du monastère sont particulièrement intéressantes car elles éclairent les rapports existant entre le monastère et l'atelier qui opérait à partir de Kastoria et dont la première oeuvre connue se trouve dans la nef du monastère des Météores. Hormis l'exécution des fresques d'au moins cinq monuments dans la ville, l'activité de cet atelier s'est étendue dans les régions voisines de la péninsule d'Hemos tandis que son influence est évidente dans des églises du reste de la Macédoine, dans les régions de Veria, des Serbia, des Grevena et de Kozani.

Si les rapports entre Kastoria et Venise existent déjà depuis, les siècles précédents, notamment à partir du 12e siècle où ils s'étaient forgés sur le commerce et sur les routes du commerce à cette époque-ci les relations deviennent plus étroites et s'étendent au niveau politique et culturel également. Marino Sanuto est l'envoyé de Venise avec pour mission de recueillir des informations politiques et militaires sur la région de Kastoria et pour cette raison il s'installe à Corfu. C'est de lui en 1539, que nous apprenons que des *marinari de terra ferma* iraient à Kastoria, sur ordre des ottomans, pour fabriquer des rames qu'ils allaient par la suite transporter eux-mêmes à Aulôn. De là, les rames allaient être transportées à Dÿrrache puis à Ragoussa. La route connue d'Aulôn est mentionnée en 1547, quand des commerçants de Ragoussa se plaignent d'avoir été volés à Berat, pendant que leur caravane était en route vers Kastoria.

Le fait que Kastoria était en contact avec les îles Ioniennes et avec Venise est attesté également par le témoignage de Marino Sanuto, à savoir que ses informations portant sur les décisions de l'administration ottomane provenaient des commerçants corfiotes et de Cephalonie qui voyageaient très souvent à Kastoria. La communication entre Corfu et Kastoria est

aussi confirmée par son voyage en 1531, par bateau de Constantinople à Kastoria, pour aboutir finalement à Corfu.

Le fait que Kastoria était en contact avec les modes occidentaux d'expression artistique, répose sur ses rapports avec les artistes qui travaillaient en Epire, notamment dans la région d'Arta. Une des caractéristiques de l'atelier de Kastoria qui révèle l'influence occidentale est à trouver tant dans le style que dans l'iconographie, surtout dans le dessin des armures et des objets ménagers. Les contacts entre Kastoria et l'Epire pendant cette période pourraient expliquer la présence des éléments occidentaux dans l'art pratiqué par l'atelier de la ville. Vu pourtant la communication régulière et fréquente que Kastoria entretenait avec les îles Ioniennes et les villes de l'Adriatique, comme il est prouvé par les sources historiques nous considérons que l'influence occidentale pourrait très probablement provenir de ces villes là, et par leur biais, de Venise elle-même, idée qui semble être confirmée par l'existence dans la ville de bon nombre d'icônes d'art crétois et qui provenaient très probablement de Venise.

Kastoria: la continuité de la culture

La langue et la tradition byzantine dans les moeurs et dans l'art ont jeté les bases pour l'émergence du caractère social et culturel de Kastoria, ainsi que de son développement tout au long de la période examinée, c'est à dire quatre siècles, durant lesquels la ville byzantine du 12e siècle, après de courtes périodes d'occupation bulgare, serbe et albanaise, s'est soumise aux Ottomans, à la fin du 14e siècle.

Après les Comnènes, Kastoria a présenté un niveau culturel admirable, dont témoignent les monuments, leur fresques et leurs inscriptions. Après les troubles politiques au 13e et au début de 14e siècle, Kastoria, s'appuyant sur sa puissance économique et sociale préexistantes, ainsi que sur la sécurité et la liberté relatives octroyées par les conquérants ottomans, s'est développée en tant que centre politique, économique et culturel de la région environnante. En même temps, pourtant, elle a maintenu des liens très étroits avec la tradition byzantine, dont la continuité s'entre-voit dans les actions de ses notables et dans le style de ses artistes.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Άγγελος Β' Μιχαήλ, 58
Άγγελος Γ' Αλέξιος, 28
Άγγελος Ιωάννης, 60, 61
Αγία Άννα, χωριό, 78
Άγιον Όρος, 155
Αδριανούπολη, 100
Αδριατική, 71, 151, 154, 157, 160
Αθανάσιος, ιερέας, ζωγράφος, 92-93
Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο, 71
Ακάκιος, μητροπολίτης, 110
Ακρόπολη Καστοριάς, 19, 107
Ακροπολίτης Γεώργιος, 58, 59
Ακτάσης, 112, 119, 132-133
Αλέξης, 112, 132-133
Αλιάκμονας, ποταμός, 13, 14, 153
Αλμυρός Βόλου, 152
Αλτίνο, 105
Ανδρόνικος, κτήτωρ, 112, 131-132
Άνθω, 105
Άννα, αφιερώτρια, 111, 127, 129
Άννα, σύζυγος Κασνίτζη, 32, 44
Άννα, σύζυγος Κωνσταντίνου, 68, 89
Απόκαυκος Ιωάννης, 66
Άργος Ορεστικό, χωριό, 15
Άρτα, 153, 157
Ασάν Κομνηνή Ειρήνη, 58, 75-76, 77-78
Ασάν Ιωάννης Β', 58
Ασάν Μιχαήλ, 58, 59, 75-76, 77-78
Αυγούστα, 105
Αυλώνα, 18, 59, 151, 152, 154, 156
Αχρίδα, 28, 29, 56, 57, 59, 61, 67, 73, 110, 121, 151, 153, 154, 155
Αώος, ποταμός, 152
- Βαριβίλυ γιος, 92-93. Βλ. και Γεώργιος.
Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος, 16
Βατάτζης Ιωάννης, 58, 59
Βαχαπίτζης βλ. Νείλων.
Βελεγράδων δούκας, 27
- Βέλες, 104
Βενετία, 65, 152, 154, 156-157, 160
Βενιαμίν εκ Τουδέλης, 28
Βεράτι, 97, 152, 157
Βέροια, 99, 100, 156
Βίγλιστα, 151
Βιλλεαρδουίνος Γουλιέλμος, 60
Βλαδισάβα, 133
Βοημούνδος, 17
Βρανιτζόβης δούκας, 27
Bresciano Manoli, 65
- Γαβριήλ, πρωτόθρονος Καστοριάς, 67, 68, 75, 96-97, 98
Γαβριηλόπουλος Στέφανος, 60
Γαλακτίων, αρχιμανδρίτης, 111, 125-126
Γεώργιος, αφιερωτής, 68, 92-93. Βλ. και Βαριβίλυ γιος.
Γλαβάς Μιχαήλ, 58
Γουλάμος, 59
Γρεβενά, 156
Γρηγοράς Νικηφόρος, 62
Γρηγόριος Αντίοχος, 30
Γρηγόριος, επίσκοπος Δεαβόλεως, 98
Γρηγόριος, ηγούμενος, 68, 111
- Δανιήλ, ιερομόναχος, 68, 94
Δεάβολη, 59, 151, 152
Δεβόλ, ποταμός, 151
Δέβρη, 153
Διγενής, 105
Διοκλητιανούπολη, 15
Διομήδης, βλ. Διονύσιος, μοναχός.
Διονύσιος, ιερομόναχος, 68, 75, 96-97
Διονύσιος, μοναχός, 111
Δούκας Ιωάννης, 60, 94-95
Δούκας Θεόδωρος, 58, 67
Δουαίτζης Ιωάννης, 17
Δουσάν Στέφανος, 61, 62, 97

- Δρίνος, ποταμός, 152
 Δρυϊνούπολη, 152
 Δυρράχιο, 27, 151, 153, 154, 156
- Εβρενός Γαζή, 99, 100
 Εγνατία Οδός, 151
 Έδεσσα, 58, 59, 61, 64, 151, 153, 154
 Ειρήνη Αθηναία, 16
 Ελένη, κόρη Ράντοσλαβ Χλάπεν, 64
 Ελμπασάν, 151
 Ευπραξία, μοναχή, 111, 130
 Ευσεβιώτης, 30
 Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 30
 Ευφροσύνη, 111, 127, 128
- Ζενεμπίας, 100
 Ζουπάνισα, χωριό, 105
- Ήπειρος, 156, 157
- Θεοφύλακτος Αχρίδος, 29
 Θεοφύλακτος, 68
 Θεσσαλία, 63
 Θεσσαλονίκη, 27, 36, 56, 59, 72, 75, 111, 121, 151, 152, 153, 155
- Τζγκιμπλι, χωριό, 105
 Ιόνιο, 157
 Ιουστινιανός, 16
 Ιωάννης βλ. Λημνιώτης Ιωάννης
 Ιωάννης, μητροπολίτης Σκοπίων, 97-98
 Ιωάννινα, 68, 152, 154
 Ιωσήφ, επίσκοπος, 110
- Καλές Δρυς, 151
 Καλιμάν, 58
 Καλογιάννης, σεβαστοκράτορας, 32
 Καμυτζής, πρωτοστάτορας, 57
 Κανελλοπούλου Παύλου Μουσείο, 119
 Κασα-μπέτης, 101
 Κασνίτζης Νικηφόρος, μάγιστρος, 31, 41-44, 54
 Κασνίτζης, 32
 Καστοριά, Αρχαιολογική Συλλογή, 72
 Καστοριά, Βυζαντινό Μουσείο, 75, 115, 117, 119
 Κεδρηνός, 16
 Κέλετρο, 15
 Κέρκυρα, 153, 156
 Κίναμος, 27
 Κλοκοτινίτσας μάχη, 58
- Κοδράτος Ευστάθιος, 34
 Κοζάνη, 156
 Κόκκινος Φιλόθεος, 75
 Κομνηνή Άννα, 14, 15, 17, 18
 Κομνηνός Αλέξιος, 14, 17, 27, 83
 Κομνηνός Ανδρόνικος, 27
 Κομνηνός Μανουήλ, 27, 92
 Κομνηνός, αυτοκράτορας, 76, 82-83
 Κορυτσά, 152
 Κρήτη, 65, 155
 Κριμαία, 71
 Κύρκω, 105
 Κωνσταντίνος Μανιάζης, μάγιστρος, 31
 Κωνσταντίνος, αφιερωτής, 68, 89
 Κωνσταντίνος, επίσκοπος, 66
 Κωνσταντινούπολη, 30, 66, 72, 91, 91, 151, 152, 154, 157
- Λάγκα, χωριό, 105
 Λάζαρος, μοναχός, 68
 Λαγκώματα, χωριό, 71
 Λάρισα, 152
 Λάσκαρης Β Θεόδωρος, 59
 Λημναίος, 33
 Λημνιώτης Θεόδωρος, 32, 34, 45-51
 Λημνιώτης Θεόφιλος, 34, 53, 143
 Λημνιώτης Ιωάννης, 34, 51-52
 Λημνιώτης, 32, 33, 34, 55, 88
 Λιμναιώτης, 33
 Λιμίτης, 33
 Λιστής, 128-129
 Λυξικός Γεώργιος, 61
 Λυμνεώτης Θεόδωρος, ιερέας, 68, 70, 88
- Μανόλης, ιερέας, 111
 Μάνος, μοναχός, 81
 Μανουήλ, γιος Μιχαήλ Μουστάκη, 111, 127, 128-129
 Μανουήλ, μοναχός, 80-81
 Μάρα, σουλτάνα, 120
 Μαρία Αρμενίας, 79, 87
 Μαρίνα, μοναχή, 68, 90
 Μάρκος κράλης, 64
 Μαρούδας, 105
 Μεθόδιος, πρωτόθρονος, 110
 Μιλούτιν Ούρεσης Στέφανος, 60
 Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, 59, 60
 Μομφερατική Ειρήνη, 79, 87
 Μοναστήρι, 104, 151
 Μουζάκης Gippo, 64. Βλ. και Διονύσιος ιερομόναχος.

- Μουζάκης Ανδρέας, 64, 68, 97
Μουζάκης Θεόδωρος, 64, 96-97
Μουζάκης Στώϊα, 64, 96-97
Μουράτ Α', 99
Μουράτ Β', 100
Μουστακίης Μιχαήλ, 111, 128-129
- Νείλος, βλ. Νείλων
Νείλων, μοναχός, 68, 84
Νεκτάριος, αρχιμανδρίτης, 68
Νεκτάριος, ιερομόναχος, 85
Νεστόριο, χωριό 71
Νετζάς Ανδρόνικος, 67, 85-86
Νετζάς Ιωάννης, 67, 85-86
Νετζάς Νικηφόρος, 67, 85-86
Νικόλαος Αγιοθεοδοσίτης, 30
Νικόλαος Καταφλώρον, 30
Νικόλαος, ζουπάνος, 62
Νορμανδοί, 27, 83, 151
Ντομπρομίτ Χρυσός, 57
Ντούσκος, 105
- Ξένια, βλ. Μαρία Αρμενίας
Ξένος Διγενής, ζωγράφος, 117
- Οικονομοπούλου Δ. Συλλογή, 115
Orsini Β' Νικηφόρος, 62
Όστροβος, 153
Ούρεσης Ιωάννης, βλ. Δούκας Ιωάννης
Ούρεσης Συμεών, 62, 63, 94-95
- Παγωμένος Στέφανος, 34
Παλαιολόγος Β' Ανδρόνικος, 79, 86-87
Παλαιολόγος Γ' Ανδρόνικος, 61
Παλαιολόγος Γεώργιος, 83
Παλαιολόγος Η' Μιχαήλ, 59, 76, 77, 82-83
Παλαιολόγος Θ' Μιχαήλ, 79, 86-87
Παλαιολόγος Ιωάννης, 59
Παλαιολόγος Συμεών, 94
Παλαμάς Γρηγόριος, 74, 75
Πανγκράτης Θεόφιλος, 111, 124-125
Παπα-Σταμάτης, πρωτόπαπας, 111, 125-126
Πελαγονία, 60, 17, 27, 57, 77, 151, 153
Πελαγονίας μάχη, 60
Περισλάβα, 133
- Περμενιώτης (Περμενιάτης) Ιωάννης, ζωγράφος, 157
Πετραλίφας Θεόδωρος, 58
Πετρίλος, 17
Πρέλουμπος Θωμάς, 63
Πρέλουμπος Θωμάς, 68
Πρέσπα, 151, 152
Πρίλαπος, 57, 153
Πρόϊκος, 105
Προκόπιος, 15, 18
- Provincia Castoriae, 28, 57
Ραγούσα, 65, 100, 151, 153, 154, 156
Ραδηνή Άννα, 33, 51
Ραδηνών, οικογένεια, 33, 34, 55
Ριτζος Ανδρέας, ζωγράφος, 116
Ρούμελη, 100, 108
- Sanudo Torsello Marino, 60
Sanuto Marino, 108, 109, 156
Σέρβια, 153, 154, 156
Σέρβοι, 62, 68
Σέρρες, 104, 107
Σκόπια, 62, 104, 116, 154
Σκούταρι, 91, 92
Στάϊκος, 105
Στρούγκα, χωριό, 153
- Τζέτζης, 54
Τιμουρτάς πασά, 99
Tobia ben Eliezer, 28
Τομορίτσα, 151
Τραπεζούντα, 104
Τρίκαλα, 63, 152, 154
- Φαίτ-πασά, 101
Φιλανθρωπικών μονή, 157
Φιλιπικός, 91
- Χαλκοκονδύλης, 62
Χλάπεν Ράντοσλαβ, 63, 64
Χοντέσης, 68
Χρουπίστα βλ. Άργος Ορεστικό
Χρυσόπολη, 91-92
Χωματιανός Δημήτριος, 66, 67

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

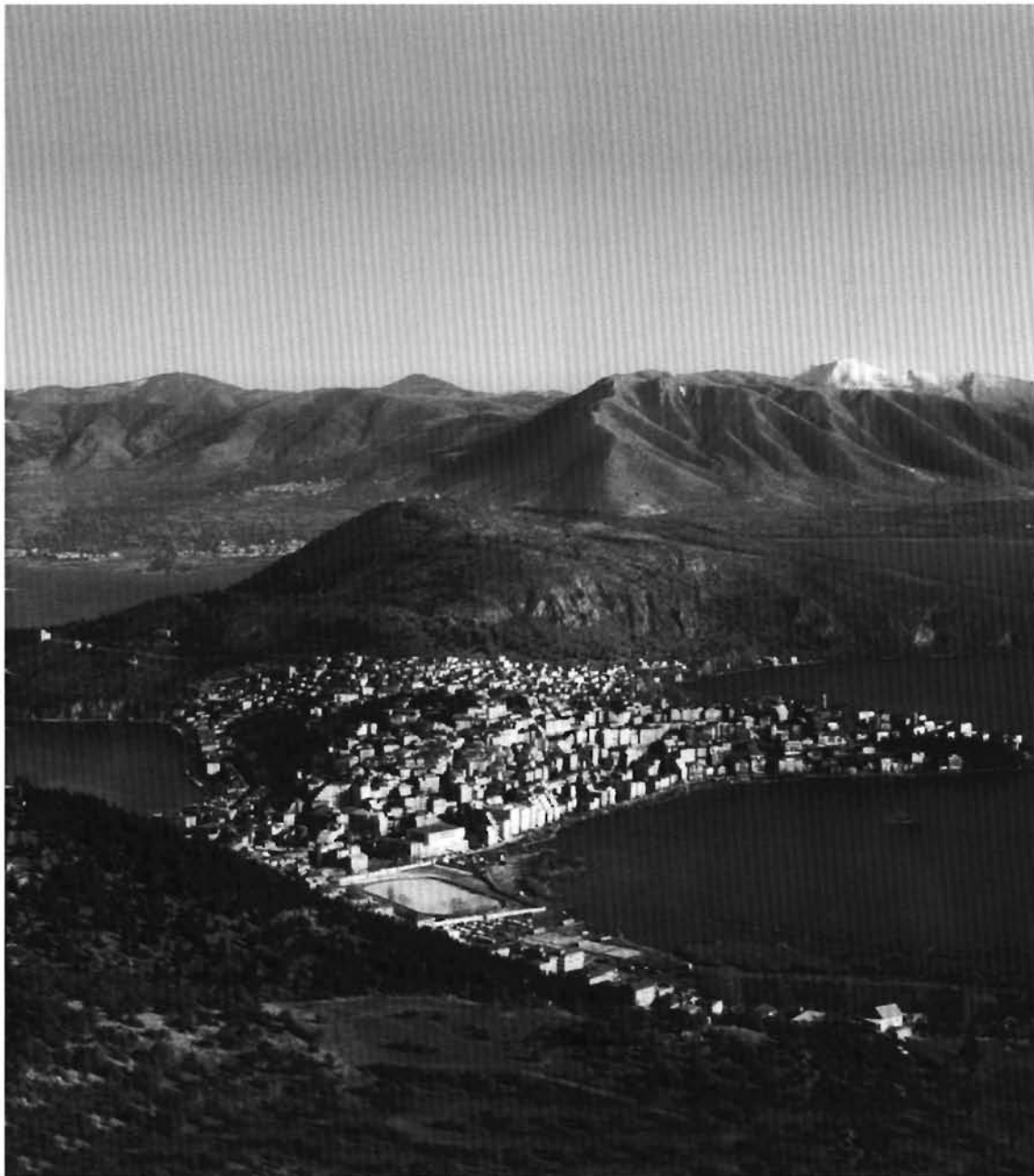
- Άνδρος, Ταξιάρχης Μεσαριάς, 142
Αχρίδα, Άγιος Νικόλαος, 121
Αχρίδα, μονή Matka, 112
- Bălinesti, Άγιος Νικόλαος, 121
Βενετία, Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων, 157
Βέροια, Παναγία Χαβιαρά, 120
Βοιωτία, Όσιος Λουκάς, 140
Bojana, 32
Βοτje, Ζωοδόχος Πηγή, 74, 155
- Γρεβενών Τορνίκι, Παναγία, 120
Čučer, Άγιος Νικήτας, 118, 121
- Dobronāt μονή, 121
Dorohoi, Άγιος Νικόλαος, 121
- Έδεσσα, Μεσσηνιαώτισσα, 63-64
- Ζευγοστάσι, Κοίμηση Θεοτόκου, 114-115, 126-127
- Hiršau, Άγιος Γεώργιος, 121
- Καστοριά**
Άγιος Ανάργυρος, 23, 24, 35, 32, 36, 44-53, 55-56, 68, 140, 141, 142, 152
Άγιοι Τρεις, 23, 111, 112-113, 114, 115, 123-125, 142, 154
Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη, 17, 23, 65, 74, 95-97, 121, 154
Άγιος Αλύπιος ή Σπυλιανός, 21, 23, 35, 39
Άγιος Αλύπιος, 74, 113, 125-126
Άγιος Ανδρέας Ρουσούλη, 23, 113, 114
Άγιος Γεώργιος Πολιτείας, 18, 23
Άγιος Γεώργιος του Βουνού, 23, 74, 115, 117
Άγιος Δημήτριος Ελεούσης, 35, 39, 119
Άγιος Δημήτριος Οικονόμου, 21, 23
Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 23
Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, 23, 113, 114
Άγιος Νικόλαος Δραγατά, 23
Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, 24, 111, 113, 118, 119, 120, 130, 141
Άγιος Νικόλαος Θεολογίνας, 24, 113, 118, 120, 141
Άγιος Νικόλαος Κασονίτζη, 23, 35, 37-38, 41-44, 55-56, 136, 142, 152
Άγιος Νικόλαος Κυρίτη, 23
Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, 23, 112, 113, 118, 119, 120, 132-133
Άγιος Νικόλαος Πετρίτη, 23, 74
Άγιος Νικόλαος Τζώτζα, 23, 73, 22-23
Άγιος Σπυρίδωνας, 20, 23, 118, 120, 141
Άγιος Στέφανος, 23, 35, 40, 70, 87-90, 92-93, 135
Παναγία Αγίων Αναργύρων, 18, 117
- Παναγία Καστριώτισσα, 91
Παναγία Κουμπελίδικη, 18, 21, 23, 69, 90-92, 112
Παναγία Κουμπελίδικη, εξωνάρθηκας, 113, 115-116, 131-132
Παναγία Κουμπελίδικη, εσωνάρθηκας, 119
Παναγία Μαυριώτισσα, 63, 68, 76, 80-85
Παναγία Ρασιώτισσα, 23, 113, 118, 120, 141
Παναγία Σκουταριώτισσα, 91-92
Παναγία Φανερωμένη, 18, 23, 24, 73
Ταξιάρχης (Απόζαρη), 23
Ταξιάρχης Γυμνασίου, 23, 24, 116-117
Ταξιάρχης Μητροπόλεως, 23, 24, 63, 68, 74, 75, 77-78, 93-95, 111, 116, 127-129, 135, 142, 155
- Κοζάνης Αιανή, Άγιος Δημήτριος, 120
Κουρμπινοβο, Άγιος Γεώργιος, 32, 36, 37, 38, 76, 140, 152
Κρανίδι, Αγία Τριάδα, 142
Κρήτη, Άγιοι Γεώργιος και Κωνσταντίνος, Πύργος Μονοφατίου, 39
- Μάνης Καλλιανείκα, Προφήτης Ηλίας, 144
Μετέωρα, μονή Μεταμορφώσεως, 65, 105, 121, 155, 156
Μετέωρο Μεγάλο, Παλαιό Καθολικό, 118, 119, 120, 121, 141
- Νάξος, Παναγία Αρχατού, 70
Νάξος, Παναγία Δαμιώτισσα, 70
Νέρεζι, Άγιος Παντελεήμων, 37, 38, 55, 152
- Οίτυλο, Άγιος Γεώργιος, 142
Ομορφοκκλησιά, Άγιος Γεώργιος, 69, 70, 79, 85-87, 119
- Ρέιηα, Άγιος Πρόχορος, 121
Πιερία, Παναγία Αιανή, 116
Πιερίας Αγίνιο, Άγιος Αθανάσιος, 120
Πιερίας Αγίνιο, Απόστολοι Πέτρος-Παύλος, 120
Ρογανονο, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 121
Πρέσπα, Mali Grad, 74
Πρίλεπ, Tescanac, 120, 121
- Σέρβια, Άγιοι Ανάργυροι, 120
Studenica, 112
Suceava, Άγιος Γεώργιος, 121
- Τσούκας μονή, 67, 78-79, 87
- Φιλανθρωπητών μονή, 122
Φλώρινα, Κάτω Κλεινές, Γέννηση Θεοτόκου, 143
- Χίος, Παναγία Κρίνα, 34

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Οι φωτογραφίες που δεν ανήκουν στο αρχείο της συγγραφέως προέρχονται:

Αρ. 12, 13, 16, 26, 27, 36, 39, 40: φωτ. Κ. Λιόντη. – *Αρ. 20:* C. Grozdanov - L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, Skopje 1992, εικ. αρ. 6. – *Αρ. 21, 43, 67:* Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, σελ. 31, 40, 70, εικ. αρ. 9, 20, 6. – *Αρ. 24:* H. Hutter, R. Trnek, *Guide to the Gallery of the Academy of Fine Arts in Vienna*, 1990, εικ. σελ. 5. – *Αρ. 37, 38:* Κατάλογος εικόνων *Affreschi e Icone dalla Grecia (X-XVII secolo)*, Atene 1986, αρ. εικ. 27, 28. – *Αρ. 54, 74:* φωτ. Μ. Χατζηδάκη. – *Αρ. 57, 97, 98, 118:* Ν. Μουτσόπουλος, *Καστοριά, Λεύκωμα. Ιστορική - Χωροταξική - Πολεοδομική - Χωροταξική Μελέτη Καστοριάς*, Αθήνα 1981, πίν. 32.6, 46.4, 45.5,6. – *Αρ. 61, 62, 63, 94, 95:* Γ. Σίσιου (Κεϊμένα), Ν. Δόικος (Γ. Εποπτεία), Δ. Τσουρτσούλας (Φωτογραφίες), *Καστοριανά Μνημεία, Καταγραφή των Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών και Νεώτερων Εκκλησιαστικών και Λαϊκών Μνημείων της Καστοριάς*, Αθήνα 1995, σελ. 121-122, 58, εικ. 254-256, 101, 106. – *Αρ. 104:* Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990, σελ. 89. – *Αρ. 111:* Ν. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής, Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, πίν. 40. – *Αρ. 112:* Αν. Ορλάνδος, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Καστοριάς, Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος Δ' (1938)*, σελ. 101, εικ. 69.

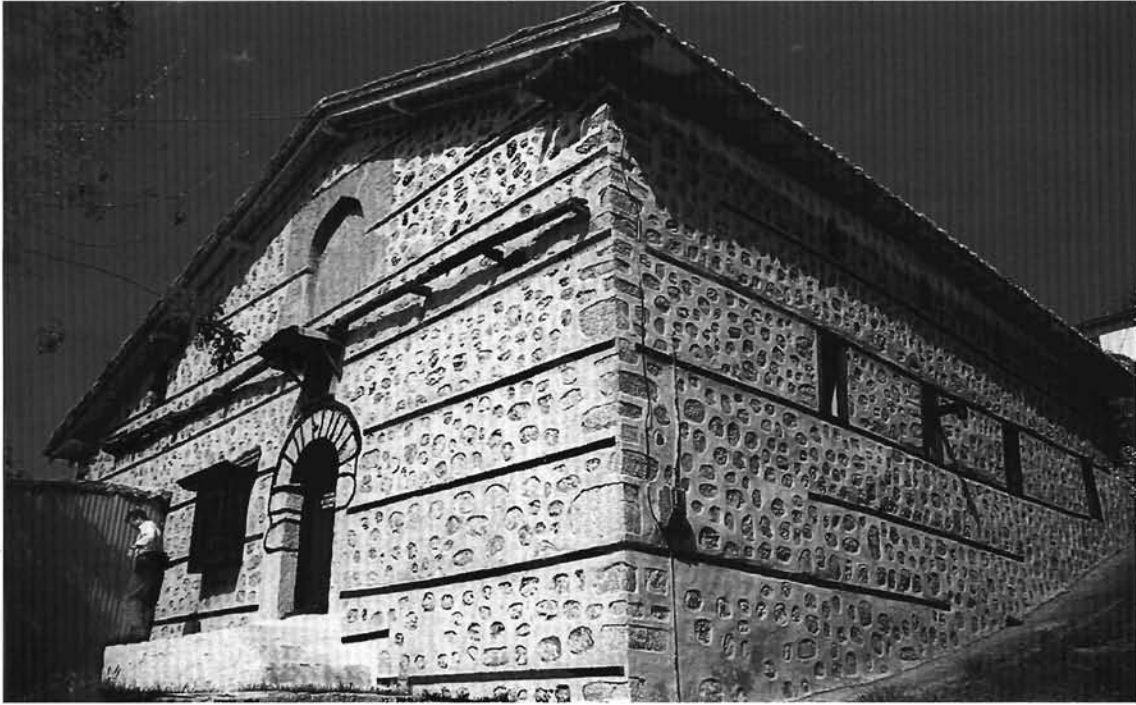
1. Καστοριά. Άποψη της σημερινής πόλης από τη Βίγλα.

2. Καστοριά. Άποψη της πόλης από παλιά φωτογραφία.

3. Χάρτης της Καστοριάς με τις εκκλησίες (κατά τον Α. Ορλάνδο).

4. Άγιος Γεώργιος της Πολιτείας από Β.Δ.

5. Ερείπια του τείχους της Ακροπόλεως.

6. Ερείπια του παραλίμνιου τείχους.

7. Ερείπια του παραλίμνιου τείχους.

8. Ερείπια του παραλίμνιου τείχους.

9. Ερείπια του παραλίμνιου τείχους.

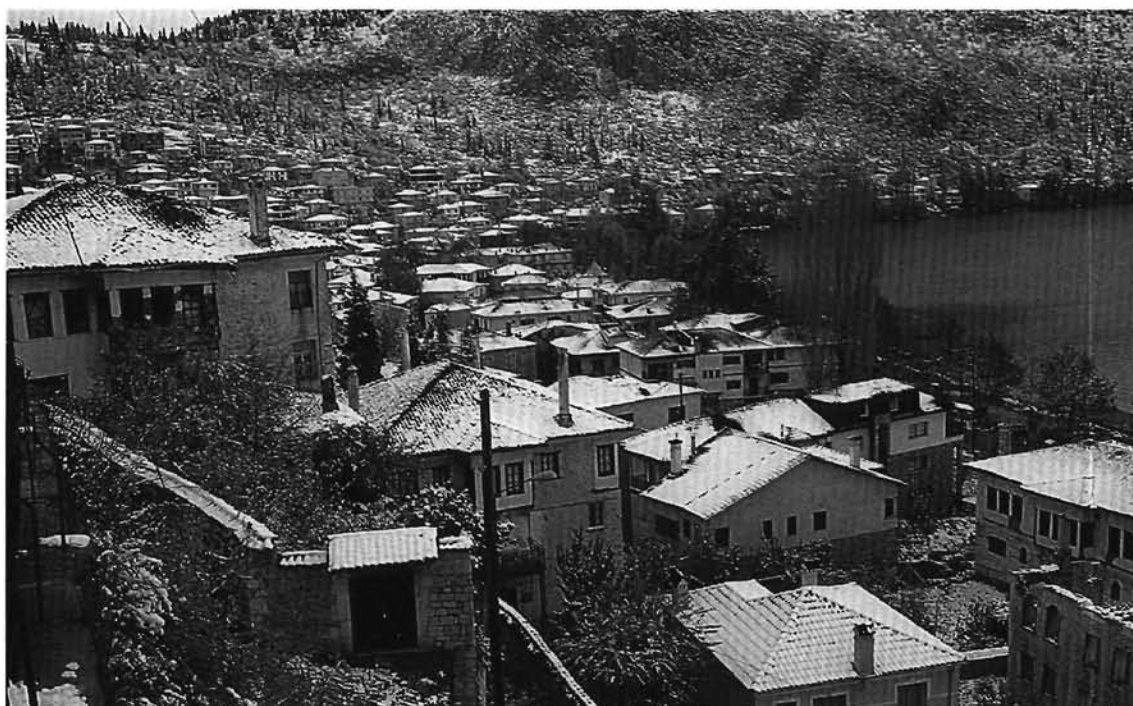
10. Πύργος στο παραλίμνιο τείχος της Αγοράς.

11. Ερείπια του τείχους κοντά στην Παναγία Φανερωμένη.

12. Αρχονικά Σκούταρη και Δελιόηνα.

13. Συνοικία Δραγωγιά.

14. Άγιοι Ανάργυροι από ΒΔ.

15. Άγιος Δημήτριος Ελεούσης από Ν.Α.

16. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη από Α. (τμήμα).

17. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη από Β.

18. Άγιος Νικόλαος του Κασονίτζη, νάρθηκας.
Ο κτήτωρ Νικηφόρος Κασονίτζης
και επιγραφή.

19. Άγιος Νικόλαος του Κασονίτζη, νάρθηκας.
Η σύζυγος του κτήτορα Άννα και επιγραφή.

20. Κουμπινοβο, αψίδα, άγγελος.

21. Άγιοι Ανάγοροι, αψίδα, άγγελος.

22 Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, αψίδα. Ο σεβίζων άγγελος (τιμήμα).

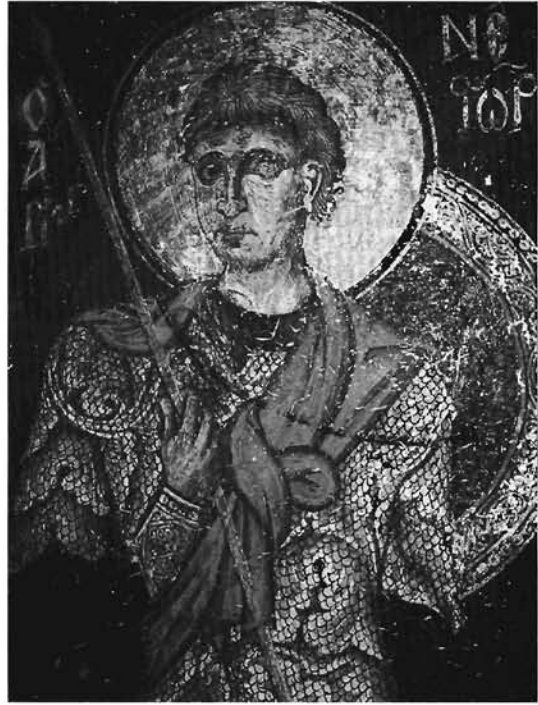
23. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, Δ. τοίχος, Κοίμηση Θεοτόκου (τιμήμα).

24. Βιέννη, Ακαδημία Καλών Τεχνών, αγία Ελένη,
αποτοιχισμένη τοιχογραφία.

25. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος, άγιος Γεώργιος (τιμήμα).

26. Άγιοι Ανάργυροι, κυρίως ναός, άγιος Νέστωρ.

27. Άγιοι Ανάργυροι, κυρίως ναός, άγιοι Φλώρος και Λαύρος.

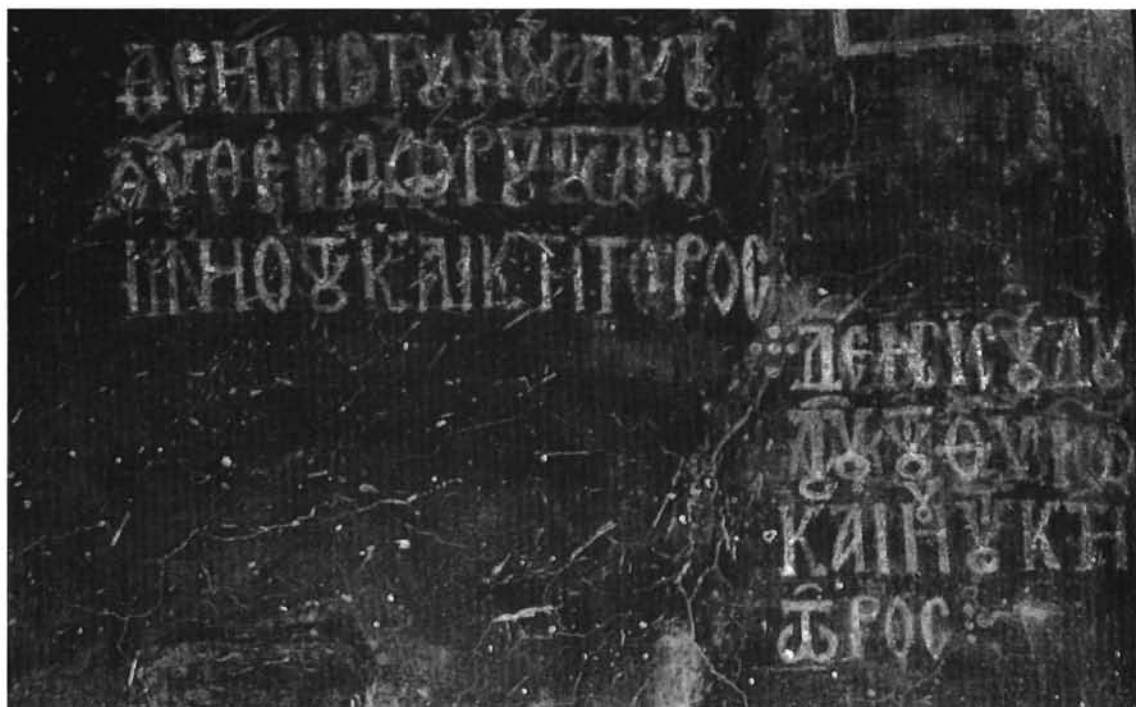
28. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος. Παναγία, η σύζυγος του κτήτορος Άννα Ραδηγή και επιγραφή.

29. Άγιοι Ανάργυροι, Ν. κλίτος. Ο μοναχός Θεόφιλος Λημνιώτης και επιγραφή.

30. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος. Παναγία, ο κτήτωρ Θεόδωρος Λημνιώτης, ο γιός του Ιωάννης και επιγραφές.

31. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος. Επιγραφές Θεοδώρου και Ιωάννου Λημνιώτη.

32. Άγιος Αλύπιος, ιερό, άγγελος του Ευαγγελισμού.

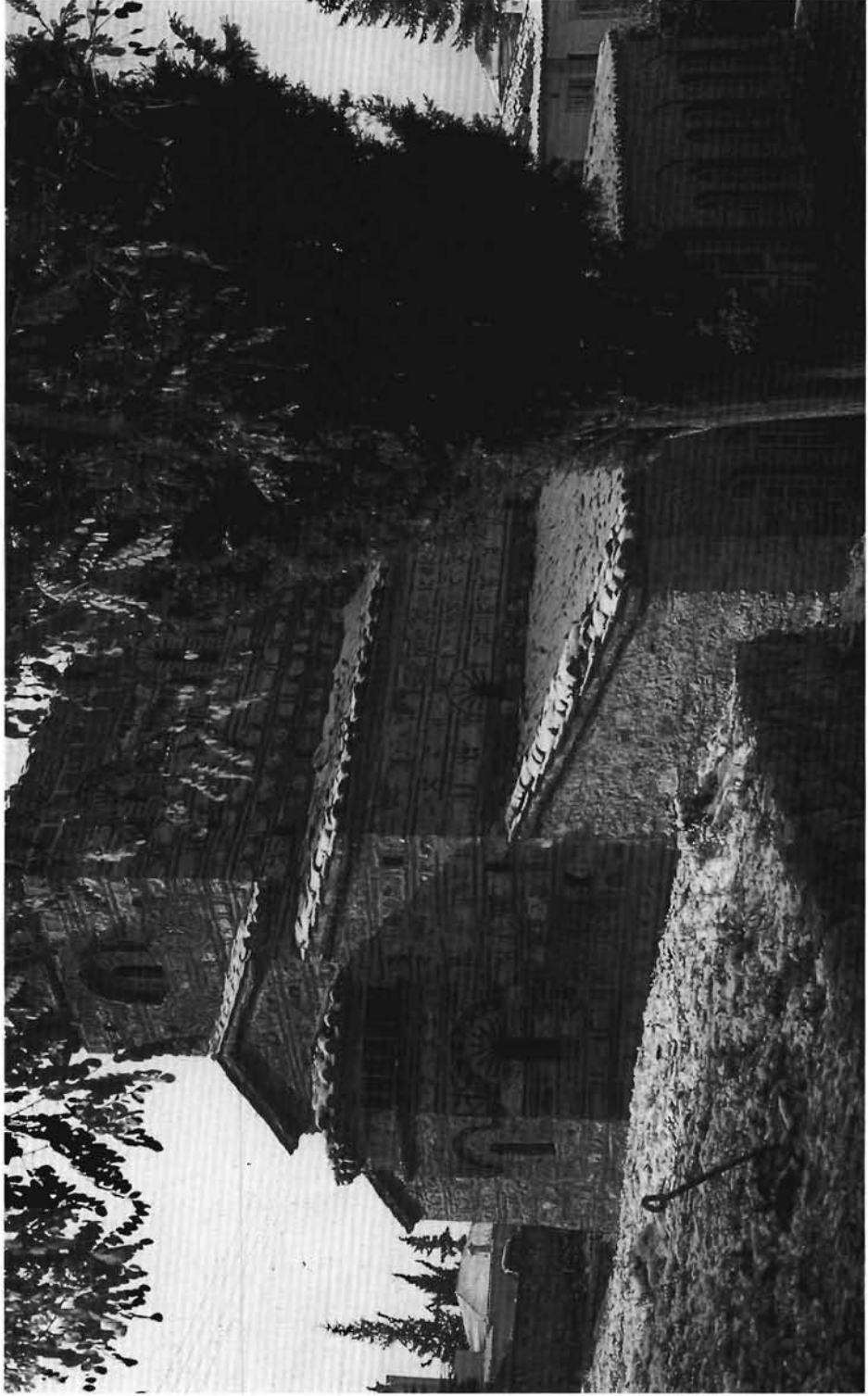
33. Άγιος Δημήτριος Ελεούσης, άγγελος του Ευαγγελισμού (τιμήμα).

34. Άγιος Αλύπιος, ιερό, Παναγία του Ευαγγελισμού.

35. Άγιος Δημήτριος Ελεούσης,
Παναγία του Ευαγγελισμού.

36. Άγιος Στέφανος από Β.Α.

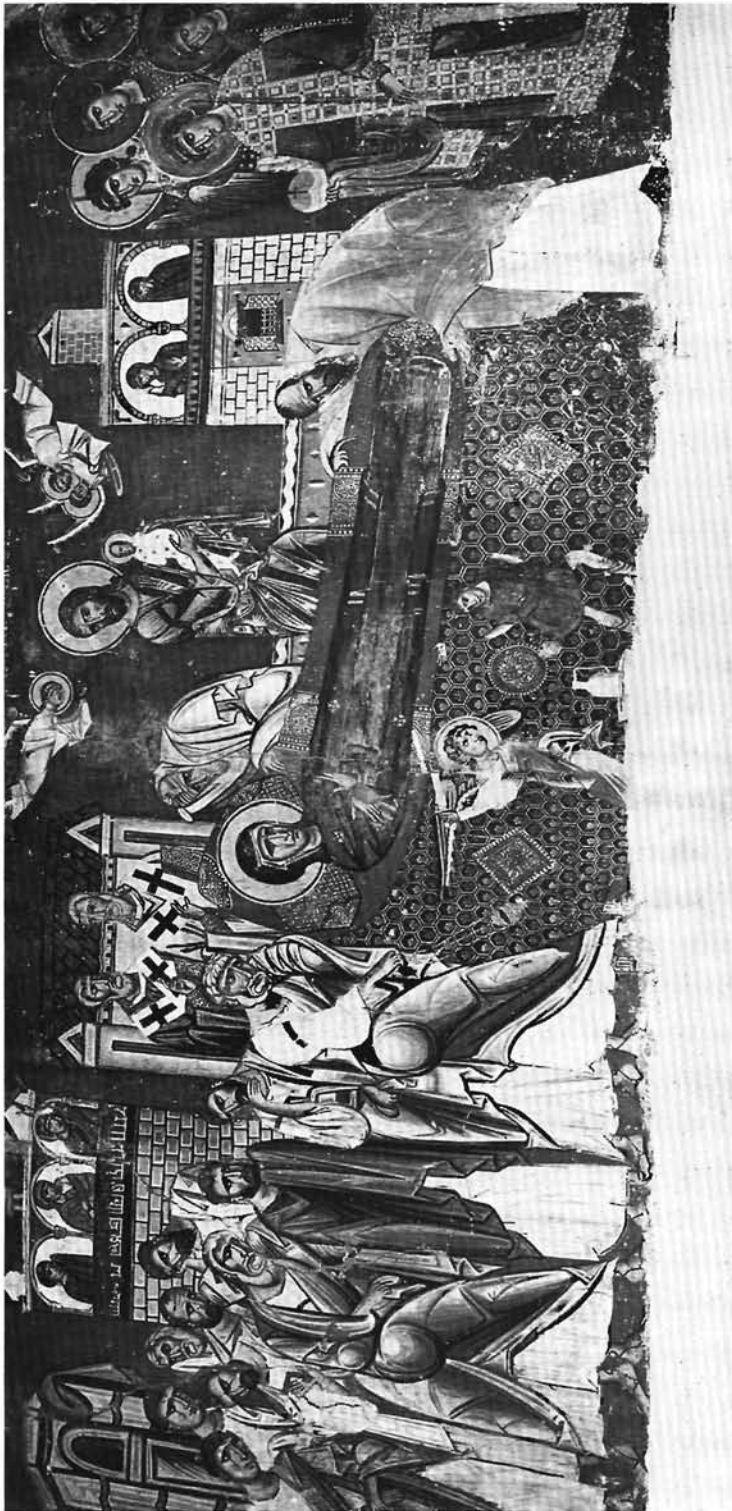
37. Χριστός, φορητή εικόνα.

38. Θεοτόκος Οδηγήτρια, φορητή εικόνα.

39. Παναγία, Μανριώτισσα από Α.

40. Παναγία Μανιώτισσα, Δ. τοίχος, Κοίμηση της Θεοτόκου.

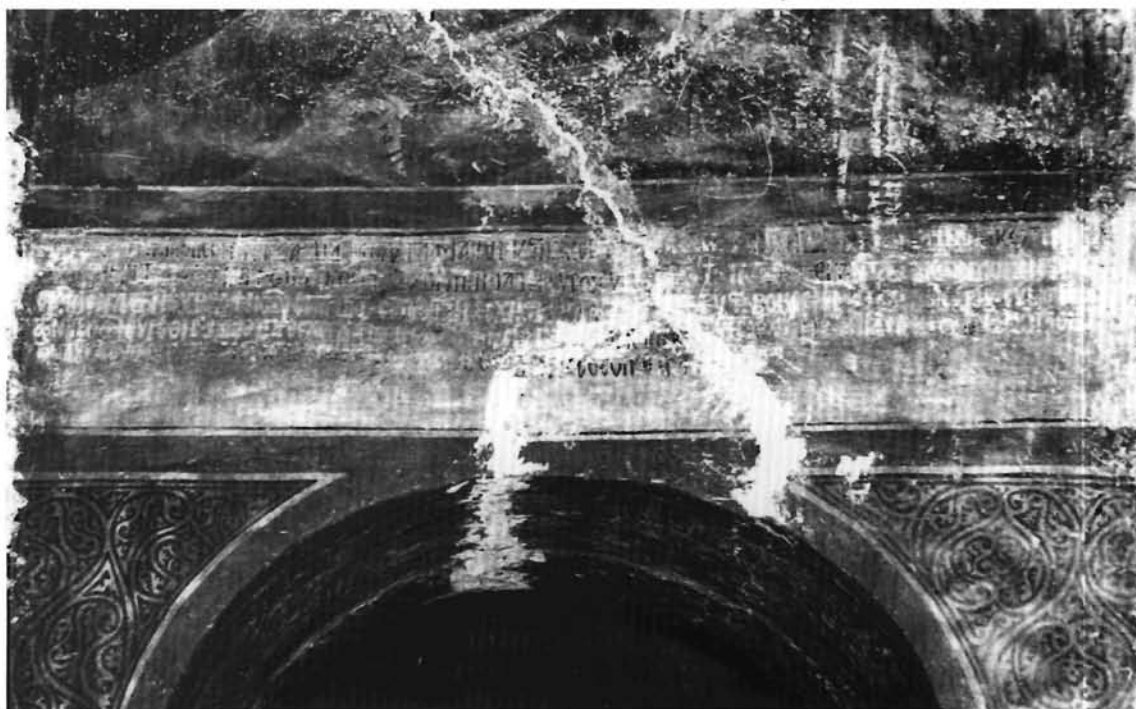
41. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, δυτικός τοίχος, κτητορική επιγραφή.

42. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, τμήμα της κτητορικής επιγραφής.

43. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος. Παναγία (α' φάση), επιγραφή (β' φάση), αφιερωτής (γ' φάση).

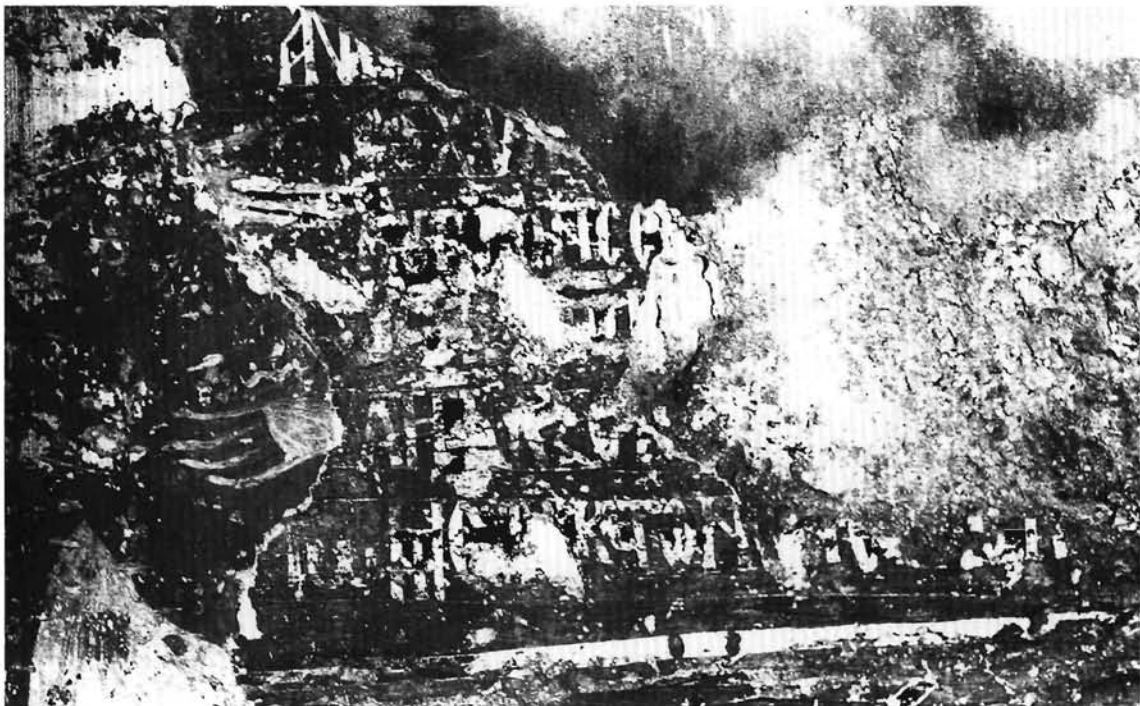
44. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος, επιγραφή.

45. Άγιοι Ανάργυροι, νάρθηκας, τμήμα επιγραφής.

46. Άγιοι Ανάργυροι, Ν. τοίχος, επιγραφή.

47. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος, επιγραφή.

48. Άγιος Στέφανος, νάρθηκας. Θεόδωρος Λυμνεώτης και επιγραφή.

49. Άγιος Στέφανος, Β. τοίχος, επιγραφή.

50. Άγιος Στέφανος, νάρθηκας. Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα, αφιερωτής.

51. Άγιος Στέφανος, νάρθηκας. Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα (τιμήμα).

52. Ομορφοκκλησιά, εικόνα αγίου Δημητρίου (τμήμα).

53. Ομορφοκκλησιά, δυτικός τοίχος, άγγελος.

54. Ομορφοκκλησιά από Ν.Δ.

55. Παναγία Κουμπελίδιχη, εσωνάορθρας. Αγία Τριάδα.

56. Παν. Κουμπελίδιχη, ναός, Κοίμηση Θεοτόκου (τμήμα).

57. Παναγία Κουμπελίδιχη από Ν.Δ.

58. Ταξίαρχης Μητροπόλεως, άγιος Νήφων.

59. Ταξίαρχης Μητροπόλεως, άγιος Κύριλλος.

60. Ταξίαρχης Μητροπόλεως, άγγελος.

61. Άγιος Νικόλαος Κυρίτση, Θρήνος (τιμήμα).

62. Άγιος Νικόλαος Κυρίτση, Αποκαθήλωση (τιμήμα).

63. Άγιος Νικόλαος Κυρίτση, άγιος μάρτυρας.

64. Άγιος Νικόλαος Τζώτζα. Αψίδα ιερού (τιμήμα).

65. Άγιος Νικόλαος Τζώτζα. Αψίδα ιερού (τιμήμα).

66. Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη, Δ. τοίχος. Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

67. Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη, Β. τοίχος. Δέηση (τμήμα).

68. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Εξ. δυτ. τοίχος (τμήμα).

69. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Εξ. δυτ. τοίχος, Ιω. Ασάν (τμήμα).

70. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Εξ. δυτ. τοίχος, Ιωάννης Ασάν.

71. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Εξ. δυτ. τοίχος. Ειρήνη Ασάν.

72. Παναγία Μανριώτισσα. Εξωτερικές τοιχογραφίες.

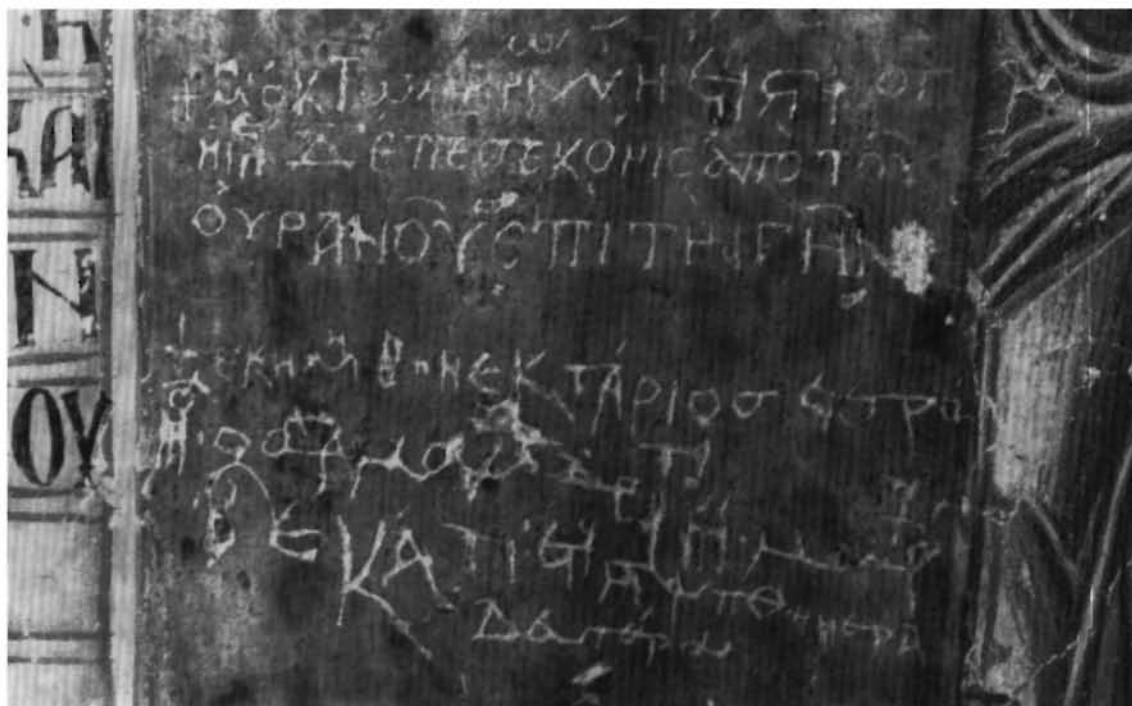
73. Παναγία Μανριώτισσα. Εξ. τοιχογραφίες, Ρίζα Ιεσσαί.

74. Παναγία Μανριώτισσα. Εξ. τοιχογραφίες, Ρίζα Ιεσσαί (τμήμα).

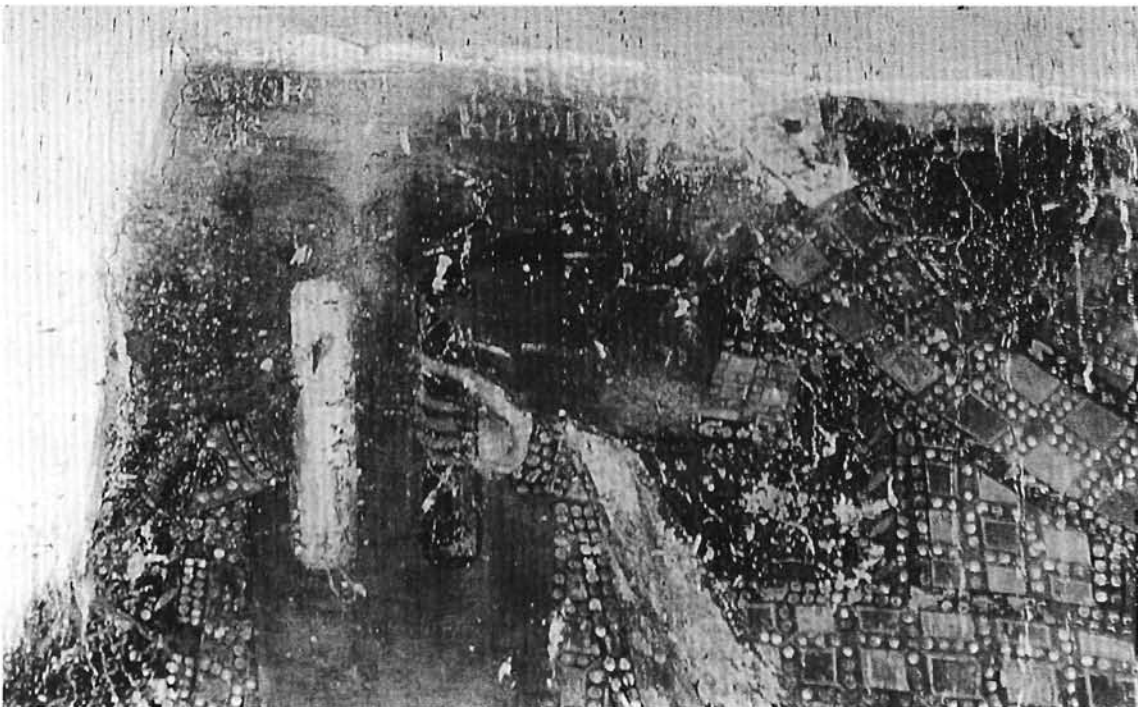
75. Παναγία Μανριώτισσα. Εξωτερικές τοιχογραφίες, Ρίζα Ιεσσαί, χάραγμα.

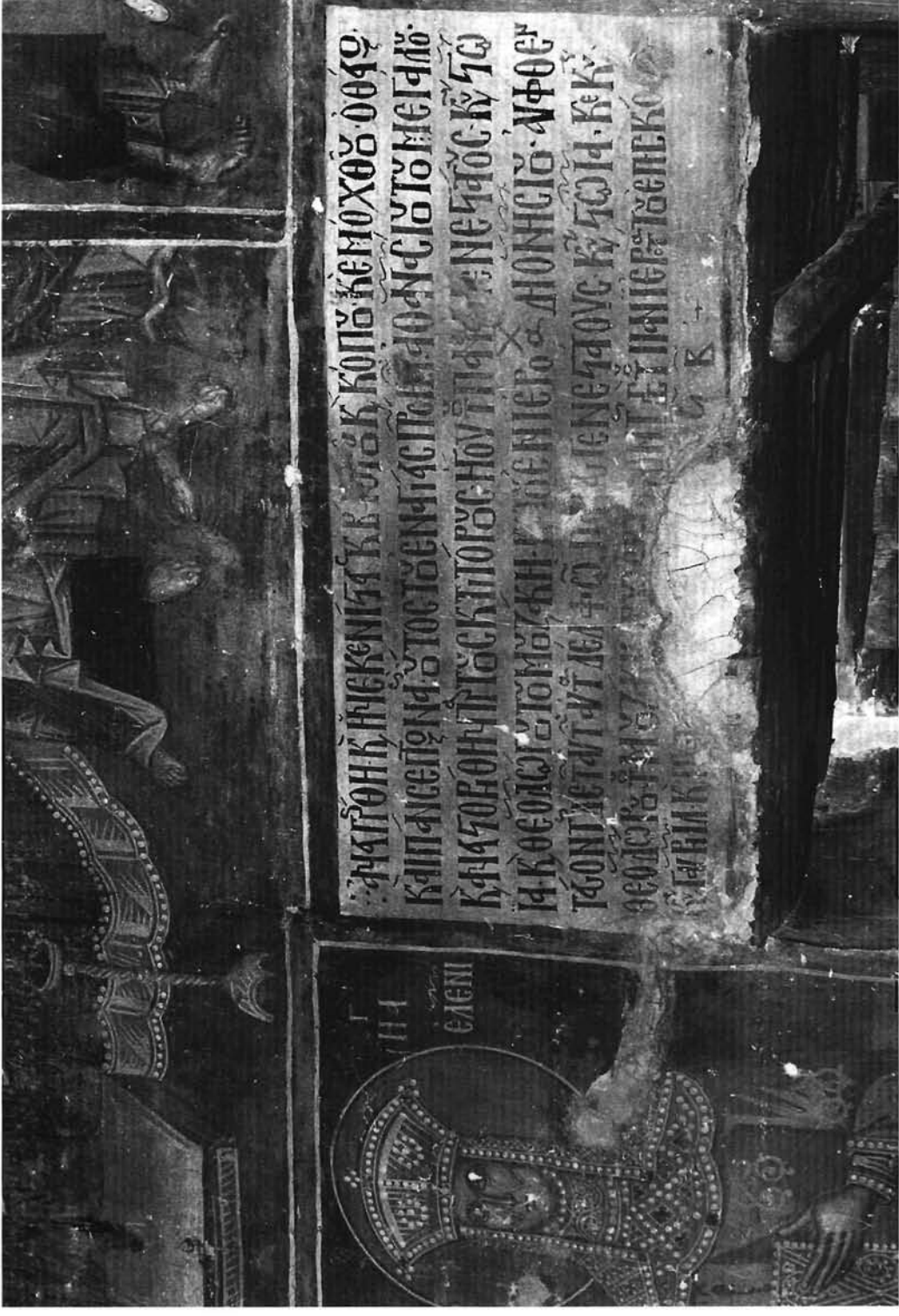
76. Παναγία Μανριώτισσα. Εξωτερικές τοιχογραφίες, Ρίζα Ιεσσαί, χάραγμα.

77. Παναγία Μανριώτισσα. Ιερό, αφιερωτής μοναχός και επιγραφή.

78. Παναγία Μανριώτισσα. Εξωτερικές τοιχογραφίες αυτοκρατόρων (τιμήμα) και επιγραφές.

79. Άγιος Αθανάσιος Μονή, Δ. τοίχος. Κτητορική επιγραφή και αγία Ελένη (τμήμα).

82. Ταξiάρχης Μητροπόλεως, νάρθηκας, Ν. εξωτερικός τοίχος.

83. Ταξiάρχης Μητροπόλεως, νάρθηκας, Ν. εξωτερικός τοίχος (τιμήμα).

84. Ταξiάρχης Μητροπόλεως, νάρθηκας, Ν. εξωτερικός τοίχος (τιμήμα).

85. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, Δ. πλευρά. κεραμοπλαστικός διάκοσμος.

86. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, αφιερωτές.

87. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, Δ. πλευρά.

88. Άγιοι Τρεις από Δ.

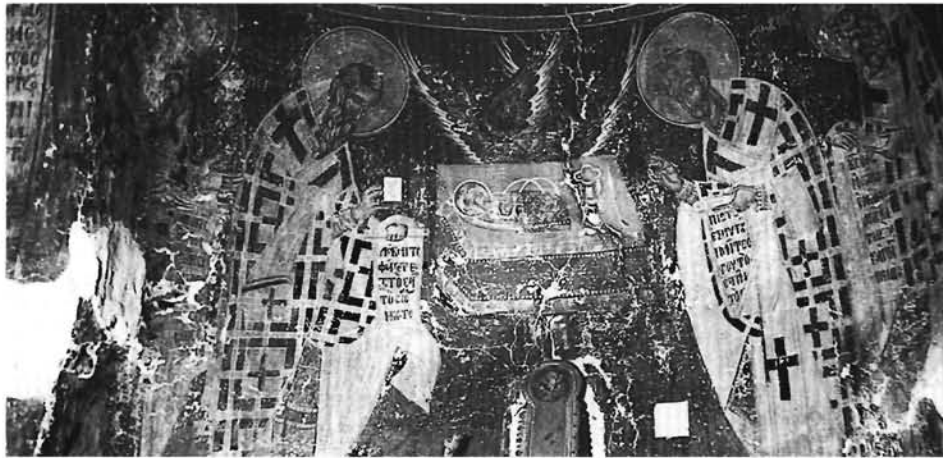
89. Άγιοι Τρεις, ναός, τοιχογραφία Θεοτόκου (τμήμα).

90. Άγιοι Τρεις, ναός, ειλητό Θεοτόκου.

91. Άγιοι Τρεις, αψίδα ιεροῦ, Θεοτόκος Πλατυτέρα.

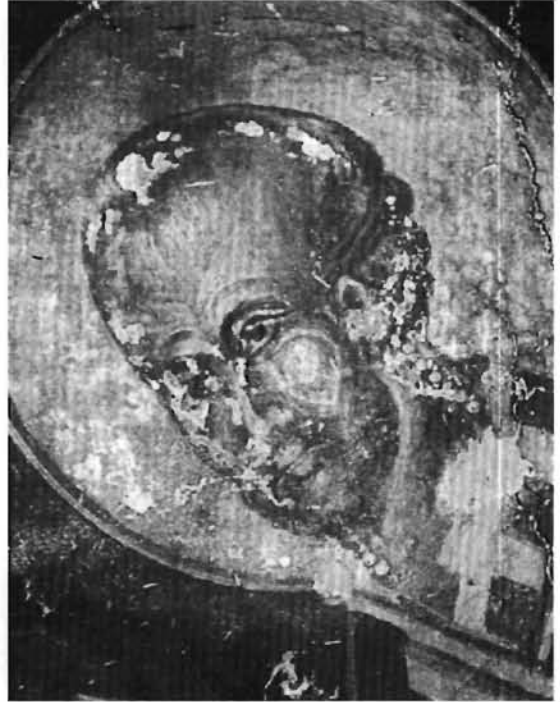
92. Άγιοι Τρεις, αψίδα ιεροῦ, συλλειτουργοῦντες ιεράρχες.

93. Άγιοι Τρεις, αψίδα ιεροῦ, ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς.

94. Ιωάννης Πρόδρομος Μητροπόλεως. Α. τοίχος, ιεράρχης.

95. Ιωάννης Πρόδρομος Μητροπόλεως. Α. τοίχος, ιεράρχης.

96. Ιωάννης Πρόδρομος Μητροπόλεως από Ν.

97. Άγιος Ανδρέας Ρουσούλη, Ν. τοίχος,
άγιος Μερκούριος.

98. Άγιος Ανδρέας Ρουσούλη, Ιερό,
Ιωάννης Προδόρομος από τη Δέηση.

99. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, άγιοι Δημήτριος και Γεώργιος.

100. Άγιος Νικόλαος Θεολογίνας, Βαϊοφόρος.

101. Παναγία Ρασιώτισσα, νάρθηκας, Α. τοίχος, Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα.

102. Άγιος Αλύπιος, Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα.

103. Άγιος Νικόλαος Ενπραξίας, Δέηση (τιμήμα).

104. Παλιό Καθολικό Μεγάλου Μετεώρου, Δέηση (τιμήμα).

105. Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, κτητορική επιγραφή.

106. Άγ. Νικόλαος Ευπραξίας, Παναγία από τη Δέηση (τμήμα).

107. Άγ. Νικόλαος Μαγαλειού, Παναγία από τη Δέηση (τμήμα).

108. Παναγία Κουμπελίδικη, εσωνάρθηκας, Β. τοίχος, άγιος Νικόλαος.

109. Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, Ν. τοίχος, άγιος Κοσμάς.

110. Αγ. Νικόλαος Ευπραξίας, Α. τοίχος, Ιωάννης Θεολόγος και Κύριλλος.

⊕ ΕΙΜΕΝ ΦΙΛΟΣ ΠΕΦΙΚΑΣ ΕΙΣΕΛΘΕ ΧΑΙΡΩΝ· ΙΑΘΧΘΡΟΣ ΚΛΙΒΑΣ ΚΑΙ ΟΣ ΚΑΙ
 ΓΕΜΩΝ ΑΟΛΟΝ, ΠΟΡ ΠΕΦΕΝΤΕ Τ ΠΥΝΗ ΤΕ ΤΕΟΑΣ· ΙΝΑΙΚΛΗ ΝΟΜΗΝ ΟΡ Γ ΚΙ Τ
 ΕΤΛ Α Ξ Π Λ Ι =

111. Κοίμηση Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι, Δ. τοίχος (απότυπο).

⊕ ΜΥΣΘΙΤΗ ΚΕ	ΕΚΟΙΜΗΘΑ ^{ΘΥ} ΤΩ ΘΥ	ΜΗΓΙΤ ΚΕ
ΙΥΧ ΓΔΥΛΗ	ΜΑΘΗΛ ΥΟΣ ΜΙΧΑ	Τ ΔΥΛ ΟΥ
ΟΥ ΕΥΦΡΟΣΙΑ	ΗΛ Τ ΜΟΣ ΚΙ Τ ΕΠΙ	ΑΝΘΗ ΘΥΓΑ
ΕΚΗΜΟΝ· ΕΝΗΤ	ΝΟΜΕ ΛΙΣΤ	ΡΟ ΑΤΕ·)
ΝΟΥΡΟ Λ Τ	ΜΙΣΛΙΩΚΑ	
ΣΤΗΜΕ ⊕	ΤΟ Τ Τ Μ Ζ	
	ΣΙ~	

112. Ταξίαρχης Μητροπόλεως, νάρθηκας, Ν. εξωτερικός τοίχος, επιγραφές (απότυπα).

Α ΨΙΣΙΣΤΗΣΑΥ
 Ψ ΘΥ ΜΑΡΗ
 ΝΑΣ Χ

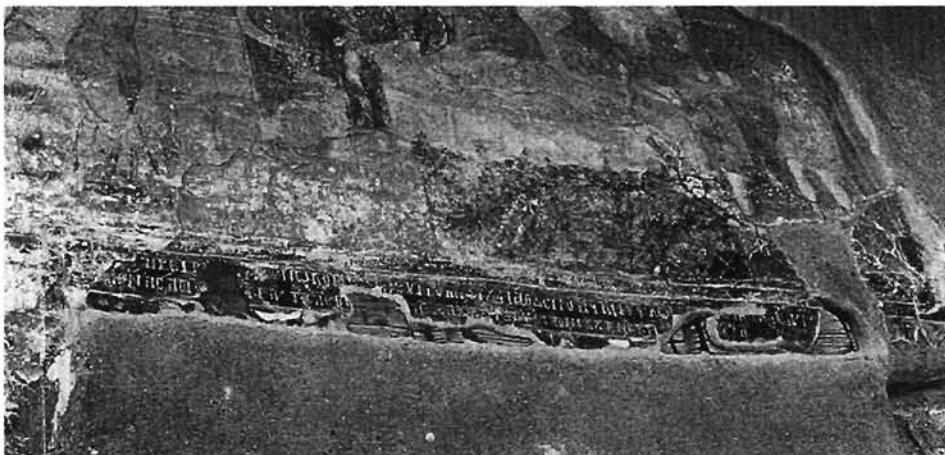
113. Άγιος Στέφανος, νάρθηκας. Βάπτιση, επιγραφή αφιερώτριας (απότυπο).

114. Άγιος Νικόλαος Τζάτζα, Β. εξωτερικός τοίχος, επιγραφή.

115. Άγιοι Τρεις, Ν. τοίχος, κτητορική επιγραφή.

116. Παναγία Κουμπελίδικη, εξωτερικός Δ. τοίχος, επιγραφή.

117. Παλαιό Καθολικό Μεγάλου Μετεώρου, ειλητό Θεοτόκου από τη Δέηση.

118. Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, ειλητό Θεοτόκου από τη Δέηση.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
*Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ (12ος - 16ος αι.)*
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ
CONDAT VELVET 135 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1997 ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΤΥΠΙΚΟΝ Ο.Ε.
ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ISBN 960-85882-1-9